T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

FAS AİLE HUKUKUNDA ARABULUCULUK EKSENİNDE ALTERNATİF UYUŞMAZLIK ÇÖZÜM YÖNTEMLERİ

Elif Kübra TÜRKMEN

2502190675

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Merve ÖZAYKAL

İSTANBUL - 2024

ÖZ

FAS AİLE HUKUKUNDA ARABULUCULUK EKSENİNDE ALTERNATİF UYUŞMAZLIK ÇÖZÜM YÖNTEMLERİ

ELİF KÜBRA TÜRKMEN

Bu tez, Fas'ta alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemleri olarak aile içi uyuşmazlıklarda uygulanan aile arabuluculuğu ve sulh yöntemlerini kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Araştırmanın amacı, bu yöntemlerin Fas'taki uygulamalarını olumlu ve olumsuz yönleriyle detaylı bir biçimde inceleyerek Türkiye başta olmak üzere diğer ülkelerde uygulanacak aile arabuluculuğu ve tahkim uygulamaları açısından sağlayabileceği katkıları kritik etmektir. Bu bağlamda, literatür taraması, saha araştırması ve mülakat tekniği kullanılarak gerçekleştirilen araştırmada, Fas'taki aile mahkemeleri ve sivil toplum kuruluşları ziyaret edilerek, aile içi uyuşmazlıkların çözümünde kullanılan yöntemler detaylı olarak analiz edilmiştir.

Elde edilen bulgular, Fas'ta mahkeme merkezli ve mahkeme dışı alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerinin uygulandığını göstermiştir. Mahkeme merkezli olarak hâkimin bizzat yönettiği yahut yönlendirdiği hakemeyn, aile meclisi, sosyal yardımcı süreçlerinin tümü sulh prosedürü altında işlemekte ve her ne kadar adında tahkim geçse de esasında hâkimin odakta olduğu bir arabuluculuk faaliyeti gerçekleştirilmektedir. Vasâta denilen aile arabuluculuğu ise mahkeme dışı ve sivil toplum kuruluşları tarafından yürütülen süreçleri ifade eder. Çalışmanın bulguları Fas Aile Kanunu'nda yer alan sulh ve tahkim prosedürlerinin pratikte uygulanmasında çeşitli zorluklarla karşılaşıldığını ortaya koymaktadır. Özellikle, mahkemelerdeki sulh oturumlarının beklenen başarıyı göstermemesi, sosyal yardımcıların ve hakemlerin yeterli donanıma sahip olmamaları gibi sorunlar tespit edilmiştir. Buna karşılık, sivil toplum kuruluşları tarafından yürütülen aile arabuluculuğu faaliyetlerinin daha etkili olmakla birlikte yerleşik bir prosedürünün olmaması, kanunen desteklenmemesi ve faaliyeti yürüten kuruluşların mali sorunları nedeniyle profesyonelleşmekte güçlük çektiği tespit edilmiştir.

Tez, İslam hukukunun aile içi uyuşmazlıkların çözümünde sunduğu etkili yöntemlerin Fas özelinde tespit edilen eksiklerini gidermek için çeşitli öneriler

sunmakta ve Fas'taki uygulamaların diğer Müslüman ülkeler için hangi açılardan model olup olmayacağını tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sulh, Tahkim, Aile Arabuluculuğu, Fas Aile Kanunu

ABSTRACT

ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION METHODS IN MOROCCAN FAMILY LAW WITH A FOCUS ON MEDIATION

ELIF KUBRA TURKMEN

This thesis comprehen sively examines family mediation and reconciliation methods applied in domestic disputes as alternative disputere solution methods in Morocco. The primary aim of this study is tocritically assess the contributions that these methods can offer for the implementation of family mediation and arbitration practices in other countries, particularly Turkey, by detailing the positive and negative aspects of their applications in Morocco. In this context, there search was conducted using a literature review, field studies, and interview methods. Visits were made to family courts and civil society organizations in Moroccoto analyze in detail the methods used in resolving domestic disputes.

The study's findings indicate that both court-centered and out-of-court alternative dispute resolution methods are implemented in Morocco. Court-centered methods, such as procedures managed or directed by the judge, including the *Hakemeyn*, family council, and social assistance processes, operate as forms of reconciliation procedures. Despite being named arbitration, these are essentially mediation activities with the judge at the center. Family mediation, or *Wasata*, denotes the processes conducted outside the court by civil society organizations. The study's findings reveal various challenges in the practical application of reconciliation and arbitration procedures specified in the Moroccan Family Law. Notably, issues such as the failure of reconciliation sessions in courts to achieve the expected success and the insufficient qualifications of social assistants and arbitrators have been identified. Conversely, it has been found that family mediation activities conducted by civil society organizations are more effective, though they lack an established procedure and legal support, and face difficulties in professionalization due to financial problems. Also, the thesis offers various suggestions to address the deficiencies identified in the effective methods provided by Islamic law for resolving domestic disputes,

specifically in the Moroccan context, and discusses in what ways the practices in Morocco could serve as a model for other Muslim countries.

Keywords: Compromise, Arbitration, Family Mediation, Moroccan Family Law

ÖNSÖZ

Çalışma boyunca aktif bir şekilde kullanılan saha araştırması kapsamında ilk olarak boşanma talebiyle mahkemeye başvuran eşler arasındaki uzlaştırma sürecini gözlemlemek adına Rabat ve Meknes'teki aile mahkemeleri ziyaret edilmiştir. Mahkemelerde uzlaştırıcı olarak görevlendirilen sosyal yardımcılarla mülakat yapılmış ve bazı sulh oturumlarına misafir öğrenci olarak katılım sağlanmıştır. Resmî kurumların incelenmesinden sonra sivil toplum kuruluşlarındaki (STK) aile arabuluculuğu faaliyetleri hakkında veri toplamak üzere on dernek ile mülakat yapılmıştır. Mülakatlardan elde edilen veriler nitel veri analiz programı olan MAXQDA aracılığıyla analiz edilmiştir. Son bölümde ise mahkeme merkezli sulh prosedürü ile mahkeme dışında gerçekleştirilen arabuluculuk faaliyetlerinin değerlendirmesi yapılmıştır.

Yapılan bu araştırma İslam hukukunun çok önem verdiği aile birliğinin bozulmasını önlemek ve eşler arasındaki dostane ilişkilerin devamlılığını sağlamak amacıyla ortaya koyduğu tahkim, arabuluculuk, sulh gibi çözüm yollarının günümüzde de etkinliğini sürdürdüğünü göstermesi yönüyle önemlidir. Ayrıca modern dönemde ailevî sorunların çözümünde bir uzlaştırma prototipi oluşturulmasında Fas'taki uygulamaları örnek olarak sunması da çalışmaya orijinallik kazandırmaktadır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasına vesile olan birkaç kişiye teşekkürlerimi sunmak isterim. Aile arabuluculuğu hizmeti veren Cemʿiyyetu Betūl Derneği'ni ziyaret etme; aile arabuluculuğu alanında Fas'ta yapılan sempozyum, çalıştay, seminer gibi akademik faaliyetlerden haberdar olma ve bu programlara katılma noktasında çok büyük katkıları olan Meryem el-Mukrim'e ve onunla tanışmama vesile olan bir dönem beraber doktora dersi aldığımız Muayyed el-Muhtesib'e ilk teşekkürümü sunmak isterim. Profesyonel Arabuluculuk Yüksek Lisans Programı kapsamında yapılan programlarda tanıştığım ve Meknes'te aile arabuluculuğu hizmeti veren derneklerle görüşmelerimde yanımda olan Necvā Meşhūr'a, yine bu programlarda tanıştığım İdrîs es-Sānevi, Raşîde el-ʿİzzî ve Esma Müden'e, Raşîdiyye'de bulunan Ummü Benîn Derneği'nde çalışan ve çalışma boyunca desteğini hiç esirgemeyen Meryem el-Alevî ve eşine, Dāru'l-Beyḍā'daki aile arabuluculuğu merkezlerini çalışan ve tezinden

yararlandığım el-Atîfe Necme'ye, Fas'ta aile arabuluculuğu yapan Hasan Rakîk'a, Dāru'l-Hadîs'il-Haseniyye Üniversitesi'nden kabul alarak eşimle birlikte Fas'a gitme imkânı bulmamıza yardımcı olan Dr. Öğr. Üyesi Tahsin Yıldırım'a ve kabul yazılarımızı üniversiteye sunan Doç. Dr. Muhammed Yaʿlevi'ye, Fas'ta bize evini açan, sofrasını paylaşan, bize Fas kültürünü tanıtan dostluklarını kazanmaktan sevinç duyduğumuz Emel'e, ve ailesine, STK'larla yapılan mülakatların MAXQDA Programında analiz edilmesinde büyük katkı sunan doktora öğrencisi Fulya Okur'a ve tezimi okuyarak değerli katkılarda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Nesrin Aydın Satar'a teşekkür ederim. İki yıl bursiyer olarak içinde bulunduğum "İslam Hukukunda Aile Arabulucu-Hakemliği ve Çağdaş Uygulamalar" adlı TÜBİTAK 1001 Projesi kapsamında Fas'ta saha araştırması yapmama maddi destek sağlayan TÜBİTAK'a da minnettarım. İstanbul dışında bulunduğum süreçlerde tezle ilgili işlemlerimi sürdürmeme yardımcı olan değerli araştırma görevlisi arkadaşlarım Süheyla Akçay, Neslihan Vural, Rabia Salur, Yasemin Çelikhası, Rukiye Yiğit ve Kübra Bilgin'e teşekkür ederim.

Yüksek lisans eğitimimi tamamladıktan sonra İstanbul Üniversitesi'nde başladığım doktoranın ders döneminde İslam Hukuku Aile Uygulamaları dersini bize veren, bu derste yerleşik seküler bakışı eleştirerek bizlere İslami bir bakış kazandırmaya çalışan ve danışmanım olmayı kabul ederek tez konusunu belirlememde ve tezi tamamlamamda bana çok büyük katkıları olan Doç. Dr. Ahmet Temel hocama teşekkürü bir borç bilirim. Kendisi görevi sebebiyle Malezya'ya gittikten sonra da öğrencilerini bırakmamış ve ikinci danışman olarak tezlerimize katkı sunmaya devam etmiştir. Sayın Temel'in yurt dışı görevi sebebiyle yeni danışmanım olmayı kabul ederek çalışmalarımda bana destek olan ve bu buhranlı dönemde imdadıma yetişen Doç. Dr. Merve Özaykal hocama tezime yaptığı önemli katkılarından ve yönlendirmelerinden dolayı teşekkür ederim. Tez izleme komitemde bulunarak çalışmanın bölümlerini şekillendirmemde bana katkıları olan ve önerileriyle bu çalışmayı daha iyi hale getiren komite üyelerim Prof. Dr. Necmettin Kızılkaya'ya ve Doç. Dr. Abdurrahman Savaş hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Tezimi titizlikle okuyarak kıymetli eleştirilerini benimle paylaşan değerli jüri üyelerim Doç. Dr. Hacer Yetkin ve Dr. Öğr. Üyesi Hatice Boynukalın Şenkardeşler hocalarıma da çok teşekkür

ederim. Ayrıca yetişmemde emeği olan İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı hocalarına teşekkür ederim.

Son olarak beni yetiştirip bugünlere kadar getiren, hayatımın her aşamasında beni destekleyen, başarılarımda da başarısızlıklarımda da her daim arkamda duran, oğluma gece gündüz demeden bakarak doktora eğitimimi tamamlamamda en büyük yardımcılarım olan sevgili annem ve babama minnettarım. Tez yazma sürecinde bana destek veren, tezimi titizlikle baştan sona okuyarak katkıda bulunan meslektaşım ve hayat arkadaşım değerli eşime ve canım oğluma sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Tezimi çok genç yaşta kaybettiğim canım kardeşim Ömer Arslangiray'a ithaf ediyorum. Allah rahmetiyle muamele etsin.

Elif Kübra TÜRKMEN

İstanbul, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ……..……ii

ABSTRACT iv

ÖNSÖZ vi

İÇİNDEKİLER ix

TABLOLAR LİSTESİ xiii

ŞEKİLLER LİSTESİ xiv

KISALTMALAR LİSTESİ xv

GİRİŞ 1

A. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi 1

B. Araştırmanın Planı ve Literatür Değerlendirmesi 4

D. Alternatif Uyuşmazlık Çözümünün Genel Esasları 12

1. Tanım ve Kavramsal Çerçeve 12

2. Tarihi Süreç 14

3. Önemi…… 21

4. Olumlu ve Olumsuz Yönleri 22

E. Fas'ta Uygulanan Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemlerinin Kavramsal Çerçevesi 25

1. Sulh…… 25

2. Tahkim……27

3. Arabuluculuk 28

4. Kavramların Karşılaştırılması 30

4.1. Sulh ve Arabuluculuk 30

4.2. Arabuluculuk ve Tahkim 33

4.3. Sulh ve Tahkim 34

BİRİNCİ BÖLÜM

FAS HUKUKUNDA AİLEVÎ UYUŞMAZLIKLARIN SULH VE TAHKİM YÖNTEMİYLE ÇÖZÜLMESİ

1.1. Fas'ta Aile Hukukunun Kanunlaştırılma Süreci 36

1.2. Sulh ve Tahkimle İlgili Hukukî Düzenlemeler 37

1.3. Aile Kanunlarında Yer Alan Sulh Prosedürünün Mahkeme Tarafından Uygulanması……. 39

1.3.1. Sulh Oturumlarına Hazırlık 39

1.3.1.1. Boşanma Talebinde Bulunmak 39

1.3.1.2. Eşlerin Sulh Oturumlarına Çağrılması 40

1.3.1.3. Sulh Oturumlarına Bizzat Katılım 44

1.3.1.4. Sulh Oturumuna Katılımda Başkasına Vekâlet Vermek 46

1.3.2. Sulh Oturumlarının Gerçekleştirilmesi 50

1.3.2.1. Talâk Davalarında Sulh Prosedürü 50

1.3.2.2. Tatlîk Davalarında Sulh Prosedürü 54

1.3.3. Sulh Prosedürünün Temyiz Mahkemesine Taşınması 58

1.3.4. Sulh Prosedürünün Başarısızlıkla Sonuçlanması 60

1.3.4.1. Kadının Hakları 61

1.3.4.2. Çocukların Hakları 64

1.4. Ceza Kanunu'nda Yer Alan Aile Sulh Prosedürü 65

1.5. Eşler Arasındaki Uyuşmazlıkların Giderilmesinde Mahkemeye Yardımcı Diğer Kurumlar……67

1.5.1. İki Hakem 68

1.5.1.1. Hakemlerin Görevleri 69

1.5.1.2. Hakem Görevlendirme Zamanı 70

1.5.2. Aile Meclisi 72

1.5.2.1. Aile Meclisi Üyeleri 73

1.5.2.2. Aile Meclisi Üyelerinin Özellikleri 74

1.5.2.3. Aile Meclisinin Görevi 74

1.5.2.4. Aile Meclisini Görevlendirme Zamanı 75

1.5.3. el-Musāʿidu'l-İctimāʿî (Sosyal Hizmet Uzmanı) 75

1.5.3.1. Sosyal Yardımcıların Görevleri 77

1.5.4. Yerel İlim Meclisi 79

İKİNCİ BÖLÜM

FAS HUKUKUNDA AİLEVÎ UYUŞMAZLIKLARIN ARABULUCULUK YÖNTEMİYLE ÇÖZÜLMESİ

2.1. Aile Arabuluculuğunun Fas'taki Gelişimi 83

2.1.1. Arabuluculukla İlgili Hukukî Düzenlemeler 83

2.1.2. Kalkınma Programları ve Bakanlıkların Faaliyetleri 87

2.1.2.1. Adalet Bakanlığı'nın Aile Arabuluculuğuyla İlgili Faaliyetleri 88

2.1.2.2. Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı'nın Aile Arabuluculuğuyla İlgili Faaliyetleri 91

2.2. Fas'ta Aile Arabuluculuğundan Sorumlu Kişiler 95

2.2.1. Fas'ta Aile Arabulucusunun Rolü 95

2.2.2. Fas'ta Avukatların Aile Arabuluculuğu Rolü 97

2.2.3. Fas'ta Sivil Toplum Kuruluşlarının Faaliyetleri 100

2.2.3.1. Aile Arabuluculuğu Hizmeti Veren Bazı Derneklerin Faaliyet Raporları 103

2.2.3.1.1. Şebeketu Şeml 104

2.2.3.2.2. Merkezu'l-İstimāʿve'l-İrşādi'l-Userî 115

2.2.3.1.3. Cemʿiyyetu'l-Betūl li Riʿāyeti'l-Fetāt ve'l-Usra 119

2.2.3.1.4. Cemʿiyyetu's-Ṣafā li İrşādi ve Ḍaʿmi'l-Usra ve'ş-Şebāb 125

2.2.3.2. STK'larla Yapılan Mülakatlardan Elde Edilen verilerin Analizi ... 130

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FAS HUKUKUNDA AİLEVÎ UYUŞMAZLIKLARIN ÇÖZÜMÜNDE BAŞVURULAN ALTERNATİF UYUŞMAZLIK ÇÖZÜM YÖNTEMLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. Fas'ta Uygulanan Şekliyle Alternatif Uyuşmazlık ÇözümYöntemlerinin Kavramsal Değerlendirmesi 142

3.2. Sulh ve Tahkim Uygulamalarının Değerlendirilmesi 145

3.2.1.Sosyal Yardımcı Ofisindeki Uzlaştırma Girişimlerinin Değerlendirilmesi **145**

3.2.2. Yerel İlim Meclislerindeki Uzlaştırma Girişimlerinin Değerlendirilmesi **150**

3.3. Sulh Prosedürünün Karşılaştığı Zorluklar 151

3.3.1. Eşlerden Kaynaklı Zorluklar 154

3.3.2. Sulh Sorumlularından Kaynaklı Zorluklar 158

3.3.2.1. Dava Hâkiminden Kaynaklı Sorunlar 159

3.3.2.2. Hakemlerden Kaynaklı Sorunlar 163

3.3.2.3. Aile Meclisinden Kaynaklı Sorunlar 167

3.3.2.4. Sosyal Yardımcıdan Kaynaklı Sorunlar 170

3.3.2.4.1. Sosyal Yardımcıların Aynı Düzeyde Donanıma Sahip Olmaması 171

3.3.2.4.2. Sosyal Yardımcıların Mahkeme İçerisinde Yaptıkları Stajın Yeterli Olmaması 171

3.3.2.4.3. Sosyal Yardımcı Ofislerinin Fiziki Şartlarının Uzlaştırma Görüşmelerine Uygun Olmaması ... 172
3.3.2.4.4. Aile Mahkemelerindeki Sosyal Yardımcıların Yeterli Sayıda Olmaması ... 172
3.3.2.4.5. Aile Mahkemelerindeki Sosyal Yardım Mesleğinin Sınırlarının Net Bir Şekilde Çizilmemesi ... 173
3.3.2.4.6. Mahkemelerde Çalışan Sosyal Yardımcıları Yönlendirecek Bir Mevzuatın Olmaması ... 174
3.3.2.4.7. Sosyal Yardımcıların Dini Yönden Zayıf Olması ... 175
3.3.2.4.8. İnsanların Sosyal Yardım Ofisleri Hakkında Yeterli Bilgiye Sahip Olmaması ... 175
3.3.2.4.9. Aile Hâkimlerinin Sosyal Yardım Mesleğine Dair Net Bir Fikre Sahip Olmaması ... 176
3.3.2.5. Yerel İlim Meclisinden Kaynaklı Sorunlar ... 178

3.4. Sulh Prosedürünü Etkinleştirmenin Yolları ... 182

3.4.1. Aile Kanunu'nda Düzenlemeler Yapılması ... **182**

3.4.2. Sulh Sorumlularıyla Alakalı İyileştirmeler Yapılması ... **187**

3.4.3. Sulhtan Sorumlu Yeni Organların Oluşturulması ... **190**

3.5. Aile Arabuluculuğu Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi ... 193

3.5.1. Mülakat ve Raporların Değerlendirilmesi ... 193

3.5.2. Vakalar Üzerinden Arabuluculuk Oturumlarının Değerlendirilmesi ... 196

3.5.2.1. Genel Olarak Aile Arabuluculuğu Aşamaları ... 197
3.5.2.2. Fatıma'nın Hikayesi ... 199
3.5.2.3. Feride'nin Hikayesi ... 203
3.5.2.4. Saʿdiye'nin Hikâyesi ... 206
3.5.2.5. Hikayelerin Değerlendirilmesi ... 220

3.6. Aile Arabuluculuğunda Karşılaşılan Zorluklar ... 224

3.7. Aile Arabuluculuğunu Etkinleştirmenin Yolları ... 228

SONUÇ ... 233

KAYNAKÇA ... 238

EKLER ... 261

ÖZGEÇMİŞ ... 297

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: 2017 Yılı İçerisinde 28 Derneğe Gelen Aile Arabuluculuğu Vakalarının Dağılımı.....100

Tablo 2: 2023 Yılında Merkezu'l-İstimā'ya Gelen Vaka Türleri.....121

Tablo 3: 2023 Yılında Merkezu'l-İstimā'ya Gelen Vakaların Dağılımı.....122

Tablo 4: 2017 Yılında Cemʿiyyetu'l-Betūl Dinleme ve Aile Rehberliği Merkezi'ne Gelen Vakaların Dağılımı.....127

Tablo 5: 2015 yılında Cemʿiyyetu's-Şafā'ya Gelen Vakaların Dağılımı……130

Tablo 6: 2017 Yılı Ülke Geneli Tatlîk Davalarının Türlerine Göre Sonuçları.....155

Tablo 7: 2021-2023 Yılları Tatlîk Davalarının Dağılımı.....156

Tablo 8: 2015-2021 Yıllarında Meknes İlk Derece Mahkemesindeki Tatlîk Davalarının İstatisti.....180

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: 2021 Yılında Şebeketu Şeml'e Bağlı Derneklerin Fas Krallığı'na Göre Konumu.....114

KISALTMALAR LİSTESİ

ADR : AlternativeDisputeResolution

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

b. :bin

bt. :binti

Bkz. : Bakınız

BVCT : el-Bevvābetu'l-Vataniyyeli'l-Cemāʿati'l-Turābiyye

CA : ChamlAlwassata

CNDH : el-Meclisu'l-VaṭanîliHukuki'l-İnsān

HUHV : el-Heyetu'l-ʿUlyāli'l-Ḥıvāri'l-Vatanı ḤavleIṣlāḥıManẓūmeti'l-ʿAdāle

HUAK : Hukuk Uyuşmazlıklarında Arabuluculuk Kanunu Tasarısı

İNAS : el-Maʿhedu'l-Vaṭanî li'l-ʿAmeli'l-İctimāʿî

İSTEM : İslâm, Sanat,Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi

K.A.Ş. : KānūnuAhvāli'ş-Şahsiyye

K.C. : el-Kānūnu'l-Cezāî

K.M.M : KānunuMaṣtarati'l-Medeniyye

LRC : Law Reform Commission

md. : madde

M.A.Ş. : MudevvetuAḥvali'ş-Şahsiyye

MBAM : Munazzamatu'l-Baḥs̱anʿArḍıyyetin Muştereke

MMMN : el-Memleketu'l-Maġribiyye Mahkemetu'n-Nakḍ

MST : Muntediyāti Sitāri Temyz

M.Ü. : Mudevvenetu'l-Usra

STK : Sivil Toplum Kuruluşu

UNICEF : United Nations Children's Fund

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

TMA : Tekvînu Meclisi'l-ʿĀile ve Tahdîdu Mahāmihi

Ts. : tarihsiz

VTTMU :Vizāratu't-Tedāmun ve't-Tenmiyeti'l-İctimāʿiyye ve'l-Müsāvāti ve'l-Usra

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

İnsanoğlu hayatın her aşamasında etkileşim halindedir ve bu etkileşimin en yoğun olduğu yer ise aile ortamıdır. İnsanlar birbirleriyle iletişim kurmaya başladığı anda bir diyalog ortamı oluşur. Bu diyalog kimi zaman olumlu yönde ilerlerken kimi zaman taraflar arasındaki ilişkiyi zedeleyici boyutlara ulaşır. Nitekim aile içi kavgalar, tartışmalar, eşler arası anlaşmazlık, çekirdek aile bireyleri dışındaki akrabaların evliliğe müdahaleleri gibi her toplumda karşılaşılabilen pek çok sorun bulunmaktadır. Ancak toplumların aile içi sorunları çözmede başvurduğu yöntemler farklılık gösterir. Bu çalışmanın konusu Fas'ın kendi kültür, âdet ve gelenekleri doğrultusunda genel olarak aile fertleri özelde ise eşler arasında yaşanan uyuşmazlıkları çözmede başvurdukları alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemleridir.

Evlilik, İslam hukukunda kutsal ve sözleşmeye dayalı bir kurum olarak kabul edilir. Aile fertleri arasında yaşanan anlaşmazlıkların çözümü, bireylerin yanı sıra toplumun genel ahlaki ve sosyal yapısının korunması açısından önem arz etmektedir. Eşler arasındaki anlaşmazlıklar, ebeveyn-çocuk ilişkisindeki sorunlar ve kardeşler arasında yaşanan çatışmalar belli başlı aile içi ihtilafları oluşturmaktadır. Karı-koca arasında yaşanan anlaşmazlıklar ise ailenin genel işleyişini ve huzurunu daha çok etkilediğinden Kur'an'da özellikle eşler arasındaki problemlerin çözülmesine yönelik tavsiyeler yer almaktadır.[1]

Aile istikrarının muhafaza edilmesi adına İslam hukukunda ilk olarak aile fertleri arasında ortaya çıkması muhtemel sorunları önleyici bazı tedbirler alınmaktadır. Allah'ın (c.c.) karı koca arasında bahşettiği sevgi ve merhamet duygularını diri tutabilmek için Kur'an ve sünnette eşlerin birbirine karşı

[1] "*Onlarla iyi geçinin*." (en-Nisâ', 4/19); "*Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun*." (et-Tahrîm,66/6); "*Eğer karı-kocanın arasının açılmasından endişe ederseniz, erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden bir hakem gönderin. İki taraf (arayı) düzeltmek isterlerse, Allah da onları uzlaştırır. Şüphesiz Allah, hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdardır*." (en-Nisâ', 4/35)

muamelesinin nasıl olması gerektiği detaylı bir şekilde ele alınmaktadır.[2] Diğer taraftan farklı aile, kültür ve coğrafyada yetişmiş ve farklı mizaçlarda yaratılmış iki insan arasında zaman içerisinde görüş ayrılıklarının yaşanması gayet tabiidir. İslam hukukunda şikâk ve nüşûz kavramlarıyla ele alınan eşler arasındaki şiddetli geçimsizlik ve eşlerin evlilik hukukuna riayet etmemesi gibi durumlarda, İslam'ın son çare olarak ortaya koyduğu boşanma gerçekleşmeden karı koca arasında sulh sağlanması ve tahkimin devreye sokulması tavsiye edilmektedir.[3] Nitekim bu çözüm yolu modern hukuk sistemindeki alternatif uyuşmazlık çözüm mekanizmalarıyla paralellik göstermektedir. Bu çalışma, Kur'an'da eşler arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde ortaya konan daha sonra mezhepler tarafından geliştirilen sulh ve tahkim yöntemlerinin Müslüman bir devlet olan Fas'ın hukuk sistemi içerisindeki rolünü ve bu yöntemlerin hem geleneksel hem de modern uygulamalarla nasıl entegre edildiğini ele almayı amaçlar. Araştırmanın bu amacına hizmet edecek hedefleri ise şu şekilde sıralanabilir:

- Fas aile hukukunun kanunlaştırma sürecinde geçirdiği evrelere bakarak bu süreçte aile içi uyuşmazlıkların çözümünde ne gibi adımlar atıldığını tespit etmek
- Aile birliğinin korunması ve devamlılığının sağlanması adına yapılan girişimlerin hukukî alt yapısını inceleyerek kanundaki boşlukların sebep olduğu aksaklıkları belirlemek
- Aile içi uyuşmazlıkların çözümünde mahkeme tarafından yürütülen uzlaştırma çalışmaları ile mahkemeye alternatif olarak faaliyet gösteren arabuluculuk uygulamalarının kimler tarafından yürütüldüğünü, bu yöntemlerin tarafların arasını uzlaştırma girişimlerinde başarılı ve başarısız olduğu noktaları tespit etmek

---

[2] "*Kendileri ile huzur bulasınız diye sizin için türünüzden eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet var etmesi de O'nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için elbette ibretler vardır*." (er-Rûm, 30/21)

[3] Şemsuddîn el-Ḫaṭîb Muhammed b. Muhammed Şirbinî, *Muġni'l-Muḥtāc ilā Maʿrifeti'l-Meʿāni Elfāẓı'l-Minhāc*, thk. ʿĀdil Aḥmed Abdülmevcūd - ʿAlî Muḥammed Muʿvviḍ (Beyrut: Dāru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1994), 4/429; Fahreddin Osman b. Ali b. Mihcen Zeylaʾî, *Tebyînü'l-Ḥaḳāʾiḳ Şerḥu Kenzi'd-Deḳāʾiḳ*, thk. Şehâbettin Ahmed eş-Şelebî (Kahire: el-Maṭbaʿatü'l-Kübrā el-Emîriyye, 1897), 4/193; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukı İslamiyye ve Istılāhāt-ı Fıkhiyye Kâmusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts), 2/365.

- Fas'ta ailevi uyuşmazlıklarda mahkeme bünyesinde yürütülen sulh ve tahkim uygulamaları ile mahkemeden bağımsız bir şekilde yürütülen arabuluculuk faaliyetlerini gözlemlemek ve elde edilen sonuçların karşılaştırmasını yapmak

Karı kocanın boşanmak amacıyla mahkemeye başvurmaları durumunda devreye giren sulh prosedürü ile yargıdan bağımsız olarak yürütülen arabuluculuk uygulamaları eşler arasında uzlaşmaya varmanın en önemli yollarıdır. Fas'taki sulh ve tahkim uygulamaları gözlemlemek, Aile Kanunu'nun 82. maddesinde ana çerçevesi çizilen sulh prosedürünün pratikte nasıl uygulandığını, uygulamada karşılaşılan eksiklikleri, bu eksikliklerin kaynağını ve bunların nasıl giderilebileceğini tespit edebilmek açısından gerekli ve önemlidir. Boşanma oranlarının son derece yüksek olduğu günümüzde sulh ve arabuluculuk faaliyetleri ailenin devamını sağlama noktasında önemli ve dikkate değer çözümler sunmaktadır. Dolayısıyla Fas gibi aile kavramına ve ailenin korunmasına önem veren, bununla ilgili sosyolojik ve idarî boyutta çeşitli girişimlerde bulunan bir ülkede aile fertleri arasındaki problemleri çözmede başvurulan alternatif çözüm yöntemlerinin incelenmesi akademik literatüre katkı sağlamaktadır. Ayrıca Fas'ta başvurulan uyuşmazlık çözüm yöntemleri, artan boşanma vakalarının önüne geçerek aile istikrarını muhafaza etmek isteyen ülkelere örnek uygulamalar sunması açısından önemlidir. Nitekim evlilik, boşanma, nafaka, mehir, hadâne gibi meselelerin laik bir ülkede fıkhî açıdan çözüme kavuşturulması için Amerika, İngiltere gibi ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de çeşitli girişimlerde bulunulmaktadır. Müslümanların azınlıkta olduğu ülkeler ve Türkiye için ailevi problemlerin İslam aile hukuku doktrinine uygun bir şekilde çözümlenmesi noktasında Fas'taki uygulamaların katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Netice olarak bu çalışma, Türkiye'de gittikçe artan boşanma oranlarının azalmasına katkı sunacak bir aile arabuluculuğu prototipi oluşturulmasında Fas gibi Müslüman ülkelerde uygulanan arabulucu-hakemlik, aile içi uzlaştırma ve aile arabuluculuğu gibi alternatif uyuşmazlık yöntemlerinden istifade edilmesini sağlayacaktır. Ayrıca bu çalışmada Fas'ta ailevî uyuşmazlıkların çözümünde başvurulan sulh, tahkim ve arabuluculuk faaliyetlerinin aksayan yönleri tespit edilmekte ve bu mekanizmaların daha etkili hale getirilmesinde faydalı olacak tavsiyelerde bulunulmaktadır. Fas özelinde yapılan bu

tespit ve tavsiyeler aynı zamanda aile davalarında alternatif uyuşmazlık çözüm yollarından istifade etmek isteyen ülkelere de fikir vermesi açısından önemlidir.

B. Araştırmanın Planı ve Literatür Değerlendirmesi

Çalışmanın birinci bölümde ilk olarak boşanma başvurularında sulh prosedürünü uygulayabilmek için çiftlerin sulh oturumlarına katılımını sağlamak adına mahkeme tarafından alınan tedbirler incelenmektedir. Hazırlık aşaması tamamlandıktan ve eşlerin sulh oturumlarına katılımı sağlandıktan sonra sulh oturumlarının nasıl ve kimler tarafından gerçekleştirildiği ele alınmaktadır. Aile Kanunu'nun 82. maddesinde mahkemenin uzlaştırma girişimlerinde bulunurken iki hakem, aile meclisi ve uzman gördüğü kimselerden yardım alabileceği ifade edilmektedir. Birinci bölümün önemli bir kısmında kanunda iki hakem ve aile meclisi kavramıyla ifade edilen tahkim süreci ve mahkeme içerisinde çeşitli görevleri bulunan sosyal yardımcıların uzlaştırma girişimlerini nasıl yürüttükleri yapılan gözlem ve mülakatlardan da istifade edilerek açıklanmaktadır.

Fas'ta ailevî uyuşmazlıkların çözümünde başvurulan sulh prosedürü ve aile arabuluculuğu uygulamalarıyla ilgili yapılan tezler lisans bitirme ya da yüksek lisans tezi düzeyinde olup akademik çalışmalar daha çok makaleler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Şimdiye kadar yaptığımız araştırmalarda bu konularda yazılmış herhangi bir doktora tezine rastlanmamıştır. Sulh ve aile arabuluculuğu konusunu ele alan yüksek lisans tezlerinde ilk olarak bu yöntemlerin tanımı yapıldıktan sonra aile içi uyuşmazlıkların çözümünde alternatif yöntemlerin önemi, sulhun ve aile arabuluculuğunun İslam hukukundaki yeri, Fas Hukukunda sulh ve aile arabuluculuğunun gelişimi, bu alanlarda karşılaşılan zorluklar ve zorlukların aşılmasında tavsiyeler genel olarak incelenen başlıklardır. Fas Aile Hukukunda yer alan sulh prosedürüne yönelik yapılan çalışmalardan en önemlisi 2007 yılında Fatımatu'z-Zehrā el-Kaysî tarafından hazırlanan *Devru'ṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra* adlı yüksek lisans tezidir. Fas aile mahkemelerindeki sulh uygulamaları konusunda yapılan bu çalışma tez ve makalelere örneklik teşkil ederek pek çok araştırmaya kaynaklık etmektedir. İki bölümden oluşan tezin ilk bölümünde eşler arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesinde mahkemenin rolü, mahkemedeki uzlaştırma süreci ve bu süreçte hangi

prosedürlerin takip edilmesi gerektiği, hakemeyn ve aile meclisi uygulamalarının uyuşmazlıkların giderilmesindeki rolü ele alınmaktadır. İkinci bölümde ise Fas aile mahkemelerinde sulh prosedürünün nasıl uygulandığı, sulh prosedürünün başarısız olmasında eşlerin ve sulh sorumlularının etkisi tartışılmakta ve bölümün sonunda sulh prosedürünü daha etkili hale getirebilmek için tavsiyeler verilmektedir.

Fevziyye Zeyhūr tarafından 2010 yılında kaleme alınan *et-Ṭuruḳu'l-Bedîle li Ḥalli'n-Nizāʿāti'l-Useriyye mine'ṣ-Ṣulḥ Naḥve'l-Visāṭa* adlı Yüksek Hukuk Enstitüsü bitirme tezi de Fas'taki sulh ve arabuluculuk uygulamalarını inceleyen bir başka önemli çalışmadır. Zeyhūr'un hâkim olması ve farklı şehirlerde farklı mahkemelerde görev yapmış olması sulh ve arabuluculukla ilgili hukukî prosedüre vakıf olmasına ve farklı uygulamaları görmesine de katkı sunmaktadır. Ayrıca yargı bünyesinde çalışıyor olması sulh prosedürünün uygulanması esnasında tarafların sulh oturumlarına katılmaması ya da sulh oturumlarında başkasına vekalet vermesi halinde sürecin nasıl işleyeceğini, hâkim ya da hakemlerin uzlaştırma girişimlerinde neden başarısız olduğunu açıklayan mahkeme kararlarına kolaylıkla ulaşmasını sağlamaktadır. Bu tez, Fas Aile Kanunu'nda birkaç maddede ele alınan sulh prosedürünün uygulanması esnasında mahkemede karşılaşılan çeşitli durumları göstermesi açısından önemlidir. Ancak 2009 yılından itibaren mahkemelerde uzlaştırıcı olarak görev almaya başlayan sosyal yardımcılar ve bu yardımcıların ofislerinde yürütülen uzlaştırma girişimleri tarihsel olarak bu tezin kapsamına girememiştir. Zeyhūr'un tezi, sosyal yardımcı ofislerinde karı koca arasında uzlaştırma denemeleri yapılmaya başlamadan önce yazılması hasebiyle bu durum bir eksiklik olarak değerlendirilmemektedir. Ancak yakın tarihlerde yazılan tez ya da makalelerde sosyal yardımcıların görevlerine, eşler arasında nasıl uzlaştırma girişiminde bulunduklarına, sosyal yardımcı ofislerinin fiziki durumuna değinilmemesi ciddi bir eksikliktir. Çalışmamızda bu eksikliği kapatmak adına Fas'ta halihazırda sosyal yardımcılık görevi yürüten ya da daha önce bu görevde bulunmuş kişilerle görüşülmüş, Rabat ve Meknes'teki sosyal yardımcı ofislerinde bizzat gözlem ve mülakat yapılmıştır. Nitekim bu çalışmayı bu alanda yazılan diğer akademik çalışmalardan ayıran önemli hususlardan biri de mahkemelerdeki sosyal yardımcı ofislerinde yapılan uzlaştırma girişimlerine dair uygulamalara ve tespitlere yer vermesidir. Zira çalışmanın birinci bölümünde ele alınan *el-Musāʿidu'l-İctimāʿî*

(sosyal yardımcı) başlığında Muḥammed Sevāliḥî'nin *el-Musāʿidetu'l-İctimāʿiyye fî Aḳsāmi'l-Ḳaḍāʾi'l-Usra: el-Vāḳıʿve'l-Intiẕārāt ve'l-İkrāhāt Dırāsa Sūsyūḳānūniyye* adlı kitabından istifade edilmiş olmakla beraber bu kısım daha çok tarafımızca yapılan gözlem ve mülakatlara dayanmaktadır.

Fas Aile Kanunu'nun 82. maddesinde mahkeme tarafından yapılması zorunlu tutulan sulh prosedürüne yönelik önemli tespitlerde bulunan Muhammed Şeyluḥ, "Ḳırāʾatun Mîtūdūlūciyye li Mefhūmi'ṣ-Ṣulḥ fî Ḳaḍāyā eṭ-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ min Ḫılāli Medā Faʿāliyyetihî beyne İkrāhāti Mudevveneti'l-Usra ve Ṭumūḥāti Mudevveneli'l-Yusra" adlı makalesinde boşanmak üzere mahkemeye başvuran çiftler arasında yapılan uzlaştırma girişimlerinin sulh prosedürü yerine ıslah prosedürü olarak adlandırılması gerektiğini ifade etmektedir. Zira sulh akdinin aksine karı koca arasındaki anlaşmazlığın sona erdirilmesi için herhangi bir sulh bedeli gerekmediği gibi mahkeme tarafından yürütülen sulh prosedüründe üçüncü kişiler araya girmektedir.[4] Sulh prosedürünün Fas'taki boşanma oranlarını düşürmede ne kadar etkili olduğunu inceleyen Şeyluh, 2007 yılında 74.444 talâk ve tatlîk davalarının sadece %20'sinin sulh ile sonuçlandığını belirterek bu başarısızlığın mahkemelerden kaynaklandığına dikkat çekmektedir.[5] Karı koca arasında uzlaştırma girişiminde bulunan hâkimlerin bu alanda yeteri kadar donanıma sahip olmamasının uzlaştırma girişimlerinin başarısız olmasındaki temel etkenlerden biri olduğu araştırmacıların genel olarak dile getirdiği bir husustur. Ancak Şeyluh makalesinde önemli bir noktaya işaret ederek mahkeme kayıtlarında aile meclisi ile sulh sağlandığı belirtilen davalarda aslında eşlerin akrabalarından birer kişinin hakem olarak çağrıldığını ifade etmektedir. Yazara göre Aile Kanunu'nda iki hakem görevlendirme ve aile meclisi oluşturma şeklinde hâkime iki farklı seçenek olarak sunulan bu araçlar pratikte hâkimin, eşlerin seçtiği iki yakınını hakem olarak görevlendirmesi şeklinde tek tipte uygulanmaktadır.[6]

Çalışmanın ikinci bölümünde Fas Aile Kanunu'nda ya da Tahkim ve Anlaşmalı Arabuluculuk Kanunu'nda açıkça zikredilmemekle beraber çeşitli

[4]Muḥammed Şeyluḥ, "Ḳırāʾatun Mîtūdūlūciyye li Mefhūmi'ṣ-Ṣulḥ fî Ḳaḍāyā eṭ-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ min Ḫılāli Medā Faʿāliyyetihî beyne İkrāhāti Mudevveneti'l-Usra ve Ṭumūḥāti Mudevvene li'l-Yusra", *Mecelletu'l-Ḳaḍāʾi'l-Medenî* 2 (2012), 19.
[5]Şeyluḥ, "Ḳırāʾatun Mîtūdūlūciyye li Mefhūmi'ṣ-Ṣulḥ fî Ḳaḍāyā eṭ-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ", 23.
[6]Şeyluḥ, "Ḳırāʾatun Mîtūdūlūciyye li Mefhūmi'ṣ-Ṣulḥ fî Ḳaḍāyā eṭ-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ", 30-31.

kuruluşların bünyesinde yürütülen aile arabuluculuğu uygulamaları ele alınmaktadır. Bu bölümde aile arabuluculuğunun önemi, hukukî alt yapısı, aile arabuluculuğunda avukatların ve arabulucuların rolü açıklandıktan sonra aile arabuluculuğunun Fas'taki neredeyse tek temsilcisi olan sivil toplum kuruluşlarının faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Fas'ta aile arabuluculuğu hizmeti veren farklı şehirlerdeki 10 sivil toplum kuruluşuyla yapılan mülakat ve dört derneğin raporlarından hareketle Fas'ta aile arabuluculuğunun serencamı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise mahkeme bünyesinde gerçekleştirilen sulh ve tahkim uygulamaları ile mahkemeden bağımsız bir şekilde yürütülen aile arabuluculuğu faaliyetlerinin değerlendirmesi yapılmıştır. Bu bölümde Fas'ta aile içi uyuşmazlıkların çözümünde başvurulan alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerinin karşılaştırılması yapıldıktan sonra bu mekanizmaların uygulamada karşılaştığı zorluklar ve bu zorlukların giderilmesinde faydalı olacak tavsiyelere yer verilmiştir. Fas'ta aile arabuluculuğunun durumunu ele alırken istifade edilen çalışmalar arasında yer alan Nūra el-Ḥamāmūşî 2016 yılında hazırladığı *Āfāḳu'l-Visāṭa fî Ḥalli'n-Nizāʿāti'l-Useriyye* adlı yüksek lisans tezinde, Fas'taki aile arabuluculuğu uygulamalarında günümüzde karşılaşılan sıkıntıları ele aldıktan sonra ailevî uyuşmazlıklarda arabuluculuk mekanizmasını daha etkin bir şekilde kullanabilmek için tavsiyelerde bulunmaktadır. Aile arabuluculuğu mekanizmasının karşılaştığı sorunları hukukî açıdan ve uygulama açısından ele almaktadır. Aile Kanunu'nda yer alan sulh prosedürü kapsamında arabuluculuğa değinilmemesi ve aile arabuluculuğunun kurumsallaştırılmasına yönelik herhangi bir kanunî girişimin bulunmaması aile arabuluculuğu alanında tezde değinilen temel hukukî eksikliklerdendir. Yazar Fas toplumunda okuma yazma bilmeyenlerin sayısının giderek artmasını ve halkın aile içi uyuşmazlıkların giderilmesinde arabuluculuğun etkili bir yöntem olduğu konusunda bilinçli olmamasını, mahkeme harçlarının düşük olması ve anlaşmazlıkların çözümünde tek güvenli yol olarak görülmesi sebebiyle insanların direkt yargıya yönelmesini, avukatların, hâkimlerin ve diğer yargı görevlilerinin davalıları yargı süreci başlamadan önce alternatif çözüm yöntemlerine teşvik etme noktasında zayıf kalmalarını aile arabuluculuğunu uygulama noktasında sekteye uğratan etkenler olduğunu ifade etmektedir. Yazar aile arabuluculuğu

yönteminin özel bir kanunla düzenlenmesini ve sivil toplum kuruluşlarının bu alandaki tecrübelerinden istifade edilecek şekilde bir aile arabuluculuğu müessesesi kurulmasını tavsiye ederek tezini sonlandırmaktadır.

Aile arabuluculuğu mekanizmasının Aile Kanunu vasıtasıyla hukukî olarak Fas hukuk sistemine dahil edilmesi konusunu çalışan Sihām er-Ruveycā, 2018 yılında hazırladığı *el-Idmācu'l-Ḳānūnî li'l-Visāṭati'l-Useriyye fî Mudevveneti'l-Useriyye* adlı yüksek lisans tezinde aile arabuluculuğunda arabulucunun, avukatların ve yerel ilim meclislerinin rolünü açıkladıktan sonra aile arabuluculuğunda yargı yetkisi ve denetiminin nasıl olması gerektiğini, arabulucunun taraflar arasında tamamen ya da kısmen uzlaşma sağlaması halinde bunun nasıl ispat edilmesi gerektiğini ele almaktadır. Tezin son bölümünde Aile Kanunu'nun gerekli bölümlerinde aile arabuluculuğunun nasıl uygulanacağına yönelik örnekler verilmektedir. Yazar evlilik sürecinde kocanın çok eşlilik talebinde bulunması, talâk ya da tatlîk yoluyla evlilik hayatının sona erdirilmek istenmesi ve ayrılığın gerçekleşmesi hallerinde mahkemenin nasıl arabuluculuk yapacağını açıklamaktadır.

Genel olarak aile içi uyuşmazlıklarda alternatif çözüm yöntemlerini ele alan Rande Būḥadîd *el-Vesāʾilu'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāti'l-Useriyye* adlı tezinde sulh ve arabuluculuk yöntemlerini incelemektedir. 2021 yılında tamamlanan tez iki bölümden oluşmakta olup tezin ilk bölümünde sulhun tanımı, önemi, sulhun diğer alternatif yöntemlerden farkı, Aile Kanunu'ndaki sulh prosedürünün nasıl uygulandığı, sulh prosedürünün başarısızlığında etkili olan unsurlar ve bu başarısızlığın aşılmasında çözüm önerileri açıklanmaktadır. İkinci bölümde ise arabuluculuğun tanımı, arabuluculuğun diğer alternatif yöntemlerden farkı, arabuluculuğun aşamaları ve bazı ülkelerin arabuluculuk tecrübeleri ele alınmaktadır.

Aile arabuluculuğu alanında yazılan tezler genel olarak aile arabuluculuğunun teorik kısmına ağırlık verirken Necme el-Laṭīf *el-Visāṭatu'l-Useriyye beyne Āfāḳı'l-Muʾessese ve Vāḳıʿı'l-Mumārase -Merākızu'l-Visāṭati'l-Useriyye bi Medîneti Dāri'l-Beyḍāʾ Nemūẕecen-* adlı yüksek lisans tezinde aile arabuluculuğunun pratik yönüne değinmektedir. Latîf tezin ilk bölümlerinde arabuluculuğun önemini, özelliklerini, arabuluculuk merhalelerini, Batı ve Arap dünyasında arabuluculuk uygulamalarını ele

aldıktan sonra Fas'ın Dāru'l-Beyḍā (Kazablanka) şehrinde aile arabuluculuğu hizmeti veren beş sivil toplum kuruluşu ile mülakat yaparak aile arabuluculuğu mekanizmasının Fas'ta nasıl uygulandığını incelemektedir. Yazar derneklerle yaptığı mülakatta merkezlerin işleyişi, arabulucuların formasyonu, Fas'ta arabuluculuğun karşılaştığı zorluklar, merkezlere yapılan başvuruların sebepleri hakkında sorular sorarak pratikte aile arabuluculuğunun durumunu ortaya koymaktadır. Bu tez, çalışmamızın Dāru'l-Beyḍā şehrindeki derneklerin incelenmesi kısmına kaynaklık teşkil etmesi ve mülakat sorularımıza örnek olması bakımından önemlidir. Diğer taraftan bu çalışmada Fas'ta aile arabuluculuğu hizmeti veren merkezler incelenirken Dāru'l-Beyḍā ile sınırlı kalınmamış ve Fas'ın farklı bölgelerindeki merkezler de ziyaret edilmiştir. Böylelikle Fas'ta aile arabuluculuğu faaliyetlerinin nasıl yürütüldüğü ve bölgesel farklılıkların bu faaliyetleri nasıl etkilediği tespit edilerek özgün bir çalışma ortaya konmuştur. Bunun yanı sıra çalışmanın ikinci bölümünde faaliyet raporlarına erişim imkânı bulunan bazı dernekler diğer çalışmalardan farklı olarak ayrıntılı bir şekilde ele alınmış, aile arabuluculuğu hizmeti veren derneklerin hizmetleri, çalışma prensipleri, idari kadroları, merkezlere gelen vakaların dağılımı incelenmiştir. Bu raporlardan, gözlem ve mülakatlardan hareketle Fas'ta aile arabuluculuğunun önemli temsilcisi olan ve haklarında kapsamlı çalışmaların henüz yapılmadığı sivil toplum kuruluşlarının bu alanda başarılı oldukları hususlar ve eksik kaldıkları noktalar ortaya konmuştur. Çalışmada aile arabuluculuğuna başvurmuş üç çiftin arabulucuyla yaptıkları oturumların değerlendirildiği kısım da Fas'taki aile arabuluculuğu faaliyetlerinin pratiğini yansıtması bakımından önemlidir.

İncelenen kaynaklar Fas'ta sulh prosedürünün nasıl bir süreç olduğu, dava örnekleri, uygulamada karşılaşılan zorluklar ve bu zorlukların nasıl aşılabileceği hususunda istifade ettiğimiz eserlerdir. Diğer taraftan Fas'ta aile arabuluculuğunun kimler tarafından yürütüldüğü, aile arabuluculuğuna yönelik ne gibi hukukî alt yapı oluşturulduğu, aile arabuluculuğunu etkinleştirmenin yolları gibi meselelerde de bu kaynaklardan yararlanılmıştır. Özellikle Zeyhūr'un tezinin çalışmamızda Fas'taki dava örneklerine yer verebilmemiz açısından önemli katkıları olmuştur. Latif'in tezi ise Dāru'l-Beyḍā'daki dernek mülakatlarının kaynağını oluşturmaktadır.

C. Çalışmanın Yöntemi ve Sınırlılıkları

Çalışmada kullanılan ilk yöntem literatür taramasıdır. İlk olarak Türkiye'deki kütüphanelerde ve Yöktez'de konumuzla alakalı ya da bağlantılı olabilecek çalışmalar taranmıştır. Fas'ta uygulanan alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerine dair herhangi bir Türkçe kaynağa rastlanmamıştır. Konuyla alakalı çalışmalar Fas'ta yazılan tez ya da makalelere dayanmakta ve çoğunlukla bu kaynaklara uzaktan erişim bulunmamaktadır. Dolayısıyla hem literatür taraması yapabilmek hem de mahkemelerde ve aile arabuluculuğu hizmeti veren merkezlerde saha çalışması yapabilmek adına bir süreliğine Fas'a gidilmiştir. Burada peyderpey milli kütüphane ve üniversite kütüphanelerinde araştırmalar yapılmıştır. Rabat'taki el-Mektebetu'l-Vataniyye (Milli Kütüphane), Rabat'taki VI. Muhammed Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kütüphanesi, Kazablanka'daki Âli Suud Kütüphanesi gibi büyük kütüphanelerde konuyla alakalı önemli akademik çalışmalara ulaşılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde zaman zaman Tunus, Cezayir, Ürdün gibi Arap ülkelerindeki sulh girişimlerine yönelik kanun maddelerine yer verilerek Fas ile mukayesesi yapılmıştır. Ayrıca bu çalışmada Fas aile mahkemeleri tarafından gerçekleştirilen uzlaştırma girişimleri ile aile arabulucuları tarafından yürütülen arabuluculuk faaliyetlerinin ne derece etkili olduklarını görebilmek adına yer yer istatiksel verilerden istifade edilmiştir.

Çalışmanın önemli bir kısmında saha araştırması yöntemine başvurulmuştur. Fas'taki sulh ve aile arabuluculuğu uygulamalarıyla ilgili veri toplamak amacıyla aile mahkemelerine, aile arabuluculuğu hizmeti veren dernek ve merkezlere ziyaretler yapılmıştır. Talâk ve tatlîk davalarında aile mahkemeleri tarafından yapılan uzlaştırma girişimleri hakkında bilgi almak amacıyla mahkemelerde uzlaştırıcı olarak görev yapan sosyal yardımcılarla görüşülmüş, izin alınabilen Rabat mahkemesinde karı koca ile yapılan sulh görüşmelerini bizzat gözleme fırsatı elde edilmiştir. Aile içi uyuşmazlıkların alternatif yöntemlerle giderilmesi hususunda resmî makamların ne tür girişimlerde bulunduğu araştırıldıktan ve gözlemlendikten sonra anlaşmazlık yaşayan çiftler arasında arabuluculuk yapan sivil toplum kuruluşları ziyaret edilmiş ve bu kuruluşlarla önceden hazırlanmış sorular etrafında yarı yapılandırılmış mülakatlar

gerçekleştirilmiştir. Daha sonra bu mülakatlardan elde edilen veriler MAXQUDA programı aracılığıyla belirli temalar altında toplanarak analiz edilmiştir.

Fas'ta aile arabuluculuğu faaliyetlerine yönelik saha çalışması yaparken ülkedeki bütün merkezlerin ziyaret edilmesi mümkün olmadığından özellikle bu alanda adını duyurmuş kuruluşlara öncelik verilmiştir. Ayrıca bölgesel farklılıkların aile arabuluculuğu uygulamalarına etkisinin olup olmadığını tespit edebilmek adına ülkenin farklı bölgelerinde yer alan şehirlerdeki aile arabuluculuğu hizmeti veren derneklere ziyaretler yapılmasına özen gösterilmiştir. Bu doğrultuda mülakat yapılan derneklerden Cemʿiyyetu Kerāme ülkenin kuzeyindeki Tanca şehrinde, Cemʿiyyetu Ummu Benîn güneydeki Raşîdiyye şehrinde (çöl bölgesine yakın), Cemʿiyyetu Şekāyik ile İhlās ve Visāl iç kesimlerde yer alan Fes ve Meknes şehrinde, Merkezu'l-Visātati'l-Useriyye, Cisr, Sened, Duhā ve Vifāk ise ülkenin ticarî başkenti ve liman şehri olan Dāru'l-Beyḍā'da (Kazablanka) yer almaktadır.Dāru'l-Beyḍā'daki derneklerle mülakat kısmında Necme el-Lātif'in tezinden istifade edilmiş, diğer şehirlerdeki derneklerle bizzat görüşme yapılmıştır.

Araştırma sürecinde karşılaşılan zorlukların başında Fas'ta bulunan kaynaklara ve bu kaynakların yazarlarına ulaşmada yaşanan sorunlar zikredilebilir. Zira elektronik ortamda nerede var olduğu tespit edilen bazı kaynaklara Fas'ta bulunulan süre zarfında da ulaşılamamıştır. Bu sorun bazen kütüphanelerin kaynağı fotokopi ya da PDF yoluyla çoğaltılmasına izin vermemesinden bazen de eserin belirtilen yerde bulunmamasından kaynaklanmaktadır.

Gerek mahkemelerde yapılan görüşmelerde gerek aile arabuluculuğu yapan merkezlere ziyaretlerde ailevî sırların korunması ilkesiyle sulh ve arabuluculuk oturumlarına katılıma izin verilmemesi bu çalışmanın sınırlılıklarından bir diğeridir. İki aile mahkemesine giriş izni alınabilmiş sadece birinde uzlaştırma oturumlarına gözlemci olarak bulunulmasına izin verilmiştir. Arabuluculuk görüşmeleri daha özel mekanlarda yapıldığından ve taraflara bu oturumların gizli yürütüleceği garantisi verildiğinden dolayı arabuluculuk oturumlarını bizzat gözlemleme imkânı olmamıştır. Aynı şekilde STK bünyesinde aile arabuluculuğu hizmeti alan eşlerle görüşme

yapılması planlanmış olmakla beraber bu çiftlerin iletişim bilgileri de gizlilik prensibi gereği tarafımızla paylaşılmamıştır.

Ziyaret edilen STK'ların hepsinin faaliyet raporlarına ulaşılamaması da çalışmanın sınırlı kaldığı hususlardan biri olmuştur. Ziyaret edilen merkezlerin bazıları gizlilik esasına riayet ettikleri için bazıları da yaptıkları çalışmaları düzenli bir şekilde kayıt altına almadıkları ya da bütün faaliyetleri tek bir raporda topladıkları için aile arabuluculuğuna dair ne gibi faaliyetlerde bulundukları, arabuluculuk talebiyle gelen kaç vaka olduğu, taraflar arasında nasıl arabuluculuk yaptıkları, arabuluculukta ne kadar başarılı oldukları hususunda net verilere ulaşılamamıştır.

D. Alternatif Uyuşmazlık Çözümünün Genel Esasları

1. Tanım ve Kavramsal Çerçeve

Alternatif uyuşmazlık çözümü (*Alternative Dispute Resolution/ADR*) genel olarak anlaşmazlıkların yargıya başvurmadan çözülmesine yönelik yöntemleri kapsayan bir terimdir. Fransızcadan gelen alternatif kelimesinin anlamına bakıldığında, "iki şey karşısında muhayyer bırakma",[7] "iki veya daha fazla olası şey arasında karar vermek"[8], "seçilebilecek bir başka yol, yöntem, seçenek"[9] gibi farklı seçenekler arasında seçim yapma anlamına gelen benzer tanımlarla karşılaşılmaktadır.[10]

Sözlük anlamından hareketle, uyuşmazlıkların çözümünde insanlara yargıya başvurmakla beraber ikinci bir seçenek sunmak olarak ifade edilebilecek alternatif uyuşmazlık çözümü terim olarak "*Tarafların mevcut anlaşmazlığı dostane bir şekilde çözüme kavuşturmak için dava açmak yerine tarafsız bir üçüncü kişiye başvurduğu her türlü yol*"[11], "*Uyuşmazlıkların çözümünde mahkemelere alternatif teşkil eden ve çoğu*

[7]Hasan Bedreddin, *Fransızcadan Türkçeye* (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2022), "Alternative", 63.
[8]*Dictionary of English Language and Culture*, "Alternative" (Harlow: Longman, 1992); *Webster's New World Dictionary Of The American Language*, "Alternative" (Cleveland: : The World Publishing Company, 1964).
[9]*Türkçe Sözlük*, "Alternatif" (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998).
[10]Ḥaşāyişî Ümeyme - Hammâdî Nesrîn, *et-Ṭuruḳu'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāt ve Taṭbîḳātuhā fî Munāzaʿāti'l-Usra* (Mesîle: Cāmiʿatu Muḥammed Būḍiyāf, Külliyyetu'l-Ḥuḳūḳ ve'l-ʿUlūmi's-Siyāsiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 11.
[11]Fevziyye Zeyhūr, *et-Ṭuruḳu'l-Bedîle li Ḥalli'n-Nizāʿāti'l-Useriyye mine'ṣ-Ṣulḥ Naḥve'l-Visāṭa* (Rabat: el-Maʿhedü'l-ʿĀlî li'l-Ḳaḍāʾ, Bitirme Tezi, 2010), 9.

zaman dürüst ve tarafsız bir üçüncü kişinin müdahalesini gerektiren bir dizi prosedür", "*Arabuluculuk ve uzlaşma da dahil olmak üzere davayla bağlantısı olmayan tarafsız bir üçüncü kişinin yardımıyla taraflara kendi anlaşmazlıklarını çözme yetkisi sunan geniş bir çözüm yelpazesi*"[12], "*Yargısız bir çözüm bulmak amacıyla genellikle üçüncü bir tarafın müdahalesiyle gerçekleşen, tanımlanmamış bir dizi uyuşmazlık prosedürü*"[13] şeklinde tarif edilmektedir.

Alternatif uyuşmazlık çözümüyle ilgili çeşitli tanımlar yapılmakla beraber bunların hepsi klasik yargı sistemine alternatif olma ve tarafsız bir üçüncü kişi tarafından gerçekleştirilme[14] fikri etrafında toplanmaktadır. Uyuşmazlıkların çözümünde alternatif yöntemlere başvurmak demek hukuka aykırı girişimlerde bulunmak ya da yargıyı etkisiz hale getirmek anlamına gelmemektedir.[15] Arabuluculuk ve uzlaştırma gibi alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemleri yargıya başvurmadan ya da davalaşma süreci başlamadan önce uygulanan yöntemlerdir. Alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerini yargıdan ayıran en temel özellik ise arabulucu, uzlaştırıcı, muslih gibi bu süreci yönetenlerin görüşlerinin, tarafların rızası olmadan herhangi bir bağlayıcılığa sahip olmamasıdır.[16]Ayrıca taraflar arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için bir seçenek olan bu yöntemler her durumda etkili olmayabilir. Arabuluculuk, uzlaştırma veya tahkim gibi alternatif çözüm yollarıyla anlaşma sağlanamaması halinde, tarafların yargı yoluna gitme hakları her zaman saklıdır.[17] Türk Hukukuna ilk olarak arabuluculukla giren alternatif çözüm yöntemleri

[12]Laḥsen Ūbahmān, *el-Vesā'ilu'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāti'l-Useriyye* (Fes: Cāmiʿatu Ḳaraviyyîn Külliyetü'ş-Şerîʿa, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 8-9.

[13]Law Reform Commission LRC, "Report Alternative Dispute Resolution: Mediation and Conciliation", Kasım 2010, 13.

[14] Alternatif uyuşmazlık çözümünde üçüncü kişinin katılımının zorunlu olmadığını belirten tanımlar da yapılmaktadır. Buna göre ADR, "Bir anlaşmazlığın adli veya tahkim dışı yollarla çözülmesini amaçlayan ancak taraflara yardım etmek isteyen tarafsız bir üçüncü kişinin müdahalesini veya yardımını zorunlu olarak gerektirmeyen bir dizi prosedür" şeklinde tanımlanmaktadır. Bkz. Ümeyme - Nesrîn, *et-Ṭuruḳu'l-Bedîle*, 11. Burada tahkim ADR yöntemleri dışında bırakılarak hatalı bir tanımlama yapılmıştır.

[15]Süha Tanrıver, "Hukuk Uyuşmazlıkları Bağlamında Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolları ve Özellikle Arabuluculuk", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 19/64 (2006), 152.

[16]İbrahim Özbay, "Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemleri", *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 10/3-4 (2006), 460.

[17]Aynur Hasoğlu, "İdare Hukukunda Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4/65 (2016), 1986; Tanrıver, "Hukuk Uyuşmazlıkları Bağlamında Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolları", 153-154.

hakkında Hukuk Uyuşmazlıklarında Arabuluculuk Kanununun[18] (HUAK) gerekçesinde şu ifadeler yer almaktadır:

> "Alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemleri, aslında yargı sistemi ile rekabet içinde olmadığı gibi, amaç yargısal yollara başvuru imkânını ortadan kaldırmak da değildir. Devlete ait olan yargı yetkisinin mutlak egemenliğine zarar vermeden uyuşmazlıkların daha basit ve kolay çözümü amaçlanmaktadır."[19]

Alternatif yöntemler, taraflardan birinin haklı bulunduğu geleneksel yargılama sürecinin getirdiği uzun ve yorucu prosedürlere bağlı kalmayarak sadece tarafların ortak çıkarlarına odaklanan ve iki tarafın da kârlı olacağı çözümler arayan yargıyı destekleyici yöntemleri ifade etmektedir.[20] Nitekim alternatif uyuşmazlık çözümünün temsilcileri arasında yer alan sulh, tahkim, arabuluculuk, müzakere, tarafsız ön değerlendirme, vakıaların saptanması ve kısa duruşma gibi yöntemlerin pek çok ülkenin kanunlarında yer alması ve bu yöntemleri uygulayanların arasında bizzat hâkim ya da avukatların da bulunması alternatif kavramının yargı karşıtlığı anlamına gelmediğini göstermektedir. Alternatif kavramının yargıya muhalefet anlamı içerdiğini dolayısıyla uyuşmazlıkları daha barışçıl yollarla çözmeye yönelik uygulamalara "alternatif uyuşmazlık çözümü (*alternative disputere solution*)" yerine "dostane uyuşmazlık çözümü (*amicable dispute resolution*)" ya da uygun uyuşmazlık çözümü (*appropriate dispute resolution*) kavramı kullanılması gerektiğini savunanlar da bulunmaktadır.[21]

2. Tarihi Süreç

[18]Hukuk Uyuşmazlıklarında Arabuluculuk Kanunu (HUAK), *Resmî Gazete 28331* Kanun No. 6325 (22 Haziran 2012).

[19]TBMM, Hukuk Uyuşmazlıklarında Arabuluculuk Kanunu Tasarısı (1/486), Yasama Dönemi; 24, Yasama Yılı; 2, Sıra Sayısı 233, 4.

[20]Laḥsen Ūbahmān, *el-Vesā'ilu'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzʿāti'l-Useriyye* (Fes: Cāmiʿatu Ḳaraviyyîn Külliyetü'ş-Şerîʿa, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 10; Özbay, "Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemleri", 460; Ümeyme - Nesrîn, *et-Ṭuruḳu'l-Bedîle*, 11.; LRC, "Report Alternative Dispute Resolution", 14.

[21]Şehbâl Ayşegül Gedik, *Türk Hukukunda Alternatif Uyuşmazlik Çözüm Yollarindan Arabuluculuğun Fikih İlmi Açisindan Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 7-8; Ūbahmān, *el-Vesā'ilu'l-Bedîle*, 2014, 10.; Cengiz Serhat Konuralp, *Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolları: Tahkim* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 7; Tanrıver, "Hukuk Uyuşmazlıkları Bağlamında Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolları", 155.

Taraflar arasındaki uyuşmazlıkların çözümünde modern literatürde alternatif olarak adlandırılan yöntemlerin kullanılması yakın zamanda ortaya çıkmış bir olgu değildir. Alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerinin en köklüsü sayılabilecek hakemlik uygulamasının ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı tam olarak bilinmese de yargı yetkisinin devlet elinde olup hukukî anlaşmazlıkların mahkemelerde çözülmeye başlamasından çok daha önceye gittiği anlaşılmaktadır. İnsanlar arasında anlaşmazlık yaşanması insanlığın ilk dönemlerine dayandığına göre bu anlaşmazlıkların çözümüne yönelik uzlaştırma, arabulma, hakemlik yapma gibi girişimlerin de insanlıkla beraber var olduğunu söylemek mümkündür.[22]

Batı'da ADR adıyla popülerlik kazanan yöntemlerin oldukça eski köklere dayandığı ve farklı toplum ve uygarlıkların uyuşmazlıkları çözmek için çeşitli yöntemler geliştirdiği bilinmektedir. Kalıcı bir konsey kurmak suretiyle tahkim yoluyla çözülen anlaşmazlıkları içeren Roma ve Yunan toplumlarına ait belgelere rastlanmaktadır. Kaynaklarda M.Ö. 445 yılında Spartalılar ile Atinalılar arasında çıkan ihtilaflar sonucu yapılan anlaşmalarda tahkim usulünün kabul edildiği belirtilmektedir.[23] Roma hukukunda üç farklı tahkim türü arasında "bonus vir" (dürüst adam) tahkimi, tahkimin en basit, şekilsiz ve gayri resmi halidir. Bu tahkimde, taraflar aralarında çözüm bulamadıkları bir uyuşmazlığı güvendikleri bir üçüncü kişiye (bonus vir) sunarak çözüme kavuşturmasını talep ederlerdi.[24] Bonus vir tahkiminde tarımsal faaliyetlerden sınır uyuşmazlıklarına, ailevi anlaşmazlıklardan ticari faaliyetlerden doğan uyuşmazlıklara kadar çeşitli konular ele alınırdı.[25] Sümer dilinde yazılmış taş bir tablette de Lagash ve Umma şehirleri arasında sınır anlaşmazlıkları konusunda

[22] Benzer görüşler için bkz. ʿAbdullāh el-ʿUbeydî vd., *et-Teḳniyyātu'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāt* (Dāru'l-Beyḍāʾ: Cāmiʿātu'l-Ḥasen eş-Şānî Külliyyetu'l-ʿUlūmi'l-Ḳānūniyye ve'l-İktiṣādiyye ve'l-İctimāʿiyye, 2015), 2.; Ūbahmān, *el-Vesāʾilu'l-Bedîle*, 2014, 11.; Konuralp, *Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolları*, 9; Mustafa Özbek, "Dünya Çapındaki Adalete Ulaşma Hareketiyle Ortaya Çıkan Gelişmeler ve Alternatif Uyuşmazlık Çözümü", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 51/2 (2002), 135.

[23] Hayrunnisa Soysal, *İslam Hukukunda Tahkim* (İstanbul: İstanbul Medipol Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 3; Muharrem Balcı, *İhtilafların Çözüm Yolları ve Tahkim* (İstanbul: Danışman Yayınları, 1999), 43-44.

[24] Soysal, *İslam Hukukunda Tahkim*, 4; Erkan Küçükgüngör, "Roma Hukukunda Tahkim", *Banka ve Ticaret Hukuku Dergisi* 19/3 (1998), 139.

[25] Emrah Gökmen, "Tahkim Müessesesinin Roma, İslâm ve Günümüz Türk Hukuklarındaki Görünümü", *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (İMHFD)* 8/1 (2023), 293.

ortaya çıkan anlaşmazlığı çözmek üzere kralın hakemlik yaptığı rivayet edilmektedir.[26]

Cahiliye döneminde kabileler halinde yaşayan Arapların toplumsal düzenlerini sağlamak ve uyuşmazlıkları çözmek için tahkime başvurduğu kaynaklarda yer almaktadır. Buna göre taraflar arasındaki anlaşmazlıklarda genellikle kabile lideri, kâhin, toplumda saygınlığı bulunan adaletiyle ün salmış yaşlı ve bilge kişi ya da tarafların ortak kararıyla oluşturulan heyet hakemlik yapmaktaydı.[27] Kureyş kabilesi ile Hz. Peygamber'in dedesi Abdulmuttalip arasında çıkan hacılara su dağıtma göreviyle ilgili anlaşmazlıkta Beni Saʿd rahibini aralarında hakem olarak tayin etmişlerdi.[28] Aynı şekilde Kâbe'nin tamiri sırasında Hacerü'l-Esved'in yerine konmasıyla ilgili kabileler arasında çıkan anlaşmazlıkta Hz. Peygamber hakem seçilmiş, o da herkesin razı olacağı bir çözüm yolu bulmuştu.[29]

Arap kültüründe temel uyuşmazlık çözüm yöntemi olan tahkim "*Eğer karı kocanın aralarının açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden bir hakem gönderin. Düzeltmek isterlerse Allah aralarını bulur; şüphesiz Allah her şeyi bilen, her şeyden haberdar olandır*." (en-Nisâ' 4/35) ayetiyle İslam dini tarafından da uyuşmazlıkların giderilmesinde bir yöntem olarak kabul edilmiştir. Nitekim sahabe arasındaki anlaşmazlıkların çözümü için tahkim yoluna başvurulduğu kaynaklarda rivayet edilmektedir. Hz. Ömer ile Hz. Abbas arasındaki anlaşmazlıkta Ubeyy b. Kaʿb'ın hakemlik yapması ve Hz. Osman'ın, Ukayl b. Ebi Talib ile karısı Fatıma bt. Utbe arasındaki anlaşmazlığı çözmek için Abdullah b. Abbas ve Muʿâviye b. Ebi Süfyan'ı hakem tayin etmesi İslam'ın erken dönemlerinde bu türden çözüm

[26]Ümeyme - Nesrîn, *et-Ṭuruḳu'l-Bedîle*, 14.; Yıldırım, *İslam ve Medeni Yargılama Hukukunda Tahkim*, 33.

[27]Muḥammed eṭ-Ṭāhir İbn ʿĀşur, *Tefsîru't-Taḥrîr ve't-Tenvîr* (Tunus: ed-Dāru't-Tūnusiyye, 1984), 5/45; Cevād ʿAlî, *el-Mufaṣṣal fî Târîḫi'l-ʿArab Ḳable'l-İslām* (Beyrut: Dāru's-Sāḳî, 2001), 5/636; Semîra ez-Zāim el-Müneccid, *et-Taḥkîmu'l-İslāmî fî Niẓāmi Ġayri'l-İslāmî* (Beyrut: Menşūrātu'l-Ḥalebi'l-Ḥuḳūḳiyye, 2013), 29; Ūbahmān, *el-Vesāʾilu'l-Bedîle*, 2014, 11; Mustafa Aktürk, "İslam Hukukundaki Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yollarının Türk Aile Hukukuna Mukayesesi", *Kırıkkale Hukuk Mecmuası* 2/1 (Nisan 2022), 98; Ahmet Akgündüz, "Hakem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/171.

[28]Ebu'l-Fidā ʿImāduddîn İsmāʿîl b. ʿOmar İbn Keşîr, *el-Bidāye ve'n-Nihāye* (Beyrut: Mektebetu'l-Meʿārif, 1981), 2/245.

[29]Ebū Caʿfer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd Ṭaberî, *Târîḫu'ṭ-Ummem ve'l-Mulūk*, thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhîm (Beyrut: Dāru Suveydānv, 1967), 2/290.

yollarının benimsendiğini gösteren örneklerdir.[30] Ayrıca Kur'an'da Müslümanlara sulhu emreden ayetler[31] ve Hz. Peygamber'in sahabe arasındaki anlaşmazlıklarda sulhu sağladığına dair hadisler,[32] insanlar arasındaki husumetlerin barışçıl yollarla çözülmesi fikrinin asırlar önce İslam dini tarafından uygulandığını göstermektedir.

Arap toplumlarında yaygın olan göçebelik ve kabileler halinde yaşama Fas toplumunun aşina olduğu bir durumdur. Zira Fas'ın asıl yerlileri olan Berberîler genellikle kabileler halinde yaşamışlardır. Kabileler arasında da doğal olarak soya dayalı güçlü bağlar bulunmaktadır. Her kabilede bulunan "şerîf" ünvanlı din adamları, dini liderlik rollerinin yanı sıra sosyal ve siyasi açıdan da kabile içerisinde önemli bir nüfuza sahiptir. Kabile üyeleri genellikle bu şerîflerin liderliğini tanımakta ve aralarında zuhur eden husumetlerde onları hakem tayin etmektelerdi.[33] Ayrıca kadılık görevi üstlenen kabile şeyhleri ya da şerîfler, kendilerine bir anlaşmazlık sunulduğunda aralarında hüküm vermeden önce tarafları uzlaştırmaya çalışmışlardır.[34] Berberîlerin yaşam tarzları ve kültürel yapıları, tarih boyunca çeşitli dönüşümlere uğramış olsa da birçok bölgede hala göçebe veya yarı göçebe gruplar halinde yaşayan Berberîler bulunmaktadır. Nitekim Fas'ın güneyinde bulunan bugünkü Raşîdiye, Efrūd, Rissāni gibi Zîz Nehri boyunca uzanan şehirleri içine alan ve tarihte Sicilmāse olarak bilinen Tāfilālet bölgesinde bulunan Berberîler halen kabileler halinde

[30]Ebū Muḥammed Muvaffaḳuddîn ʿAbdullāh b. Aḥmed b. Muḥammed İbn Ḳudāme, *el-Muġnî*, thk. ʿAbdullāh b. ʿAbdülmuḥsin et-Türkî - ʿAbdülfettāḥ Muḥammed el-Ḥulv (Riyāḍ: Dāru ʿĀlemi'l-Kütüb, 1997), 10/264-265.; Mesʿad ʿAvvād Cühen, *et-Taḥkîm fi'ş-Şerîʿati'l-İslāmiyye ve'n-Nuẓumi'l-Vaḍʿıyye* (Medine: Dāru'l-Īmān, 1994), 79.

[31] "Eğer müminlerden iki zümre birbiriyle vuruşurlarsa, hemen aralarını düzeltin" (el-Hucûrât 49/9), "Onların fısıldaşmalarının çoğunda hayır yoktur. Ancak bir sadaka vermeyi, bir iyilik yapmayı veya insanların arasını (sulh ederek) düzeltmeyi emredenler müstesnâdır" (en-Nisâ 4/114)

[32] Örnek olarak şu hadis zikredilebilir: Kaʿb b. Mâlik ile Abdullah b. Ebî Hadred el-Eslemî arasında borç meselesi yüzünden çıkan anlaşmazlık sebebiyle mescidde yüksek sesle tartışıyorlardı. İki sahabe arasındaki hararetli tartışmaya şahit olan Hz. Peygamber, eliyle Ka'b b. Mâlik'ten alacağının yarısını almasını işaret etti. Kaʿb'ın bu teklifi kabul etmesi üzerine el-Eslemî, Hz. Peygamber'in emriyle borcunu ödedi. Bkz. b. el-Ḥaccāc Müslim, *el-Cāmiʿu'ş-Saḥîḥ*, ed. Muḥammed ʿAbdülbāḳî (Beyrut: Dāru İḥyāʾi't-Turāṯi'l-ʿArabî, 1955), "Müsākāt" 1558.

[33]İsmail Ceran, *Fas Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012), 10; Hakîme el-Hatarî, *el-Vesāilu'l-Bedîle li Faḍḍi'l-Munāzaʿāt (eṣ-Ṣulh-et-Taḥkîm-el-Visātatu'l-Useriyye)* (Fes: Cāmiʿatu Sîdî Muhammed b. ʿAbdillah Kulliyyetu'ş-Şerîaʿ, Yüksek Lisans Tezi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 64.

[34]el-Hatarî, *el-Vesāilu'l-Bedîle li Faḍḍi'l-Munāzaʿāt*, 64-65.

yaşamakta ve aralarında meydana gelen husumetlerde kabilenin ileri gelenlerinin hakemliğine başvurmaktadır.[35]

Bütün bunların yanı sıra Fas halkının Mâlikî mezhebine mensup olması tahkim müessesesinin aile kanununda yer almasında etkili olduğu söylenebilir. Zira eşler arasındaki anlaşmazlığı gidermek üzere tayin edilen hakemlere en geniş yetkiyi veren mezhep Mâlikî mezhebidir. Mâlikîlere göre hakemler tarafları uzlaştıramadığında aralarını ayırabilir ve hakemlerin verdikleri kararlar bağlayıcıdır. Ayrıca genel kanaatin aksine aile içi sorunların çözümünde eşler hâkime başvurmaksızın akrabalarından ya da yabancılardan hakem tayin edebilmektedir.[36]

Ailenin birlik, beraberlik ve istikrarına yardımcı olan, yapıcı diyalog ortamının yeniden kurulmasına katkı sağlayan ve Avrupa'da da köklü bir geçmişe sahip bu mekanizmalar *alternative disputere solution* kavramı şeklinde19. yüzyılda popülerlik kazanmaya başlamıştır. *Alternative Dispute Resolution* kavramı ilk olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde iş hukukunda ortaya çıkmış, daha sonra İngiltere'de önem kazanmıştır.[37] İngiltere'de 1846 yılında ilçe mahkemelerinin kurulmasıyla birlikte küçük çaplı uyuşmazlıkların ADR yoluyla çözülmesi fikri hayata geçirilmiştir. İlçe mahkemelerinin kurulması, alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerine olan ilgiyi artırmış ve daha geniş bir toplumsal kabul görmesine katkıda bulunmuştur. ADR, daha sonraki yıllarda gelişerek, ticari uyuşmazlıkların yanı sıra aile hukuku, tüketici hakları ve diğer alanlardaki uyuşmazlıkların çözümünde de yaygın olarak kullanılan bir yöntem haline gelmiştir.[38]

---

[35]Saʿîd Ḥallāvî, "en-Nemāẕicü'l-Maġribiyyeti'l-Aṣîle li Faḍḍi'n-Nizāʿati'l-Userî" (23 Mart 2022).

[36]ʿAbdusselām b. Saʿîd et-Tenūḫî Saḥnūn, *el-Mudevvenetu'l-Kubrā* (Beyrut: Dāru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1994), 2/267; Suat Erdoğan, "İslam Aile Hukukunda Şiddetli Geçimsizlik (Şikâk) Durumunda Hakem Tayini ve Tayin Edilen Hakemlerin Yetkileri", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2017), 49-50; ʿAbdussemîʿ Fevzî el-Ḳavāsımî, "et-Taḥkîm beyne'z-Zevceyn fî Ḳaḍāyā en-Nizāʿ ve'ş-Şiḳāḳ beyne'l-Fıḳh ve'l-Ḳānūn", *Mektebetu Nūr*, ts.

[37]Hikmet Bilgin, "Anglo-Sakson Hukuk Sistemlerinde Arabuluculuk", *Hukuk Gündemi Dergisi*, (2009), 20-21.

[38]Özbek, "Dünya Çapındaki Adalete Ulaşma Hareketiyle Ortaya Çıkan Gelişmeler ve Alternatif Uyuşmazlık Çözümü", 135; Konuralp, *Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolları*, 9; Özbay, "Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemleri", 462; Aktürk, "İslam Hukukundaki Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yollarının Türk Aile Hukukuna Mukayesesi", 73; Bilgin, "Anglo-Sakson Hukuk Sistemlerinde Arabuluculuk", 17.

Amerika Birleşik Devletleri'nde profesyonel arabulucuların ortaya çıkışı, özellikle 1940'lı yıllardan itibaren toplu iş sözleşmelerinden kaynaklanan uyuşmazlıklarla ilişkilendirilir. Bu dönemde, işçi sendikaları ve işverenler arasındaki çeşitli anlaşmazlıkların çözümünde arabuluculuk yöntemi daha fazla kullanılmaya başlanmıştır. İşçi sendikalarının güçlenmesi ve toplu iş sözleşmelerinin yaygınlaşması, arabuluculuğun profesyonel bir meslek haline gelmesine zemin hazırlamıştır. Daha sonra, 1950'li yıllarda bazı mahkemeler, özellikle adi suçlar ve aile hukukuna ilişkin uyuşmazlıklarda arabuluculuğun kullanılmasını teşvik etmiştir. Bu dönemde mahkemeler, yargı sürecinin yükünü hafifletmek, daha hızlı ve etkili çözümler sunmak amacıyla arabuluculuk yöntemini benimsemişlerdir. ABD'de toplumsal ve kültürel değişimlerin yaşandığı 1960'lı yılların sonlarına doğru, alternatif uyuşmazlık çözümü kavramı daha belirgin bir şekilde kendini göstermiş ve bu yöntemlerin kullanımı giderek yaygınlaşmıştır.[39] Alternatif çözüm yöntemleri Amerika ve İngiltere dışında Kanada, Yeni Zelanda, Avustralya, Fransa, Almanya gibi ülkelerde de gelişim göstermiştir.[40]

1980'li yıllardan itibaren ABD'de, alternatif uyuşmazlık çözümü alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Buradaki uyuşmazlık merkezleri tarafından çok tercihli mahkeme teşkilatları kurulmuş ve bu mahkemelerde ADR hizmeti sunulmaya başlanmıştır. Özellikle Texas ve New York gibi eyaletlerde ADR'nin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Alternatif uyuşmazlık çözüm yollarının yasallaşma süreci ise 1990'lı yıllarda başlamıştır. ABD'de 1998 yılında Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolları Kanunu'nun kabul edilmesiyle, her bir federal bölge mahkemesine kendi alternatif uyuşmazlık çözüm programlarını oluşturma yetkisi verilmiştir. Böylece, alternatif uyuşmazlık çözüm yollarının kurumsallaşması tamamlanmıştır. 2000 yılında Teksas Eyalet Mahkemesi tarafından ADR süreçlerinin yüksek standartlarda

[39] Ahmet Temel, "İslam Aile Hukukundaki Arabulucu-Hakemlik Uygulamasının Türkiye'de Aile Arabuluculuğuna Muhtemel Katkıları" *Darulfunun İlahiyat (İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi)*30/2 (2019), 319; Konuralp, *Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolları*, 10; Özbay, "Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemleri", 462.

[40]Hikmet Bilgin, "Anglo-Sakson Hukuk Sistemlerinde Arabuluculuk", *Hukuk Gündemi Dergisi*, (2009), 17; Özbay, "Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemleri", 462; Semîra Ḫazrūn, "Eyyu Devrin Müʾessesāt fî Aʾmāli'l-Visāṭati'l-Useriyye fî Tecribetin Maġribiyye -Ḳırāʾa fi'l-Vāḳıʿ ve'l-Ufuḳ-", *Journal of Civil, Economic end Comparative Law* 2/1 (2021), 116-117.; Laṭîfe Raḥv, "el-Ḥācetu'l-Milḥāt li Tefʿîli'l-Visāṭa ke-Vesîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāt", *el-İttiḥādu'l-İştirākî*, (23 Eylül 2023).

gerçekleştirilmesini ve tarafların güvenini kazanmayı amaçlayan etik ilkeler yayınlanmıştır.[41]

Köken itibariyle Müslümanlara yabancı olmayan ve informel olarak uygulanan alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemleri ilk olarak Mecelle (1876), Hukûk-ı Âile Kararnâmesi (1917) ve Mısır Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'yla (1929) birlikte İslam devletlerinin kanunlarında yer almıştır. Mecelle'de mal davalarında tahkime başvurmanın caiz olduğu belirtilmiş,[42] Hukûk-ı Âile Kararnâmesi[43] ve Mısır Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda[44] da karı koca arasında yaşanan ve hâkime taşınan anlaşmazlıklarda eşlerin ailelerinden birer hakem tayin edilerek aralarında tahkim yapılacağı ifade edilmiştir.

Arap ülkelerinde ulusal ve uluslararası ticari anlaşmalarda ya da aile içinde çıkan uyuşmazlıklarda tahkime başvurulmasıyla ilgili hukukî düzenlemeler daha erken dönemde yapılırken modern bir kavram olan arabuluculuğa (الوساطة) yönelik çalışmalar 2000'li yıllarda hız kazanmıştır. Kıta Avrupası ülkelerinde ADR adıyla hızla yayılmaya ve gelişmeye başlayan uyuşmazlık çözüm yöntemleri Arapçaya "الوسائل البديلة لحل النزاعات" şeklinde tercüme edilmekte ve bu kavram tahkim, sulh ve arabuluculuğu kapsamaktadır. Ürdün'de ilk tahkim yasası 1953 yılında çıkarılmış,[45] 1984'te ise Aile Kanunu'nda karı koca arasında yaşanan uyuşmazlıkların çözümünde sulh ve tahkime yer verilmiştir. Medeni hukuktaki uyuşmazlıkların çözümü için ilk Arabuluculuk Kanunu 2006 yılında çıkarılırken aile arabuluculuğunun Ürdün Aile Kanuna dahil edilmesi 2016 yılında gerçekleşmiştir.[46] Cezayir'de uluslararası ticari ilişkilerde yaşanan anlaşmazlıkta ilk tahkim anlaşması 1968 yılında imzalanmış, 1993 yılında uluslararası ticarette tahkime başvurulması kanunen onaylanmıştır.[47]

---

[41]Özbay, "Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemleri", 462; Özbek, "Dünya Çapındaki Adalete Ulaşma Hareketiyle Ortaya Çıkan Gelişmeler ve Alternatif Uyuşmazlık Çözümü", 135; Konuralp, *Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolları*, 11; Bilgin, "Anglo-Sakson Hukuk Sistemlerinde Arabuluculuk", 18-19.

[42]Mecelle, md. 1841.

[43] Hukûk-ı Âile Kararnâmesi, md. 130.

[44] Mısır Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu, md. 6.

[45]Rıḍvān İbrāhîm ʿUbeydāt - Cūrc Ḥazbūn, "en-Niẓāmu'l-Ḳānūnî li Daʿvā el-Buṭlān li Ḥukmi't-Taḥkîm Vifḳa Aḥkāmi'l-Ḳānūni'l-Ürdünî ve'l-Muḳāran", *ʿUlūmu'ş-Şerîʿa ve'l-Ḳānūn* 33/2 (2006), 496.

[46]"Tebdeʾu'l-ʿAmel bi'l-Visāṭati'l-Ḳaḍāʾiyye", *Vizāratu'l-ʿAdl el-Memleketu'l-Ürdüniyyetu'l-Hāşimiyye* (Erişim 08 Şubat 2024); Ümeyme - Nesrîn, *et-Ṭuruḳu'l-Bedîle*, 18.

[47]Serāġanî Būzeyd, "et-Taḥkîm fi'l-Ḳānūni'l-Cezāʾirî", *Mecelletu Dırāsāt ve Ebḥāṣ* 29 (Eylül 2017), 212-213.

Arabuluculuğun tanımı, çeşitleri, arabulucunun görevleri ise ilk olarak 2008 yılında çıkarılan Hukuk ve İdari Usul Kanunu'nda ele alınmıştır.[48] Fas'ta da tahkime ilişkin ilk yasal düzenleme 1913 tarihinde çıkarılan Medenî Usul Kanunu'nda yapılmış,[49] 1958 tarihli Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda (56) kadının kocasından zarar gördüğü gerekçesiyle boşanma talebinde bulunması halinde iki hakem görevlendirilebileceği ifade edilerek tahkime değinilmiştir. Arabuluculuğun Fas kanunlarına girmesi ise 2007 yılında Medeni Usul Kanunuiçerisinde çıkarılan 08/05 numaralı Tahkim ve Anlaşmalı Arabuluculuk Kanunu'yla (*Kânûnu't-Tahkîm ve'l-Visâtatü'l-İttifâkiyye*) gerçekleşmiştir. Bu kanundaki arabuluculuk ve tahkim hükümleri daha çok ulusal ve uluslararası ticari anlaşmalarda yaşanan uyuşmazlıkları düzenlemekte olup Fas ve Cezayir'de aile arabuluculuğuna yönelik müstakil bir hukukî düzenleme halen bulunmamaktadır.

3. Önemi

İnsanlar arasındaki ticari ve sosyal ilişkilerdeki hızlı gelişme pek çok sorun ve hukukî anlaşmazlıkları beraberinde getirmektedir. Özellikle aile içi uyuşmazlıklarda mahkeme sürecinin uzaması tarafların hakkını zamanında alamamasına sebep olduğu gibi mevcut anlaşmazlığın çözülememesi bizzat çatışmanın tarafı olmayan çocukları da olumsuz etkilemektedir. Sorunların giderilmesinde hukukî sahada yaşanan aksaklık ve yoğunluk adaleti arama noktasında insanları daha hızlı, etkili ve kalıcı çözümler sunan alternatif yollara başvurmaya sevk etmektedir.[50] Nitekim HUAK (Hukuk Uyuşmazlıklarında Arabuluculuk Kanunu)'ta da uyuşmazlıkların giderilmesinde alternatif yöntemlerin önemi şu sözlerle vurgulanmaktadır:

> "Alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemleriyle uyuşmazlıkların çözümü son yıllarda pek çok ülkenin kanun koyucularını meşgul etmektedir. Uyuşmazlıkların dava yolu ile çözümü yerine tarafların kendi iradeleri ile uzlaşarak uyuşmazlığa son vermeleri, toplumsal barışın korunması açısından tercih sebebi sayılmaktadır. Bu yolların geniş

[48] ʿAbduṣṣadūḳ Hîra, "el-Visāṭatu'l-Ḳaḍāʾiyye fi't-Teşrîʿi'l-Cezāʾirî", *Cāmiʿatu Ḳāṣıdî Merbāḥ Varḳla* 4 (2011), 106.; Meʿāş Nesrîn, "el-Visāṭatu'l-Useriyye fî Teşrîʿāti'l-Muḳārana ve Rahānāti Tefʿîlihā fi'l-Ḳānūni'l-Cezāʾirî", *Mecelletu'l-ʿUlūmi'l-Ḳānūniyye ve'l-İctimāʿiyye*, (Mart 2021), 366.

[49] ʿAbdüsselām Zevîr, "et-Taḥkîmu't-Ticārî fi'l-Ḳānūni'l-Maġribî", *Mecelletü'l-Ḳānūn ve'l-Aʿmāli'd-Düveliyye* (Erişim 19 Şubat 2024).

[50] Benzer görüş için bkz. Temel, "İslam Aile Hukukundaki Arabulucu-Hakemlik Uygulamasının Türkiye'de Aile Arabuluculuğuna Muhtemel Katkıları", 320.

kapsamlı ve etkin bir biçimde işlerlik kazanması mahkemelerin iş yükünün azalmasına katkı sağlayacaktır."[51]

Alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemleri yargının aksine sadece taraflar arasındaki fiili anlaşmazlıkları çözmede değil ileride yaşanması muhtemel çatışmaları önleme ve kritik süreçleri başarılı bir şekilde yönetme hususunda da etkili olmaktadır. Örneğin aile şirketinin bir sonraki nesle devredilmesini ya da ailenin yaşlı üyesinin bakımını planlamak üzere aile üyelerinin bir arabulucu eşliğinde bir araya gelmesi daha sonra ortaya çıkabilecek aile içi çatışmaların önüne geçebilmektedir.[52] Bunların yanı sıra mahkemede elde edilemeyecek esnek çözümler üretme, toplumsal barışa katkı sağlama, mali açıdan daha uygun olduğu için toplumun her kesiminin adil çözümlere erişmesini sağlama gibi hususlar da bu yöntemlerin önemini arttırmaktadır.

4. Olumlu ve Olumsuz Yönleri

Başlıca arabuluculuk, tahkim ve uzlaştırmadan (sulh) oluşan alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerinin kurumsallaştırılması ve profesyonel bir şekilde uygulanmaya başlamasıyla beraber bu yöntemler üzerine yapılan çalışma ve incelemeler de artmaya başlamıştır. Yapılan çalışmalar henüz yeni yaygınlaşmaya başlayan bu yöntemlerin gelişiminin ülkeden ülkeye hatta şehirden şehre değiştiğini göstermektedir. Diğer taraftan alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerini başarılı ve tercih edilir kılan olumlu özelliklerin yanı sıra uyuşmazlıkların çözümünde bu yöntemlerin başarısını gölgeleyen olumsuz yönler de bulunmaktadır. ADR yöntemlerinin olumlu tarafları olarak literatürde şu hususlar zikredilmiştir:[53]

- **Hızlı Çözüm ve Maliyet Tasarrufu**: Geleneksel yargı sistemi, çeşitli prosedürlerin takip edilmesini zorunlu kıldığından çoğunlukla zaman alıcı ve

[51]TBMM, HUAK, 4.
[52]LRC, "Report Alternative Dispute Resolution", 16.
[53]Arabuluculuğun olumlu yönlerini sıralarken istifade edilen kaynaklar için bkz. Albert Fiadjoe, *Alternative Dispute Resolution: A Developing World Perspective* (İngiltere: Cavendish Publishing Limited, 2004), 1; Ümeyme - Nesrîn, *et-Ṭuruḳu'l-Bedîle*, 12-14.; Ersin Erdoğan-Nurbanu Erzurumlu, *Hukuk Uyuşmazlıklarında Türkiye'nin Arabuluculuk Tecrübesi ve Zorunlu Arabuluculuk Taslağı* (İstanbul: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (Seta), 2016), 27-30; Hasoğlu, "İdare Hukukunda Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolları", 1986-1987; Tanrıver, "Hukuk Uyuşmazlıkları Bağlamında Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolları", 158; Konuralp, *Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolları*, 13-16.

maliyetlidir. ADR yöntemleri ise arabulucu, hakem ya da uzlaştırıcı ile doğrudan iletişime geçme fırsatı sağladığından uyuşmazlıklar daha hızlı ve ekonomik bir şekilde çözülür.

- **Gizlilik ve Mahremiyet**: ADR yöntemleri genellikle sakin, dışarıdan müdahaleye kapalı ve gizli bir ortamda gerçekleşir. Taraflar, uyuşmazlığın ayrıntılarını ve çözüm sürecini kamuoyundan gizli tutabilirler. Bu, ticari uyuşmazlıkların çözümünde önemli bir avantaj olup ticari sırların ve hassas bilgilerin korunmasına yardımcı olur.
- **Tarafların Kontrolü ve Katılımı**: ADR yöntemleri, taraflara çözüm sürecine aktif olarak katılma ve kontrol etme fırsatı sunar. Taraflar, aralarındaki problemlerin çözümünde daha fazla söz sahibi olduğundan alınan kararları istikrarlı bir şekilde uygular. Zira, çözüm sürecinde herhangi bir baskı ya da yaptırımın olmaması daha tatmin edici sonuçlar elde etmeyi sağlar.
- **Sürdürülebilir İlişkilerin Korunması**: ADR yöntemleri, taraflar arasındaki ilişkilerin sürdürülebilirliğini korumaya yardımcı olur. Arabuluculuk ve uzlaştırma gibi yöntemler, taraflar arasında iletişimi ve iş birliğini güçlendirirken, düşmanca bir dava sürecinden kaçınmalarına olanak tanır.
- **Esneklik ve Özelleştirme**: Her uyuşmazlık farklıdır ve farklı hassasiyetleri barındırır. ADR, tarafların ihtiyaçlarına ve uyuşmazlığın türüne göre özel olarak planlanabilir. Bu yöntemler aynı zamanda tarafların duygularını da dikkate alır ve onların menfaatine odaklanır. Dava yolu ile uyuşmazlıkların çözümünde ise hâkim tarafların duygularını dikkate almaz.

Alternatif çözüm yöntemlerinin bu özellikleri aynı zamanda bu yöntemlerin taşıdığı amaçları da göstermektedir. Buna göre uyuşmazlıkların çözümünde başvurulan alternatif yolların amacı mahkemelerdeki yoğunluğu azaltarak para ve zaman kaybını hafifletmek, anlaşmazlıkların giderilmesinde tarafları daha etkin hale getirerek kalıcı çözüm yolları bulmak, adalete ulaşımı kolaylaştırmak, tarafların ortak çıkarlarını gözetmektir.[54] Özü ve taşıdığı amaçlar itibariyle son derece kusursuz

[54]Konuralp, *Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolları*, 6; Şule Şahin Ceylan, *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Alternatif Uyuşmazlık Çözümü* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 153-162.

görünen bu yöntemlerin uyuşmazlıkların çözümünde her zaman etkili olmamasında ise şu hususlar zikredilmiştir:[55]

- **Tek Taraflı İsteklilik**: Uyuşmazlığın çözümü için alternatif yolları kullanmak, her iki tarafın da istekli olması gereken bir süreçtir. Ancak, taraflardan biri uzlaşmaya kapalıysa veya çözüm isteğini açıkça dile getirmiyorsa, bu tür yöntemlerin etkili olması zorlaşır.
- **İletişim Engelleri:** Taraflardan birinin uzlaşmaya isteksizliği genellikle iletişim eksikliğinden ya da güvensizlikten kaynaklanır. Uyuşmazlık çözümünde başarının anahtarı, taraflar arasında etkili iletişimdir. İletişim kopukluğu yaşanan toplumlarda, sorunları açıkça ifade etmek, duyguları paylaşmak ve birbirini anlamak daha zor olabilir. Taraflar, çatışmaları çözmek yerine çatışmayı derinleştirebilecek rekabetçi bir tutum sergileyebilirler.
- **Güç Dengesizliği:** Taraflardan biri, diğerine kıyasla daha fazla güce veya kaynağa sahipse, uzlaşmaya varma konusunda daha az istekli olabilir. Bu durumda, alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemleri adaletsizlik hissini artırabilir ve uzlaşmaya varma isteğini azaltabilir.
- **Meslekî Yetersizlik:** Uyuşmazlık çözüm sürecine katılan üçüncü kişilerin uyuşmazlık konusunda yeterli mesleki bilgi ve deneyime sahip olmaması, tarafsızlık ve bağımsızlık ilkesine riayet etmemesi, gizlilik ve güvenilirlik prensiplerini ihlal etmesi alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerinin etkinliğini ve kabul edilirliğini azaltır. Aynı şekilde çözüm sürecini yönetecek olan üçüncü kişiler için belirli standartların olmaması ve bu süreçte yaşanabilecek hak kaybına karşı bir güvencenin bulunmaması ADR yöntemlerinin etkinliğini ve güvenilirliğini zedeler.
- **Hukukî ve Psikolojik Faktörler**: Taraflar, uyuşmazlığın hukukî sonuçları konusunda belirsizlik yaşayabilir. Uyuşmazlık çözüm sürecinin sonunda

[55]Bu kısımda istifade edilen kaynaklar için bkz. Mustafa Aktürk, "İslam Hukukundaki Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yollarının Türk Aile Hukukuna Mukayesesi", *Kırıkkale Hukuk Mecmuası* 2/1 (Nisan 2022), 95; Tanrıver, "Hukuk Uyuşmazlıkları Bağlamında Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolları", 159-160; Konuralp, *Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolları*, 16-17; Musa Heybet, *İdare Hukukunda Alternatif Çözüm Yöntemi Olarak Sulh Kurumu* (Niğde: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 9-10.

haksızlığa uğrama ya da maddi kayıp yaşama gibi endişeler uzlaşmaya varma isteğini zayıflatabilir ve taraflar bu yöntemlere başvurmaktan kaçınabilir.

Bu tür durumlarda, alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerinin kullanılması zor olabilir veya istenen sonuca ulaşılamayabilir. ADR yöntemlerinin etkinliğini artırmak ve yaygınlaştırmak için, toplumun çeşitli kesimlerinde bilinçlendirme çalışmaları yapılmalıdır. İletişim becerilerinin geliştirilmesi, uzlaşma ve iş birliği kültürünün yaygınlaştırılması, toplumda alternatif çözüm yollarına olan güvenin artırılması için önemli adımlardır.

E. Fas'ta Uygulanan Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemlerinin Kavramsal Çerçevesi

1. Sulh

Kelime anlamı "fesadın tersi", "*savaş veya düşmanlık durumunu sona erdirmek*"[56] olan sulh kelimesi kavram ve bir akit türü olarak İslam hukukunda yer almaktadır. Mezhepler tarafından özünde farklılık bulunmayan çeşitli sulh tanımları yapılmakta olup temelde sulhun "*çekişmeyi sonlandıran ya da tartışmayı ortadan kaldıran akit*"[57] olduğu hususunda görüş birliği olduğu görülmektedir. Mecellede (1531) de benzer şekilde sulh icap ve kabul ile kurulan ve tarafların arasındaki anlaşmazlığı karşılıklı rızaya dayanarak ortadan kaldıran bir akit olarak tanımlanmaktadır. Mâlikî mezhebinde ise "*ortaya çıkan veya çıkmasından korku duyulan bir anlaşmazlığın giderilmesi için hak veya davadan bir bedel karşılığında vazgeçilmesi*"[58] şeklinde sulh bedelini de içine alacak şekilde daha ayrıntılı bir sulh

[56]Ebu'l-Faḍl Cemâlüddîn Muḥammed b. Mükerrem b. ʿAlî b. Aḥmed İbn Manẓûr, *Lisânu'l-ʿArab*, thk. ʿAbdullâh ʿAlî el-Kebîr (Beyrut: Dâru Ṣâdır, ts.), "Ṣulḥ".

[57]İbn Ḳudâme, *el-Muġnî*, 7/5; Ebû Zekeriyyâ Yaḥyâ b. Şeref Nevevî, *Ravḍatu't-Ṭâlibîn ve ʿUmdetü'l-Müftîn*, thk. Ẓahîr eş-Şâvîş (Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 1991), 4/193; Ebü'l-Faẓl Mecdüddîn ʿAbdullâh b. Maḥmûd Mevṣılî, *el-İḫtiyâr li Taʿlîli'l-Muḫtâr*, thk. Maḥmûd Ebû Daḳîḳa (Kahire: Maṭbaʿatü'l-Ḥalebî, 1937), 3/5; Zeylaʿî, *Tebyînü'l-Ḥaḳāʾiḳ Şerḥu Kenzi'd-Deḳāʾiḳ*, 5/29; ʿAli b. Muḥammed eş-Şerîf Cürcânî, *Kitâbü't-Taʿrîfât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1983), 134; Şirbinî, *Muġni'l-Muḥtâc*, 3/161.

[58]Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Yûsuf b. Ebi'l-Ḳâsım Mevvâḳ, *Kitâbu't-Tâc ve'l-İḳlîli'l-Muḫtaṣari'l-Ḫalîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1994), 7/5; Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿAbdullâh el-Mâlikî Ḫaraşî, *Şerḥu'l-Ḫaraşî ʿalâ Muḫtaṣari Ḫalîl* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1900), 6/2; ʿOs̱mân b. el-Mekkî ez-Zebîdî, *Tavḍîḥu'l-Aḥkâm Şerḥu Tuḥfeti'l-Ḥukkâm* (Tunus: Maṭbaʿatu't-Tûnusiyye, 1920), 1/194.

tanımlaması yapıldığı görülmektedir. Bu tanım aynı zamanda Mâlikî mezhebinde sulhun daha geniş bir anlamda ele alındığını ve sadece mevcut çekişmelerin çözümüyle sınırlı olmadığını, aynı zamanda olası anlaşmazlıkların da önceden önlenmesine yönelik adımların sulh kapsamında değerlendirildiğini göstermektedir.[59] Nitekim Mâlikî mezhebini takip eden Fas'ta da bu doğrultuda bir sulh tanımlaması yapılarak Borçlar Kanunu'nun 1098. maddesinde sulhun "*iki tarafın mevcut veya ortaya çıkmasından endişelendiği bir anlaşmazlığı, kendisi için talep ettiği şeyin bir kısmından vazgeçerek veya karşı tarafa belirli bir miktar para veya bir hak vererek çözdüğü bir sözleşme*" olduğu ifade edilmektedir.

Kur'an çatışma halinde olan iki Müslüman grup (el-Hucurât 49/9), vasiyetle ilgili ihtilafa düşülmesinden korkulan taraflar (el-Bakara 2/182) ve geçimsizlik yaşayan karı koca (en-Nisâ 4/128) arasını düzeltmeye teşvik etmektedir.[60] Ayrıca Kur'an'da sulhun ele alındığı "*Gerçek müminler iseniz Allah'a karşı saygısızlıktan sakının, aranızı düzeltin, Allah ve Resulüne itaat edin*" (el-Enfâl 8/1) ayetinde anlaşmazlık yaşayan insanlar arasında sulhu sağlamanın Allah'a ve Hz. Peygamber'e itaatle birlikte zikredilmesi insanların arasını bulmanın öneminin vurgulanması açısından dikkat çekmektedir.

Fas hukukunda sulhla ilgili genel meseleler Borçlar Kanunu'nda ele alınmakta olup bu kanunda çoğunlukla sulh bedeliyle ilgili hükümler açıklanmaktadır. Bunun dışında İdari ve Medeni Usul Kanunu, Ceza Kanunu ve Aile Kanunu'nda taraflar arasında yaşanan çatışmaların giderilmesi noktasında sulh kavramı özel olarak kullanılmaktadır. Aile Kanunu'nda sulh kavramı, eşlerin boşanma talebiyle mahkemeye başvurması halinde mahkeme tarafından uygulanacak bir prosedür olarak ele alınmaktadır. Aile içi uyuşmazlıklarda bir çözüm yöntemi olarak sunulan sulh ile

[59] Benzer yorum için bkz. Hasan Ellek, *İslam Hukukunda Mali Konularla Ilgili Sulh Anlaşmasi (Akitler Çerçevesinde)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 13; ʿAbdulḳādir el-Leyye, *Aḥkāmu'ṣ-Ṣulḥ fi Daʿāvāti't-Ṭalāḳ* (Celfe: Cāmiʿatu Zeyyān ʿĀşur, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 10; Fāṭımetü'z-Zehrā el-Kaysî, *Devru'ṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra* (Tanca: Cāmiʿatü ʿAbdi'l-Mālik eṣ-Ṣaʿdî, Külliyyetü'l-ʿUlūmi'l-Ḳānūniyye ve'l-İḳtiṣādiyye ve'l-İctimāʿiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 10.

[60] "Onların fısıldaşmalarının birçoğunda hayır yoktur. Ancak bir sadaka verilmesini yahut bir iyilik yapılmasını ya da insanların arasının düzeltilmesini isteyenler müstesnadır. Kim Allah'ın rızasını elde etmek için bunu yaparsa biz ona ileride büyük bir karşılık vereceğiz." (en-Nisâ 4/114)

ilgili Aile Kanunu'nda herhangi bir tanımlamanın yapılmaması Borçlar Kanunu'nda yer alan sulh tanımına müracaat etmeyi gerektirmektedir. Ancak Borçlar Kanunu'nda sulhun daha çok bir sözleşme olma yönü dikkate aldığından sulh akdinin imzalanması, sulh bedelinin belirlenmesi, sulh bedeli karşılığında rehin alınması, sulh bedelinin tazminatı, sulh bedelinin teslimi gibi meseleler üzerinde durulmaktadır. Aile Kanunu'nda ise sulh sadece çatışma çözüm yöntemi olarak ele alınmakta ve aralarındaki anlaşmazlık sebebiyle boşanmaya karar veren karı koca arasında mahkeme tarafından uzlaştırma girişiminde bulunulması ve bu girişimin nasıl yapılacağı üzerinde durulmaktadır.

2. Tahkim

Tahkim kelimesi, "engel olmak, engellemek" anlamına gelen hakeme (حَكَّمَ) kelimesinden[61] türetilmiş olup sözlükte "emretmek, bir başkasını hâkim kılmak, bir kimseyi istediğinden menetmek",[62] "bir kimsenin bozgunluk yapmasına engel olmak"[63] anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise tahkim, Mecelle'nin 1790. maddesinde "*Anlaşmazlık yaşayan tarafların, husumet ve davalarını çözmek için rızaları ile bir başka kimseyi hâkim olarak tayin etmeleri*" şeklinde tanımlanmaktadır. Bir sözleşme türü olarak tahkim "*Tarafların aralarında ortaya çıkan ya da çıkması muhtemel anlaşmazlıkları hâkime başvurmadan, seçtikleri bir ya da iki hakem huzurunda çözmelerine dayanan bir anlaşma*"[64] çeşididir. Yapılan tanımların ortak noktası tahkimin anlaşmazlık yaşayan tarafların rızasıyla gerçekleşmesi ve hakem tayin edilen üçüncü tarafa anlaşmazlığı çözmek üzere özel bir yetki (velayet) verilmesidir.

Fas Anlaşmalı Arabuluculuk ve Tahkim Kanunu'nun birinci bölümü tahkimle alakalı olup ilk maddede tahkim "*Taraflar arasındaki bir uyuşmazlığın, tahkim*

[61]Ebu'l-Ḥuseyn Aḥmed b. Fāris b. Zekeriyyā İbn Fāris, *Muʿcemu Meḳāyîsi'l-Luġa*, thk. ʿAbdesselām Muḥammed Harun (Beyrut: Dāru'l-Fikr, 1979), "ḥkm", 2/92.

[62]Zeynüddîn Zeyn b. İbrāhîm b. Muḥammed Mışrî el-Ḥanefî İbn Nüceym, *el-Baḥru'r-Rāʾiḳ Şerḥu Kenzi'd-Deḳāʾiḳ* (Mısır: Dāru'l-Kitābi'l-İslāmiyye, ts.), 7/24.

[63]ʿAbdullah Beyāḍ, "et-Tahkîmu beyne'z-Zevceyn fî Ḍaʿâva't-Ṭalâk in Ḫilāli'n-Nevāzili'l-Fıḳhıyye ve'l-Ḳānūni'l-Vaḍʿ", *Mecelletu'l-Mudevvene* 4/14 (Ekim 2017), 364.

[64]Gamal Mohammed Ali Abdelgawad, *Arap Ülkelerinde Tahkimin Tarihi ve Yatırımlar Üzerindeki Etkileri (Mısır Örneği)* (İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 17.

anlaşmasına dayalı olarak anlaşmazlığın çözümlenmesi görevinin taraflardan alınıp tahkim mahkemesine sunulması" şeklinde tanımlanmaktadır. Burada tahkim daha dar kapsamlı ele alınarak sadece mahkeme bünyesinde yürütülen tahkimin tanımı yapılmaktadır. Diğer taraftan Tahkim Kanunu'nda yer alan anlaşmazlıklar uluslararası anlaşmaları ve ticarî sözleşmeleri kapsamakta olup aile içi uyuşmazlıklarda uygulanacak tahkimle ilgili özel bir tanımlama ya da hüküm bulunmamaktadır. Tahkim Kanunu'nda eşler arasında anlaşmazlıklarla ilgili herhangi bir ifadenin yer almaması Aile Kanunu'na müracaat etmeyi gerekli kılmaktadır. Ancak Aile Kanunu incelendiğinde tahkim kavramının müstakil olarak ele alınmadığı görülmektedir. Kanunda mahkeme tarafından uygulanması gereken sulh prosedürünün bir parçası olarak sadece "iki hakem görevlendirilmesi (انتداب حكمين)"[65] şeklinde tahkime işaret edilmekte ancak bu hakemlerin kimlerden seçileceği, görevlerini nasıl yerine getirecekleri gibi ayrıntılar kanunda yer almamaktadır. Tahkim Kanunu ise ticarî ve uluslararası sözleşmeler esas alınarak hazırlandığı için buradaki hükümlerin aile davalarındaki hakem görevlendirilmelerinde uygulanması mümkün görünmemektedir.

Fas Aile Hukukunda tahkim sulh prosedürüne bağlı ve sulhun sağlanması için başvurulabilecek alternatiflerden biridir. Aile mahkemelerinde, Tahkim ve Anlaşmalı Arabuluculuk Kanunu'nda belirtildiği şekliyle taraflar arasındaki uyuşmazlığın çözülmesi görevini üstlenecek hazır bir tahkim komisyonu bulunmamaktadır. Karı koca arasındaki uyuşmazlığı gidermek üzere iki hakem görevlendirmeye karar veren hâkim, eşlerin belirlediği hakemleri uzlaştırıcı olarak görevlendirir.

3. Arabuluculuk

[65]Müdevvenetü'l-Usra (M.U.), 70.03 (03 Şubat 2004), md. 82.

İki kişi arasında ortayı bulmak anlamındaki "وسط" kelimesinden türetilen "وساطة" kavramı[66] Türkçede "arabuluculuk" şeklinde tercüme edilmektedir. Amaçlarını ve özelliklerini içine alacak şekilde yapılan bir tanıma göre arabuluculuk,

> "Tarafsız ve taraflardan bağımsız bir arabulucu gözetiminde kanunlara ve kamu düzenine aykırı bir davranışta bulunmaksızın taraflar arasındaki düşmanlığın giderilerek birbirlerini dinleyip görüş alışverişinde bulundukları sakin ve bilinçli bir diyalog ortamı oluşturmayı sağlayan anlaşmazlık giderme vasıtasıdır."[67]

Arabuluculuğun ne olduğuna dair literatürde yer alan çeşitli tanımlara bakıldığında arabuluculuğun kabul edilebilir bir üçüncü taraf yardımıyla tarafların anlaşmazlıklarını çözmeye çalıştıkları bir süreç olduğu noktasında uzlaşıldığı görülmektedir.[68]Aynı zamanda bu sürecin "tarafların kişilikleri, beklentileri, aralarındaki anlaşmazlığın niteliği, arabulucunun karakteri vb. etkenlere bağlı olarak her seferinde arabulucu ve taraflar arasında yeniden tanımlanan esnek bir süreç olduğu" kabul edilmektedir.[69] Fas Anlaşmalı Arabuluculuk ve Tahkim Kanunu'nda ise arabuluculuğun değil arabuluculuk sözleşmesinin tanımı yapılmaktadır: "*Arabuluculuk anlaşması, ortaya çıkan veya daha sonra ortaya çıkabilecek bir uyuşmazlığın sona erdirilmesi amacıyla tarafların uzlaşmaya varılmasını kolaylaştırmak amacıyla bir arabulucu atamayı kabul ettikleri bir sözleşmedir.*"[70]

Aile arabuluculuğu kavramı ise genel arabuluculuk tanımıyla bağlantılı olarak çeşitli şekillerde tanımlanmaktadır. Bu tanımların bazılarında aile içi uyuşmazlıkları sadece karı koca arasında yaşanan problemlerle sınırlandırılarak aile arabuluculuğu "*Bir kişinin eşlerin aile sorunlarını çözmesine ve anlaşmaya varmasına yardımcı*

[66]Ebu'l-Faḍl Cemâlüddîn Muḥammed b. Mükerrem b. ʿAlî b. Aḥmed İbn Manẓūr, *Lisânü'l-ʿArab* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), "vsṭ", 7/430.

[67]Hişām el-Baḥfāvî, "el-Visāṭatu'l-Useriyye Bedîlen li ʿĀliyāti'ş-Ṣulḥ fî Niẓāmi'l-Ḳaḍāʾi'l-Userî el-Maġribî ʿalā Ḍavʾi Baʿḍı Tecāribi'l-Muḳārane", *Mecelletu Ḳānūn ve Aʿmāl* 7 (2016), 178; Hasan Raḳîḳ, *ed-Delîlu'l-ʿIlmî ve'l-ʿAmelî li'l-Vasîti'l-Userî fî Tesviyeti'l-Munāzaʿāt* (Dāru'l-Beyḍāʾ: Dāru'n-Neşri'l-Maġribiyye, 2019), 10.

[68]Kenneth Kressel, "Mediation Revisited", *The Handbook of Conflict Resolution Theory and Practice*, ed. Morton Deutsch vd. (San Francisco: Jossey Bass, 2000), 726.

[69]Hans-Georg Berkel, *Father to Son The Mediation of Family Firm Succession Conflict* (Wiesbaden: Springer Gabler, 2019), 98.

[70]et-Taḥkîm ve'l-Visāṭatu'l-İttifāḳiyye (et-Taḥkîm ve'l-Visāṭatu'l-İttifāḳiyye), 08.05 (06 Aralık 2007), md. 56-327.

olduğu rehberlik süreci" olarak ifade edilmektedir.[71] Aile sorunlarını daha geniş yelpazede ele alan tanımlarda ise aile arabuluculuğu şu şekilde tanımlanmaktadır:

> "Eşler arasında ortaya çıkabilecek ve uzlaşılması mümkün aile sorunlarında ya da çocuklarla ebeveynler arasında çocukların ebeveynler veya ebeveynlerin çocuklar üzerindeki haklarına ilişkin sulh kapsamına giren uyuşmazlıklarda hakikat ve adaletle taraflar arasında arabuluculuk yapmaktır."[72]

Fas Aile Kanunu'nda arabuluculuğun tanımı bulunmamakla beraber Fas Adalet Bakanlığı'nın Birleşmiş Milletler ve UNICEF ile düzenlediği çalıştayda kapsamlı bir aile arabuluculuğu tanımı yapılmıştır. Buna göre aile arabuluculuğu "*Tarafların talebi ya da aile mahkemesinin yönlendirmesiyle sadece tarafların ve adlî makamların erişebileceği gizli prosedürler çerçevesinde, tarafların rızasına dayalı, tarafsız üçüncü bir kişinin gözetiminde hukuka ve kamu düzenine aykırı bir davranışta bulunulmadan her türlü ailevî uyuşmazlıkların giderildiği bir yöntem*" olarak tanımlanmaktadır.[73] Çeşitli yönleri ele alınarak yapılan tanımlardan genel olarak aile arabuluculuğunun aile fertleri arasında meydana gelen uyuşmazlıklarda tarafların kendi özgür iradeleriyle seçtikleri arabulucu denilen üçüncü bir kişiye başvurmak suretiyle karşılıklı rızaya dayalı çözüm bulma sürecini ifade ettiği anlaşılmaktadır.

4. Kavramların Karşılaştırılması

4.1. Sulh ve Arabuluculuk

Fas Hukukuna göre taraflar arasında sulh yapmaya uygun anlaşmazlıklar aynı zamanda arabuluculuğa da elverişli olup sulhun caiz olmadığı uyuşmazlıklarda arabuluculuk yapmak da mümkün değildir.[74] Fas'ta ailevî problemlerin giderilmesinde aktif şekilde kullanılan iki temel alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemi olan sulh ve arabuluculuk arasındaki temel fark şudur: Sulh zorunlu bir prosedür olarak Aile

---

[71]Cîhān eṭ-Ṭāhir, "Devru'l-Visāṭati'l-Useriyye fî Ḥalli'n-Nizāʿāt beyne'z-Zevceyn 'Dırāsatun Fıḳhiyye'", *Mecelletu ʿUlūmi'ş-Şerîʿa ve'd-Dırāsāti'l-İslāmiyye* 85 (Haziran 2021), 932.

[72]Nūraddîn el-Kāmil, *el-Visāṭatu'l-Useriyye -Dırāsetun Fıḳhıyye-* (Fes: Cāmiʿatu Sîdî Muḥammed b. ʿAbdillāh Külliyyetu'l-ʿUlūmi'l-Ḳānūniyye ve'l-İḳtiṣādiyye ve'l-İctimāʿiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 7.

[73]Sihām er-Ruveycā, *el-Idmācu'l-Ḳānūnî li'l-Visāṭati'l-Useriyye fî Mudevveneti'l-Useriyye* (Agadir: Câmi'atü İbn Zuhr Külliyetü'l-Ulûmu'l-Kânûniyye ve'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 20.

[74]eş-Ṣadîḳî, *el-Visāṭatu'l-Useriyye Vesîletun Bedîle*, 19; er-Ruveycā, *el-Idmācu'l-Ḳānūnî li'l-Visāṭati'l-Useriyye*, 23; el-Ḥamāmūşî, *Āfāḳu'l-Visāṭa*, 39.

Kanunu'nda yer alır, arabuluculuk ise tarafların tercihine bağlı ve gayri resmi bir süreçtir. Aralarında anlaşmazlık yaşayan ve boşanma talebiyle mahkemeye başvuran karı koca arasında ıslah girişiminde bulunulması zorunludur. Arabuluculuk ise tarafların istemesi halinde mahkeme dışında sivil toplum kuruluşları tarafından gerçekleştirilmektedir. Aile arabuluculuğu, sulh gibi kanunda yer alan bir prosedür olmadığı gibi bu yönteme dair herhangi bir hukukî düzenleme de yoktur.[75]

Sulh ile arabuluculuk arasındaki diğer önemli fark, Fas Aile Kanunu'na göre taraflar arasındaki uzlaştırma girişimi sadece karı koca arasındaki anlaşmazlıklar için geçerlidir. Kanunda ıslah girişimi talâk ve tatlîk başlıkları altında ele alınmakta kocanın boşanma talebinde bulunması halinde karı koca mahkemeye çağrılarak aralarında ıslah girişiminde bulunulması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca tefvîz-i talâk, muhâlea, tatlîk davalarında da madde 82'ye atıfla ıslah girişimi yapılması şart koşulmaktadır. Sulh prosedürü karı koca arasında meydana gelen anlaşmazlıkları ele alırken STK bünyelerinde yürütülen aile arabuluculuğu faaliyetleri karı koca dışında ebeveynlerle çocuklar ya da kardeşler arasındaki anlaşmazlıkları da kapsamaktadır. Diğer taraftan sulh prosedürünün uygulanabilmesi için taraflar arasındaki husumetin mahkemeye taşınmış olması gerekir. Resmî bir boşanma dilekçesi olmayan çiftler arasında mahkemenin ıslah girişiminde bulunması mümkün değildir. Arabuluculuk ise aile içi uyuşmazlıkların her aşamasında başvurulabilen bir yöntemdir. Fas'ta taraflar genelde mahkemeye başvurmadan önce aile arabuluculuğu hizmeti veren merkezlere yönelmekle beraber dava süreci devam ederken birilerinin tavsiyesi üzerine arabuluculuk merkezlerine başvuran çiftler de vardır. Bunun yanı sıra mahkeme tarafından boşanan çiftler nafaka, hadâne, çocukların ziyareti gibi hususlarda anlaşmazlığa düşmeleri halinde de aile arabuluculuğu merkezlerine başvurabilmektedir. Netice olarak Fas'ta sulh prosedürü sadece karı koca arasında ve mahkemeye başvurmaları halinde devreye girerken aile arabuluculuğu bütün aile fertleri arasındaki uyuşmazlıkları ele almakta ve taraflar uyuşmazlığın her aşamasında bu yönteme başvurabilmektedir.

[75]er-Ruveycā, *el-Idmācu'l-Ḳānūnî li'l-Visāṭati'l-Useriyye*, 22-23.

Fas'ta ayrılmak isteyen karı koca arasında sulh girişiminde bulunulması kanunen zorunlu tutulduğundan hâkimin takip etmesi gereken hukukî prosedürler bulunur. Arabulucu ise hukuka aykırı girişimlerde bulunmadıkça dilediği gibi oturumları yönetebilir. Karı koca arasındaki ıslah girişimlerinin tamamlanması için altı aylık bir zaman tayin edilmesi dava hâkimini kısıtlayan bir prosedürdür. Arabuluculuk ise daha esnek bir süreç olup aile arabulucularını bağlayan herhangi bir hukukî kayıt yoktur.[76]

Mahkemede meşveret odasında ya da sosyal yardımcı ofisinde yapılan uzlaştırma girişimleriyle mahkeme dışında dernek bünyelerinde yürütülen aile arabuluculuğu faaliyetleri arasında fiziksel imkânlar açısından da fark vardır. Meşveret odaları ya da sosyal yardım ofisleri genelde küçük, basık ve dışarıdan müdahaleye açık ortamlardır. STK'ların aile fertleri arasında arabuluculuk yaptığı ofisler ise ev ortamına benzer şekilde düzenlenmiş geniş, ferah ve yabancıların giremeyeceği şekilde önlem alınmış odalardır. Nitekim iki yöntemin uygulandığı ortamlardaki farklılık insanların güvenini kazanma noktasında etkili olmaktadır. Sıradan bir ofis mantığıyla bir masa iki sandalye konmuş ve birkaç memurun birlikte kullandığı sosyal yardımcı ofisleri tarafları rahatlatıcı bir atmosfer sunmamaktadır. Ayrıca uzlaştırma girişimlerinin mahkeme binalarının gergin ortamında ve yargı organlarınca yapılması tarafların daha temkinli davranmasına sebep olmaktadır. Zira hâkimin ya da sosyal yardımcıların uzlaştırma görevini yürütürken taraflardan aldığı bilgileri dava sürecinde onların aleyhine delil olarak kullanabileceği endişesi tarafların aile içinde yaşadığı sorunları rahatlıkla konuşmasını engellemektedir. Aile arabuluculuğu hizmeti veren merkezlerin mahkemelerden bağımsız olması ve insanlara sıcak bir ortam sunmaları taraflar üzerinde olumlu bir intiba oluşturmaktadır.[77] Ayrıca arabulucuların herhangi bir yargılama yetkisinin olmaması da tarafların kendilerini daha rahat ifade edebilmelerini sağlamakta ve onlara karşı bir güven duygusu oluşturmaktadır.[78] Mahkemelere boşanma talebiyle yapılan başvuruların sayısının çok olması da sulh görüşmelerinin kısa sürmesine ve taraflar arasında etkili bir uzlaştırma girişiminde bulunulamamasına sebep olmaktadır. Fas

[76]eş-Ṣadîḳî, *el-Visāṭatu'l-Useriyye Vesîletun Bedîle*, 19-20.
[77]Konuralp, *Alternatif Uyuşmazlik Çözüm Yollari*, 56.
[78] Benzer görüş için bkz. el-Ḥamāmūşî, *Āfāḳu'l-Visāṭa*, 40.

toplumu açısından aile arabuluculuğu henüz yeni sayıldığından merkezlere arabuluculuk talebiyle gelenler uyuşmazlık durumunda mahkemelere yapılan başvurulara nispeten az sayıdadır. Dolayısıyla merkezlerde çalışan arabulucular aile içinde anlaşmazlık yaşayan taraflar arasında arabuluculuk yapmak üzere üç dört oturum düzenleyebilmekte ve onlarla uzun süre irtibat halinde kalabilmektedir.

Son olarak sulh ve arabuluculuk kapsam olarak da birbirinden farklıdır. Taraflar arasındaki uyuşmazlığın çözümünde alternatif çözüm yöntemi olarak kabul edilen sulh yöntemi aynı zamanda genel olarak ADR yöntemlerinden beklenen amaçtır; yani tarafların hakkından feragat etme ya da maddi bir bedel ödeme suretiyle davalaşmaktan vazgeçmeleri, husumeti sona erdirmeleri sulhun gerçekleşmesi anlamına gelir. Arabuluculuk ise taraflar arasındaki uyuşmazlıkların çözümünde bir araçtır.[79] Arabulucu çeşitli teknikler kullanarak tarafların sulha varmalarına yardımcı olur. Örneğin karı koca arasındaki bir uyuşmazlığın mahkemeye taşınması halinde hâkimin sulh prosedürü gereği yaptığı görüşmeler sonucunda çiftlerin ayrılık kararından vazgeçmesi, aralarının düzelerek evlilik birliğini devam ettirmesi yani sulha vararak eski hallerini devam ettirmesi beklenir. Boşanmak isteyen karı koca arasında arabuluculuk yapılması ise sulha ulaşmayı sağlayan bir araç ve teknikler bütünüdür. Arabuluculukta temel olarak karı koca arasındaki husumetin sona erdirilerek evlilik birliğinin devam ettirilmesi hedeflenmekle beraber eşlerin ortak bir çözüm üzerinde anlaşamamaları halinde sağlıklı bir boşanma süreci geçirmelerine yardımcı olmak da arabuluculuktan elde edilecek bir çıktıdır.

4.2. Arabuluculuk ve Tahkim

Fas'ta ticari ya da uluslararası anlaşmalarda başvurulan tahkimden farklı olarak aile içi uyuşmazlıklarda tahkim, sulh prosedürü kapsamında hâkimin talep etmesi halinde uygulanmaktadır. Arabuluculuk ise tarafların tercihine bağlı olarak uygulanan müstakil bir yöntemdir. İslam Aile Hukukunda hakemlerin eşlerin akrabalarından

[79]el-Ḥamāmūşî, *Āfāḳu'l-Visāṭa*, 40.

belirlenmesi esasken arabuluculukta tarafsızlığın korunabilmesi bakımından arabulucunun taraflarla herhangi bir yakınlığının olmaması temel şarttır.[80]

Tahkim ile arabuluculuktaki temel farklardan biri de yetki farklılığıdır. Arabulucunun görevi, herhangi bir şerʿî ya da kanunî bir yetkiye sahip olmaksızın çatışma halindeki tarafların bakış açılarını birbirine yaklaştırmak ve empati kurabilmelerini sağlamaktır. Tarafları kendi kanaatine göre uygun gördüğü bir çözüm yoluna zorlayamaz, haklı ve haksızı belirlemeye çalışan bir hâkim gibi tarafları yargılayamaz ya da problemin çözümüne yönelik kesin bir karar bildiremez. Ayrıca arabuluculukta alınan kararların uygulanması tamamen tarafların iradesine bağlıdır. Tahkimde ise usul olarak hakemler hüküm verme otoritesine sahiptir. Aralarında uyuşmazlık bulunan taraflar arasında hakemlik yapan kişiler iki tarafı da dinledikten sonra problemin nereden kaynaklandığı ve nasıl çözüleceği hususunda hüküm verirler. Nitekim tarafların dostane ve rızaya dayalı bir çözüm üzerinde anlaşamamaları halinde hakemin kararı tarafları bağlayıcı olur.[81] Ancak Fas Aile Hukuku'na göre evliliği devam ettirme ya da sonlandırma noktasında hakemlerin herhangi bir hüküm verme yetkisi bulunmadığı ve tarafları dinlemek, onlara tavsiyelerde bulunmak suretiyle aralarındaki problemleri çözmelerine yardımcı olmakla görevlendirildikleri göz önüne alındığında Fas'ta ailevî uyuşmazlıkların giderilmesinde başvurulan tahkimin daha çok arabuluculuğa benzediği dikkat çekmektedir.

Fas'ta uygulanan haliyle tahkim ve aile arabuluculuğu arasındaki diğer bir fark ise, tahkimde karı koca arasındaki hakemlik sürecinin altı ay içerisinde tamamlanması gerekirken arabuluculukta böyle bir zorunluluk yoktur. Süreç tamamen arabulucu ve tarafların iradesine bağlıdır.[82]

4.3. Sulh ve Tahkim

[80]er-Ruveycā, *el-Idmācu'l-Ḳānūnî li'l-Visāṭati'l-Useriyye*, 25.
[81]el-Ḥamāmūşî, *Āfāḳu'l-Visāṭa*, 47; er-Ruveycā, *el-Idmācu'l-Ḳānūnî li'l-Visāṭati'l-Useriyye*, 25-26; Musʿab Ṣalāḥ Ṣāliḥ Şelālide, *et-Taḥkîm fi'n-Nizāʿ ve'ş-Şiḳāḳ Beyne'z-Zevceyn ve Taṭbîḳātuhū fî Meḥākimi'ş-Şerʿiyye* (Filistin: Cāmiʿatu Ḫalîl Külliyyetu'd-Dırāsāti'l-ʿUlyā, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 22; Konuralp, *Alternatif Uyuşmazlik Çözüm Yollari*, 55.
[82]eş-Ṣadîḳî, *el-Visāṭatu'l-Useriyye Vesîletun Bedîle*, 21-23.

Alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemleri arasında en yaygın olan sulh ve tahkim arasındaki en temel fark, arabuluculukta olduğu gibi sulh bir amaç, tahkim ise araç ya da yöntemdir. Tahkimde taraflar arasındaki uyuşmazlığı çözme görevi kendisine tevdi edilen hakemlerin hüküm verme otoritesi bulunurken muslih sadece tarafların arasında sulhu sağlamaya yönelik girişimlerde bulunabilir. Muslihlerin karar bildirme, hüküm verme gibi yetkileri yoktur. İki yöntem arasındaki diğer bir fark ise, sulhta taraflardan birinin ya da her ikisinin de hakkından feragat etmesiyle aralarında uzlaşma sağlanırken tahkimde tarafların böyle bir feragatte bulunmasına gerek yoktur.[83]

Aile içi uyuşmazlıkların çözümünde başvurulan sulh ve tahkim yöntemi Fas Aile Hukuku özelinde ele alındığında ise, tahkimin sulh çatısı altında ele alınan tali bir yöntem olduğu görülmektedir. Normalde tahkimde hakemlerin hüküm verme yetkisi bulunurken Fas Aile Kanunu'na göre hakemlerin böyle bir yetkisi yoktur. Hakemler muslih gibi sadece taraflara nasihatte bulunabilmektedir. Dolayısıyla boşanma talebiyle mahkemeye başvuran karı koca arasında yapılan uzlaştırma girişimlerinin tamamı sulh prosedürü kapsamına girmektedir. Dava hâkimi taraflarla bizzat görüşerek aralarını düzeltmeye çalışabileceği gibi tarafları iki hakeme, aile meclisine ya da bu konuda uzman birine de yönlendirme yapabilir. Netice olarak Aile Kanunu'nda iki hakem görevlendirilmesi şeklinde tabir edilen uygulama tahkime karşılık gelmektedir.

[83]el-Kaysî, *Devru'ṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 13.

BİRİNCİ BÖLÜM

FAS HUKUKUNDA AİLEVÎ UYUŞMAZLIKLARIN SULH VE TAHKİM YÖNTEMİYLE ÇÖZÜLMESİ

1.1. Fas'ta Aile Hukukunun Kanunlaştırılma Süreci

Fas aile hukuku, günümüzdeki haline gelene kadar üç temel aşamadan geçmiştir: Sömürge dönemi, 1957-1993 dönemi ve 1993-2004 dönemi.[84] Sömürge döneminde Fransızlar, aile hukukunu büyük oranda yerel geleneklere bırakarak modernizasyon çabalarından uzak tutmuştur. Bu durum, İslami geleneklerin ve yerel örflerin korunmasını sağlayarak monarşi ve İslami otoritenin meşruiyetini pekiştirmiştir. Fas'ın 1956'da bağımsızlığını kazanmasının ardından Kral V. Muhammed, 1957 yılında *Mudevvenetu'l-Ahvâli'ş-Şahsiyye* adıyla yeni bir aile kanunu hazırlatmıştır. Bu kanun, Maliki mezhebine dayalı olup, geleneksel ve dini değerleri korumayı amaçlamaktaydı. Ancak 1957'de çıkarılan bu kanun halkın taleplerini tam anlamıyla karşılamadı. Kadının evlenme yaşının 15 olması, kadının velisi tarafından evlendirilebilmesi, çok eşliliğe izin verilmesi gibi hükümlerin değiştirilmesi için toplumda baskı oluştu.[85] Reform talepleri üzerine, 1957-1993 yılları arasında çeşitli komisyonlar kurulsa da büyük değişiklikler yapılamadı. 1993'te yapılan düzenlemeler halkın taleplerini tam olarak karşılamasa da 2004 yılında kabul edilen yeni aile kanunu *Mudevvenetu'l-Usra*'ya kadar yapılmış en kapsamlı adım olarak kabul edilmiştir.[86]

1993 yılında Kral II. Hasan, uluslararası baskılar sonucu aile kanununda düzenlemeler yapılması için bir komisyon kurdu. Komisyonun yaptığı değişiklikler, kadın haklarını sınırlı da olsa genişletti ancak bu değişiklikler modernist gruplar

[84] Muḥammed eṭ-Ṭībî, Felsefetu Mudevvenetu'l-Usra ʿalā Hāmîşi'z-Zikrâ es-Şāniyete Aşare lehā, *Mecelletu'l-Fıkh ve'l-Ḳānūn* 50 (Aralık 2016), 96.
[85] Fatima Harrak, "The History and Significance of the New Moroccan Family Code", (Institute for the Study of Islamic Thought in Africa, 2009), 2.
[86] Miyase Yavuz, ''The Role of Ijtihād in Family Law Reforms of Modern Muslim-Majority States: A Case Study of Morocco'' (Doktora Tezi, University of London, 2017), s. 102.

tarafından yeterli bulunmadı. Kral VI. Muhammed döneminde, 1999 yılında hazırlanan "Kadınları Kalkınmaya Entegre Etme Planı", kadın haklarını genişletmeyi hedeflese de İslami gruplar tarafından büyük tepkiyle karşılandı ve toplumsal kutuplaşmayı derinleştirdi.[87]

Bu gerilimler neticesinde, Kral VI. Muhammed 2003'te aile hukuku reformları için bir komisyon oluşturdu. Komisyonun çalışmaları sonucunda Ocak 2004'te Mudevvenetu'l-Usra yürürlüğe girdi. Yeni kanun, evliliği eşlerin ortak sorumluluğu olarak tanımladı, kadının evlenme yaşını 18'e yükseltti ve çok eşliliği mahkeme iznine bağladı.[88]

1.2. Sulh ve Tahkimle İlgili Hukukî Düzenlemeler

Fas Hukuku'nda ilk kez 1958 tarihli Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda (md.56) tahkime değinilmiş ve kadının kocasından zarar gördüğü gerekçesiyle boşanma talebinde bulunması halinde aralarını uzlaştırmak üzere iki hakem görevlendirilebileceği ifade edilmiştir. Bu kanunda boşanma talebiyle mahkemeye başvuran eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulunulması sadece zarar görmeye bağlı tatlîk davalarıyla sınırlandırılsa da bu madde 2004 tarihli Fas Aile Kanunu'nda yer alan sulh prosedürünün ilk prototipini oluşturması bakımından önemlidir. 1974 tarihli Medenî Usul Kanunu'nun ahvâl-i şahsiyyeyle alakalı maddelerinde de sulha yer verilmiştir. Buna göre karı koca arasındaki nafaka davalarında uzlaştırma girişiminde bulunulmak üzere her iki tarafın da şahsen ya da yasal temsilcileriyle mahkemeye katılması zorunlu tutulmuştur.[89]

Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nun talâk davalarında karı kocanın şahsen ya da avukatları vasıtasıyla mahkemede bulunmasını şart koşmaması, uzlaştırma girişimlerinin talâk davalarında uygulanamamasına sebep olmuştur. Zira Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'na göre koca haber vermeden ve dilediği yerde karısını boşayabilir

[87] Harrak, "The History and Significance of the New Moroccan Family Code", 4; el-Mekkî Iḳlāyene, "min Mudevveneti'l-Aḥvāli'ş-Şaḥṣıyyeti'l-Maġribiyye ilā Mudevveneti'l- Usra", *Mecelletu'l-Hak* 13 (Eylül 2008), 104.
[88] Iḳlāyene, "min Mudevveneti'l-Aḥvāli'ş-Şaḥṣıyyeti'l-Maġribiyye ilā Mudevveneti'l- Usra", 114-133.
[89] Ḳānūnu Masṭarati'l-Medeniyye (K.M.M.), Kanun No. 1.74.447 (28 Eylül 1974), md. 180.

ve dilerse bu durumu bir tebligatla eşine bildirirdi. Karısına onu boşadığı bildirme zorunluluğu da olmadığı için bazı kadınlar kocası ölene kadar boşandığından haberdar olmazdı. Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda şikâk (şiddetli geçimsizlik) bir tatlîk yani boşanma gerekçesi sayılmadığından kadınlar sadece kocalarından zarar gördüğü gerekçesiyle mahkemeye boşanma talebinde bulunabiliyordu. Dolayısıyla Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda sadece bu tür davalarda uzlaştırma girişiminde bulunulmasının şart koşulması eşlerin boşanma talebiyle mahkemeye gelip gelmemesiyle alakalı bir durumdur. 1993'te aile kanunu üzerinde yapılan düzenlemede "*Boşanma (talâk), her iki taraf da mahkemede hazır bulunmadıkça ve hâkimin izni olmadıkça geçerli değildir*" maddesi eklenmiş; ancak talâk davalarında uzlaştırma girişiminde bulunulması gerektiğine dair herhangi bir hüküm yer almamıştır. Muhammed Selâm, bu durumun bir dikkatsizlikten kaynaklandığını ifade etmekte ve ilgili hükmü "*Boşanma davalarında uzlaştırma girişiminde bulunulması gerektiği kanunda açıkça belirtilmemekle beraber eşlerin mahkemeye çağrılması aralarında uzlaşma girişiminde bulunulacağını göstermektedir*"[90]şeklinde yorumlamaktadır. Nitekim Medenî Usul Kanunu'nun 180. maddesi de bu görüşü desteklemektedir.

Fas'ta talâk (kocanın boşanma talebinde bulunması) ve tatlîk (karı ya da kocanın talebine göre mahkemenin boşaması) davalarının sayısı giderek yükselmesi Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda yer alan uzlaştırma prosedürünün geliştirilmesi gerektiğini göstermiştir. Bu kanunda talâk davalarında karı koca arasında uzlaştırma girişiminde bulunulması gerektiği açıkça ifade edilmediği için bazı davalarda sulh prosedürü dikkate alınmadan boşama gerçekleştirilmekteydi. Ayrıca zarar sebebiyle yapılan tatlîk talepleri dışındaki tatlîk davaları da sulh prosedürü kapsamında değildi. 2004 yılında çıkarılan Aile Kanunu'nda ise hâkimin her türlü aile içi uyuşmazlıklarda uzlaştırma girişiminde bulunması gerektiği belirtilerek hem talâk hem tatlîk davalarında sulh prosedürü uygulanması zorunlu hale getirilmiştir.[91] Aile Kanunu'nun 82. maddesinde boşanmak isteyen karı koca arasında hâkim bizzat uzlaştırma

[90]Muḥammed Sellām, "Ehemmiyyetu'ṣ-Ṣulḥ fi'n-Niẓāmi'l-Ḳaḍāʾi'l-Maġribî", *Mecelletu Ḳaṣr* 4 (2003), 56.

[91]Ḥacer Vebā, "eṣ-Ṣulḥu'l-Userî ve Devruhū fî Ḥalli'n-Nizāʿāti'l-Useriyye ʿalā Ḍavʾi'-t-Teşrîʿi'l-Maġribî", *Mecelletü'l-Veḳāʾiḳi'l-Kānūniyye* 2/11 (2021), 219.

girişiminde bulunabileceği gibi iki hakem, aile meclisi ya da uzman gördüğü kimseyi görevlendirmek gibi her türlü girişimde bulunabileceği ifade edilmektedir.

2007 yılına gelindiğinde Medeni Usul Kanunu içerisinde tahkim ve anlaşmalı arabuluculukla alakalı 08/05 numaralı kanun çıkarılmıştır. Ancak bu kanunda yer alan tahkimle ilgili hükümler genellikle ulusal ya da uluslararası şirketler arasındaki anlaşmalarda yaşanan uyuşmazlıklarla alakalı olup aile içinde yaşayan anlaşmazlıklarda tahkime başvurulmasına yönelik herhangi bir hüküm yer almamaktadır. Kanunun 14. maddesinde "*Gerçek veya tüzel kişi olmak üzere tam ehliyetli herkes, tasarruf hakkına sahip olduğu haklardan doğan uyuşmazlıkların çözümü için tahkim sözleşmesi yapabilir*" hükmü yer almakla beraber aralarında anlaşmazlık bulunan aile fertleri arasında tahkime gidilmesi hâkimin kararıyla (iki hakem görevlendirme) mümkündür.

1.3. Aile Kanunlarında Yer Alan Sulh Prosedürünün Mahkeme Tarafından Uygulanması

1958 yılında çıkarılan Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda yer alan sulh prosedürü kadının kocasından zarar gördüğü gerekçesiyle mahkemeye boşanma talebinde bulunduğu davalarda uygulanmaktaydı. 2004 yılındaki Aile Kanunu'nda ise sulh prosedürünün kapsamı genişletilmiştir. Her iki kanunda da boşanmak isteyen karı koca arasında uzlaştırma girişiminde bulunulması sürecinde dava hâkimi tarafından takip edilmesi gereken birtakım prosedürler bulunmaktadır.

1.3.1. Sulh Oturumlarına Hazırlık

1.3.1.1. Boşanma Talebinde Bulunmak

Hâkimin eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulunabilmesi için ilk olarak eşlerden birinin veya her ikisinin birlikte boşanma (talâk ya da tatlîk) talebinde bulunması gerekmektedir. Eşler mahkemeye resmî olarak boşanma başvurusunda bulunmadan hâkimin sulh prosedürünü devreye sokması mümkün değildir. Aynı şekilde karı koca dışında aile fertlerinden herhangi birinin talebiyle anlaşmazlık yaşayan eşler arasında mahkeme tarafından uzlaştırma girişiminde

bulunulamamaktadır. Aile Kanunu'nda boşanma talebinde bulunan herkesin öncelikle mahkemeden izin alması gerektiği belirtilmektedir.[92] Fas hukukuna göre hâkimin izni olmadan kocasının karısını boşaması -bir topluluk önünde gerçekleşse bile- geçersiz kabul edilmektedir.[93]

Ahval-i Şahsiyye Kanunu'nda boşanmak isteyen kocanın bunu iki âdil şahidin önünde dile getirmesi yeterli görülmekteydi. Aile Kanunu'nda ise hem boşanmalardaki mahkeme gözetimini arttırmak hem de boşanma sürecinde kadını korumak amacıyla mahkeme izni şart koşulmaktadır. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere kocanın herhangi bir mahkemede boşanma davası açıp karısından habersiz bir şekilde onu boşaması kadını zor durumda bırakabilmekte, kadın kocasının ölümüne kadar onu boşadığından habersiz kendi kendine evlilik hayatını sürdürebilmekteydi.[94] Dolayısıyla kocanın karısını boşadığını tescil ettirmeden önce mahkemeden izin alması şartı getirilerek bu tür mağduriyetlerin önüne geçilmesi hedeflenmektedir. Evliliklerin sonlandırılmasındaki yargısal gözetimin genişletilmesi ve mahkeme dışında gerçekleştirilen boşamaların geçersiz sayılması aynı zamanda hukukun uzlaştırma prosedürünü etkinleştirme felsefesi olarak yorumlanmaktadır.[95]

1.3.1.2. Eşlerin Sulh Oturumlarına Çağrılması

Hâkim eşlerden birinin ya da ikisinin birlikte mahkemeye yaptıkları boşanma başvurusunu inceledikten sonra her ikisini de mahkemeye çağırması gerekmektedir. Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda eşlerin mahkemeye nasıl çağırılacağına dair herhangi bir ifade yer almamakta sadece boşanmanın her iki taraf da duruşmada hazır bulunmadıkça ve hâkimin izni olmadıkça tescil edilmeyeceği belirtilmektedir. Aynı maddenin devamında kadının bir celp aldığı halde duruşmaya gelmemesi ve kocasının da boşanmada ısrarcı olması halinde ise kadın olmadan boşanmanın gerçekleştirileceği ifade edilmektedir. Mahkeme celbinin ulaştırılmasıyla ilgili Medenî Usul Kanunu'nda

[92]M.U., md. 80.
[93]Muḥammed er-Raḳbî, "Reḳābetu'l-Ḳaḍāʾ ʿale'ṭ-Ṭalāḳ beyne'l-Menʿ ve'l-İbāḥa", *Mecelletu Defātirin Ḳānūniyye* 2 (Temmuz 2017), 88.
[94]Fātımetüʾz-Zehrā el-Kaysî, *Devru'ṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra* (Tanca: Cāmiʿatü ʿAbdi'l-Mālik eṣ-Ṣaʿdî, Külliyyetü'l-ʿUlūmi'l-Ḳānūniyye ve'l-İḳtiṣādiyye ve'l-İctimāʿiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 17.
[95]er-Raḳbî, "Reḳābetu'l-Ḳaḍāʾ", 88-89.

yer alan hükme göre kişinin kendisine, evine, işyerine, bulunduğu ya da seçtiği yere celbin teslimi yapılabilmektedir.[96] Bu hükümden celbin bizzat kişiye teslim edilebileceği gibi evinde ya da iş yerinde bulunan diğer akraba ya da çalışanlara da verilebileceği anlaşılmaktadır. Nitekim celbin muhatabın dışındaki kişilere de teslim edilebilmesi özellikle boşanma celplerinde sıkıntılara yol açabilmekte kadının kendi görüşünü ifade etmesini engellemek için kocanın görevlilere rüşvet vermek gibi yollara tevessül etmesiyle boşanma celbi kadına ulaşmayabilmektedir. Kadının hâkim huzuruna çağrılmasına ilişkin usule uyulmamasıyla alakalı herhangi bir hukukî düzenleme yapılmamış olması da bu tür olumsuzlukların artmasına sebep olmaktadır.[97]

Kadınların gıyabında yapılan boşamaların artması Adalet Bakanlığı'nın bazı tedbirler almasına sebep olmuş ve 2000 yılında yayımlanan genelgede hâkimlerin adresi bilinen kadının davası ile kocası tarafından adresinin bilinmediği belirtilen kadının davası arasında ayrım yapması gerektiği vurgulanmıştır. Buna göre kadının adresi biliniyorsa hâkimin mahkeme celbi aracılığıyla kadını sulh oturumlarına çağırması ve yasal yöntemlere uygun olarak celbin kadına ulaştığından emin olması gerekmektedir. Kocanın, karısının adresini bilmediğini beyan etmesi durumunda ise hâkim, kadına bir vasi atamadan önce elindeki tüm imkânları kullanarak kadının adresini araştırmalı ve celbin kadına ulaşmasını sağlamalıdır. [98]

Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda kendisine boşanma davası açılan kadının mahkemeye çağrılmasıyla ilgili herhangi bir hükmün yer almaması gıyâbî boşanmaların artmasına sebep olduğundan Aile Kanunu'nda bu boşluk giderilerek eşlerin mahkemeye çağrılması karı koca için ayrı ayrı ele alınmaktadır. Kocanın bizzat celbi aldığı halde mahkemeye gelmemesi boşanma talebinden vazgeçmesi olarak kabul edilmektedir. Kadının bizzat celbi aldığı halde mahkemeye gelmemesi ve herhangi bir yazılı tutanak da ibraz etmemesi halinde gıyâbında dava dosyasının karar bağlanacağı nâibü'l-âmm (savcılık) aracılığıyla kendisine bildirileceği

[96] K.M.M., 38.
[97] el-Kaysî, *Devru's-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 2007, 20.
[98] el-Kaysî, *Devru's-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 2007, 20.

belirtilmektedir. Kadının adresinin bilinmiyor olması durumunda ise mahkemenin adresin tespit edilmesi noktasında savcılıktan yardım isteyeceği ifade edilmektedir.[99]

Aile Kanunu'nda boşanma esnasında eşlerden herhangi birinin mağdur olmaması ve karı kocanın bizzat mahkemeye gelmeleri sağlanarak aralarında uzlaştırma girişiminde bulunabilmesi adına Medenî Usul Kanunu'ndaki genel hükmün aksine celbin taraflara bizzat ulaştırılması gerektiği vurgulanmaktadır.[100] Ancak uygulamada celbin muhatabın yakınlarına, hizmetlilerine veya onunla yaşayan herkese verilebildiği görülmektedir.[101] Aksi takdirde celbin bizzat ilgili kişiye ulaştırılması hükmüne harfiyen uyulması halinde tekrarlanan ve sonuç alınamayan celpler yüzünden boşanma izni dosyaları sürekli açık kalacaktır. Dolayısıyla kapatılamayan dosyalar mahkeme işleyişinde tıkanmalara ve dava dosyalarında ciddi bir yığılmaya sebep olacaktır. Nitekim Tunus Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda celbin eşlere ulaştırılması noktasında daha katı bir tutum sergilenerek sulh oturumlarına katılmak üzere yapılan çağrının bizzat ilgili kişiye ulaşmaması halinde bu kimsenin adresi bulunana kadar dava ertelenmekte[102] ve hâkimin bu süreçte polis, belediye başkanı, köy muhtarı gibi celplerin ulaşmasında yardımcı olabilecek tüm birimlerden destek alabileceği belirtilmektedir.[103] Ancak bu durum aile hâkiminin yükünü arttırmaktadır. Diğer taraftan boşanma davasının ilerlemesine engel olmak ve davanın karara bağlanmasını mümkün olan en uzun vakte ertelemek amacıyla sanığın celbi kasten almaması da aile mahkemelerindeki işleyişin aksamasına sebep olmaktadır.[104] Netice olarak tarafların gıyabında yapılan boşanmaların mağduriyete sebebiyet verdiği gerekçesiyle konulan bir hüküm başka mağduriyetlere yol açabilmektedir.

Fas Aile Kanunu'nda eşlerin çağrılması hükmü celbin muhatabın evinde yaşayan bir akrabasına teslim edilmesiyle yerine getirilmiş sayılmaktadır. Eşlerden her

[99]Müdevvenetü'l-üsra (M.Ü.), 70.03 (03 Şubat 2004)., 81.
[100]el-Mufevviḍdu'l-Ḳaḍāʾ ve'l-Ḳānūn, "et-Teblîġ fî Ḳaḍāyā el-Usra beyne'n-Naṣṣı'l-Ḳānūnî ve'l-Mumārasati'l-İcrāʾiyye", *Facebook* (06 Mayıs 2018), 11:43.
[101]el-Kaysî, *Devru'ṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 2007, 21; Ḫālid et-Tevmî, "Ḫuṣūṣiyyātü'l-Masṭara fi'l-Mâddeti'l-Useriyye", *Mecelletü'l-Fıḳh ve'l-Ḳānūn* 4 (Şubat 2023), 8-9.
[102]Muḥammed eş-Şāfiʿî, *Ḳānūnu'l-Usra fî Düveli'l-Maġribiyyi'l-ʿArabî* (Marakeş: Silsiletu Buḥūṯ ve'l-Ḳānūniyye 16, 2009), 196.
[103]Sāsî Bin Ḥalîme, "Ḳānūnu'l-Aḥvāli'ş-Şaḫṣıyye", *Fichier* (30 Ocak 2016).
[104]Sāsî Bin Ḥalîme, "Devru'l-Ḳāḍî el-Usra fî Ḳaḍāyā eṭ-Ṭalāḳ", *Mecelletu'l-Ḳaḍā ve't-Teşrîʿ* 1 (Ocak 1994), 32.

birine iki kez celp gönderilmesi 81.maddenin uygulanması için yeterli olup eşlerden birinin üçüncü bir kişi tarafından celbin kendisine ulaşmasını engellemesi durumunda da aynı hüküm uygulanmaktadır. Ancak burada dikkat çeken husus, Aile Kanunu'nda talâk davalarında eşlerin mahkemeye nasıl çağrılması gerektiği belirtilirken tatlîk davalarında bununla ilgili herhangi bir ifadenin yer almamasıdır. Tatlîk davalarında eşlerin mahkemeye çağrılma süreciyle ilgili herhangi bir hükmün bulunmaması ve Aile Kanunu'nun 81. maddesine de atıf yapılmamış olması sebebiyle bu alanda Medenî Kânun'da belirtilen celp kuralları uygulanmaya devam etmektedir.[105] Netice itibariyle Aile Kanunu'nda eşlerin talâk davalarında mahkemeye çağrılma süreci Medenî Usul Kanunu'ndan ayrı tutularak celbin eşlere bizzat ulaştırılması vurgulansa da uygulamada gerek talâk gerek tatlîk davalarında celbin ilgili kişiye ulaştırılmasında daha esnek hükümler koyan Medenî Usul Kanunu'na itibar edildiği görülmektedir.

Mahkeme başkanı tarafından atanan dava hâkimi ilk duruşma tarihini tayin ettikten sonra celbi taraflara tebliğ etmek üzere bir polis memurunu görevlendirmektedir. Kimlik kontrolü yapıldıktan sonra celbin bizzat ilgili kişinin kendisine teslim edilmesi öngörülmektedir. Celbi alan ilgili kişinin celbin kendisine teslim edildiğine dair beyannameyi imzalaması gerekmektedir. Şayet ilgili kişi imzalayamayacak durumda ise yerine başkası imza atmakta ve bu durum görevli tarafından beyannamede belirtilmektedir.[106] Mahkeme celbinde davacı veya davalının adı soyadı, mesleği, ikametgâhı, talebin konusu, talebin konusu hakkında karar verecek mahkeme, dosya numarası, oturumun günü, saati ve yeri gibi bilgiler yer almakta,[107] bu bilgilerden herhangi birinin eksikliği celbi geçersiz kılmaktadır.[108] Tebligat ilgili kişiye mahkemede çalışan bir polis veya adli memur aracılığıyla ulaştırılabileceği gibi alındı makbuzu olan taahhütlü mektupla posta yoluyla da gönderilebilmektedir. İlgili kişi ülke dışında ise uluslararası anlaşmalarda aksine bir

[105]el-Kaysî, *Devru'ş-Şulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 2007, 21.
[106]Vizāratü'l-ʿAdl, *Delîlunʿ Amelî li Müdevveneti'l-Usra* (Rabat: Cemʿıyyetu'l-Maʿlūmeti'l-Ḳānūniyye ve'l-Ḳaḍāʾiyye, 2004), 63.
[107]K.M.M.., 36.
[108]el-Kaysî, *Devru'ş-Şulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 2007, 22.

hüküm bulunmadığı sürece belirlenen sürelere uyulmak kaydıyla celbin teslimi diplomatik yollardan yapılmaktadır.[109]

1.3.1.3. Sulh Oturumlarına Bizzat Katılım

Mahkeme tebligatının kanunlarda yer alan hususlara riayet edilerek bizzat eşlere ya da aynı evde yaşayan akraba veya çalışanlara teslim edilmesi Aile Kanunu'nda gerekli görülen sulh prosedürünün uygulanabilmesi için yeterli değildir. Zira sulh prosedürünün pratikte karşılaştığı sorunlardan biri de tarafların sulh oturumlarına katılım noktasında gerekli hassasiyeti göstermemeleridir. Karı koca arasındaki evlilik bağının mahkemede sona erdirilmeden önce eşlerin bir araya gelmesi üçüncü bir kişinin gözetiminde aralarındaki sorunların yüz yüze görüşerek çözüme kavuşturabilmeleri ve aile birliğinin kaldığı yerden devam edebilmesi açısından önemlidir. Ancak eşlerin bizzat mahkemeye gelmeleri hususunda gerek Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda gerek daha sonra çıkarılan Aile Kanunu'nda yer alan hükümler etrafında fıkıhçılar ile hukukçular arasında ciddi tartışmalar yaşandığı görülmektedir. Bunlardan bir kısmı eşlerin uzlaşma oturumuna bizzat katılmasını zorunlu görürken bir kısmı eşlerin bu oturumlara şahsen katılamamaları halinde kendileri adına başkalarına vekalet verebileceğini savunmaktadır.[110]

Talâk davalarında eşlerin mahkemeye çağırılmasıyla ilgili Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda herhangi bir ifade yer almamakla beraber boşamanın gerçekleştirilebilmesi için her iki tarafın da mahkemede hazır bulunması gerektiği açıkça belirtilmektedir. Kadının kocasından zarar gördüğü gerekçesiyle boşanma talebinde bulunduğu tatlîk davalarında ise eşlerin sulh için hazır bulunmaları konusuna değinmeden sadece hâkimin aralarında uzlaşı sağlayamaması halinde boşamanın gerçekleştirileceği belirtilmektedir. İlgili kişilerin mahkemeye çağrılmasıyla ilgili hükümler Medenî Usul Kanunu'nda yer aldığından, Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda

[109]K.M.M., 36-37.
[110]el-Kaysî, *Devru'ş-Şulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 2007, 29.

sadece zarardan dolayı boşama gerçekleştirilmeden önce hâkimin karı koca arasında uzlaşma girişiminde bulunması gerektiği belirtilmekle yetinildiği anlaşılmaktadır.[111]

Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda yer almamakla beraber Yüksek İlim Meclisi (Meclisu'l-Aʿlā) tarafından alınan kararların birinde eşlerin sulh oturumuna bizzat gelmelerinin her biri için ayrı öneme sahip olduğu belirtilmektedir. Buna göre zarar sebebiyle açılan tatlîk davalarında şikayetçi olan kadın olduğundan mahkemede hazır bulunması kaçınılmazdır. Koca ise kendisinden davacı olan karısının söylediklerini duyabilmesi ve bu hususstaki mazeretini açıklayabilmesi için mahkemede hazır bulunması gerekmektedir. Aksi takdirde verilen hüküm geçersiz olacaktır.[112]

2004 tarihli Aile Kanunu'nda ise 1958 tarihli Ahvâl-i ŞahsiyyeKanunu'nun aksine anlaşmazlık yaşayan karı koca arasında uzlaştırma girişiminde bulunulabilmesi amacıyla mahkeme celbinin eşlere bizzat ulaştırılması gerektiği açıkça ifade edilmektedir. Özellikle kadının adresinin bilinmediği davalarda celbin bizzat kadına ulaştırılabilmesini sağlamak adına savcılıktan destek alınabileceği belirtilmektedir.

Taraflardan birinin sulh oturumlarına katılmaması aralarında yapılacak olan uzlaştırma girişimlerini olumsuz etkilediğinden bunun önüne geçmek adına Aile Kanunu'nda bazı düzenlemeler yapılmıştır. Tatlîk davalarından farklı olarak talâk yani kocanın boşanma talebiyle açılan davalarda eşlerin sulh girişimine çağrıldıkları halde gelmemeleri kanunda karı ve koca için ayrı ayrı ele alınmaktadır.[113] Kocanın sulh oturumlarına bizzat çağrıldığı ve geçerli bir mazereti bulunmamasına rağmen gelmemesi halinde bu durum onun boşanma talebinden vazgeçmesi olarak kabul edilmektedir. Kadının geçerli bir mazeret beyan etmediği halde bizzat çağrıldığı oturumlara katılmaması halinde ise dava dosyasının gıyabında bir karara bağlanacağı savcılık aracılığıyla kendisine yazılı olarak bildirilmektedir. Eğer kadın bir sonraki celseye de katılmazsa mahkeme ihtarını kadına tebliğ etmek üzere savcılığın kâtip yardımcılarından birini görevlendirmesi beklenmektedir. Kadının adresi bilinmiyorsa

[111]İbrāhîm Eşhibāt, "eṭ-Ṭalāḳ ʿalā Davʾi Taʿdilāti Müdevveneti Aḥvāli'ş-Şaḫṣıyye", *Mecelletu ʿIşāʾ* 22 (2000), 37.
[112]İdrîs el-Fāḫūrî, *Ḳānūnu'l-Usrati'l-Maġribiyye-Aḥkāmu'z-Zevāc* (Vücde: Maṭbaʿatu'l-Cusūr, 2019), 55.
[113]M.Ü., 81.

mahkeme kolluk kuvvetleri ya da yerel makamlar yardımıyla kadının yaşadığı yerin adresine ulaşması için savcılığa başvurmaktadır. Şayet mahkemenin kadına ulaşmasını engellemek suretiyle karısından habersiz bir şekilde evlilik hayatını sona erdirmek isteyen kocanın bilerek kadının adresinin yanlış verdiği tespit edilirse mağdur eşin talebi üzerine bizzat savcılık tarafından kocaya kamu davası açılmaktadır.[114]

Netice itibariyle karı kocanın talâk davalarındaki sulh oturumlarına katılımı noktasında gösterilen hassasiyet aynı şekilde tatlîk davalarında da gösterilmeli ve sulh oturumlarına katılmayan karı ya da kocanın savcılık tarafından bizzat getirilerek oturumlara katılması sağlanmalıdır. Aksi takdirde aile birliğinin korunması amacıyla ihdas edilen sulh prosedürü daha başlamadan sona ermektedir. Zira pek çok kültürde olduğu gibi Fas'ta da mahkeme salonlarında aylarca hatta senelerce süren davalar karı koca arasında derin bir düşmanlığa ve sonu gelmez tartışmalara sebep olmaktadır. Bu aşamada her iki taraf da davayı kazanma psikolojisine girdiği için sağlıklı bir boşanma imkânı ortadan kalkmaktadır.

1.3.1.4. Sulh Oturumuna Katılımda Başkasına Vekâlet Vermek

Eşler arasında gerçekleştirilecek sulh oturumlarında vekaletin kabul edilip edilmeyeceği gerek klasik fıkıh kaynaklarında gerek modern hukuk kitaplarında çok tartışılan bir mesele olup bu konuda iki eğilim bulunmaktadır: Birinci görüş, sulhun eşlerin bizzat hazır bulunması gereken kişisel bir mesele olduğu dikkate alındığında karı koca arasında uzlaşma girişimlerinin yürütülmesinde bir başkasına vekalet verilmesini hukuka aykırı bir uygulama olarak görmektedir. İkinci eğilim ise, eşlerin şahsen uzlaşma oturumlarına katılamayacakları durumlarda kendi adlarına katılmaları için başkalarına yetki verme hakkına sahip olmaları gerektiğini savunmaktadır.

Faslı hukukçular genel olarak boşanma gibi bazen müvekkilin konuyla ilgili tüm sırları vekile açıklayamadığı kişisel konularda başkasına vekâlet verilmesi fikrine karşı çıkmaktadır. Bu görüşü savunanlar, yabancı bir kimsenin karı koca arasında

[114]el-Fāḫūrî, *Ḳānūnu'l-Usrati'l-Maġribiyye-Aḥkāmu'z-Zevāc*, 54; Vizāratü'l-ʿAdl, *Delîlun ʿAmelî li Müdevveneti'l-Usra*, 63-64.

mahrem meseleler ihtiva eden evlilik hayatı hakkında söz sahibi olup onun iradesiyle bazı kararlar alınmasını aile hayatının mahremiyetiyle uyuşturmamaktadır. Ayrıca vekîl, karı koca arasındaki uyuşmazlığın bütün ayrıntısına vâkıf olmadığından hâkimin aralarında uzlaşıya varmasını kolaylaştıracak problemin gerçek sebeplerini bulmasında da yardımcı olamamaktadır. Dolayısıyla hâkimin tarafların boşanma gerekçeleriyle ilgili anlattıklarından sorunların özüne dair bir çıkarım yapabilmesi ve her birinin duygu ve hislerine hitap edebilmesi için eşlerin mahkemede şahsen hazır bulunması gerekmektedir.[115]

Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda evlilikte ve boşanmada başkasına vekâlet verilmesine izin verilmekle beraber[116] Aile Kanunu'nda sadece evlilikte vekâlet meselesi ele alınmakta olup boşanmada başkasına vekâlet verilmesine ne izin verme ne de yasaklama yoluyla değinilmemektedir. Ancak kanun koyucu boşanma tehdidiyle yüz yüze olan ailenin devamlılığını sağlayabilmek adına gerçekleştirilecek uzlaştırma girişimi esnasında herhangi bir yabancının müdahil olmasını istemediği için eşlerin oturumlara bizzat kendilerinin gelmesi gerektiğini vurgulamaktadır.[117]

Fas Aile Kanunu'nda uzlaşmada vekillik konusunda herhangi bir hüküm yer almamakla beraber uygulamada hâkim sulh oturumuna babasını vekil olarak gönderen kadının vekâletini reddetmiş ve mahkemeye gelmemesi halinde davanın karara bağlanacağı savcılık aracılığıyla kendisine bildirileceği belirtilmiştir.[118] Tunus'ta da eşler arasındaki uzlaştırma girişimlerinde vekilliğin kabul edilemeyeceği açıkça belirtilmektedir. Tunus Yargıtay kararlarının birinde şu ifadeler yer almaktadır:

> "Boşanma başvurusunda bulunan kişi sulh oturumuna katılmaz ise boşanma talebi reddedilir. Sulh eşleri ilgilendirdiği ve temsile tabi olmadığı için bu konuda vekil tayin etme hakkı da yoktur." Bir başka kararda da "Uzlaştırma oturumuna eşlerden birinin adına vekil katılamaz, aksine her iki tarafın, özellikle de boşanma talep eden davacının bizzat hazır bulunması gerekir."[119]

[115]Inhilî Müniye, "el-Vekāle fi'ş-Şulḥ beyne'z-Zevceyn", *Beyānu'l-Yevm* (10 Kasım 2020).
[116]İdrîs el-Fāḫūrî, "el-Vekāle fi'ṭ-Ṭalāḳ", *Mecelletu'l-Ḥuḳūḳ* 15 (2014 2013), 11.
[117]Celîle Derîsî - Senāʾ el-Māḥî, "Masṭaratu'ş-Şulḥ fî Ḳaḍāʾi'l-Usra", *Mecelletü'l-Mulif* 14 (2009), 223; el-Kaysî, *Devru'ş-Şulḥ fi Ḥimāyeti'l-Usra*, 2007, 12.
[118]el-Fāḫūrî, "el-Vekāle fi'ṭ-Ṭalāḳ", 12.
[119]ʿĀlemu'l-Ḳānūn, "el-Vekāle fi'ṭ-Ṭalāḳ" (01 Temmuz 2023).

Eşlerin sulh oturumlarına bizzat katılımının uzlaştırma girişiminin başarılı olabilmesi açısından büyük önem arz ettiği su götürmez bir gerçektir. Ancak bazı zaruret halleri eşlerin şahsen mahkemede hazır bulunmasını engellemektedir. Bu nedenle bazı hukukçular, en azından eşlerin uzlaşma oturumlarına bizzat katılmasının zor olduğu durumlarda eşlerin başkasına vekâlet vermesinin kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Zira sulh oturumlarında vekâletin kabul edilmemesi ailenin korunması ve gözetilmesi hedefinden saparak eşlerin her ikisine ya da birine zarar vermekte, vekil aracılığıyla da olsa karı koca arasında uzlaşma sağlanarak aile birliğinin devam ettirilebilme fırsatının kaçırılmasına sebep olabilmektedir.[120]

Uzlaşmada vekâletin hukuken geçerli olması gerektiğini savunan Faslı hukukçular, bunun aksini ileri süren birinci görüşün iddialarını çürütmek için İslam hukukunda yer alan görüşlere başvurmaktadır. Nitekim başta Mâlikî mezhebi olmak üzere dört mezhep, boşanmada vekâletin caiz olduğunu savunmaktadır.[121] Bu görüş sahipleri Aile Kanunu'nda hakkında hüküm bulunmayan meselelerde Mâlikî mezhebinin esas alınacağını belirtildiğine göre eşler arasında yapılacak uzlaştırma girişiminde vekâletin caiz olması gerektiği sonucuna varmaktadır.

Fas'ta boşanma davalarında vekâlet verilmesini savunan bazı aile mahkemeleri Borçlar Kanunu'nda (892) yer alan boşanma öncesi karı koca arasında sulh girişimine vekilin özel bir vekâletname almak suretiyle katılabileceğini belirten maddeye istinaden boşanma davalarına tarafların vekillerinin gelmesini kabul etmektedir.[122] Nâzur Aile Mahkemesi'nde bu minvalde bir karar yer almaktadır: "*Sulh oturumunun yapıldığı davada davacının bizzat kendisi davalının ise vekili katılmış olup müvekkilin Brüksel'deki Fas Konsolosluğunda imzaladığı boşanma muvâfakatnamesi ve vekâletname mahkemeye sunulmuştur."* Tanca Aile Mahkemesi de aynı tavrı benimsemekte; özellikle anlaşmalı boşanma, zifaf öncesi boşanma ve eşlerin yurt dışında olduğu boşanmalarda tarafların başkasına vekâlet vermesini kabul etmektedir.

[120]el-Kaysî, *Devru'ş-Şulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 2007, 32.

[121]Manşūr b. Yūnus Ṣalāḥuddîn el-Buhūtî, *Keşşāfu'l-Ḳınāʿ ʿan Metni'l-İḳnāʿ*, thk. Hilāl Muṣaylıḥî Muṣṭafā Hilāl (Riyāḍ: Mektebetu'n-Naṣrı'l-Ḥadîṯe, 1968), 3/464/3/464; ʿAbdurraḥmān b. Muḥammed b. ʿIvaḍ el-Cezîrî, *el-Fıḳh ʿale'l-Meẕāhibi'l-Erbaʿa* (Beyrut: Dāru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 2003).

[122]Rande Būḥadîd, *el-Vesāʾilu'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāti'l-Useriyye* (Rabat: Cāmiʿatu Muḥammedi'l-Ḫāmis Külliyyetu'l-Ḥuḳūḳ, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 26.

Nâzur İlk Derece Mahkemesi'ndeki bir dava örneğinde mahkemenin kocanın boşanma vekâletnamesini dikkate almak zorunda olduğu şu şekilde gerekçelendirilmektedir:

> "Kocanın vekili boşanmaya özel vekâletnameyle katılarak daha önce karı koca arasında sulh denemesi gerçekleştirildiğine dair tutanağın dikkate alınması gerektiğini, müvekkilin yurt dışında çalışması sebebiyle duruşmaya katılamayacağını ve boşanmada ısrarcı olduğunu belirtmiştir. Sulh oturumuna katılan kadın da ne evli ne boşanmış muallakta kaldığından daha önceki sulh tutanağının dikkate alınmasını istemiş ve vekilin belirttiği gibi kocasının yurt dışında olduğu için burada bulunamayacağını söylemiştir. Dolayısıyla mahkemenin söz konusu raporun verilerini dikkate almaktan başka yapacağı bir şey yoktur."[123]

Aile birliğinin bozulmasına sebep olan karı koca arasındaki uyuşmazlıkların hâkim tarafından birinci ağızdan dinlenmesi ve onlara birlikte geçirdikleri güzel vakitleri hatırlatarak ayrılık kararlarını yeniden gözden geçirmelerini sağlamak adına tarafların mahkemede şahsen hazır bulunmaları şart koşmak isabetli görünmektedir. Ancak sel, fırtına gibi afetler sebebiyle yolların kapanması, aile mahkemesine uzak bir bölgede oturan eşin küçük çocuklarını uzun süre bırakamaması, eşlerden birinin hapiste olması ya da yurt dışında olan eşlerden birinin ülkeye giriş yapamaması [124] gibi zaruret durumlarında hâkimin gelemeyen kişinin mazeretini kabul ederek başka bir kimseye vekâlet vermesine izin vermesi sulh prosedürünün uygulanmasına imkân sağlayacaktır.[125] Nitekim Adalet Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada da bu durum teyit edilmektedir: "*Boşanma davalarında asıl olan tarafların bizzat kendilerinin gelmesidir ancak tarafların katılımını engelleyen zaruret hallerinde vekâletin kabul edilmesine bir engel yoktur*."[126] Boşanma davalarında vekâlet verilmesinin mutlak olarak reddedilmesi eşlere zarar verebilmekte yukarıdaki dava örneğinden de anlaşılacağı üzere özellikle kadınlar medenî durumlarının belirsizliğinden dolayı ciddi mağduriyet yaşayabilmektedir. Zira eşlerin mahkemede şahsen bulunmalarını sağlamak sulh oturumlarının daha etkili olması içindir. Ancak zor şartlarda eşleri

[123]el-Fāḫūrî, "el-Vekāle fi'ṭ-Ṭalāḳ", 14.
[124]Bin Ḥalîme, "Devru'l-Ḳāḍî el-Usra", 28.
[125]Celîle Derîsî ve Senāʿ el-Māḥî de Aile Kanunu'nda boşanma vekaletinden bahsedilmemesini, tarafların sulh oturumlarına bizzat katılmalarını sağlamaya yönelik bir tedbir olarak yorumlamakta ancak mazeret durumunda Mâlikî mezhebi ve Medenî Usul Kanunu'nun 180. maddesi esas alınarak tarafların vekâlet vermesinin kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bkz. Derîsî - el-Māḥî, "Masṭaratu'ṣ-Ṣulḥ fî Ḳaḍāʾi'l-Usra", 224.
[126]Būḥadîd, *el-Vesāʾilu'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāti'l-Useriyye*, 36.

mahkemeye gelmeye zorlamak sulh oturumlarına ön yargıyla yaklaşmalarına sebep olacaktır.

1.3.2. Sulh Oturumlarının Gerçekleştirilmesi

Aile Kanunu'ndayer alan sulh hükümleri boşanmak isteyen eşler arasında uzlaşı sağlamak amacıyla başvurulan en önemli prosedürlerden biri olup hâkimin talâk ve tatlîk davalarında nihâi karar vermeden önce bu prosedürü uygulaması zorunludur.

1.3.2.1. Talâk Davalarında Sulh Prosedürü

Karı koca arasında uzlaşmaya varmanın önemi, aileyi bir arada tutma ve sürekliliğini sağlamadaki rolü göz önüne alınarak Aile Kanunu'nda evlilik bağının her türlü feshinde uzlaşma girişiminde bulunulması şart koşulmakta, sulh prosedürüne ilişkin tüm işlemler daha önce Medenî Usul Kanunu'nda yer alırken buradan çıkarılarak Aile Kanunu'nda ayrıntılı bir şekilde açıklığa kavuşturulmaktadır.[127]

Fas Aile Kanunu'nun 81. ve 82. maddelerine göre kocanın talâk davası açması halinde taraflar mahkemeye bizzat çağrılır. Karı kocanın bizzat kendilerinin gelmesinin şart koşulması eşlerle yüz yüze görüşme ve diyalog ortamı sağlaması bakımından önemlidir.[128] Tarafların her ikisinin de mahkemeye gelmeleri durumunda *meşveret odası* olarak adlandırılan odalarda eşlerin arasındaki sorunlar dinlenir. Hâkim karı koca arasındaki anlaşmazlığı uzlaşma yoluyla sona erdirmek için her türlü girişimde bulunur. Bu amacına ulaşmasını sağlayacak çeşitli yöntemlere başvurabileceği gibi, gerekli gördüğünde davayı başka bir celseye erteleyebilir. Çocuk olması halinde ise mahkemenin araları 30 günden az olmamak kaydıyla iki kez

[127] Aile birliğini tehdit eden uyuşmazlıkların giderilerek karı koca arasında uzlaşıya varmanın aile müessesesinin korunması ve devamlılığının sağlanması açısından öneminin farkında olan diğer Arap ülkeleri de aile kanunlarında sulh prosedürüne yer vermektedir. Cezayir Aile Kanunu'nun 49. maddesinde "*Hâkim tarafından uzlaştırma denemesinde bulunulmadan boşama gerçekleştirilemez*"[127] hükmü yer alırken Tunus ve Mısır Aile Kanunlarında da benzer ifadeler yer almaktadır. Bkz. Mecelletu Aḥvāli'ş-Ṣaḫṣıyye (M.A.Ş), (13 Ağustos 1956), md. 32; Ḳānūnu Aḥvāli'ş-Ṣaḫṣıyye (K.A.Ş), 25 (1929), md. 18.

[128] Vizāratü'l-ʿAdl, *Delîlun ʿAmelî li Müdevveneti'l-Usra*, 63.

uzlaştırma girişiminde bulunması zorunlu olup[129] hâkim dilerse ikiden fazla görüşme de yapabilir.[130]

Taraflar arasında uzlaştırma girişimini dava hâkimi bizzat kendisi yapabileceği gibi mahkemede çalışan sosyal yardımcıya da havale edebilir. Ayrıca hâkim eşlerin arasındaki anlaşmazlığı sona erdirip aile yuvalarına dönmelerini sağlamak adına iki hakem, aile meclisi ya da uzman gördüğü kimseyi görevlendirmek gibi her türlü tedbire başvurma hususunda geniş bir yetkiye sahiptir.[131] Hâkim Aile Kanunu'nda yer alan bu yardımcı unsurlar dışında karı koca arasındaki anlaşmazlığın çözülmesinde faydalı olacağını düşündüğü aile bireylerden birini de sulh oturumlarına çağırabilir. Nitekim Marakeş İlk Derece Mahkemesi kocasından maddi manevi zarar gördüğü gerekçesiyle mahkemeye başvuran kadının şikayetini dinlemiş ve ilk olarak karı kocayı meşveret odasında uzlaştırmaya çalışmıştır. Kadının kocasıyla arasında çıkan ve babasının ölümüne sebep olan son tartışmanın kız kardeşinin evinde meydana geldiğini söylemesi üzerine ikinci oturuma kadının kız kardeşini üçüncü oturuma da olayı gören iki şahidi çağırmıştır.[132]

Hâkimin sulh oturumlarında nasıl bir yöntem takip edeceği Aile Kanunu'nda açıkça ifade edilmemekle beraber önünde iki seçenek bulunmaktadır. İlk ihtimal eşleri ayrı ayrı oturumlarda dinledikten sonra başka bir oturumda ikisini birlikte dinlemesidir ancak dava dosyalarının çokluğundan dolayı bu seçenek pek tercih edilmemektedir. İkinci ihtimal ise tek bir oturumda eşleri birlikte dinlemesidir. Fas Aile Kanunu'nda Fransa Medenî Kanunu'nun[133] aksine hâkimin sulh oturumlarında hangi yöntemi tercih etmesi gerektiğinin belirtilmemesi karı koca arasındaki uyuşmazlığın sebeplerine ve eşlerin uzlaşmaya yatkınlığına göre iki yöntemden hangisinin uygun

[129]Vizāratü'l-ʿAdl, *Delîlun ʿAmelî li Müdevveneti'l-Usra*, 64-65.

[130]Berkân İlk Derece Mahkemesi 11/900 sayılı 26/01/2012 tarihli hükümde anlaşmazlık sebebiyle boşanmak isteyen karı koca arasında uzlaşıya varmak amacıyla üç oturum gerçekleştirildiği belirtilmektedir. Bkz. İdrîs el-Fāḫūrî, *Ḳaḍāyā el-Usra fî Davʾi'l-ʿAmeli'l-Ḳaḍāʾî -Raşdun li Ehemmiyyeti't-Tevcîhāt'ş-Şādıra ʿan Meḥākimi'l-Mevḍūʿ ve Maḥkemeti'n-Nakḍ-* (Rabat: Menşūrātu Mecelleti'l-Ḥuḳūḳ, 2013), 254.

[131]M.Ü., 82; el-Ḥuseyn el-ʿAlemî, "Masṭaratü'ş-Şiḳāḳ fî Ẓılli Müdevveneti'l-Üsra", *Mecelletü'l-Miʿyār* 32 (ts.), 167; Derîsî - el-Māḥî, "Masṭaratu'ş-Ṣulḥ fî Ḳaḍāʾi'l-Usra", 228.

[132]el-Fāḫūrî, *Ḳaḍāyā el-Usra fî Davʾi'l-ʿAmeli'l-Ḳaḍāʾî*, 301-302.

[133]Fransa Kanunu'nda sulh oturumlarının gerçekleştirilmesiyle ilgili şu hüküm yer almaktadır: "Hâkim eşleri uzlaştırmaya çalışırken, ikisiyle birlikte görüşmeden önce onları ayrı ayrı dinlemek zorundadır." Bkz."Code Civil", *Légifrance* (Son erişim 26 Mart 2024), md. 252-1.

olduğuna karar vermede hâkime geniş bir takdir yetkisi sağlamak olarak değerlendirilmektedir.[134]

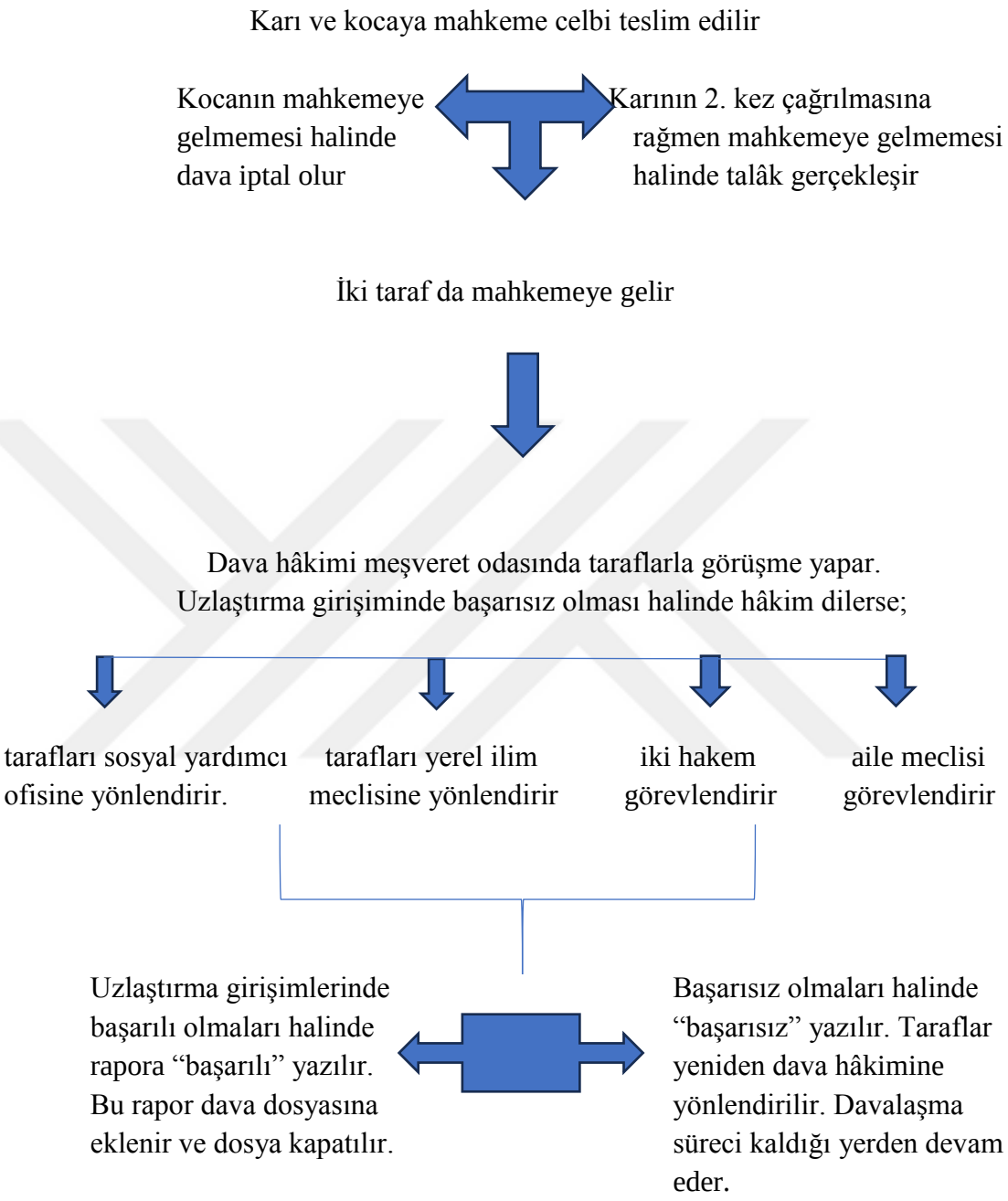
Dava hâkimi tarafından zikredilen unsurlardan birinden yardım alınarak ya da uygun görülen başka bir yönteme başvurularak taraflar arasında gerçekleştirilen uzlaştırma denemesinde iki durum söz konusudur: Başarılı olunması halinde karı koca arasında sulh gerçekleşmekte ve bu konuda mahkeme tarafından görevlendirilen uzlaştırıcılar tarafından bir rapor hazırlanmaktadır. Üç nüsha halinde yazılan bu raporun birer tanesi eşlerde kalmakta bir tanesi de dava dosyasına konmaktadır. Sulh girişiminin başarısızlıkla sonuçlanması halinde ise mahkeme kadın ve çocuklarının hakkı olarak kocanın 30 gün içinde ödemesi gereken bir meblağ belirlemektedir.[135] Bu meblağ içinde kadının hakkı olarak varsa mehr-i müeccel, iddet nafakası ve evlilik süresine, kocanın mali durumuna, boşanma sebeplerine ve bu süreçte kocanın nasıl davrandığına göre belirlenen mut'a yer almaktadır. İddet süresince kadın, kocasıyla evlilik hayatı boyunca yaşadığı evde veya zaruret halinde kendisinin ve kocasının mali durumuna uygun başka bir evde ikamet etmekte ve bu evin masrafları da koca tarafından karşılanmaktadır. Kocanın çocukların hakkı olarak ödeyeceği miktara ise mesken, nafaka ve hadâne ücreti eklenmektedir. Kocanın kadın ve çocuklar için ayrı ayrı hesaplanarak belirlenen miktarı bir ay içinde ödememesi boşanma talebinden vazgeçmesi olarak kabul edilmekte ve evlilik hayatı kaldığı yerden devam etmektedir.[136]

Fas Aile Kanunu'nda yer alan sulh prosedüründe kısaca şu adımlar takip edilmektedir:

Koca mahkemeye talâk başvurusunda bulunur

[134]el-Kaysî, *Devru'ṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 2007, 42.
[135]M.Ü., 83.
[136]M.Ü., 84-86; Vebā, "eṣ-Ṣulḥu'l-Userî", 221.

Talâk davalarında uygulanması gereken bu uzlaştırma prosedürü tefvîzi talâk, anlaşmalı boşanma ve muhâlea yoluyla boşanma için de geçerlidir.[137] Anlaşmalı boşanmada taraflar yaptıkları anlaşmayı, muhâlea yoluyla boşanmada ise iki tarafın da razı oldukları muhâlea bedelini mahkemeye bildirirler. Tarafların muhâlea bedelinde

[137]M.Ü., md. 89.

anlaşamamaları halinde mesele incelenmek üzere yargıya intikal eder.[138] Burada bir uzlaştırıcı olarak hâkimin görevi ise tarafların muhâlea bedeli üzerinde anlaşmaya varmalarını sağlamaktır.[139]Tatlîk davalarında ise genel olarak yukarıdaki adımlar takip edilmekle beraber celbin eşlere ulaştırılma zorunluluğu olup olmadığı kanunda belirtilmemektedir. Tatlîk davalarında uygulanan sulh prosedürüyle ilgili ayrıntılar aşağıda ele alınacaktır.

1.3.2.2. Tatlîk Davalarında Sulh Prosedürü

Anlaşmazlık yaşayan ve boşanma talebiyle mahkemeye başvuran karı koca arasında uzlaştırma girişiminde bulunulması Fas'ın ilk aile kanunundan itibaren gerekli görülmüştür. Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda sadece kadının kocasından zarar gördüğü gerekçesiyle ikinci kez yaptığı tatlîk başvurularında uzlaştırma girişiminde bulunacağı belirtilmiştir. Aile Kanunu'nda ise sadece zarar sebebiyle kadın tarafından açılan tatlîk davalarında değil eşlerden her birinin talebiyle açılabilen tatlîk davalarının hepsinde sulh prosedürü gerekli görülmektedir.[140]

Eşlerden birinin şiddetli geçimsizlik sebebiyle mahkemeye boşanma talebinde bulunması halinde 82. maddede belirtilen hususlara göre mahkemenin karı koca arasında uzlaştırma girişiminde bulunması gerektiği belirtilmektedir.[141] Burada dikkat çeken husus ise şiddetli geçimsizlik sebebiyle açılan tatlîk davalarında uygulanacak uzlaştırma prosedürü hususunda sadece iki hakemin görevlendirilmesi üzerinde durulması ve aile meclisi ya da uzman görülen kimsenin görevlendirilmesi gibi diğer alternatiflere değinilmemesidir. Her iki hakemin de kendisine yakın olan tarafı tutması veya tartışmadan sorumlu tarafı belirlemede raporun içeriğinin farklılık göstermesi durumunda mahkemenin uygun bir yol arayacağı belirtilmekte ancak alternatif olarak ne gibi çözüm yollarına başvurabileceği hâkimin tercihine bırakılmaktadır. Dolayısıyla burada hakemlerin eşler arasında uyuşmazlığı gidermede başarılı

[138]M.Ü., md. 120.
[139]"Devru'ş-Şulḥ fi'n-Nizāʿāti'l-Useriyye ʿalā Ḍavʾi Müdevveneti'l-Üsra", *Mecelletü'l-Muḫteberi'l-Kānūnî* (Erişim 20 Mart 2023).
[140]Meryeme Guennounı, *Fıḳhu'ṭ-Ṭalāḳ, Aḥkāmuhū ve Eṣeruhū fi'l-Meẕhebi'l-Mâlikî ve Müdevveneti'l-Usrati'l-Maġribiyye -Dirāse Teʾsîliyye Muḳārane-* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 98.
[141]M.Ü., 94.

olamamaları halinde hâkimlerin yeni bir çözüm yolu arayıp aramadıkları sorusu akla gelmektedir. Nitekim bazı dava kayıtlarından da anlaşılacağı üzere aile mahkemelerindeki hâkimler taraflarla genellikle meşveret odasında görüşmekle ya da çiftleri mahkeme içindeki sosyal yardımcı ofisine yönlendirmekle yetinmektedir. Bu odalardaki uzlaştırma girişimlerinin başarısız olması halinde ise boşama gerçekleştirilmektedir. Vicde Mahkemesi Aile Yargı Bölümü'nde verilen kararda eşlerle görüşmenin meşveret odasında yapıldığı belirtilmektedir:

> "Şiddetli geçimsizlik sebebiyle boşanma davası açan davacı kadın ile davalı kocası arasında mahkeme uzlaştırma girişiminde bulunmuş ve boşanmada ısrarcı olan kadını meşveret odasında dinlemiştir koca ise çağrılmasına rağmen sulh oturumuna katılmamıştır. Böylelikle mahkemenin uzlaştırma girişiminde bulunduğu kaydedilmiştir."[142]

Dava örneğinden de anlaşılacağı üzere boşanma talebiyle mahkemeye başvuran çiftler arasında uzlaştırma girişiminde bulunulması zorunlu olduğundan herhangi bir itiraza mahal vermemek adına dava dosyasında taraflar arasında uzlaştırma denemesinde bulunulduğu mutlaka belirtilmektedir.

Kanunun 94 ile 97. maddeleri arasında açıklanan şiddetli geçimsizlik halinde mahkeme tarafından uygulanacak prosedür karı ya da kocanın geçimsizlik sebebiyle mahkemeye boşanma talebiyle başvurması halinde uygulanmaktadır. Yani ortada bir uyuşmazlık ve bu uyuşmazlık sebebiyle boşanma talebi söz konusudur. Kanunun 45. maddesinde ise farklı bir durum ele alınmakta tarafların boşanma talebi olmadan da yukarıda bahsedilen uzlaştırma prosedürünün uygulanacağı belirtilmektedir. Buna göre koca ikinci bir eş almak için mahkemeden izin talebinde bulunur ancak ilk eş bu evliliğe razı olmamakla beraber boşanmak da istemezse şiddetli geçimsizlik halinde uygulanan prosedür uygulanmakta ve eşlerin arasını bulmak üzere hakem tayin edilmektedir. Zira Fas Aile Kanunu'na göre ikinci eş almak isteyen kocanın mahkemeden izin alması gerekmektedir. Kocanın ikinci eş almak için gerekli şartları sağlıyor olması halinde ise ilk eşi mahkemeye çağrılmaktadır. Kocanın ikinci eş alması durumunda kocanın ve ilk eşin içinde bulunacağı şartları tespit etmek ve bu yeni evlilik konusunda aralarında uzlaşı sağlamak adına meşveret odasında görüşmeler

[142]Vebā, "eṣ-Ṣulḥu'l-Userî", 223.

yapılmaktadır. Şayet aralarında uzlaşı sağlamak mümkün olmaz ve ilk eş boşanmaya karar verirse kocanın karısı ve çocuklarının geçimi için belirlenen nafakayı ödemesi şartıyla dava hâkimi tarafından boşama gerçekleştirilmektedir.[143]

Mahkemelerde ikinci eş getirme sebebiyle karı koca arasında meydana gelen uyuşmazlık, kadının koca evini terk etmesi, kocanın nafaka temin etmemesi ya da edememesi, kadının aile büyüklerinden ayrı eve çıkma talebi gibi aile mahkemelerine gelen karı koca arasındaki anlaşmazlıktan kaynaklı bütün davalarda uzlaştırma girişiminde bulunulması gerekmektedir. Bunun dışında aldatma, fiziksel şiddet ve gâiplik[144] sebebiyle yapılan boşanma talepleri ise sulha elverişli meseleler olmaması hasebiyle sulh kapsamına dahil edilmemektedir.[145] Ayrıca kadının kocasının bir kaza sonucu komaya girmesi gibi bir kusurdan dolayı boşanma davası açması halinde hâkim aralarında herhangi bir uzlaştırma girişiminde bulunamayacağından dolayı doğrudan kadının boşanmasına hükmetmektedir.[146]

Aile Kanunu'nda yer alan sulh prosedürünün sadece yurt içinde değil yurt dışında yaşayan Faslılar için de uygulanmasına önem verilmektedir. Adalet Bakanlığı tarafından 2004 yılında alınan kararda yurt dışında oturan Fas vatandaşlarının boşanma talebinde bulunması halinde mahkemenin taraflara en yakın Fas konsolosluğunu karı koca arasında uzlaştırma denemesinde bulunmak üzere görevlendirebileceği belirtilmektedir. Bu görevi konsolosluklarda çalışan hâkimlerin yoksa elçilerin yerine getirebileceği ifade edilmektedir.[147] Nitekimʿ Arâiş(Larache) Asliye Mahkemesi'nde bu doğrultuda bir karar alındığı görülmektedir:

> "Aile Kanunu'nun 114. maddesinin son fıkrasının gereğine göre boşanmaya karar vermeden önce eşleri uzlaştırmaya çalışmak atlanamayacak ve vazgeçilemeyecek asli bir prosedür olmaya devam etmektedir. Eşlerin durumlarının açıklığa kavuşturulmuş ve bunların yurt dışında ikamet ettikleri anlaşılmıştır. Bu durum

[143]M.Ü., 45.

[144]M.Ü., md. 114; Yāsîn el-Kanāfidā, "İcrāātu Masṭarati'ş-Ṣulḥ fî Müdevveneti'l-Usra ve İşkāliyyātü't-Taṭbîḳ", *Müdevvenetü'l-Mütevassıṭ li'd-Dirāsāti'l-Ḳānūniyyeti'l-Ḳaḍāʾiyye* 1/217-221 (2016), 217.

[145] Aile Kanunu'nda sadece kocanın gâiblik durumu sulh prosedüründen istisna edilmiş olmakla beraber mahkemelerde görev yapan sosyal yardımcılarla yapılan görüşmelerde aldatma ve fiziksel şiddet durumlarında da uzlaştırma girişiminde bulunmadıklarını belirtmişlerdir.

[146]ʿAbdü'l-ʿAzîz Tevfîḳ, *Ḳaḍāʾu'l-Meclisi'l-Aʿlā fî Aḥvāli'ş-Şaḫṣiyye ve'l-ʿAḳār min Seneti 1957 ilā 2000* (Dāru'l-Beyḍāʾ: Maṭbaʿatu Necāḥı'l-Cedîde, 2002), 362.

[147]Muḥammed İkîc, *Müdevvenetu'l-Usra baʿde Senevāt mine't-Taṭbîḳ Naẓratun fi'l-Mebādiʾi'n-Nāẓıme ve'l-İcrāʾāti'l-Munaẓẓame* (Selā: Şemsu Berîne, 2020), 201.

dikkate alınarak oradaki mahkemede (Londra mahkemesi) Aile Kanunu'nun 82. maddesinde yer alan sulh prosedürü uygulanamadığından kocanın talebine cevaben mahkeme, İngiltere'nin Londra kentinde bulunan Fas Krallığı Başkonsolosluğu'nun eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulunmasına karar vermiştir."[148]

Netice olarak kurulan yuvaların yıkılmaması ve aile birliğinin devamlılığı eşler arasındaki problemlerin giderilmesiyle mümkündür. Dolayısıyla Fas Aile Kanunu'nda eşler arasındaki anlaşmazlıkların çözülerek evliliklerin sevgi, saygı ve hoşgörü zemininde yürütülmesine önem verilmiş bununla ilgili uzlaştırma prosedürü geliştirilmiştir. Nitekim bu konuda Yüksek İlim Meclisi'nin kararı şu doğrultudadır:

"Eşlerin uzlaştırılmasına ilişkin olarak kanun koyucu bunu boşanma davalarının asli bir unsuru saymakta ve başarılı olunması halinde davanın sonlandırılmasına başarısız olunması halinde ise davanın devamına izin verilmesine gerekçe saymaktadır. Bu nedenle mahkeme zararın giderilmesi ilkesi dışında uzlaştırma girişiminde bulunmasına dair bir zorunluluğu bulunmadığı gerekçesiyle bu usule uymadığı takdirde hukuka aykırı davranmış bulunmaktadır."[149]

Aile mahkemelerindeki hâkimlerin boşanma davalarında sulh prosedürüne riayet etmeleri yargı işleyişi bakımından gerekli görülmekte ve bu prosedürün uygulanmaması hukuka aykırılık olarak nitelendirilmektedir. Yüksek İlim Meclisi sulh prosedürünün kamu düzeni kapsamına girdiğini belirterek[150]hâkimin karı koca arasında sulh denemesinde bulunmamasını verdiği kararın iptal edilmesine gerekçe saymaktadır.[151] Ancak dava hâkiminin boşanma başvurusunda bulunan eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulunmadan boşanmaya hükmetmesi halinde verilen kararın geçerli mi geçersiz mi olduğuna dair herhangi bir mahkeme kararı bulunmamaktadır. Cezayir Aile Kanunu'na bakıldığında ise hâkim tarafından uzlaştırma denemesinde bulunulmadan boşama yapılamayacağı belirtildiğinden bu hükme muhalefet eden boşama kararlarının feshedildiği kaydedilmektedir. Nitekim üst mahkeme kararında bu durum açıkça görülmektedir:

[148]Muḥammed Sevāliḥî, *el-Musāʿidetu'l-İctimāʿiyye fî Aḳsāmi'l-Ḳaḍāʾi'l-Usra: el-Vāḳıʿ ve'l-Intiẕārāt ve'l-İkrāhāt Dırāsa Sūsyūḳānūniyye* (Rabat: Mektebetu Dāri's-Selām, 2018), 48.

[149]Sevāliḥî, *el-Musāʿidetu'l-İctimāʿiyye fî Aḳsāmi'l-Ḳaḍāʾi'l-Usra*, 47; el-Kanāfidā, "İcrāāti Masdarati'ş-Şulḥ", 217.

[150]Muḥammed Keşbūr, *el-Vāsıṭ fî Ḳānūni'l-Aḥvāli'ş-Şaḫṣıyye* (Dāru'l-Beyḍāʾ: Dāru'n-Necāḥi'l-Cedîde, 2003), 428.

[151] Yüksek İlim Meclisi'nin 370 sayılı 18/10/1978 tarihli kararı. Bkz. Semîr Āyet Ercidāl, "Ḫuṣūṣiyyātü Tesviyeti'l-Münāzaʿāti'l-Useriyye: eṣ-Şulḥ fî Ḳaḍāyā eṭ-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ", *Mecelletü'l-Meḥākime* 4 (2008), 126-127.

> "Kanunen hâkim tarafından uzlaştırma denemesinde bulunulmadan boşama yapılamayacağı kararlaştırılmıştır. Dolayısıyla bu karara uymayan hâkimler kanunun uygulanmasında yanlış yapmış sayılmaktadır. Aynı şekilde bu davada da karı koca arasında uzlaştırma girişiminde bulunmadan boşanmalarına hükmeden dava hâkimleri kanunun uygulanmasında hata yapmış olup verdikleri kararın feshedilmesi gerekmektedir."[152]

Karı koca arasında uzlaştırma girişiminde bulunmadan verilen boşama kararının feshedilmesi, hâkimlerin aile birliğini sona erdiren her türlü talâk ve tatlîk davalarında sulh prosedürünü yerine getirmelerini sağlamak açısından gerekli görülmektedir. Diğer taraftan hâkimlerin bu prosedürü sadece bir rutini yerine getirmek olarak değil aile birliğinin tekrar kurulabilmesinde önemli bir vasıta olarak görebilmesini sağlamak da üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Zira sulh prosedürünün başarılı bir şekilde uygulanmasında hâkimlerin rolü büyük olup eşler arasındaki uzlaştırma girişimlerinde başarılı olabilmek adına ellerinden geleni yapmaları halinde boşanmaların azaltılması hususunda ciddi mesafe kat edilmiş olacaktır. Dolayısıyla dava hâkimi sulh oturumlarında eşlere aralarındaki uyuşmazlığın neden kaynaklandığını anlamasına ve her iki tarafın da razı olacağı çözüm yolunu bulmasına yardımcı olacak sorular sormaya çalışmalı, taraflara sadece boşanma kararında ısrarcı olup olmadığını sormakla yetinmemelidir. Hâkimin karı kocanın evlilikten neler beklediği, birbirlerine olan sevgi ve saygıyı neyin tükettiği, boşandıktan sonra tarafların özellikle çocukların ne gibi zorluklarla karşılaşabilecekleri hakkında konuşması tarafların verdikleri kararı tekrar gözden geçirmesinde faydalı olacaktır. Ancak her şeyden önce hâkim uzlaşmanın önemi ve aile müessesesini korumadaki rolü hakkında eşleri bilgilendirmeli, sulh oturumlarında her iki taraf için de kabul edilebilir bir çözüme ulaşmak için karşılıklı tavizler verilebileceği açıklanmalıdır. Ne var ki çalışmanın üçüncü bölümünde ifade edileceği üzere hâkimlerin bu süreci hakkettiği gibi yönetmediği bu nedenle de sulh yoluyla davaların sonuçlanma oranlarının çok düşük kaldığı görülmektedir.

1.3.3. Sulh Prosedürünün Temyiz Mahkemesine Taşınması

[152]Aḥmed Şāmî, *Ḳānūnu'l-Usrati'l-Cezāʾirî Ṭıbḳan li Ahdeşi't-Taʿdîlāt Dırāseten Fıḳhıyyeten Naḳdiyyeten Muḳāranaten* (İskenderiyye: Dāru'l-Cāmiʿati'l-Cedîde, 2010), 269.

Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda sulh uygulamalarının hangi mahkeme düzeyinde olması gerektiğine dair herhangi bir hüküm yer almamaktadır. Aynı şekilde tatlîk davalarındaki itirazların temyiz mahkemesine yapılması gerektiğini belirten Medenî Usul Kanunu'nun 213. maddesinde de sulh girişiminin temyiz mahkemesinde tekrar yapılıp yapılamayacağı belirtilmemektedir. Bu durum konuya dair farklı görüşlerin ortaya konmasına ve tekdüze olmayan yargı uygulamalarının görülmesine sebep olmuştur. Fıkıhçı ve hukukçuların bir kısmı ilk derece mahkemesinde hüküm verildikten sonra sulha tekrar dönülmesinin mümkün olmadığını, sulh girişimlerinin ilk derece mahkemelerinde başlayıp burada sona erdiğini savunmaktadır. Bu görüşü savunanlara göre özellikle eşlerin uzlaşmasını ve boşanmadan vazgeçmesini zorlaştıracak şekilde sırlarının açığa çıkmış olması uzlaştırma denemelerinin ilk derece mahkemeleriyle sınırlı kalmasını gerektirmektedir. Nitekim Yüksek İlim Meclisi bu doğrultuda bir karar almıştır: "*…şayet sulh denemesi başarısızlıkla sonuçlanmış ve davalaşma süreci sona ererek hüküm verilmişse temyiz mahkemesinde eşler arasında yeniden uzlaştırma girişiminde bulunmanın bir faydası yoktur*."[153]

Aile Kanunu'nda (md.128) da evlilik ilişkisini sona erdiren tatlîk, muhâlea ve fesih gibi yargı kararlarının evlilik ilişkisinin sona ermesine hükmeden kısmında herhangi bir temyizin söz konusu olmadığı belirtilerek temyiz mahkemelerinde karı koca arasında tekrar uzlaştırma girişiminde bulunulmasının önü kapatılmaktadır. Dolayısıyla şikâk, zarar, nafakanın temin edilmemesi gibi gerekçelere dayanılarak verilen tatlîk kararlarında, boşama hükmüne ilişkin kısımda yapılan itirazlar kabul edilmemektedir.[154] Talâk davaları için verilen yargı kararlarında temyize gidilip gidilmeyeceği konusunda ise herhangi bir hüküm bulunmamaktadır.

Uzlaşmanın denenmesi gereken yargı aşamasının sadece ilk derece mahkemesiyle sınırlı olmadığı ve dava hangi aşamada olursa olsun uzlaşma kapısının her daim açık olduğu görüşünde olan hukukçular da bulunmaktadır.[155] Sulhun temyiz mahkemesine taşınması hususunda Tunus hukukunun Fas ve Cezayir'den farklı bir

[153]Keşbūr, *el-Vāsıṭ*, 428.

[154] Şikâk sebebiyle tatlîk hükmü verilen davalara yapılan itirazların kabul edilmediği örnek davalar için bkz. el-Fāḫūrî, *Ḳaḍāyā el-Usra fi Davʾi'l-ʿAmeli'l-Ḳaḍāʾî*, 317-330.

[155]el-Kaysî, *Devru'ṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 2007, 46-47; Būḥadîd, *el-Vesāʾilu'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāti'l-Useriyye*, 31.

tavır benimsediği dikkat çekmekte ve temyiz mahkemelerinde uzlaşmanın yeniden denenmesinin davanın koşullarına göre hâkimin takdirine bırakıldığı görülmektedir. Yargıtay tarafından alınan kararların birinde bu durum açıkça ifade edilmektedir: "*Davacılardan biri uzlaştırma denemesinin temyiz mahkemesinde tekrar yapılmasını isterse mahkeme, bu talebi kabul edebileceği gibi haklı bir gerekçesi olması kaydıyla reddedebilir. Haklı bir gerekçesi olmadığı takdirde kararı temyize tabi olacaktır*"[156] Bir başka kararda da "Dava ister ilk derece mahkemesinde ister temyiz aşamasında olsun uzlaştırma oturumu mahkemenin tercihine bağlıdır" denmektedir.[157] Nitekim hâkimlerin verdikleri kararlarda isabet ettikleri gibi hata da yapabildikleri düşünüldüğünde evlilik bağının sona ermesine yönelik yargı kararının tartışılmaz görülmesi çok isabetli görünmemektedir. Dolayısıyla boşanma davasının her aşamasında sulha imkân sağlanması hem ailenin hem toplumun menfaati açısından daha isabetli bir uygulamadır.

1.3.4. Sulh Prosedürünün Başarısızlıkla Sonuçlanması

Anlaşmazlık yaşayan karı koca arasındaki sorunların makul bir çerçevede çözüme kavuşturulabilmesi adına mahkeme tarafından gerçekleştirilen uzlaştırma girişiminin başarısızlıkla sonuçlanması halinde boşanma davası kaldığı yerden devam etmektedir. Ancak boşanma süreci eşler açısından sancılı bir süreç olduğu kadar aynı zamanda çocuklar açısında da maddi ve manevi yıpratıcı bir dönemdir. Aynı zamanda bu dönemde eşlerin birbirlerine karşı takındıkları olumsuz tavır özellikle kadın ve çocuklar açısından hak kaybına sebep olabilmektedir.

Klasik İslam hukuku kaynaklarında nafaka, hadâne, süknâ meseleleri boşanmanın sonuçları başlığında ele alınmakta olup talâk ya da tatlîk meydana geldikten sonra yürürlüğe girmektedir. Ancak günümüzde sözlü boşamaların hukukî olarak geçersiz sayılarak boşamanın yargı tarafından gerçekleştirilmesi ve davalaşma sürecinin uzun yıllar sürebilmesi nafaka ve süknâ meselelerinin yeniden ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Zira bu dönemde kocasının evinden ayrılan ya da ayrılmak

[156] 15 Haziran 1976 tarihli 194 sayılı temyiz kararı. Bkz. "Ḳarārun Taʿḳıbiyyun Medenî ʿAded 194", *Dîvān* (03 Temmuz 2023).
[157] 4 Mart 1980 tarihli 2954 sayılı temyiz kararı. Bkz. "Ḳarārun Taʿḳıbiyyun Medenî ʿAded 2954", *Dîvân* (03 Temmuz 2023).

zorunda bırakılan kadın ailesinin yanına dönmekte ve gerek kendisinin gerek çocuklarının nafaka ve barınması bir problem haline gelmektedir. Bu sebeple sulh oturumlarında eşlerin uzlaşıya varıp aile yuvalarına dönmeleri sağlanamaması durumunda boşanma sürecinde kadın ve çocukların haklarının korunması adına kanun koyucu tarafından bazı önlemler alınmıştır. Bu önlemlerden en önemlisi hâkim tarafından talâk talebine izin verilmeden önce kocanın kadın ve çocukların haklarını karşılamaya yetecek meblağı 30 gün içerinde mahkeme sandığına ödemesini şart koşmaktır. Böylelikle boşanmayla beraber kadın ve çocukların elde edecekleri hakların herhangi bir gecikme yaşanmadan peşinen alınması sağlanmaktadır.[158] Nitekim kocanın mahkeme tarafından belirlenen bu miktarı ödemeden resmî olarak boşanması mümkün olmamaktadır.

1.3.4.1. Kadının Hakları

Fas Aile Kanunu'nda boşanmayla beraber kadının elde edeceği haklar belirlenirken hâkimin kadının varsa mehri müeccelini, iddet nafakasını, mut'a ve barınma masraflarını dikkate alması gerektiği belirtilmektedir.[159] Mehir karı koca arasındaki anlaşmaya bağlı olarak mehr-i muaccel ya da mehr-i müeccel şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Nikâh akdi sırasında kadına verilmesi kararlaştırılan mehr-i muaccel ya da ertelenen mehr-i müeccel eda edilene kadar kocanın zimmetinde bir borç olarak durmaktadır.[160] Zira gerek klasik fıkıh kaynaklarında[161] gerek Ahvâl-i Şahsiyye (md.18) ve Aile Kanunu'nda (md.29) belirtildiği üzere mehir kadının mülküdür. Dolayısıyla hâkimin talâk ve tatlîke karar vermeden önce koca tarafından mahkeme tutanağında yazılı olarak belirtilen mehir miktarını kadının haklarından biri olarak dikkate alması gerekmektedir.

İddet süresi içinde kadın için nafaka belirlenmesi, kadının geçimini sağlayabilmesi için alınan tedbirlerin en önemlilerinden biridir. Bu nedenle hâkimin dava sonuçlanana kadar kadın için ödenecek bir nafaka bedelini acil olarak belirlemesi

[158] Abdülkerîm Şahbūn, *eş-Şāfi'î fî Şerḥi Müdevveneti'l-Usra* (Settat: Mektebetu'r-Reşād, 2006), 224.
[159] M.Ü., 84.
[160] Abdü'l-Vehhāb Ḥallāf, *Aḥkāmu'l-Aḥvāli'ş-Şaḫṣıyye fi'ş-Şerî'ati'l-İslāmiyye* (Kahire: Dāru'l-Kütübi'l-Mışrıyye, 1938), 78.
[161] Vehbe ez-Zuḥaylî, *el-Fıḳhu'l-İslāmî ve Edilletuhū* (Dımaşḳ: Dāru'l-Fikr, 1985), 7/252-253.

şart koşulmaktadır. Nitekim Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda (md.119) nafakayla ilgili "acilen halledilmesi gerekir" ifadesi yer almakta ve kocanın geliri, kadının durumu ve alım gücü dikkate alınarak ortalama bir nafaka miktarının belirlenmesi gerektiği belirtilmektedir. Aile Kanunu'nda (md.189) ise nafaka takdirinde dikkate alınacak kriterler biraz daha geniş tutularak "*Nafaka hesaplanırken nafaka yükümlüsünün geliri, hak sahiplerinin durumu, alım gücü, nafakanın verildiği çevredeki örf ve adetler ve orta yol dikkate alınır*" denmektedir. Hâkim tüm verileri toplayıp nafaka miktarını kararlaştırana kadar genellikle koca tarafından sunulan gelir belgesine veya kocanın yaptığı mesleğe göre tahmin edilen gelir durumuna göre geçici bir nafaka belirlemektedir. Kanunda dikkate alınması gereken bazı kriterlerin belirlenmesindeki amaç ise esasen hâkimlerin takdir yetkisinde birliği sağlamaktır.[162]

Aile Kanunu'nun 191. maddesinde ise nafakanın tahsis edilmesine ilişkin usuller düzenlenerek hükümlünün malları üzerinden veya gelirinden mahsup edilmek suretiyle nafaka hükmünün yerine getirileceği belirtilmektedir. Tunus Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda da nafakanın belirlenmesiyle ilgili "*Hâkimin karı kocanın mali durumunu, çocuk sayısını ve sulh oturumları esnasında gerekli olan masrafları dikkate alarak bir nafaka miktarı takdir etmesi gerekmektedir*" ifadeleri yer almaktadır.[163] Cezayir Aile Kanunu'nda da yine karı kocanın durumuna ve hayat şartlarına uygun bir nafaka takdiri yapılacağı belirtilmektedir.[164]

Boşanma sürecinde kadın ve çocukların mağdur olmasını önlemek adına alınan geçici önlemlerden biri de kadına mut'a takdir edilmesidir. Mutʿa, boşanmış kocanın, eski karısının uğrayabileceği zararı tazmin etmek için belirli durumlarda ödediği bir bedeldir. Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'na 1993 yılında yapılan düzenlemede 60. madde şu şekilde revize edilmiştir:

> "Zifâf olmadan önce karısını boşamış her koca şayet boşama kendisinden kaynaklı ise maddi durumuna ve karısının mehrine uygun bir mutʿa vermekle yükümlüdür. Kocanın makul bir gerekçe olmaksızın karısını boşadığı ispat edilirse, mutʿanın belirlenmesinde kadının başına gelebilecek zararlar dikkate alınır."

[162]el-Kaysî, *Devru'ş-Şulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 2007, 56.
[163]eş-Şāfiʿî, *Ḳānūnu'l-Usra fî Düveli'l-Maġribiyyi'l-ʿArabî*, 197.
[164]Vizāratü'l-ʿAdl, *Ḳānūnu'l-Usra*, 17.

Aile Kanunu'nun 84. maddesinde de kadına mut'a belirlenirken hangi kriterlerin esas alınacağı şu şekilde ifade edilmektedir: "*Mutʿanın belirlenmesinde evlilik süresi, kocanın mali durumu, boşanma sebepleri ve kocanın boşamadaki keyfiliğin boyutu dikkate alınır.*" Boşanmanın herhangi bir gerekçeye dayanmaksızın keyfi olarak yapılması halinde mutʿa artık zararı gidermeye yarayan bir tazminata dönüşmektedir. Dolayısıyla hâkimin boşanmadaki gerçek sebepleri, kocanın servetini ve bu servette kadının payının ne kadar olduğunu iyi araştırması gerekmektedir.[165]

Süknâ meselesine gelince taraflar, özellikle davacı eşi boşanma kararından vazgeçirmek isteyen davalı eş, boşanma sürecinde birlikte yaşamaya devam etme konusunda eşiyle anlaşma yapabilir. Aynı evde yaşamaları mümkün olmadığı durumlarda hâkimin boşanma sürecinde kadının nerede barınacağını belirlemesi gerekmektedir. Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda (md.59) eğer kadın dava sürecinde kocasıyla birlikte yaşadıkları evde kalmak istemezse kocanın kiminle yaşayacağını seçmesi için akrabalarından birini aday gösterebileceği belirtilmektedir. Eğer kadın kocasının akrabalarında kalmak istemezse o zaman koca kadının akrabalarından birinin evini seçmesi gerekmektedir. Her hâlükârda süknâ masraflarının kocaya ait olacağı ifade edilmektedir. Ancak Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda yer alan bu hükümlerin Kur'an'daki delaleti katî olan "*…apaçık bir hayâsızlık yapmış olmadıkça onları evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar*" (et-Talâk, 65/1) ayetine muhalefet ettiği gerekçesiyle artık uygulanamaz olduğuna karar verilmiş ve Aile Kanunu yayınlandıktan sonra yürürlükten kaldırılmıştır.[166]

Aile Kanunu'nda (md.121) ise kadının süknâ hakkıyla ilgili olarak şu hüküm bulunmaktadır: "*Eşler arasındaki uyuşmazlığın yargıya intikal etmesi ve birlikte yaşamanın mümkün olmaması halinde mahkemenin kendiliğinden veya talep üzerine eş ve çocuklar için uygun gördüğü geçici tedbirleri alması gerekmektedir. Mahkemenin alması gereken tedbirlerden biri de konuyla ilgili bir hüküm verilene kadar kadının ya da kocanın akrabalarından birinin evini kadına barınma yeri olarak seçmesidir.*" Burada Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda yer alan kadının koca evine gelmemesi halinde başka bir ev belirlenmesi ifadesinde ancak birlikte yaşamanın

[165]el-Kaysî, *Devru'ş-Şulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 2007, 58.
[166]el-Kaysî, *Devru'ş-Şulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 2007, 59.

mümkün olmadığı durumlarda kadın için kalacak başka uygun bir yer tespit edileceği şeklinde bir düzenleme yapıldığı görülmektedir. Ayrıca kadının kalacağı yerin artık koca tarafından değil mahkeme tarafından seçildiği dikkat çekmektedir. Nitekim Aile Kanunu'nun 84. maddesinde kadının iddet süresi boyunca evlilik evinde oturmaya devam etmesi, bu mümkün değilse kocanın maddi durumuna uygun konut hazırlaması gerektiği belirtilmektedir. Şayet kocanın böyle bir ev hazırlaması mümkün değilse kadının barınma giderlerini karşılayacak bir meblağı mahkeme sandığına yatırması gerektiği ifade edilmektedir. Tunus Kanunu'nda (md.32) da kadının ya eşinin evinde ya da kendisine kiralanan başka bir evde oturması gerektiği belirtilmektedir. Cezayir Kanunu'nda ise dava sürecinde kadının süknâ hakkından bahsedilmemekte sadece "*Boşanmış ya da kocası ölmüş kadın boşanma ya da ölüm iddeti boyunca zaruret halleri dışında koca evinden çıkamaz*" hükmü yer almaktadır.[167]

1.3.4.2. Çocukların Hakları

Boşanma sürecinde alınan geçici önlemler, sadece kadın haklarını korumaya yönelik olmayıp başta çocuklar olmak üzere tüm aile bireylerinin haklarını korumayı hedeflemektedir. Bu durum aile kanunlarında hâkimin çocukların haklarını güvence altına almak için acilen geçici tedbirler alması gerektiğini belirten hükümlerde açıkça görülmektedir. Mahkeme tarafından karı koca arasında yapılan uzlaştırma girişimlerinin başarısız olması halinde kocanın 30 gün içinde karısının ve çocuklarının hakkı olarak belirlenen miktarı ödemesi gerekmektedir. Çocukların haklarının neler olduğu hususunda ise Aile Kanunu'nun 168 ve 190. maddelerine atıf yapılmakta olup bunlardan ilki çocukların süknâ hakkını diğeri ise nafakasını düzenlemektedir.

Aile Kanunu'nda hadâne altına alınan çocukların barınmasına özel bir önem verilmekte bu husus nafakayla ilgili genel kapsamdan çıkarılarak ayrı bir maddede ele alınmaktadır.[168] Çocukların kalacağı yer meselesi başka bir karar verilene veya mahdûn çocuğun süknâ hakkı bitene kadar babanın yerine getirmesi gereken ayrı bir

[167]Vizāratü'l-ʿAdl, *Ḳānūnu'l-Usra*, 14-15.

[168] Aile Kanunu'nun 189. maddesinde nafaka kapsamı "Nafaka çocukların beslenmesi, giyinmesi, tedavisi, zaruret sayılan şeyleri ve eğitimi kapsar" şeklinde ifade edilmekte olup barınma konusu 168. maddede ayrıca ele alınmaktadır: "Mahdûn çocuğun barınma masrafları nafaka, hadâne ücreti ve diğer şeylerden bağımsız ele alınmaktadır"

yükümlülük olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla hâkim nafaka ile süknâ borcunu birbirine karıştırmamalı, ikisini de birbirinden bağımsız olarak karara bağlamalıdır. Kanunda babanın süknâ borcunun, çocuklarına boşanmadan önceki yaşam ve eğitim durumlarına uygun ayrı bir ikamet yeri sağlamak ya da mahkeme tarafından babanın ve çocukların durumu gözetilerek belirlenen kira masraflarını ödemek olduğu belirtilmektedir. Ayrıca maddenin devamında baba bunlardan birini yerine getirene kadar çocukların anne babayla yaşadıkları evden ayrılmayacakları ifade edilmektedir.[169]

Nafaka meselesi ise aslında boşanmayla beraber ortaya çıkan bir husus olmayıp erkek, evlilik hayatı boyunca eş ve çocuklarına bakmakla yükümlüdür. Ancak boşandıktan sonra ya da boşanma aşamasında eş ve çocukların bakımının ihmal edilmemesi için gerek İslam hukukunda gerek aile kanunlarında boşanma nafakası ve süknâ meselesi ayrıca ele alınmaktadır. Nitekim Fas Aile Kanunu'nda boşanmaya izin verilmesi babanın eş ve çocukların haklarını ödemesine bağlı tutulmaktadır. Ayrıca nafaka yükümlüsü kişinin malından hangi yollarla nafakanın tahsis edileceğini belirlemede mahkemeye geniş bir yetki verilerek bu hakkın güvence altına alınması hedeflenmektedir.[170]

Kız çocuklarının nafakası evleninceye veya kendisi çalışarak geçimini sağlayacak duruma gelinceye kadar, erkek çocuklarının nafakası ise reşit oluncaya veya öğrenim görüyorsa 25 yaşına gelinceye kadar devam etmektedir. Boşanma durumunda çocukların nafakaları belirlenirken boşanmadan önceki yaşam ve eğitim durumlarının dikkate alınması gerekmektedir. Aynı şekilde nafaka yükümlüsü kişinin durumu, geliri, alım gücü ve nafakanın verildiği çevredeki örf ve adetler de nafaka belirlenirken dikkate alınması gereken hususlardır. Kocanın maddi durumunun anlaşılabilmesi adına aylık maaşının, kira ya da başka gelirlerinin tespit edilmesinde mahkeme her türlü vasıtaya başvurabilmektedir. [171]

1.4. Ceza Kanunu'nda Yer Alan Aile Sulh Prosedürü

[169]M.Ü., md. 168.
[170]M.Ü., md. 191.
[171]Şahbūn, *eş-Şāfî 'î fî Şerḥi Müdevveneti'l-Usra*, 226-227.

Ceza kanunları tarafların iradesinin söz konusu olmadığı kamu hukukuyla alakalı hususları kapsadığından ceza kanunu kapsamındaki suçlara verilen cezalarda taraflar arasında herhangi bir sulh söz konusu olamamaktadır. Ancak Fas Ceza Kanunu'nda yer alan bazı suçlar bu genel kuraldan istisna edilerek taraflar arasında sulh girişiminde bulunulmasına imkân verilmektedir. Bu istisnaların başında ise özel bir mahremiyete sahip olması bakımından aile ile ilgili suçlar gelmekte olup ailenin devamlılığını ve bütünlüğünü korumak, aile bireyleri arasındaki sevgi ve yakınlık ruhuna zarar vermemek adına ceza kanunundaki aile bireyleriyle alakalı ihmal, evden kovma, aldatma ve hırsızlık suçlarında uzlaşma ve müsamahaya imkân verilmektedir.[172] Nitekim savcılık genel kuraldan istisna edilen bu suçlardan birine kamu kovuşturması davası açmış olsa bile eşlerden biri uzlaşma yoluyla bunu durdurabilmekte veya şikayetini geri alabilmektedir.[173]

Ceza Kanunu'nun 481. maddesinde kadını evden kovma, aile bireylerini ihmal etme ya da nafakalarını sağlayamama suçlarıyla ilgili olarak şu ifadeler yer almaktadır:

> "Bu tür davalar ihmal edilen, evden kovulan veya nafaka hakkı bulunan kişinin ya da kanuni temsilcisinin iddiasını doğrulayan delilleriyle beraber şikâyette bulunması dışında açılamaz; ancak söz konusu kanuni temsilcinin suçun faili olması halinde doğrudan savcılık tarafından şikâyette bulunulur."[174]

Eşlerden birinin aldatma suçunu işlemesi halinde ise zina suçunu işleyen eşin bir yıldan iki yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılacağı ve mağdur olan karı veya kocanın şikâyeti dışında takip yapılamayacağı belirtilmektedir.[175] Akrabalar arasında hırsızlık suçunda da çalınan para, hırsızın üstsoyu veya dördüncü dereceye kadar akraba veya kayınpederinden birine ait ise, ihmal ve aldatma suçunda olduğu gibi mağdurun şikâyeti dışında fail takip edilememekte ve davacının şikayetini geri alması halinde davanın takibi de sona ermektedir.[176]

---

[172]Sellām, "Ehemmiyyetu'ş-Şulḥ fi'n-Niẓāmi'l-Ḳaḍāʾi'l-Maġribî", 56.
[173]Vebā, "eş-Şulḥu'l-Userî", 224.
[174]el-Ḳānūnu'l-Cezāʾî (K. C.), 1.59.413 (26 Kasım 1962), md. 481.
[175]K.C., 491; Vebā, "eş-Şulḥu'l-Userî", 225.
[176]K.C., 535; Vebā, "eş-Şulḥu'l-Userî", 225.

Ceza Kanunu'nda yer alan bu maddelere bakıldığında aile bireyleri tarafından işlenen ve mağdurun da aileden biri olduğu öldürme, yaralama, tecavüz gibi büyük suçlar kapsamına girmeyen ihmal, nafakayı ödememe, aldatma, hırsızlık gibi tarafların kendi aralarında uzlaşmaya varabileceği suçların mağdurun şikâyeti olmadan herhangi bir makam tarafından takibine izin verilmediği görülmektedir. Mağdurun şikâyetine dayanılarak böyle bir suçun cezai kovuşturmasına başlanmış olsa da yine mağdurun şikâyetini geri çekmesi halinde bu takibin durdurulması aile bütünlüğüne ve aile ilişkilerinin gizliliğine önem verildiğini göstermektedir. Aile davalarında uzlaşmaya gidilebileceğine dair açıkça bir ifade yer almamakla beraber davanın takibinin mağdurun şikâyetine bırakılması zımnen taraflar arasında uzlaşmaya varılması anlamına gelmektedir.[177] Netice olarak ceza kanununda aile içi suçların diğer suçlardan ayrı tutularak takibinin tarafların iradesine bırakılması sorunların aile içinde çözüme kavuşturulmasına fırsat vermektedir. Zira cezalarda kamu hakkı gözetildiğinden taraflar arasında herhangi bir sulh anlaşmasına izin verilmemektedir. Ailevî fertleri arasında işlenen suçlarda tarafların sulha varmasına izin verilmesi Fas Devleti'nin aileyi koruma ve bütünlüğünü sağlama isteğini ve iradesini yansıtmaktadır.

1.5. Eşler Arasındaki Uyuşmazlıkların Giderilmesinde Mahkemeye Yardımcı Diğer Kurumlar

Evlilik akdiyle beraber daha önce birbirine yabancı olan iki insan aynı çatı altında bir araya gelmekte ve zaman zaman aralarında çatışmalar, görüş ayrılıkları, tartışmalar ve kavgalar yaşanabilmektedir. Karı koca arasında meydana gelen her anlaşmazlık müdahale etmeyi gerektirmemektedir. Ancak karı koca arasındaki anlaşmazlıklar büyüyerek boşanma aşamasına gelindiğinde artık dışarıdan müdahaleye ihtiyaç duyulmakta ve devreye aile büyükleri girmektedir. İslam Aile Hukukunda önemli bir yere sahip olan tahkim uygulaması günümüz ahvâl-i şahsiyye

[177]Vebā, "eṣ-Ṣulḥu'l-Userî", 224.

kanunlarında da aile içi uyuşmazlık çözüm yolu olarak yerini almaktadır. Nitekim evlilik bağının çözülmesinin aileye ve topluma yansıyan ciddi sonuçları göz önüne alınarak boşanmak isteyen karı koca arasında uzlaşı sağlanmasında mahkemeye yardımcı olacak yargı dışı unsurlara başvurulması gerek Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda gerek Aile Kanunu'nda önemsenmektedir.

1.5.1. İki Hakem

Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda sadece tek bir durumda hâkimin eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulunmak üzere hakem görevlendireceğinden bahsedilmektedir. Kanunun 56. maddesinde kadının tatlîk talebi reddedildikten sonra şikâyetinin tekrarlanması ve zararın ispat edilememesi halinde hâkimin aralarında sulh sağlaması için iki hakem görevlendireceği belirtilmektedir. Bu maddeden hâkimin belirtilen şartlar gerçekleşmeden hakem görevlendirmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Yüksek İlim Meclisinin karı koca arasında uzlaştırma girişiminde bulunmak üzere hakem görevlendirilmesinde sadece kadının kocasından zarar gördüğüne dair şikayetini tekrarlaması ve zararın tespit edilememesi şartına sıkı sıkıya bağlı kaldığı görülmektedir. Konuyla alakalı bir davada kocasından zarar gördüğü gerekçesiyle boşanma talebinde bulunan kadının öldürülesiye kadar dayak yediği ve ölümle tehdit edildiği doğrulandıktan sonra hâkim onları uzlaştırmak üzere iki hakem görevlendirmiş ancak hakemler başarılı olamayınca boşanmalarına karar vermiştir. Temyiz mahkemesi ise karı koca arasında hakem görevlendirilmesi için gerekli şartların oluşmadığı gerekçesiyle verilen kararı iptal etmiştir.[178] Davacı bozulan kararı tekrar temyize gönderdiğinde Yüksek İlim Meclisi şu şekilde karara varmıştır:

> "İki hakem gönderilmesi için Ahval-i Şahsiyye Kanunu'nun 56. maddesinde belirtilen zararın ispatının mümkün olmaması ve şikâyetin tekrarlanması şartlarının gerek ilk derece mahkemesinde gerek temyiz mahkemesinde gerçekleşmemesi sebebiyle boşanma kararının bozulması doğrudur."[179]

Karardan anlaşılacağı üzere kanunda belirtilen şartlar oluşmadan taraflar arasında uzlaştırma girişiminde bulunmak üzere iki hakem görevlendirildiği için

[178] 27 Mart 1978 tarihli 176 sayılı mahkeme kararı. Bkz.el-Kaysî, *Devru'ş-Şulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 122.
[179]el-Kaysî, *Devru'ş-Şulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 122.

mahkeme tarafından verilen boşama kararı usulsüzlük yapıldığı gerekçesiyle iptal edilmiştir. Aynı şekilde Mısır[180] ve Tunus[181] Aile Kanunlarında da hakem görevlendirilmesi aynı şartlarla sınırlandırılmaktadır.

Çeşitli sebeplerle karı koca arasında yaşanan ve mahkemeye intikal eden anlaşmazlıklarda uzlaştırma girişiminde bulunulması için şartlar konulması aile birliğinin korunması gayesine ters düştüğünden Aile Kanunu'nda bu tür kayıtların kaldırılarak hâkimin eşleri ayrılığın eşiğine getiren her türlü anlaşmazlıkta uzlaştırma girişiminde bulunmak üzere hakem görevlendirebileceği belirtilmektedir. Bu hüküm Kur'an'daki tahkim ayetinde geçen "*karı kocanın arasının açılmasından endişelenirseniz*" ifadesine de uygun düşmektedir. Kanunun 82. maddesinde eşlerin boşanma talebiyle mahkemeye başvurmaları halinde aralarındaki anlaşmazlığı gidermek üzere mahkemenin iki hakem, aile meclisi ya da uygun gördüğü birini görevlendirebileceği belirtilmektedir. Ayrıca eşlerin şiddetli geçimsizlik sebebiyle mahkemeye başvurmaları durumunda da mahkemenin her türlü uzlaştırma girişiminde bulunması gerektiği belirtilmekte[182] ve burada hakem görevlendirilmesi meselesi tekrar gündeme gelmektedir. Dolayısıyla Ahval-i Şahsiyye Kanunu'nun aksine Aile Kanunu'nda hakem görevlendirilmesi talâk ve tatlîk davalarının hepsi için geçerli olmaktadır. Ancak her iki aile kanununda da iki hakemin görevlendirilmesinde takip edilmesi gereken prosedürlerin belirtilmediği görülmektedir. Bu prosedürleri açıklayan ayrı bir yönetmelik ya da yazılı bir karar da bulunmamaktadır.

1.5.1.1. Hakemlerin Görevleri

Ahval-i Şahsiyye Kanunu'nda (md.56) ve Aile Kanunu'nda (md.95) hakemlerin görevinin eşler arasındaki anlaşmazlığın sebebini detaylıca araştırmak ve bu anlaşmazlığı çözmek için çaba göstermek olduğu belirtilmektedir. Ancak bu görev tanımlaması çok genel ifadelerle yapılmış olup hakemlerin hangi özellikleri taşıması gerektiği, görevlerini yerine getirmeden önce yemin edip etmeyecekleri, karı koca arasında yaşanan sorunları nasıl araştıracakları, ailevî sorunların tespitinde

[180]K.A.Ş., md. 6.
[181]eş-Şāfiʿî, *Ḳānūnu'l-Usra fî Düveli'l-Maġribiyyi'l-ʿArabî*, 196.
[182]M.Ü., md. 94.

mahremiyeti nasıl koruyacakları, tespit ettikleri sorunların çözümünde hangi yollara başvuracakları, rapor yazarken nelere dikkat etmeleri gerektiği gibi sorulara cevap verememektedir. Nitekim hakemlik uygulamasıyla ilgili bu şekilde kısa bir açıklama yapıldıktan sonra doğrudan sonuca geçilmekte ve hakemlerin eşler arasında uzlaştırma girişiminde başarılı olup olmamasına göre takip edilecek prosedür açıklanmaktadır. Buna göre hakemlerin eşler arasındaki uzlaştırma girişimleri başarıyla sonuçlanırsa uzlaşmaya varıldığına dair bir rapor yazılıp üç nüsha halinde hakemlere ve taraflara imzalatılır. Daha sonra bir nüsha mahkemeye şahit olarak verilir diğer iki nüsha ise taraflarda kalır.[183] Hakemlerin tüm çabalarına rağmen eşlerin arasını bulup onları yeniden evlilik birliğine dönmeye ikna edememeleri halinde yine mahkemeye bu durumu bildiren bir rapor yazılır. Bu raporda karı koca arasındaki geçimsizliğin sebebi ve bu geçimsizliğin kimden kaynaklandığı gibi bilgilerin yanı sıra kadın ve çocukların haklarını belirlemede yardımcı olacak ilave açıklamalar yer almalıdır.[184] Hakemlerin raporun içeriği hakkında farklı görüş bildirmeleri ve sorunların çözümü noktasında ortak bir karara varamamaları halinde ise mahkemenin tarafları uzlaştırma girişiminde yeni bir yol bulması gerekir.[185]

1.5.1.2. Hakem Görevlendirme Zamanı

Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda hakem görevlendirilmesi sadece kadının kocasından zarar gördüğü gerekçesiyle mahkemeye yaptığı boşanma talebini tekrarlaması halinde gerekli görülmüştü. Aile Kanunu'nda ise karı kocadan herhangi birinin boşanma talebiyle mahkemeye başvurması halinde mahkemenin aralarında uzlaşı sağlamak üzere iki hakem görevlendirebileceği belirtilmektedir. Aile Kanunu'ndaki bu değişiklik Fas Devleti'nin aile birliğinin korunmasına yönelik çabasını ortaya koyması açısından önemlidir. Ancak hakemlik uygulamasıyla ilgili kanunda yapılan bu değişiklik yeterli görünmemektedir. Zira hakem görevlendirilmesiyle alakalı maddeler sınırlı olup hakemlerde bulunması gereken

[183]M.Ü., 94-95.
[184]Velîd Tuveylî, "Devru Muʾesseseti'l-Ḥakemeyn Ḍımne Vesāʾili'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāti'l-Userî", *Mecelletu Ḳānūni'l-Elektrūnî* (2016).
[185]M.Ü., 96.

özellikler, hakemlik esnasında dikkat edilmesi gereken hususlar, hakemlerin taraflarla nerede görüşeceği ve ne kadar zamanda görevlerini yerine getirmeleri gerektiği hakkında Aile Kanunu'nda herhangi bir açıklama yer almamaktadır. Bazı Arap ülkelerinin aile kanunlarında ise hakemlerde bulunması gereken şartların ya da hakemlerin görev kapsamının açıkça belirtildiği görülmektedir. Mısır Aile Kanunu'nda iki hakemin mümkünse eşlerin ailelerinden değilse eşlerin durumu hakkında bilgi sahibi olup aralarını uzlaştırma yeteneği olan iki âdil kişiden olması şart koşulmaktadır.[186]

Libya Aile Hukuku Mağrib ülkelerindeki diğer aile kanunlarından ayrılarak eşlerin arasını uzlaştırma girişiminde ilk olarak iki hakemi görevlendirmektedir. Hâkim ise iki hakemin bu görevi yerine getirememesi halinde devreye girmektedir.[187] Fas aile mahkemelerindeki teamül bunun tam tersi olup boşanma talebinde bulunan eşler arasında ilk olarak dava hâkimi uzlaştırma girişiminde bulunmakta, başarısız olması halinde ikinci oturumda hakemleri görevlendirmektedir.[188] Ayrıca Libya Aile Kanunu'nda iki hakemin taşıması gereken özellikler ve hakemlik görevlerini ne kadar sürede yerine getirmeleri gerektiği de belirtilmektedir. Kanunun 39. maddesinde konuyla ilgili olarak şu hükümler yer almaktadır: "*İki hakemin mümkünse eşlerin ailelerinden iki âdil erkeğin değilse eşlerin durumu hakkında bilgi sahibi olup aralarını uzlaştırma yeteneği olan ve görevlerini hakkaniyet ve dürüstlükle yerine getirecek iki kişinin olması gerekir. Mahkeme, hakemlerin görevlerinin başlangıç ve bitiş tarihlerini bir ayı geçmeyecek şekilde belirler*."[189] Karı koca arasında yaşanan anlaşmazlıklara en iyi eşlerin ailelerinin vakıf olacağı düşüncesiyle uzlaştırma girişiminde hakemlerin görevlendirilmesine öncelik verilmesi ve hakemlerin aile bireylerin olamaması durumunda onları yerine görevlendirilecek kişilerin de karı koca arasındaki sorunları bilen ve eşler üzerinde etkili olabilecek yakınlardan seçilmesi aile birliğinin muhafazasına verilen önemi göstermektedir.

[186]K.A.Ş., md. 7.
[187]eş-Şāfiʿî, *Ḳānūnu'l-Usra fî Düveli'l-Maġribiyyi'l-ʿArabî*, 231.
[188]el-Fāḫūrî, *Ḳaḍāyā el-Usra fî Davʾi'l-ʿAmeli'l-Ḳaḍāʾî*, 214.
[189]eş-Şāfiʿî, *Ḳānūnu'l-Usra fî Düveli'l-Maġribiyyi'l-ʿArabî*, 230.

Aile Kanunu'nda hakemlerin uzlaştırma görevini nasıl yerine getirmeleri gerektiğiyle ilgili herhangi bir kaydın bulunmaması hakemlerin karı koca arasındaki uyuşmazlığın derinliğine, karı kocanın birbiriyle olan ilişkisine, eşlerin yetiştikleri çevreye uygun her türlü tedbire başvurabilmelerine imkân sağlamaktadır. Bu doğrultuda hakemler eşlerin aile içi ilişkilerini tespit edebilmek ve aralarındaki anlaşmazlıkların mahiyetini kapsamlı bir şekilde anlayabilmek için onları evlerinde ziyaret edebilir. Eşleri ayrılığa sevk eden problemlerin nedenleri hakkında bir fikir oluşturmak ve bu sorunların çözümünde ortak bir karara varabilmek için onlarla bireysel ve toplu görüşmeler yapabilir. Ayrıca hakemler uzlaştırma girişiminde başarılı olabilmek için hâkimin tavsiyelerinden faydalanabileceği gibi komşu, akraba, arkadaş gibi eşlerin arasındaki problemler hakkında bilgi sahibi olan herkesten yardım isteyebilir.[190] Fas Aile Kanunu'nda değinilmemekle beraber karı koca arasında uzlaştırma girişimlerinde hakemlere bir başkasından yardım isteme imkânı sağlayan bazı Arap kanunları bulunmaktadır.[191]Nitekim Ürdün Aile Kanunu'nda "*İki hakem, aralarındaki anlaşmazlık ve ihtilafın nedenlerini eşlerle beraber araştırabilecekleri gibi bu konuda yararlı olacağını düşündükleri herhangi bir kişiden de yardım alabilirler.*"[192] denilerek karı koca arasındaki sorunların çözümünde hakemlere alternatif sunulmaktadır.

Mâlikî mezhebinde eşler arasında uzlaşı sağlayamamaları halinde hakemlere eşlerin arasını ayırma yetkisi verilirken Fas Aile Kanunu'nda bu yetki sadece eşlerin arasını uzlaştırma ile sınırlandırılmıştır. Hakemlerin eşler arasında sulhu sağlayamamaları halinde dava hâkime geri dönmekte ve hakemlere tefrîk yetkisi verilmemektedir.[193] Dolayısıyla bu noktada Mâlikî doktrininden ayrılan Fas Aile Kanunu hakemlik müessesesini sadece arabulucu kurum olarak görmekte ve karar verme mercii olarak mahkemeyi esas almaktadır.

1.5.2. Aile Meclisi

[190]Keşbūr, *el-Vāsıṭ*, 433-434.
[191]el-Kaysî, *Devru'ş-Şulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 92-93.
[192]Ḳānūnu'l-Aḥvāli'ş-Şaḫṣıyyeti'l-Ürdüniyye (Ḳānūnu'l-Aḥvāli'ş-Şaḫṣıyyeti'l-Ürdüniyye), 15 (2019), md. 126.
[193]Vefāʾ Būnikāb, "Devru Muʾessesāti'ş-Şulḥı Ġayrı'l-Ḳaḍāʾiyye fî Ḥimāyeti'l-Usra", *Dāru'-s-Selām li'ṭ-Ṭıbāʿa ve'n-Neşr* 39 (2019), 192; Derîsî - el-Māḥî, "Masṭaratu'ş-Şulḥ fî Ḳaḍāʾi'l-Usra", 231.

Fas Aile Kanunu'nun 82. maddesine göre eşler arasında anlaşmazlık bulunması halinde uzlaştırma sağlamak adına mahkemenin istifade edebileceği ikinci uygulama "*meclisu'l-ʿâile"*dir. Kanunda aile meclisinin aile meseleleriyle ilgili davalarda yargıya yardımcı olmak üzere görevlendirilmesine değinilmiş aile meclisinin nasıl oluşturulacağı ve görevlerinin neler olduğu 2/04/88 sayılı yönetmelikte belirlenmiştir.[194]Aile meclisi sadece boşanma ya da şiddetli geçimsizlik davalarında değil evlilik, nafaka, ehliyet, şer'i temsilcilik gibi ahvâl-i şahsiyyeyle alakalı diğer davalarda da toplanabilmektedir.[195]

1.5.2.1. Aile Meclisi Üyeleri

2004 yılında çıkarılan yönetmeliğe göre aile meclisi;

- Hâkim (başkan),
- Baba,
- Anne ya da vekil veya mukaddem (Türkiye'deki mahalle muhtarı)
- Anne, baba (çocuklarla alakalı bir meselede) veya karı koca tarafından (evlilik içi meselelerde) eşit olacak şekilde kan bağı ya da evlilik yoluyla oluşan akrabalar arasından hâkimin belirlediği dört kişiden oluşur. Şayet bu gruptaki akrabaları iki taraftan oluşturma imkânı yoksa tek anne ya da tek baba (tek karı ya da tek koca) tarafından dört kişi belirlenir.[196]

Aile meclisini oluşturan bu dört gruptan herhangi biri gerektiğinde meclis başkanı tarafından değiştirilebilir. Ancak meclis başkanı üyelere ne zaman ve nerede toplanılacağına dair açıklamalı resmi çağrıda bulunduktan sonra üyeler meclis başkanından izin almadıkça başka bir akrabayı yerine vekil tayin edemez. Zira meclis başkanı tarafından kendisine aile meclisi üyeliği için çağrıda bulunulan kişi söz konusu uyuşmazlığın çözümünde hâkime yardımcı olması umulan bir aile yakınıdır. Dolayısıyla hâkim tarafından aile meclisine uygun görülen kişilerin geçerli bir

[194]Muḥammed Evrāġ, "Ehemmiyyetu Meclisi'l-ʿĀʾile ʿalā Ḍavʾi Mudevveneti'l-Usra ve'l-Mersūmu'l-Munaẓẓam Lehū", *Mecelletu Risāleti'd-Difāʿ* 5 (2004), 120.
[195]Mevḳıʿu Ṭālibi'l-Ḳānūn MTK, "Aḥkāmu'ṣ-Ṣulḥi'l-Userî ve Āliyātu Tefʿîlihî", 21 Eylül 2022.
[196]Tekvînu'l-Meclisi'l-ʿĀʾile ve Taḥdîdun Meḥāmî (TMA), *Resmî Gazete 5223* 70.03. 2/04/88 (2004), md. 1.

mazereti olup hâkimden izin almadıkları müddetçe keyfî olarak bu meclise katılmama hakları yoktur.[197]

1.5.2.2. Aile Meclisi Üyelerinin Özellikleri

Yönetmelikte aile meclisinin tarafların akrabalarından oluşturulacağı belirtilmektedir. Taraflara olan yakınlıklarından dolayı aralarında var olan anlaşmazlıktan haberdar olacakları ve eşlerin onların yanında aile sırlarını daha rahat konuşabilecekleri düşüncesiyle meclisin sadece akrabalardan oluşmasının şart olduğu savunulmaktadır. Bunun yanı sıra meclis üyelerinin tarafların akrabalarından olmasını şart görmeyenler de bulunmaktadır. Çünkü akrabalar anlaşmazlık yaşayan karı koca arasında uzlaşı sağlamaya muktedir olsaydı mahkemenin devreye girmesine gerek kalmayacaktı. Dolayısıyla eşlerin arasındaki problemler mahkemeye intikal ettikten sonra artık aralarında uzlaştırıcı olarak akraba aramaya gerek yoktur. Nitekim uzlaştırma girişiminde akrabaların rolü daha çok mahkeme sürecinden önce kendini göstermekte olup mahkemeye boşanma talebinde bulunan karı koca arasında uzlaşı sağlanmasında artık yargının da müdahil olması kaçınılmazdır.[198]

Aile meclisinin uzlaştırma girişiminde etkili olabilmesi için meclis başkanının üyeleri seçerken her birinin tam ehliyetli olmasının yanı sıra akrabalık derecesini, ikamet yerini, yaşını, kabiliyetini, aile ile olan yakınlığını ve aile işleriyle ilgilenme konusundaki yatkınlığını dikkate alması gerekir.[199] Meclis üyelerinde aranan bu özelliklerin hepsi söz konusu problemin çözümünde etkili olacak önemli hususlardır. Nitekim anlaşmazlık yaşayan ailenin yakın akrabası olup belli bir yaşa ve olgunluğa erişmiş kişiler uyuşmazlıkların konusunu bilen, kolayca müdahale edebilen, her iki tarafın da güvenini kazanabilen ve onları etkileyebilen kişilerdir. Dolayısıyla zikredilen özelliklere sahip insanlardan oluşan böyle bir meclisin taraflar arasındaki husumeti sona erdirmede önemli katkıları olması beklenir.

1.5.2.3. Aile Meclisinin Görevi

[197] TMA, md. 4.
[198]el-Kaysî, *Devru'ş-Şulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 99.
[199]TMA., md. 7.

Aile meclisiyle ilgili 2004 yılında hazırlanan yönetmeliğe göre meclisin aile işleriyle ilgili her konuda görüş bildirme görevi bulunmaktadır. Aile meclisinin karı koca arasındaki anlaşmazlığı gidererek eşler arasındaki ilişkinin normal akışına dönmesinde ve çiftlerin duygularına hitap ederek aralarındaki ilişkinin sevgi ve saygı temelinde yeniden kurulmasında önemli katkıları olması beklenmektedir. Hakem görevlendirilmesinde olduğu gibi karı koca arasındaki sorunların giderilmesinde aile meclisinin görevinin sadece danışmanlık olduğu ifade edilmekte ve bu kurulun alacağı kararların ya da yaptığı tekliflerin hâkimi hiçbir şekilde bağlamayacağı belirtilmektedir.[200]

1.5.2.4. Aile Meclisini Görevlendirme Zamanı

Aile meclisi kendiliğinden değil annenin, çocuğun ya da ihtiyaç görmesi halinde meclis başkanın veya meclisin diğer üyelerinin talebi üzerine oluşturulmaktadır. Meclis başkanının meclis üyelerini toplantının konusu, toplanacağı gün, saati ve yeri hakkında bilgilendirmesi ve belirlenen toplantı tarihinden önce onları çağırması gerekmektedir. Meclis üyelerinin oturuma bizzat katılamayacak olmaları halinde, meclis başkanından izin alarak kendi ya da eşlerinin akrabalarına vekâlet vermelerine imkân sağlanmaktadır. Aile meclisinde alınan kararlar toplantıya katılan kâtip tarafından özel bir tutanağa yazılmakta ve toplantıya katılan başkan ve üyeler tarafından doğrudan imzalanmakta, üyelerin imzalamakta çekimser kalması ya da imzaya engel bir durum bulunması halinde bu durum raporda belirtilmektedir.[201]

1.5.3. el-Musāʿidu'l-İctimāʿî (Sosyal Hizmet Uzmanı)

Sosyal yardım ve sosyal hizmet kavramları eğitimli profesyoneller tarafından kişi, grup ve topluluklardan ihtiyaç duyanlara sunulan yaşam kalitesini yükseltmek suretiyle kişi, aile ve toplum refahını sağlamayı amaçlayan önleyici, tedavi edici ve geliştirici insani hizmetleri ifade etmektedir.[202] Adlî sosyal yardım da bu alanda

[200]Evrāġ, "Ehemmiyyetu Meclisi'l-ʿĀʾile", 125.
[201]Evrāġ, "Ehemmiyyetu Meclisi'l-ʿĀʾile", 122-123.
[202]Yılmaz Çelik, "Asr-ı Saâdet'te Aile Kurumuna Yönelik Sosyal Hizmetler", *İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 14/28 (2016), 123-144; Sevāliḥî, *el-Musāʿidetu'l-İctimāʿiyye fî Aḳsāmi'l-Ḳaḍāʾi'l-Usra*, 13; Aḥmed Ẕekî Bedevî, *Muʿcemu Muṣṭalaḥāti'l-ʿUlūmi'l-İctimāʿiyye* (Lübnan: Mektebetu Lubnān, 1978), 399.

uzmanlaşmış sosyal yardımcılar tarafından sağlanan sosyal, hukukî ve adli bileşenleri olan bir insani hizmet olup dava tarafları ile adli kurumlar arasında koordinasyonu sağlayarak onları yönlendirmeyi amaçlayan bir kavram olarak sosyal hizmet çerçevesinde ele alınmaktadır.[203]

Fas'ta sosyal yardım kavramı insanî ve toplumsal olarak çeşitli şekillerde kendini göstermekle beraber özel eğitim ve öğretim görmüş kişiler tarafından icra edilen bir meslek olarak sosyal yardım kavramı henüz çok yeni olup başlangıç aşamasında sayılmaktadır.[204] Fas Devleti'nin çeşitli uluslararası anlaşmalara katılmasıyla birlikte insan hakları, kadın hakları ve çocuk haklarına ilişkin belirlenen uluslararası kriterleri sağlayabilmek adına hukukî alanda yapılan düzenlemelerde sosyal yardımcılardan istifade edilmesi fikri benimsenmiştir. Bazı devlet sektörleri bünyelerindeki sorumlu oldukları kişilere sağladıkları hizmetlerde sosyal ve psikolojik bir yaklaşım benimsemeye çalışarak bu mesleği kendi departmanlarına entegre etmeye çalışmıştır. Bu sektörlerden biri de Adalet Bakanlığı'dır. Bakanlık tarafından Fas mahkemelerinde genel olarak kadınları ve çocukları özel olarak her türlü şiddete maruz kalanları yasal olarak koruyabilmek için kadın ve çocuklardan sorumlu şubeler kurulmuş ve bu şubelerde sosyal ve adli yardımcılar görevlendirilmiştir.[205]

Adalet Bakanlığı tarafından ilk olarak 2009 yılında bir grup yazı işlerinden sorumlu memura formasyon verilerek sosyal yardımcı olarak görevlendirme yapılmıştır. Bu tarihten önce ise davalarla alakalı sosyal araştırmayı aile hâkimi yerine getirmekteydi. Nitekim Fas'ın Berşid bölgesindeki Berşid Asliye Mahkemesi'nin verdiği bir kararda şu ifadeler yer almaktadır: "*Evlendirmeden sorumlu aile hâkimi tarafından gerçekleştirilen sosyal araştırmaya göre kızın velisinin ve onunla evlenmek isteyen kişinin huzurunda ilgili kişinin evliliğe muktedir olduğuna karar verilmiştir.*"[206] Daha sonra bu alanda uzmanlık eğitimi getirilmiş ve sadece sosyal hizmetler alanında meslekî icazet (sertifika) almış ya da Tanca'daki Ulusal Sosyal

[203]Sevāliḥî, *el-Musāʿidetu'l-İctimāʿiyye fî Aḳsāmi'l-Ḳaḍāʾi'l-Usra*, 13.
[204]Muḥammed Şirāyemî, *el-Ḫıdmetu'l-İctimāʿiyye Baḫ̱un fî Miḥneti'l-Musāʿideti'l-İctimāʿiyye bi'l-Maġrib* (Rabat: Ṭūb Berîs, 2013), 9.
[205]el-Memleketu'l-Maġribiyye Vizāratu'l-ʿAdl Maḥkemetu'l-İstiʾnāf bi'r-Raşîdiyye el-Maḥkemetu'l-İbtidāʾiyye bi'r-Raşîdiyye, "Ḥalḳatun Tekvîniyye Ḥavle'l-Musāʿideti'l-İctimāʿiyye Dāḫile'l-Mirfaḳı'l-Ḳaḍāʾiyye" (Mevḳıʿi Ṭālibi'l-Ḳānūn, ts.).
[206]Sevāliḥî, *el-Musāʿidetu'l-İctimāʿiyye fî Aḳsāmi'l-Ḳaḍāʾi'l-Usra*, 16.

Hizmet Enstitüsü'nden mezun olmuş kişiler mahkemelerde görevlendirilmeye başlanmıştır.[207] Tanca'daki enstitüde dört yıllık lisans eğitimi boyunca sosyoloji, ekonomi, aile ve kanun alanındaki derslerin yanı sıra sosyal sorunlar ve iletişim alanında teknik dersler de verilmektedir.[208]

Fas mahkemelerinde bu şekilde bir sosyal yardımcının görevlendirilmesindeki amaç, aile ilişkilerinin erkeğin haysiyetini, kadının haklarını ve çocuğun yararını garanti altına almak şeklinde Aile Kanunu tarafından benimsenen felsefenin hayata geçirilmesi noktasında hâkimlere destek olacak bir yardımcı sağlamaktır. Aile mahkemelerinde çalışan sosyal yardımcıların önemi esas olarak, boşanmak üzere mahkemeye gelen eşlerin sosyal durumlarına ilişkin hâkimlerin gerçekçi ve bilimsel veriler elde etmelerini sağlamaları ve takdire dayalı karar mekanizmasını ortadan kaldırarak hâkimlerin objektif bir değerlendirme yapmalarını sağlayacak açık ve spesifik unsurlar sunarak işlerini kolaylaştırmalarıdır. Nitekim Sosyal Yardım Kurumu'nun aile içi anlaşmazlıkları çözme ve arabuluculuk tekniğini kullanarak eşler ve çocuklar arasında uzlaşıya varma konusunda nitelikli olması nedeniyle mahkemelerin Adli Sosyal Yardım Kurumu'na başvurmasının önemi giderek artmaktadır.[209]

1.5.3.1. Sosyal Yardımcıların Görevleri

[207]Sevāliḥî, *el-Musāʿidetu'l-İctimāʿiyye fî Aḳsāmi'l-Ḳaḍāʾi'l-Usra*, 16.

[208] Tanca'daki Ulusal Sosyal Hizmet Enstitüsü'nde dört yıl boyunca şu dersler verilmektedir:
Birinci sene: Sosyal hizmete giriş, Temel insan hakları bilgisi, Sosyal hizmet ve beşerî bilimler, Aile ve hukuk, Ekonomi ve planlama, Tanımlama ve iletişim unsurları, Ofis dili ve bilgilendirme organizasyonu
İkinci sene: Toplumsal dönüşüm, Sosyal hizmet alanına yönelik ilke ve yaklaşımlar, Araştırma yöntemleri, Bireysel bilgi ve yardım bağlantıları, Sosyal mevzuat ve müdahale alanları, Dil ve bilgi teknolojisi, Mesleki uyum faaliyetleri
Üçüncü sene: Sosyal hizmet uygulamaları ve müdahale yöntemleri, Savunmasız gruplar ve sosyal aktivasyon bilgisi, Özel problemler ve sosyal aktivasyon, Planlama teknikleri ve mekanizmaları, Sosyal koruma yasası, Profesyonel iletişim ve dil
Dördüncü sene: Topluluk organizasyonu, Sosyal sorunların analizi, Sosyal hizmette metodoloji ve araştırma etiği, Özel mevzuat, Dil ve yönetim mekanizmaları. Bkz.el-Maʿhedu'l-Vaṭanî li'l-ʿAmeli'l-İctimāʿî İNAS, "et-Tekvînu'l-Esāsî", ts.

[209]Muḥammed Ḥubeyb, "eṣ-Ṣulḥ bi Vāsıṭati'l-Musāʿidi'l-İstimāʿiyyeti'l-Ḳaḍāʾiyye", *el-Yevm Ḳavalîs* (2013).

Sosyal yardımcıların mahkeme içerisinde yapmaları zımnen ya da alenen belirtilen görevleri ise şu şekildedir:[210]

- Şiddet mağduru kadın ve çocukları, gayri meşru çocukları, ailesi tarafından terk edilmiş çocukları kabul etmek ve onlara psikolojik destek sağlamak
- Kadınları ve çocukları dinleyerek onları yasal haklarıyla tanıştırmak
- Yapılan dinlemeler neticesinde kadın ve çocukları ilgili, gerek görüldüğü takdirde ilgili beden ve ruh sağlığı bölümlerine yönlendirmek
- Mahkeme bilgi sisteminin geliştirilmesi ile mağdurların şikâyetleriyle alakalı özel bilgilere ve şahsi dosyalarına ulaşmalarını sağlamak
- Kadın ve çocukların durumuyla ilgili yargı sürecini takip etmek
- Yargı kararlarına dayalı olarak sosyal araştırmaları tamamlamak ve raporlamak
- Mağdur kadın ve çocukları ikamet ettikleri yerlerde ziyaret etmek
- Hâkimlerin mağdur kadın ve çocuklarla ilgili bilgilere ulaşmasında yardımcı olmak

Sosyal yardımcıların aile mahkemelerindeki adlî görevleri gereği yapmaları gereken icraatlar ise şunlardır:

- Aile Kanunu'nun 40. maddesinde belirtildiği üzere, hukukî evlilik yaşını doldurmayan sınırlı ehliyetsiz kişinin evlilik talebinde bulunması halinde bu kişinin evliliğin yüklerini taşıma gücüne ve sosyal hazırlığına ilişkin araştırma yapmak
- Aile Kanunu'nun 374. maddesinde belirtilen çocuğun velayet için akrabalarından kimin daha uygun olduğuna dair sosyal araştırma yapmak ve bu konuda rapor düzenlemek
- Terk edilmiş çocuklarla ilgili 01-15 sayılı Kanun'un 16. maddesine göre, bu çocukların bakımını üstlenmek isteyen sponsorların ahlaki, sosyal ve mali açıdan ne ölçüde uygun olduğuna dair sosyal araştırma yapmak

[210]Maḥkemetu'l-İstiʾnāf bi'r-Raşîdiyye el-Maḥkemetu'l-İbtidāʾiyye bi'r-Raşîdiyye, "Ḥalḳatun Tekvîniyye Ḥavle'l-Musāʿideti'l-İctimāʿiyye".

- Çok eşlilik başvurusunda bulunan kişinin bu talebinin istisnai olarak kabul edilmesini sağlayacak gerekçesinin doğruluğunu ve Aile Kanunu'nun 23. maddesinin gereklerine uygun olarak çok eşlilik yapması halinde iki aileyi destekleyebilme imkânını araştırmak
- Aile Kanunu'nun 82. maddesi gereği boşanmak üzere mahkemeye başvuran eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulunmak
- Akrabalık bağı ve evliliğin ispatı ile ilgili sosyal araştırmalar yapmak ve raporlar hazırlamak

Aile Kanunu'nda açıkça ifade edilmemekle beraber sosyal yardımcıların aile mahkemelerindeki talâk ve tatlîk davalarında uzlaştırıcı olarak görev almaları hâkimin takdirine bırakılmış zımnî görevleri başında gelmektedir. Zira Fas aile mahkemelerinde görülen boşanma davalarında aile hâkiminin uzlaştırma girişimi başarısızlıkla sonuçlandıysa tarafların gideceği bir sonraki durak sosyal yardımcıların ofisi olmaktadır. Nitekim bir dava hâkiminin eşler arasındaki sorunları dinleyip anlama ve taraflar arasında uzlaşı sağlama noktasında çok kısıtlı bir vakte sahip olduğu hatta bazı hâkimlerin eşlerden birinin tarafını tutmakla itham edilmekten korktuğu[211] için uzlaştırma girişiminde bulunmaktan kaçındığı göz önüne alındığında şiddet, aldatma ve gâiblik gibi sulha engel bir mesele olmadıkça neredeyse bütün çiftlerin mahkeme içerisinde bulunan sosyal yardımcıların odasına uğramaları kaçınılmazdır. Bu durum boşanma talebiyle mahkemeye başvuran eşler arasında sulh girişiminde bulunmak üzere sosyal yardımcıların görevlendirildiği mahkemeler için geçerlidir. Zira karı koca arasında uzlaştırma girişiminde bulunmak üzere sosyal yardımcıların görevlendirilmesi hâkimin tercihine bağlı olup bazı hâkimler sosyal yardımcıları uzlaştırıcı olarak görevlendirmeye sıcak bakmamaktadır.

1.5.4. Yerel İlim Meclisi

Fas Aile Kanunu'nda eşler arasında uzlaştırma girişiminde mahkemeye yardımcı olmak üzere hakemlik ve aile meclisi uygulamaları ele alınmış bunun yanı sıra hâkimin uzlaştırmaya yetkili gördüğü bir kimseden de istifade edebileceği

[211]Fecāc Şeymāʾ, *Necātuʾṣ-Ṣulḥ fî Ḳaḍāyā el-Usra* (Rabat: el-Maʿheduʾl-ʿĀlî liʾl-Ḳaḍāʾ, Bitirme Tezi, 2018), 59.

belirtilmiştir. Çeşitli sebeplerden dolayı iki hakeme ya da aile meclisine çok fazla başvurulamaması sebebiyle aile mahkemelerinde sosyal yardımcı ofisi kurulmuş ve boşanma talebiyle mahkemeye gelen eşler arasında uzlaştırma girişimi daha çok sosyal yardımcılar tarafından yapılmaya başlanmıştır. Bunun dışında Adalet Bakanlığı tarafından istinaf mahkemeleri başkanlarına, ilk derece mahkemeleri başkanlarına ve aile mahkemelerindeki hâkimlere gönderilen yazıda eşler arasındaki anlaşmazlığın giderilmesinde faydalı olabilecek yeni bir alternatif sunulmuştur. Buna göre yazının muhatabı olan kişilerden talâk ve tatlîk gibi aile meseleleriyle ilgili davalarda eşlerin arasında uzlaştırma girişimlerinde bulunurken yerel ilim meclislerinden istifade etmeleri istenmektedir.[212] Dolayısıyla Fas Aile Kanunu'nun ailenin devamlılığını ve ailedeki bütün fertlerin haklarını korumayı hedeflediği ve bu hedef doğrultusunda aile mahkemelerinin eşler arasındaki uyuşmazlıkları giderme adına her türlü vasıtaya başvurulabileceği anlaşılmaktadır.

İlk kez 1980 yılında Kral II. Hasan tarafından Fas'ın bağımsızlığına kavuşmasında büyük katkıları olan âlimlerin görevlerini düzenlemek ve yıkıcı fikirlerle meşgul olmak yerine dinini öğrenebilmesi için vatandaşa yaklaşmalarını sağlamak adına bir kararname düzenlenmiş ve birkaç ay sonra ilim meclisleri kurulmuştur. Yerel meclisler siyasi, ekonomik veya sosyal alanlarda fetva işleriyle ilgilenen Yüksek İlim Meclislerine bağlı olup vatandaşların, özellikle de gençlerin inançlarını ve akıllarını sapıklıklardan koruyacak şekilde onlara irşatta bulunmakla görevlendirilmiştir.[213] 2010 yılına gelindiğinde ise yerel ilim meclisleri Adalet Bakanlığı tarafından eşler arasındaki sorunların giderilmesinde mahkemeye yardımcı olarak görevlendirilmiş bu meclislerdeki âlimlerin bilgi ve tecrübeleri sayesinde aile içi sorunlarda daha rahat uzlaşıya varılabileceğini belirtilmiştir. Aynı tarihte yerel ilim meclislerinde aile, kadın ve çocukların işlerinden sorumlu bir şube oluşturulmuş ve mahkeme tarafından yönlendirilen husumetli çiftlerin arasında uzlaşı sağlamak üzere bu şubeler görevlendirilmiştir.[214] Bu tarihten itibaren Fas aile mahkemeleri boşanmaya

[212]Vizāratü'l-ʿAdl, *Ḥavle Tensîḳ beyne Aksāmi Ḳaḍāʾi'l-Usra ve'l-Mecālisi'l-ʿIlmiyye* (Mektup 24 Aralık 2007).

[213]"Muʾessesātun Dîniyye, el-Mecālisu'l-Maḥalliyye: el-İrşādu'd-Dînî ve İnşāf li'l-Merʾeti'l-Mutefaḳḳihāt", *ed-Dār* (Erişim 23 Eylül 2022).

[214]Saʿîd Evḥidā, *Taḳrîr ʿani'l-Maḥkemeti'l-İbtidāʾiyye: Ḳısmu Ḳaḍāʾi'l-Usra-el-Meclisu'l-ʿIlmiyyi'l-Maḥallî bi Miknās- Merkezu'l-İdmān Sîdî Saʿîd* (Meknes: Cāmiʿatu Mevlāy İsmāʿîl, 2019), 6.

neden olan ailevi sorunları ortadan kaldırmak için yerel ilim meclisleriyle iş birliği yapmaya başlamıştır.

Mahkemeye boşanma başvurusunda bulunan eş hâkimin ihtiyaç duyması halinde aralarında iş birliği bulunan o bölgedeki yerel ilim meclisine yönlendirilmekte[215] ve boşanma talebinde bulunan eş dava dosyasıyla beraber meclise giderek ilk olarak burada muslih ya da murşidle görüşmektedir. Muslih davacıyı dinledikten sonra eşini çağırmakta bir oturum da karı koca ile birlikte gerçekleştirilmektedir. Eşler arasında uzlaşı sağlanabileceğine dair bir kanaat hasıl olması halinde murşid çiftlerle bir ya da birkaç görüşme daha yapabilir; ancak genel olarak ilk oturumdan sonra karara varılmaktadır. Çiftlerle bireysel ve birlikte yapılan görüşmelerden sonra çiftlerin vardığı karara göre "başarılı olunan sulh girişimi" ya da "başarısız olunan sulh girişimi" formu muslih tarafından gerekçeleriyle birlikte doldurularak dava dosyasına eklenmekte ve görüşmesi tamamlanan dava dosyaları tekrar aile mahkemesine sevk edilmektedir. Eşlerle yapılan uzlaştırma girişiminin başarılı olması ve davacı olan eşin boşanmaktan vazgeçmesi halinde görüşmeyi yapan muslih kısa bir duadan sonra eşlere Kur'an hediye ederek evliliklerinin sağlıklı devam etmesi adına nasihatlerde bulunmaktadır.

Bu bölümde 1958 tarihli Ahvâl-i-Şahsiyye Kanunu ile 2004 tarihli Aile Kanunu'na göre talâk ya da tatlîk sebebiyle ayrılmak isteyen karı koca arasında uzlaşı sağlamak isteyen mahkemelerin nasıl bir yol takip etmesi gerektiği ele alınmıştır. Bu bağlamda hâkim boşanmak isteyen karı koca arasındaki uzlaştırıcı olarak tarafların akrabalarından iki hakem görevlendirebilmekte ya da yine tarafların akrabalarından oluşan bir aile meclisi kurabilmektedir. Hâkim dilerse mahkeme içerisinde çeşitli görevleri bulunan sosyal yardımcıları da eşler arasında uzlaştırıcı olarak görevlendirebilmektedir. Bunların dışında aile mahkemesinin bulunduğu ildeki yerel ilim meclisleri ile iş birliği yapmış olması halinde çiftler muslihlerle görüşmek üzere bu meclislere havale edilmektedir. Mahkeme bünyesinde çeşitli uzlaştırıcılar vasıtasıyla yapılan sulh denemelerinin ne kadar başarılı olduğu, bu süreçte her bir

[215] Berkan İlk Derece Mahkemesi boşanma talebinde bulunan koca ile karısı arasında uzlaştırma girişiminde bulunmak üzere yerel ilim meclisini görevlendirmiştir. Bkz. el-Fāḫūrî, *Ḳaḍāyā el-Usra fî Davʾi'l-ʿAmeli'l-Ḳaḍāʾî*, 249.

uzlaştırıcının ne gibi zorluklarla karşılaştığı ve bu zorlukları aşmak adına neler yapılması gerektiği üçüncü bölümde ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM
FAS HUKUKUNDA AİLEVÎ UYUŞMAZLIKLARIN ARABULUCULUK YÖNTEMİYLE ÇÖZÜLMESİ

2.1. Aile Arabuluculuğunun Fas'taki Gelişimi

2.1.1. Arabuluculukla İlgili Hukukî Düzenlemeler

Fas Devleti ailenin hukukî, ekonomik ve sosyal açıdan korunmasını sağlamak adına çeşitli girişimlerde bulunmaktadır. Kral VI. Muhammed 2003 yılı yedinci yasama döneminin açılış konuşmasında Aile Kanunu'nda yapılacak reformla ilgili şu tavsiyelerde bulunmuştur:

> "Boşanma, karı kocanın her biri tarafından kendi şer'i kuralları içerisinde ve yargı denetimi altında evlilik sözleşmesinin sona erdirilmesidir. Boşanmada erkeğin keyfî uygulamaları 'Allah'ın, en sevmediği helal talâktır' hadisine uyarak ve uzlaştırma ve arabuluculuk mekanizmalarını güçlendirerek önlenebilir."[216]

Kral 2008 yılında Tetvân'da yaptığı bir başka açılış konuşmasında da şöyle demiştir:

> "Başarısı uzun vadede ortaya çıkan stratejik hedeflerin önemi ne olursa olsun vatandaşların reformun olumlu etkilerini yakın gelecekte hissetmelerine acilen ihtiyacımız var. Bu nedenle hükümete özellikle de Adalet Bakanlığı'na öncelikli alanlarda faaliyete başlaması yönünde tavsiyelerde bulunuyoruz... Buna paralel olarak arabuluculuk, tahkim ve sulh gibi alternatif çözümlerin getirilmesi gerekmektedir."[217]

Kraliyet konuşmalarına bakıldığında aile davalarında alternatif çözüm yöntemlerinin benimsenmesi gerektiği fikrinin Aile Kanunu'nun ilanından önce ifade edilmeye başlandığı görülmektedir. Nitekim Kral zaman zaman bu yöntemlerin yargı sistemine dahil edilmesi yönünde Adalet Bakanlığı'na hatırlatmalarda bulunmuştur. 2013 yılında adalet sisteminde derin ve kapsamlı bir reform çalışması yapmak üzere Adalet Sistemi Reformu Ulusal Diyalog Yüksek Komisyonu'nu görevlendirilmiş, bu komisyon da Adalet Sistemi Reform Sözleşmesini hazırlamıştır. Komisyonun

[216]el-Memleketu'l-Maġribiyye Maḥkemetu'n-Naḳd MMMN, "Ḫıṭab ve Resāʾilun Melekiyye" (Erişim 14 Kasım 2023).

[217]el-Bevvābetu'l-Vaṭaniyye li'l-Cemāʿati't-Turābiyye BVCT, "el-Ḫıṭābu's-Sāmî Elleẕî Veccehuhū Celāletu'l-Melik ilā el-Umme bi Munāsebeti'ẕ-Ẕikrā 56 li Ṣevrati'l-Melik ve'ṣ-Ṣaʿbv" (Erişim 15 Kasım 2023).

tavsiyeleri arasında yer alan yedinci alt hedef ise dördüncü ana hedef olan yargının etkinliğini ve verimliliğini artırmak kapsamında uyuşmazlıkların çözümünde alternatif yollara başvurulmasına teşvik edilmesidir.[218] Bu hedefin gerçekleşmesi yapılan icraatlar ise şu şekildedir:[219]

- Anlaşmazlıkların çözümünde arabuluculuk, sulh ve tahkime başvurulmasına teşvik etmek amacıyla (2013-2016);
  I. Uyuşmazlıkların çözümünde alternatif yollara başvurulmasını teşvik edecek yasal gereklilikler oluşturulmalıdır
  II. Alternatif uyuşmazlık çözümü alanlarında eğitim seminerleri düzenlenmelidir
  III. Uyuşmazlıkların çözümünde alternatif yollara başvurma düzeyinin tespit edilmesi amacıyla saha çalışması yapılmalıdır
  IV. Arabuluculuk ve tahkim merkezi kurulması desteklenmelidir
- Başta ticari arabuluculuk olmak üzere, uyuşmazlıkların çözümünde alternatif bir çözüm olarak arabuluculuk sisteminin geliştirilmesi, bazı durumlarda zorunlu hale getirilmesi ve yargının arabuluculuğa teşvik etmedeki rolünün güçlendirilmesi amacıyla (2013-2014);
  I. Bazı davalarda uyuşmazlığın yargıya intikalinden önce arabuluculuğun zorunlu tutulması ve yargıya intikal eden anlaşmazlıklarda da arabuluculuğun hâkimin taraflara önerdiği isteğe bağlı bir aşama olarak değerlendirilmesi yönünde Tahkim ve Anlaşmalı Arabuluculuk Kanunu'nda düzenlemeler yapılmalıdır
- Aile arabuluculuğu müessesesi kurulması amacıyla (2013-2016);
  I. Aileyle ilgili uyuşmazlıklarda sulh ve aile arabuluculuğu mekanizmaları etkinleştirilmelidir
  II. Aile mahkemelerinde sulh ve aile arabuluculuğunun uygulanabilmesi için uygun ortam sağlanmalıdır

[218]Vizāratu'l-Usra ve't-Teḍāmun ve'l-Müsāvāt ve't-Tenmiyeti'l-İctimāʿiyye VTTMU, *Delîlu'l-Cemʿiyyāti'l-ʿĀmile fî Mecāli'l-Visāṭati'l-Useriyye* (2020), 6.
[219]el-Heyʾetu'l-ʿUlyā li'l-Ḥıvāri'l-Vaṭanî Ḥavle Işlāḥı Manẓūmeti'l-ʿAdāle HUHV, *Mîs̱āḳu Işlāḥı Manẓūmeti'l-ʿAdāle* (2013), 154-155.

III. Aile mahkemelerindeki hâkimlere ve sosyal yardımcılara uzlaştırma becerileri konusunda eğitim verilmelidir

2011 yılında kabul edilen Fas Anayasası'nda (md.32) şeriata uygun evliliğe dayalı ailenin toplumun temeli olduğu ifade edilerek ilk olarak devletin himaye altına almayı garanti ettiği aile kavramının çerçevesi çizilmiş ve devletin aile birliğinin muhafazasına önem verdiği anayasada da teyit edilmiştir. Ayrıca aile ve çocuklarla ilgili çalışmaları takip etmek üzere Çocuk ve Aile Danışma Meclisi (*Meclisu'l-Usra ve't-Ṭufūle*) kurulduktan sonra bu meclis aile ve çocukların durumunu takip etmek, ulusal planlar hazırlanırken bu iki alanın gelişimiyle ilgili görüş bildirmek, aile alanındaki kamu politikalarının kamuoyunda tartışılmasına teşvik etmek, çeşitli sektör ve kurumlar tarafından sunulan ulusal programların takibini yapmakla görevlendirilmiştir.[220] Diğer taraftan anayasada sivil toplum kuruluşlarının anayasa ve hukuka riayet etmek suretiyle özgürce kurulabileceği ve faaliyetlerini yürütebileceği ifade edilmektedir. Bu madde aynı zamanda Çocuk ve Aile Danışma Meclisi'nin "*Aile ve çocuk alanındaki kamu politikalarını etkinleştirebilmek ve uluslararası sözleşmelerin gerekliliğini yerine getirebilmek amacıyla hükümet politikaları ve çeşitli paydaşlar arasında koordinasyonu sağlamak*"[221] hedefini gerçekleştirirken aile arabuluculuğu hizmeti veren sivil toplum kuruluşlarından da destek alabileceğini göstermektedir. Zira toplum yararına faaliyetlerini yürüten derneklerden resmi makamların karar ve projelerini hazırlama ve etkinleştirmelerine katkıda bulunmaları beklenmektedir.[222] Fas Anayasası'nda yer alan bu hükümler devletin ailenin korunmasına ve devamlılığına önem verdiğinin bir göstergesi olduğu gibi aynı zamanda aile arabuluculuğuna yönelik kurumsal adımlar atılmasında hukukî alt yapıyı oluşturmaktadır.

Kral 2003 yılında yaptığı konuşmasında alternatif yöntemlerin öneminin vurgulamasına rağmen Aile Kanunu'nda aile arabuluculuğuyla alakalı herhangi bir hüküm ya da ifadeye yer verilmediği gibi Aile Kanunu üzerinden geçen yirmi yıllık

[220]el-Memleketu'l-Maġribiyye el-Emānetu'l-ʿĀmme li'l-Ḥukūme, ed-Dustūr (ed-Dustūr), 1.11.91 (2011), md. 169.
[221]el-Meclisu'l-Vaṭanî li Ḥuḳūḳı'l-İnsān CNDH, "el-Meclisu'l-İstişārî li'l-Usra ve't-Ṭufūle -Silsiletu'l-Musāhame fi'n-Niḳāşi'l-ʿUmūmî Raḳm 1", ts., 14.
[222]el-Memleketu'l-Maġribiyye el-Emānetu'l-ʿĀmme li'l-Ḥukūme, ed-Dustūr, md. 12.

süre zarfında da konuyla alakalı herhangi bir düzenleme de yapılmamıştır. Uyuşmazlık sebebiyle mahkemeye başvuran eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulunurken mahkemenin iki hakem ve aile meclisi dışında tarafların arasını bulmada yetkili gördüğü birini de görevlendirebileceği ifadesi dolaylı yoldan mahkemenin aile arabulucularından da istifa edebileceğine işaret etmektedir. Diğer taraftan Fas Krallığı Akdeniz ve Atlas Okyanusu'na kıyısı olan bir ülke olması hasebiyle uluslararası ticarette aktif rol oynamaktadır. Başta Fransa olmak üzere pek çok ülke ile ticari anlaşmalar imzaladığından uluslararası ilişkilerde meydana gelen anlaşmazlıkların daha kısa ve kolay yollarla çözülebilmesi için 2007 yılında Medeni Usul Kanunu içerisinde tahkim ve anlaşmalı arabuluculukla alakalı 08/05 numaralı kanun çıkarılmıştır. Bu kanun taraflar arasındaki uyuşmazlıkların yargıya başvurmadan çözülmesiyle alakalı yeni hükümler içermektedir. Kanunun anlaşmalı arabuluculukla ilgili kısmında "*Gerçek veya tüzel bütün tam ehliyetli kişiler, kullanmakta serbest oldukları haklar konusunda arabuluculuk sözleşmesi yapabilirler*" maddesi yer almaktadır. Maddenin devamında Borçlar Kanunu'nda belirtilen uzlaşmaya kapalı hususlar dışında her türlü uyuşmazlıklarda arabuluculuk anlaşması yapılabileceği belirtilmektedir. Dolayısıyla bu maddede de ailevî meselelerde arabuluculuk yapılabileceğine dair açık bir ifade yer almamaktadır.

Netice olarak Fas'ta alternatif çözüm yöntemlerinin yargı sistemine dahil edilmesi, aile mahkemelerinde sulh ve tahkimin yanı sıra aile arabuluculuğu mekanizmasından da istifade edilmesinin hukukî olarak önünü açacak çeşitli girişimlerde bulunulduğu görülmektedir. Ancak bu girişimler arabuluculuk ve tahkim yöntemlerinin ticarî hayatta ve uluslararası ilişkilerde gelişmesine katkı sağlamakla beraber ailevî anlaşmazlıklarda bu yöntemlerin etkili bir şekilde kullanılmasına yönelik herhangi bir etkisi olmamıştır. Zira aile arabuluculuğunun ne ifade ettiği, hangi durumlarda aile arabuluculuğuna başvurulabileceği, aile arabulucularında bulunması gereken özellikler, eşler arasında arabuluculuğun nasıl gerçekleştirileceği gibi hususları içeren herhangi bir kanun ya da yönetmelik bulunmamaktadır. Dolayısıyla ülkede var olan aile arabuluculuğu uygulamalarının meşruiyetinin Aile Kanunu ile Tahkim ve Anlaşmalı Arabuluculuk Kanunu'nda yer alan hükümlerden zımnen çıkarılması mümkün olsa da aile arabuluculuğunun kimler tarafından ve hangi şartlara

riayet edilerek yapılacağını açıklayan mevzuatın ve bu faaliyetleri denetleyecek herhangi bir resmî makamın olmaması Fas'taki aile arabuluculuğun gelişimi açısından büyük bir engel teşkil etmektedir.

2.1.2. Kalkınma Programları ve Bakanlıkların Faaliyetleri

Kalkınma planı, hükümet programlarında tanımlanan stratejik hedeflere ulaşmak amacıyla hazırlanmaktadır. Fas'ta 2012-2016 ve 2016-2021 yılları arasında hazırlanan kalkınma planlarında aile arabuluculuğuyla alakalı düzenlemeler yer almaktadır. Buna göre devletin ailenin birliğini, istikrarını ve muhafazasını güvence altına alacak şekilde korunmasını sağlamakla yükümlü olduğunu belirten anayasanın gereklerine uygun olarak 2012-2016 Kalkınma Planında devletin aile, kadın ve çocuklarla ilgili meselelere büyük önem verdiği bir kez daha vurgulanmış ve bu bağlamda bazı hedefler belirlenmiştir:[223]

- Ailenin bütünlüğünü korumaya katkı sağlayacak çok yönlü bir aile politikası geliştirmek
- Aile alanında çalışan derneklerin girişimlerini teşvik ederek aile arabuluculuğu hizmetlerini kalkındırmak ve bu alanda yapılan çalışmaları desteklemek
- Ailenin parçalanmasına yönelik önleyici ve aileyi kalkındırıcı bir yaklaşım benimsemek
- Aile Dayanışma Fonunun etkinleştirilerek dullara, zor durumdaki kadınlara ve ailelerin ayakta kalmasına destek sağlamak

2016-2021 Kalkınma Planında ise yine bir aile arabuluculuğu müessesesinden bahsedilmese de Fas toplumuna uygun bir aile arabuluculuğu modelinin oluşturulması, aile ve çocuklar için istişare meclisi kurulması kararlaştırılmıştır.[224] Hükümetin kalkınma hedeflerine ulaşmak için ortaya koyduğu bu hedeflerin hayata geçirilebilmesi devlete bağlı yürütme organlarının kendi birimlerini ilgilendiren hedefler doğrultusunda yaptıkları çalışmalara bağlıdır. Bu doğrultuda Adalet Bakanlığı ile Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı aile

[223] "el-Bernāmecu'l-Ḥukūmî 2012-2016" (el-Memleketü'l-Maġribiyye Reîsü'l-Ḥukūme, 2012), 81-82.
[224] "el-Bernāmecu'l-Ḥukūmî 2016-2021" (el-Memleketü'l-Maġribiyye Reîsü'l-Ḥukūme, 2017), 64.

arabuluculuğunun etkili bir şekilde topluma kazandırılması noktasında çalışmaları bulunan iki önemli devlet kurumu olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.1.2.1. Adalet Bakanlığı'nın Aile Arabuluculuğuyla İlgili Faaliyetleri

Adalet Bakanlığı aile birliğinin muhafazası adına devletin ortaya koyduğu hedeflerin gerçekleştirilmesinde alternatif yöntemlerin yargı sistemine dahil edilmesi için çeşitli girişimlerde bulunmaktadır. Genel olarak arabuluculuk özelde ise aile arabuluculuğu mekanizmasının başarılı bir şekilde Fas'ta uygulanmasını sağlamak adına yapılan çalışmalar şu şekildedir:[225]

- 2004 yılında *Search for Common Ground* (SCG) adlı uluslararası bir sivil toplum örgütü ile Fas'a alternatif çözüm yollarının getirilmesine ilişkin bir iş birliği protokolü imzalanmıştır.[226]
- Adalet sektörünü yenileme görevi kapsamında, başta SCG olmak üzere uluslararası kuruluşlarla iş birliği içinde alternatif yolların teşvik edilmesi ve etkinleştirilmesi adına Modernizasyon, İş birliği ve Araştırma Müdürlüğü (*Mudûriyyetu'd-Dirāsāt ve't-Teʿāvūn ve't-Taḥdîṯ*) adı altında yeni bir müdürlük oluşturulmuştur.
- Fas'ın arabuluculukta kendi kriterlerini belirleyebilmesi amacıyla, Fas içinde ve dışında arabuluculuk teknikleri hakkında bilgi edinmek için çalıştaylar ve saha ziyaretleri düzenleyerek Adalet Bakanlığı merkezi idaresindeki yargıçların, yargı görevlilerinin ve yargıya bağlı birimlerin eğitilmesi ve uzmanlaştırılması kararlaştırılmıştır.
- Arabuluculuğun genel zemini üzerinde durmak ve Fas toplumunun bu mekanizmanın uygulanmasına ne ölçüde yanıt vereceğini müzakere etmek için *The Institute for the Study and Development of Legal Systems* (ISDLS) adlı Amerikan örgütüyle bir iş birliği programı başlatılmıştır. Bu programda, Fas

[225]Necme el-Laṭīf, *el-Visāṭatu'l-Useriyye beyne Āfāḳı'l-Muʾessese ve Vāḳıʿı'l-Mumārase -Merākızu'l-Visāṭati'l-Useriyye bi Medîneti Dāri'l-Beyḍāʾ Nemūẕecen-* (Rabat: Cāmiʿatu Muḥammedi'l-Ḫāmis Külliyyetu'l-Ādāb ve'l-ʿUlūmi'l-İnsāniyye, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 73-75.
[226]el-Kāmil, *el-Visāṭatu'l-Useriyye -Dırāsetun Fıḳhıyye-*, 107-108.

Adalet Bakanlığını temsilen bir grup oluşturulmuştur. İki taraf arasında imzalanan protokole göre program dört aşamada tamamlanmıştır:[227]

Birinci aşama: Fas'ı temsil eden grubun Kaliforniya eyaletine, özellikle San Francisco ve San Jose şehirlerine giderek buradaki mahkemeleri ve bazı büyük arabuluculuk ofislerini ziyaret etmesi, alternatif yöntemlerin uygulanmasına ilişkin kurum ve kuruluşlardaki tüm detay ve prosedürleri yakından incelemesi, bazı arabuluculuk oturumlara katılması ve ISDLS üyesi olan hâkim, avukat ve arabulucularla toplantılar düzenleyerek Fas'ın bu deneyimlerden faydalanma ihtimalini araştırması ve Amerikalı uzmanlarla ortak rapor hazırlaması.

İkinci aşama: Saha çalışması kapsamında ilk derece, temyiz, ticari, idari gibi çeşitli derece ve sınıflardaki mahkemeleri ziyaret etmek ve hâkimler, avukatlar, kanun alanındaki profesörler ve parlamento üyeleriyle görüşmeler yapmak üzere Faslı grup tarafından Amerikalı uzmanların Fas'a getirilmesi.

Üçüncü aşama: Faslı ve Amerikalı grup tarafından incelenen uyuşmazlıkların çözümüne yönelik alternatif yöntemler, özellikle de arabuluculuk üzerine Fas topraklarındaki çeşitli mahkemelerden seçilen yargıçların, bazı avukatların ve akademisyenlerin davet edildiği bir sempozyumun düzenlenmesini ve önceki iki aşamanın gözden geçirilerek eksiklerin tamamlanması

Dördüncü aşama: Faslı grubun, Amerika'daki arabuluculuk uygulamalarını daha dikkatli bir şekilde gözden geçirmek ve Fas'ta pilot programın başlatılması için atılan adımlar konusunda Amerika'daki uzmanlarla görüş alışverişinde bulunmak üzere San Francisco şehrini tekrar ziyaret etmesi ve bir sonuç raporu hazırlanması.

- Fas Aile Yargı Bölümleri, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF) ve Birleşmiş Milletler Kadın

[227] Bu maddelerde istifade edilen kaynaklar için bkz.Ḥayāt Ūrḥîm - Hācer Selmî, *el-Visāṭatu ke-Ṭarîḳın Bedîl li Tesviyeti'l-Munāzaʿāti'l-Useriyye* (Raşîdiyye: Câmi'atü Mevlây İsmâîl el-Külliyetü'l-Ulûmu'l-Kânûniyye ve'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâiyye, Bitirme Tezi, 2018), 56-57; Fetîḥa Ġamîz, "Rahānātu Idmāci'l-Visāṭati'l-Useriyye bi'n-Niẓāmi'l-Maġribî", *Mecelletu'l-ʿUlūmi'l-Ḳānūniyye* 2 (2014), 41-42.

Kalkınma Fonu arasında aile içi anlaşmazlıkları aile arabuluculuğuna dayalı dostane yollarla çözme konusundaki pratik kabiliyeti artırmak amacıyla Fas'ta "Aile Yargı Bölümlerini Destekleme" adlı program düzenlenmiştir. Bu iş birliği programı çerçevesinde, ilk aşamada Tanca, Binsüleymān, Dāru'l-Beydā, İnzakān şehirlerindeki aile mahkemelerinde arabuluculuk şubesi oluşturulmasına destek verilmiştir.[228]

- Profesyonel arabulucular ve arabuluculuk alanında faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşları ile iş birliği yaparak yargının mahkeme dışına açılmasını sağlamak amacıyla Adalet Bakanlığı tarafından 2008 yılında Rabat'ta Uluslararası Arabuluculuk ve Tahkim Merkezi ve Cusūr Derneği ile ortaklaşa bir seminer düzenlenmiştir. Bu seminerin sonunda Bakanlık ile sivil toplum kuruluşları arasında aile içi anlaşmazlıkların üstesinden gelmek için mekanizmalar geliştirmeye çalışan bir aile arabuluculuğu merkezi kurulacağına dair bir anlaşma imzalanmıştır.
- Diğer ülkelerin arabuluculukla ilgili deneyimlerinden faydalanmak adına Fransa, Mısır, İspanya ve Kanada'dan yargıç heyetleri seminerler, ders günleri ve ikili anlaşmalar düzenlenmek üzere Fas'a gelmiştir.
- Profesyonel arabulucular ve sivil toplum kuruluşları ile seminerler ve çalışma toplantıları düzenlenmiş olup bunlardan biri de 2009 yılında Şebeketu Şeml ile gerçekleştirilen "Hukukî Yaklaşım ile Arabuluculuğun Rolü Arasındaki Ailevi Anlaşmazlık" adlı uluslararası sempozyumdur.
- Fas ve Danimarka arasındaki ortaklık ve iş birliği programı çerçevesinde aile arabuluculuğu alanında bazı aile hâkimlerinin yetiştirilmesi kararlaştırılmıştır.
- 2010 yılında yerel ilim meclisleri eşler arasındaki sorunların giderilmesinde mahkemeye yardımcı olarak görevlendirilmiş bu meclislerdeki âlimlerin bilgi ve tecrübeleri sayesinde aile içi sorunlarda daha rahat uzlaşıya varılabileceği belirtilmiştir.

[228]Bahsedilen aile mahkemelerinde arabuluculuk şubesi açılma girişiminin teoride kaldığı pratikte böyle bir uygulamanın olmadığı ya da bu çalışmanın tamamen gizlilik içinde yürütüldüğü veya bu girişimin başarısızlıkla sonuçlandığı, bunun da gizli tutulduğu tahmin edilmektedir. Zira adı geçen aile mahkemelerinde böyle bir şubenin varlığı sadece Adalet Bakanlığı'nın Aile Kanunu ile ilgili yayınlarında ya da alternatif çözüm yöntemlerini ele alan akademik çalışmalarda görünmektedir. Bkz.el-Kāmil, *el-Visāṭatu'l-Useriyye -Dırāsetun Fıḳhıyye-*, 109.

- Fas Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu içerisinde tahkim ve arabuluculuk sürecini düzenleyen 08/05 numaralı Tahkim ve Anlaşmalı Arabuluculuk Kanunu çıkarılmıştır.

2.1.2.2. Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı'nın Aile Arabuluculuğuyla İlgili Faaliyetleri

Devletin 2012-2016 Kalkınma Planında yer alan aile alanında çalışan derneklerin aile arabuluculuğu hizmetlerini desteklemek ve bu alanda daha çok çalışmalar yapılmasını teşvik etmek şeklindeki hedefi doğrultusunda Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı da çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu bağlamda 2014 yılından itibaren Bakanlık, desteklediği sivil toplum kuruluşları çalışmalarına aile arabuluculuğu alanını da eklemiş ve aile arabuluculuğu alanında çalışan derneklerin projelerini de maddi olarak desteklemeye başlamıştır. Nitekim 2013 yılında arabuluculuk kavramı sadece birkaç projede kullanılırken 2014 yılında aile arabuluculuğu adına yapılan projelerin sayısında ciddi artış olmuş ve ülkenin farklı şehirlerindeki 15 derneğin "Aile Arabuluculuğu Merkezini Destekleme" adlı projesi Bakanlık tarafından finanse edilmiştir.[229] Desteklenen derneklerin sayısı 2015 yılında 20'ye ulaşmış[230], 2016 yılında 14 derneğe düştükten sonra[231] 2017 yılında tekrar artarak 24 derneğin aile arabuluculuğuna dair çeşitli isimlerdeki projeleri Bakanlık tarafından desteklenmiştir.[232] Böylelikle genel olarak ailenin korunması özel olarak aile arabuluculuğu alanında ciddi tecrübe ve birikime sahip olması nedeniyle anayasada da belirtildiği gibi STK'lara devlet organları için proje hazırlama, bunları etkinleştirme ve değerlendirme olanağı fiilî olarak tanınmıştır.

[229]Vizāratu'l-Usra ve't-Teḍāmun ve'l-Müsāvāt ve't-Tenmiyeti'l-İctimāʿiyye VÜTT, *eş-Şerāketu meʿa'l-Cemʿiyyāt Maṣṭaratu'l-İntiḳāʾ ve Ḥaṣîletu Daʿmi'l-Meşārîʿ* (2014), 16.

[230]Vizāratu'l-Usra ve't-Teḍāmun ve'l-Müsāvāt ve't-Tenmiyeti'l-İctimāʿiyye VÜTT, *eş-Şerāketu meʿa'l-Cemʿiyyāt Maṣṭaratu'l-İntiḳāʾ ve Ḥaṣîletu Daʿmi'l-Meşārîʿ* (2015), 23-25.

[231]Vizāratu'l-Usra ve't-Teḍāmun ve'l-Müsāvāt ve't-Tenmiyeti'l-İctimāʿiyye VÜTT, *eş-Şerāketu meʿa'l-Cemʿiyyāt Maṣṭaratu'l-İntiḳāʾ ve Ḥaṣîletu Daʿmi'l-Meşārîʿ* (Fes: SIPAMA, 2016), 37-38.

[232]Vizāratu'l-Usra ve't-Teḍāmun ve'l-Müsāvāt ve't-Tenmiyeti'l-İctimāʿiyye VÜTT, *eş-Şerāketu meʿa'l-Cemʿiyyāt Defteru't-Taḥammulāt ve Haşîletu Daʿmi'l-Meşāriʿ* (Rabat: AZ-Editions, 2017), 43-45.

Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı tarafından aile arabuluculuğu hizmeti veren derneklerin projelerinin desteklenmesi adına yapılan çalışmalar Sosyal Kalkınma Bürosu ile iş birliği içerisinde yürütülmüştür. Büro, Bakanlığın denetimi altındaki derneklerin çalışmalarını takip etmekle görevlendirilmiştir. Aile arabuluculuğu alanında proje hazırlayan ve Bakanlık tarafından projesi kabul edilen dernekler projenin hacmine göre belirli bir maddi destek almışlardır.[233] Diğer taraftan proje kapsamında Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığıyla ortak çalışma yürüten dernekler her yıl düzenli olarak Sosyal Kalkınma Bürosu'na rapor hazırlamışlar ve bu raporlar çerçevesinde yaptıkları faaliyetler denetlenmiştir.[234] Bakanlığın verilerine göre 28 derneğin 2017 yılı içerisinde aile arabuluculuğu yaptığı vaka sayısı 2497 olarak kaydedilmiş olup bu vakaların dağılımı ve görüşmeler sonucu ulaşılan neticeler şu şekildedir:[235]

Başvuru Sebebi			Tüm Vakalardan Ulaşılan Netice	
Evliliğin ispatı	65		Tam Anlaşma	1055
Boşanma	318			
Nafaka	347			
Nesebin ispatı	75			
Kefâlet	28			
Miras	92			
Evi terketme	142		Kısmî Anlaşma	484
Medeni halin kaydettirilmesi	112			

[233]Fatımatu'z-Zehra Belfaḳîh, *Devru'l-Mucteme'ı'l-Medenî fi'l-Visāṭati'l-Useriyye* (Fes: Cāmi'atu Sîdî Muḥammed b. 'Abdillāh Külliyyetu'l-'Ulūmi'l-Ḳānūniyye ve'l-İḳtiṣādiyye ve'l-İctimā'iyye, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 78.

[234] Derneklerle yapılan mülakatlarda proje kapsamında Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığıyla ortak çalışan derneklerin her sene Sosyal Kalkınma Bürosu'na faaliyet raporu gönderdikleribelirtilmiştir. Bu konu ikinci bölümde analiz edilen dernek mülakatları kısmında ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

[235]el-Laṭīf, *el-Visāṭatu'l-Useriyye*, 82.

Ailevî uyuşmazlıklar	260			
Tecavüz	23		Yargıya Başvurma	365
Göçmenlerin meseleleri	12			
Koca evinden kovulma	11			
Çok eşlilik	38			
Ebeveynler ile çocuklar arasında anlaşmazlık	174		Arabuluculuğun Başarısız Olması	227
Okul problemleri	160		Danışmanlık ve Yönlendirme Yapma	108
Akraba ilişkileri	40		Sonuçlandırılamayan Dosyalar	258
Diğer durumlar	518			
Toplam	2.497		Toplam	2.497

Tablo 1: 2017 Yılı İçerisinde 28 Derneğe Gelen Aile Arabuluculuğu Vakalarının Dağılımı.

Adalet Bakanlığı aile arabuluculuğunun yaygınlaştırılması adına sivil toplum kuruluşlarının projelerine maddi destek sağlarken diğer taraftan da bu kuruluşlarla birlikte akademik çalışmalar düzenlemiştir. Bu çalışmaların en önemlisi 2015 yılında Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı'nın *Muntedā el-Maġribî li'l-Usra ve't-Ṭufūle* merkeziyle birlikte Fas'ın Rabat ile Dāru'l-Beyḍā şehirleri arasında yer alan Suḥayrāt şehrinde düzenlediği "Aile Arabuluculuğu ve Aile İstikrarındaki Rolü" başlıklı uluslararası sempozyumdur. Bu sempozyuma aile hukuku ve aile arabuluculuğu alanında çalışan Fas, Arap ve Avrupa dünyasından uzmanlar, araştırmacılar, resmî görevliler ve sivil toplum temsilcileri katılmıştır. Bu sempozyum aracılığıyla Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı aile arabuluculuğu alanında yapılan bütün girişimlerin ve bu alanda hizmet veren sivil toplum kuruluşların

desteklenmesi, aile arabuluculuğu alanında akademik çalışmalar yapılmasına teşvik edilmesi, alternatif çözüm yöntemleri ve aile arabuluculuğu alanında formasyon veren yüksek lisans programlarının oluşturulması, Fas toplumun hassasiyetlerini dikkate alacak şekilde bir aile arabuluculuğu kanunu üzerinde çalışılması, araştırma ve eğitim enstitüsü bulunan uygulamalı aile arabuluculuğu merkezi kurulması şeklinde kendisine bazı hedefler belirlemiştir.[236] Belirlenen hedeflerin hayata geçirilmesi adına Bakanlık tarafından yapılan çalışmalar ise şu şekildedir:

- Aile arabuluculuğu alanındaki deneyimlerinden istifade etmek amacıyla Fransa'daki *Caisse Nationale D'allocations Familiales* (CNAF) ve *Expertise France* adlı kuruluşlardan bir heyet Fas'ta ağırlanmıştır. Heyet, Fas'ın ailenin korunması alanında elde ettiği başarıların yanı sıra aile arabuluculuğu alanında sivil toplum kuruluşları ve bazı devlet sektörlerinin girişimleri hakkında bilgi almıştır. Aynı amaçla 2015 yılında Bakanlıktan bir heyet Fransa'da aile arabuluculuğu ile ilgili kurumları ziyaret etmiştir.[237]
- *The United Nations Economic and Social Commission for West Asia* (ESCWA) ile iş birliği içinde Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı'nın ortak merkezlerinde çalışan aile arabulucularına yönelik 2016 yılında "Aile Arabuluculuğu Teknikleri ve Aşamaları" adlı bir eğitim kursu düzenlenmiştir. 2017 yılında da Avrupa Konseyi iş birliğiyle "Stratejik Planlama ve Proje Hazırlama Teknikleri" konusunda iki eğitim kursu düzenlenmiştir.[238]
- Aile arabuluculuğu alanında çalışan dernekler ile arabulucunun niteliklerine ve görevlerine ilişkin esasları, aile arabuluculuğu merkezinin genel koşullarını, sunulan hizmetlerin kalitesini ve ayrıca aile arabuluculuğu alanında çalışan derneklerle ortaklığı düzenleyen bir el kitabı hazırlanmış ve bu kitabın basımı için 50.000 dirhem harcanmıştır.[239]

[236]Belfaḳîh, *Devru'l-Mucteme'ı'l-Medenî*, 76-78.
[237]el-Laṭîf, *el-Visāṭatu'l-Useriyye*, 77-78.
[238]Belfaḳîh, *Devru'l-Mucteme'ı'l-Medenî*, 80.
[239]el-Laṭîf, *el-Visāṭatu'l-Useriyye*, 79.

Gerek Adalet Bakanlığı gerek Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı aile arabuluculuğu mekanizmasının aile davalarında aktif bir şekilde kullanılır hale gelmesi ve hukuk sistemine dahil edilmesi için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Ancak vakıada aile arabuluculuğunun gelişmesi adına yapılan çalışmalar çok sınırlı kalmış ve bu alanda resmî makamlar tarafından ciddi adımlar atılmamıştır.[240] Özellikle Aile Kanunu'nun çıkarılmasından bu yana geçen yirmi yıllık zaman zarfında Adalet Bakanlığı'na ya da Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı'na bağlı bir arabuluculuk merkezi kurulmamıştır. Aile mahkemelerindeki meşveret odasında eşler arasında uzlaşı sağlanamaması halinde sosyal yardımcılardan ya da yerel ilim meclislerinden istifade edilebileceği yönünde çıkarılan kararla yetinilmiştir.

2.2. Fas'ta Aile Arabuluculuğundan Sorumlu Kişiler

2.2.1. Fas'ta Aile Arabulucusunun Rolü

Tarafların arasındaki husumeti sona erdirmede herhangi bir hukukî yetkisi bulunmayan arabulucunun görevi, müzakere sürecini kolaylaştırarak tarafların birbiriyle diyalog kurmasını sağlamak, aralarındaki güven duygusunu yeniden inşa etmelerine katkı sunmak ve iki tarafın da razı olacağı bir çözüm yolu bulmalarına yardımcı olmaktır.[241] Aile arabulucusu da aile içi anlaşmazlıkların çözümünde tarafların kendi tercihiyle başvurduğu, problemleri sistematik ve akılcı bir şekilde yönetme konusunda nitelikli ve bu alanda eğitim almış gerçek ya da tüzel kişidir.[242]

Taraflar arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesinde arabuluculuk yönteminin başarılı ya da başarısız olmasındaki temel etken arabulucunun becerisidir. Zira arabuluculuk sürecinin başarısı taraflar arasındaki her türlü problemin çözülmesi, eşlerin boşanma kararından vazgeçmesi ya da çocukların ebeveynlerin taleplerini

[240]el-Kāmil, *el-Visāṭatu'l-Useriyye -Dırāsetun Fıḳhıyye-*, 111-112.
[241]Uşbūş Muḥammed - Rāyis Muḥammed, "Manẓūmetu'l-Visāṭa fi'l-Ḳānūni'l-Maġribî", *Mecelletu'l-Ustāẕi'l-Bāḥiṯ li'd-Dirāsāti'l-Kānūniyye ve's-Siyāse* 6/2 (2021), 2054; Raḳîḳ, *ed-Delîlu'l-ʿIlmî*, 37; Esmāʾ Evmūlūd, "el-Visāṭa fi'l-Ḳaḍāyā el-Useriyye", *Silsiletu'l-İctiḥādi'l-Ḳaḍāʾî* 3 (2013), 125; Sihām eṣ-Ṣadîḳî, *el-Visāṭatu'l-Useriyye Vesîletun Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāti'l-Useriyye* (Agadir: Cāmiʿatu İbn Zuhr Külliyyetu'l-ʿUlūmi'l-Ḳānūniyye ve'l-İḳtiṣādiyye ve'l-İctimāʿiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 38-39.
[242]K.M.M.., md. 327-67.

kabul etmesi gibi sadece sulha dayalı sonuçlara göre belirlenmez. Her iki tarafı ve çocukları tatmin edecek bir anlaşmaya varmanın yanı sıra tarafların birbirleriyle iletişim kurma ve meseleleri sağlıklı bir şekilde müzakere etme kapasitesinin artması da arabuluculuğun başarılı olduğunun göstergesi olarak kabul edilir.[243] Aile fertleri arasındaki uyuşmazlıkların giderilmesinde aile arabulucusunun temel rolü, uygun bir ortam hazırlayarak tarafların aralarındaki problemin farkına varmasını sağlayacak müzakere sürecini kolaylaştırmak[244] ve bu süreci etkili bir şekilde yönetmektir.[245] Nitekim iki kişi arasındaki iletişim şekli üçüncü kişinin varlığıyla niteliksel olarak değişmekte ve arabulucu sadece orada bulunarak taraflar arasındaki ilişkiyi etkilemektedir.[246]

Aile arabulucusunun taraflar arasındaki uyuşmazlıkları gidermedeki başarısı arabuluculuk aşamalarına ve bu aşamaları düzenleyen kurallara bağlılığının yanı sıra arabulucu olmak için gerekli niteliklere sahip olup olmamasına bağlıdır. Bir arabulucunun öncelikle toplumun temel taşı olan aile müessesesinin korunması ve bu müessesenin dağılmasına sebep olarak uyuşmazlıkların yapıcı ve kalıcı çözümlerle ortadan kaldırılması noktasında bir misyon sahibi olması gerekir. Zira aile fertleri arasında karşılıklı sevgi ve saygıya dayalı müzakere kültürünü yaygınlaştırılarak ailevî problemlerin yargıya taşınmadan barışçıl yollarla çözülmesinin aile birliği açısından ne kadar önemli olduğunun bilincinde olan arabulucu, süreci başarılı bir şekilde yürütebilmek için her türlü çabayı gösterir.[247] Misyon sahibi olmanın yanı sıra ahlaklı, sabırlı, hoşgörülü, dürüst, kendine güvenen, zeki, duygularını kontrol edebilen, eleştirilere açık, iletişim kurma, dinleme ve analiz becerilerine sahip, empati kurabilen,

[243]Marian Roberts, *Mediation in Family Disputes: Principles of Practice* (London: Taylor & Francis Group, 2017), 175.

[244]Roberts, *Mediation in Family Disputes*, 139; Nihal Coşkun, "Aile Arabuluculuğu Uygulama Becerileri", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Hukuk Sayısı* 21/44 (Eylül 2022), 775.

[245]Cemʿiyyetu Kerāme, *ed-Delîlu'l-Menhecî li'l-Visāṭati'l-Userî* (Tanca: Mîdî Fellāş, 2019), 13; eş-Ṣadîḳî, *el-Visāṭatu'l-Useriyye Vesîletun Bedîle*, 43; el-Kāmil, *el-Visāṭatu'l-Useriyye -Dırāsetun Fıḳhıyye-*, 11; er-Ruveycā, *el-Idmācu'l-Ḳānūnî li'l-Visāṭati'l-Useriyye*, 43; el-Mehdî Muḥammed, "Muḳāvemetu'l-Visāṭati'l-Useriyyeti'n-Nāciḥa: Şeẕerāt fî Meʿālimi'l-Bināʾ ve ʿĀliyāti't-Tefʿîl", *el-Mecelletu'l-Maġribiyye li'l-Ḥukkāmeti'l-Ḳānūniyye ve'l-Ḳaḍāʾiyye* 1 (2016), 42.

[246]Roberts, *Mediation in Family Disputes*, 137.

[247]Raḳîḳ, *ed-Delîlu'l-ʿIlmî*, 79; Cemʿiyyetu Kerāme, *ed-Delîlu'l-Menhecî li'l-Visāṭati'l-Userî*, 11.

mizah anlayışı olan, ikna gücü yüksek bir kimse olmak da bir arabulucuda bulunması gereken kişisel özelliklerdendir.[248]

Bir arabulucuyu başarılı yapan en önemli özellik ise bu alanda meslekî yeterliliğe sahip olmasıdır. Anlaşmazlık yaşayan taraflar arasındaki problemlerin çözümünde akraba, arkadaş, din ya da yargı görevlisi ile arabulucu arasındaki en önemli fark problem çözme ve arabulma noktasında arabulucunun eğitimli olmasıdır. Arabuluculuk yöntemi aktif ve etkili dinleme, oturumlar düzenleme, oturumların düzgün bir şekilde yürütülmesini ve gizliliğini sağlama, arabuluculuk tekniklerini kullanma gibi beceriler gerektirdiğinden bu görevi yerine getirmek isteyen kişinin arabuluculuk eğitimi almış olması gerekir.[249] Fas'ta sivil toplum kuruluşları bünyesinde aile arabuluculuğu hizmeti veren kişilere bakıldığında ise yukarıda sayılan kişisel özelliklere büyük oranda sahip olmakla beraber uzmanlık eğitimi noktasında yetersiz kaldıkları dikkat çekmektedir. Derneklerle yapılan mülakatların değerlendirildiği kısımda da görüleceği üzere bünyesinde çalışan arabuluculara meslekî eğitim veren dernek sayısı oldukça azdır. Ailevî şikayetlerle derneğe gelen çiftler ya da ebeveynlerle çocuklar arasında arabuluculuk yapanların meslekî donanımı sadece kendi çabalarıyla katıldıkları sempozyum, çalıştay, atölye gibi akademik çalışmalara ya da ücret karşılığı arabuluculuk merkezlerinden aldıkları arabuluculuk eğitimi ve sertifikasına dayanmaktadır. Nitekim STK'larda gönüllü ya da ücret karşılığı arabuluculuk yapanların arabuluculuk yöntemi ve teknikleri hakkında yeterli eğitim almamış olması arabuluculuk oturumlarını nasihate dayalı sulh girişimlerine döndürebilmektedir.

2.2.2. Fas'ta Avukatların Aile Arabuluculuğu Rolü

[248]Roberts, *Mediation in Family Disputes*, 141; Muḥammed, "Muḳāvemetu'l-Visāṭati'l-Useriyyeti'n-Nāciḥa", 41; Raḳîḳ, *ed-Delîlu'l-ʿIlmî*, 2019, 80; Nūra el-Ḥamāmūşî, *Āfāḳu'l-Visāṭa fî Ḥalli'n-Nizāʿāti'l-Useriyye* (Meknes: Cāmiʿatu Mevlāy İsmāʿîl Külliyyetu'l-ʿUlūmi'l-Ḳānūniyye ve'l-İktişādiyye ve'l-İctimāʿiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 51; Ali Yeşilırmak, "Arabulucu Kimdir?" (Temel Arabuluculuk Eğitimi, Ankara: Altan Özyurt Matbaacılık, 2017), 65-69.

[249]Cemʿiyyetu Kerāme, *ed-Delîlu'l-Menhecî li'l-Visāṭati'l-Userî* (Tanca: Mîdî Fellāş, 2019), 11; İbrāhîm Būdevḥā, "el-Ḳavāʿidu'l-ʿIlmiyye li'l-Visāṭa ve Devruhā fî Ḥalli'n-Nizāʿāti'l-Useriyye", *el-Mecelletu'l-Akādemiyye li'l-Baḥṣ ve'l-Ḳānūn* 12/3 (2021), 932.

Aile içi uyuşmazlıkların giderilmesinde arabuluculuk yönteminin aktif ve etkili bir şekilde kullanılabilmesi aile müessesesiyle ilgilenen bütün organların bu yöntemi kullanmasına ve insanları bu yöntemi kullanmaya teşvik etmesine bağlıdır. Aile fertleri arasındaki problemlerin daha kısa zamanda ve daha etkili yollarla çözülmesi noktasında arabuluculuk yönteminden faydalanması gereken organlardan en önemlisi yargıdır. Zira karı koca arasında yaşanan problemler büyüyerek aile birliğini tehdit etmeye başladığında genel olarak çiftlerin yöneldiği merci mahkemelerdir. Fas toplumunda aile arabuluculuğu bilincinin henüz yerleşmediği ve insanların problem çözme noktasında sadece yargıya güvendiği göz önüne alındığında ailevî uyuşmazlıkların giderilmesinde tarafların ilk muhatabının avukat olması şaşırtıcı değildir. Dolayısıyla avukatların eşler arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesinde aile arabuluculuğu yöntemini önemsemesi ve yargıdan önce bu yönteme başvurmanın avantajlarını anlatarak müvekkillerini teşvik etmesi ülkedeki boşanma oranlarının azalması bakımından önemlidir.[250]

Taraflar arasındaki uyuşmazlıkların çözümünde alternatif bir çözüm yolu olan arabuluculuk yönteminin giderek yaygınlaşması, avukatların rollerinde de bazı değişikliklere sebep olmuştur. Günümüzde avukatlardan sadece müvekkillerini savunmakla kalmayıp uyuşmazlıkların giderilmesinde onları alternatif yöntemlere başvurmaya teşvik etmesi beklenmektedir. Avukatların aile arabuluculuğuna teşvik etmek adına müvekkillerine tavsiyede bulunup rehberlik yapmaları avukatlık mesleğinin doğasında olan görevlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Avukatın temel görevi, müvekkilini haklarını savunmak için en başarılı ve en iyi yola yönlendirmek olduğundan onları aile arabuluculuğuna başvurmaya teşvik etmesi görevlerinin bir gereği sayılmaktadır.[251] Nitekim avukatlık mesleğini düzenleyen Fas yasasında "*Avukat, müvekkilini çatışmanın sona erdirilmesinde yargıya başvurmadan*

[250]eş-Şadîḳî, *el-Visāṭatu'l-Useriyye Vesîletun Bedîle*, 47-49.
[251]Buykîn, "Medā İmkāniyyeti Taṭbîḳı Niẓāmi'l-Visāṭa bi'l-Maġrib", 19; Zafar Kalanauri, "Lawyers' Role in Mediation", *Academia*, ts.

önce sulh ya da başka alternatif yöntemlere başvurmaya teşvik eder" hükmü yer almaktadır.[252]

Avukatların arabuluculuk oturumlarına katılımının, taraflar arasındaki uyuşmazlıkların giderilmesine olumlu etkisi olması beklenir. Öncelikle avukatların arabuluculukta tarafları savunma ve temsil görevinin yargı sürecindeki geleneksel savunma yöntemlerinden farklı olduğunun bilincinde olması ve taraflar arasındaki problemlerin çözülerek uyuşmazlıkların giderilmesi hususunda elinden geleni yapması gerekir. Arabuluculuk yönteminin başarılı olduğu ülkelerde toplumun farklı kesimleriyle muhatap olan ve ciddi bir saha tecrübesine sahip olan avukatlar, başta arabuluculuk olmak üzere uyuşmazlıkların çözümünde alternatif çözüm yöntemlerinin etkinleştirilmesinde merkezi bir konumda görülmekte[253] ve bu alanda onlara eğitim verilmektedir. Aile istikrarının sağlanmasında avukatların potansiyel bir arabulucu olarak görüldüğü İngiltere'de de avukatın mahkemeye yönlendirmeden önce müvekkiline arabuluculuk yapması ve arabuluculuğun sunduğu imkânları ona anlatması zorunludur. Avukatın bunu yapmaktan kaçınması görev ihlali olarak değerlendirilmektedir.[254]

Fas'ta ise avukatların arabuluculuk ve diğer alternatif çözüm yöntemlerine başvurma hususunda daha çekimser davrandıkları görülmektedir. Alternatif çözüm yöntemleri alanında çalışmaları bulunan Semîra Hazrūn Almanya, Belçika, İtalya, İngiltere gibi ülkelerde arabuluculuk şirketlerinin çoğunlukla avukatlardan oluştuğunu[255] Fas'ta ise avukatların genel olarak alternatif yöntemlere başvurmaktan

[252]el-Memleketu'l-Maġribiyye el-Meclisu'l-Aʿlā li'ş-Şulṭati'l-Ḳaḍāʾiyye, Taʿdîlu'l-Ḳānūni'l-Munaẓẓam li Miḥneti'l-Meḥāmāt (Taʿdîlu'l-Ḳānūni'l-Munaẓẓam li Miḥneti'l-Meḥāmāt), 1.08.101 (Ekim 2008), md. 43.

[253]Özbay, "Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemleri", 465; Būnikāb, "Devru Muʾessesāti'ş-Şulḥı Ġayrı'l-Ḳaḍāʾiyye fî Ḥimāyeti'l-Usra", 191.

[254]Būnikāb, "Devru Muʾessesāti'ş-Şulḥı Ġayrı'l-Ḳaḍāʾiyye fî Ḥimāyeti'l-Usra", 191.

[255] Üyelerden çoğunluğunun avukat olduğu arabuluculuk şirketlerinden biri de İngiltere'de kurulan ve diğer ülkelerin başkentlerinde de şubeleri bulunan Hammonds Arabuluculuk Şirketi'dir. Bu şirket, ulusal ve uluslararası uyuşmazlıklarda arabuluculuk gibi alternatif yöntemleri kullanma konusundaki profesyonellikleriyle ön plana çıkmakta ve bünyesinde arabuluculuk hizmeti veren yaklaşık 260 avukat bulunmaktadır. Nitekim arabuluculuk alanındaki tecrübelerinden istifade etmek üzere Fas Krallığı Adalet Bakanlığı 21-24 Temmuz 2004 tarihinde bir grup hâkimi Hammonds'un Londra'daki şubesine saha ziyareti yapmak üzere göndermiştir. Bkz.Būnikāb, "Devru Muʾessesāti'ş-Şulḥı Ġayrı'l-Ḳaḍāʾiyye fî Ḥimāyeti'l-Usra", 191; Ḫazrūn, "Eyyu Devrin Müʾessesāt fî Aʾmāli'l-Visāṭati'l-Useriyye", 110.

uzak durduğunu belirtmektedir. Hazrūn, avukatların arabuluculuğa başvurma ya da müvekkillerini bu yöntemi kullanmaya teşvik etme noktasındaki isteksizliğini, iki taraf arasındaki uyuşmazlığın kısa yoldan çözülmesi halinde gelirlerinin düşeceğinden endişe duymalarına dayandırmaktadır.[256] Aile arabuluculuğu konusunda yüksek lisans tezi yazan Nureddin el-Kāmil ve Sihām es-Sadîkî de avukatların çoğunun maddi kaygılardan dolayı anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözüme kavuşturulabileceğine dair müvekkillerini bilgilendirmediğini ve sadece anlaşmazlığın yargısal olarak onların lehine çözülmesine ilişkin olasılıkları açıklamaya odaklandığını ifade etmektedir.[257] Nitekim Faslı avukatların kendilerine gelen davaları ele alırken halen adlî yöntemlere ağırlık vermesi mahkemelerde sonuçlanmayı bekleyen dava dosyalarının çoğalmasına sebep olmaktadır.[258] Netice olarak Fas'taki boşanma oranlarının azaltılması için avukatların bahsedilen ülkelerde olduğu gibi mahkeme sürecinden önce arabuluculuğa başvurması yasal olarak zorunlu tutulması gerektiği söylenebilir. Avukatların aralarındaki anlaşmazlığı gidermesi için kendisine başvuran tarafların davasını üstlenmeden önce arabuluculuk ücretinde anlaşması halinde de herhangi bir maddi kayıp söz konusu olmayacaktır.

2.2.3. Fas'ta Sivil Toplum Kuruluşlarının Faaliyetleri

Fas'ta kamu politikalarının hayata geçirilmesinde önemli katkıları olan sivil toplum kuruluşları gerek devlet kurumlarıyla iş birliği yaparak gerek resmî organlardan bağımsız olarak alternatif yollar ve aile arabuluculuğunu ailevî sorunların çözümünde başvurulacak aktif bir yöntem olarak topluma kazandırılmasında başat rol oynamaktadır.[259] Bu kuruluşların birçoğu yakın zamanda (Fas Aile Kanunu'nun ilanından sonra) kurulmasına rağmen, toplumsal değişimlere karşı aileyi koruma ve rehabilitasyon hizmeti alanında çeşitli girişimlerde bulunmaktadır. Aile arabuluculuğu alanında adını duyuran derneklerin eski hâkimler, üniversite profesörleri ve avukatlar tarafından kurulmasının yanı sıra, çalışanlarının aile arabuluculuğu alanındaki istekliliği de başarılı birer kurum olarak adlarının duyulmasında etkili olmaktadır.

[256]Ḫazrūn, "Eyyu Devrin Müʾessesāt fî Aʾmāli'l-Visāṭati'l-Useriyye", 109, 3. Dipnot.
[257]el-Kāmil, *el-Visāṭatu'l-Useriyye -Dırāsetun Fıḳhıyye-*, 126-127; eṣ-Ṣadîḳî, *el-Visāṭatu'l-Useriyye Vesîletun Bedîle*, 76.
[258]Ḫazrūn, "Eyyu Devrin Müʾessesāt fî Aʾmāli'l-Visāṭati'l-Useriyye", 110.
[259]eṣ-Ṣadîḳî, *el-Visāṭatu'l-Useriyye Vesîletun Bedîle*, 83.

Eşler arasındaki uyuşmazlıklarda bizzat arabuluculuk yapan dernekler aynı zamanda aile arabuluculuğuyla alakalı birçok ulusal ve uluslararası akademik programların organizasyonunda bakanlıklarla iş birliği yapmaktadır.[260] Çeşitli kurumların katılımıyla gerçekleştirilen akademik çalışmalara Şebeketu Şeml, Cemʿiyyetu Cusūr, Muntedāez-Zehrā gibi aile alanında hizmet veren derneklerin Adalet Bakanlığı ile ortaklaşa gerçekleştirdiği ulusal ve uluslararası sempozyumlar örnek verilebilir.

Aile arabuluculuğu alanında güzel sonuçlar elde eden dernekler arasında yer alan Tanca'daki Kerāme Aile Arabuluculuğu Merkezi ise bazı ailevî uyuşmazlıkların çözümünde aynı şehirde bulunan aile mahkemesine yardımcı olmakta ve mahkeme ile aralarındaki bu etkileşim diğer derneklere örneklik teşkil etmektedir. Bu etkileşim anlaşmazlık yaşayan iki taraf arasında arabuluculuk yapmak için bazı dosyaların derneğe havale edilmesi veya merkez üyelerinin hakem olarak görevlendirilmesi veya davayla ilgili raporlarına danışılması şeklinde gerçekleşmektedir.[261] Ayrıca derneğin aralarındaki anlaşmazlık sebebiyle mahkemeye başvuran taraflar arasında arabuluculuk yapma talebinde bulunması halinde de dava ertelenebilmektedir. Nitekim Arāyiş Mahkemesi Cemʿiyyetu'l-Mevedde'nin arabuluculuk talebini kabul ederek bazı davaları kendisine havale etmektedir.[262]

Sivil toplum kuruluşları Fas'ta aile arabuluculuğunun duyulması ve eşler arasındaki anlaşmazlıkları barışçıl yollarla çözüme kavuşturulması hususunda ciddi çaba sarf etmektedir. Söz konusu bu dernek ya da merkezler genel olarak aile içi uyuşmazlıkların giderilmesinde bütüncül bir yaklaşım tarzı benimseyerek ilk olarak aile ilişkilerinin sağlam bir temele dayanmasını ve aile içi çatışmaların en aza indirilmesini esas alan önleyici yaklaşımı, aile fertleri arasında anlaşmazlıkların yaşanması halinde ise iyileştirici yaklaşımı esas almaktadır.

Rehberlik ve danışmanlıkta önleyici yaklaşım, davranışsal ve duygusal sorunları erken dönemde tespit etmeyi ve bu problemleri tetikleyen nedenleri ortadan

[260]el-Laṭīf, *el-Visāṭatu'l-Useriyye*, 80.
[261] Vefāʾ Binʿabdi'l-ḳādir, "Tecribetu Cemʿıyyeti'l-Kerāme fi'l-Visāṭati'l-Useriyye", *Muʾtemeru'd-Duvelî el-Visāṭatu'l-Useriyye ve Devruhā fî İstiḳrāri'l-Userî* (Rabat: Maṭbaʿatu Editions- AZ, 2016), 225.
[262]el-Laṭīf, *el-Visāṭatu'l-Useriyye*, 80.

kaldırmayı amaçlamaktadır. Aile arabuluculuğunda önleyici yaklaşım ya da proaktif aile arabuluculuğu ise kapsamlı bir eğitim ve rehberlik yoluyla ailenin gelişimine katkı sağlanmasına ve aile müessesesinin korunmasına yönelik yöntemleri ifade etmektedir. Aile arabuluculuğu hizmeti veren dernekler bu yaklaşım çerçevesinde evlenmek üzere olan ya da yeni evlenmiş çiftlere yönelik iletişim becerileri kazandırma, duyguları kontrol etme, öfkeye hâkim olma ve öz kontrol yapma konusunda bilinçlendirme programları düzenlemektedir. Bilinçlendirme programı kapsamında düzenlenen seminer, eğitim kursları, atölyeler aracılığıyla çiftlerin evlilik hayatlarında karşılaşabilecekleri her türlü baskı, kriz ve çatışmaları evlilik ilişkisine zarar vermeden çözebilmesi ve bu tür streslerle başa çıkabilmeyi öğrenmesi hedeflenmektedir. Böylelikle aile içi uyuşmazlıklar çiftleri boşanma noktasına getirmeden önlenmektedir.[263]

İyileştirici ya da tedavi edici yaklaşım, aile arabuluculuğu alanında çalışan sivil toplum kuruluşlarının merkeze gelen çiftlere günlük ya da haftalık olarak bilfiil arabuluculuk hizmeti vermesini ifade etmektedir. STK'ların bünyesinde çalışan arabulucular eşiyle ya da çocuklarıyla arasında anlaşmazlık bulunduğu gerekçesiyle merkezlere başvuran kişileri dinleyerek ilk olarak aile ilişkilerini olumsuz etkileyen ve aile birliğini dağılma noktasına getiren sorunları tespit etmeye çalışmaktadır. Bu yöntem tarafların aile içinde yaşanan ve aile bireylerinin sağlıklı bir iletişim kurmasını engelleyen çatışmaların sebeplerini görmesini ve bu anlaşmazlıkların giderilmesinde en uygun yönteme kendilerinin karar vermesini sağlaması açısından aile arabuluculuğu mekanizmasının temelini oluşturmaktadır. İyileştirici yaklaşımda bir vaka üç aşamada ele alınmaktadır:[264]

1. Belirlenen çalışma saatlerinde tarafların kabul edilmesi
2. Gelen her vakaya özel dosyaların hazırlanması
3. Tarafların aralarındaki anlaşmazlıkların giderilerek her iki tarafın da razı olacağı kabul edilebilir bir anlaşmaya varılmasına yardımcı olunması

[263]Belfaḳîh, *Devru'l-Mucteme'ı'l-Medenî*, 69-70.
[264]Belfaḳîh, *Devru'l-Mucteme'ı'l-Medenî*, 72-73.

Bu aşamada aile arabuluculuğu hizmeti veren kuruluşlarbazı uzmanlara başvurmaktadır. Sosyal hizmet uzmanı, taraflar arasındaki çatışmaların nedenlerini araştırmakta ve aralarındaki problemlerin ne olduğunu anlayabilmeleri için birbirleriyle sağlıklı bir iletişim kurmalarına yardımcı olmaktadır. Psikolog, aile bireylerinin psikolojik sorunlarıyla ilgilenerek bu sorunların üstesinden gelmelerine destek olmaktadır. Hukuk müşaviri ise, anlaşmazlıkların arabuluculuk yöntemiyle giderilememesi halinde hukukî olarak yapılması gereken prosedürlerde taraflara yol göstermektedir.[265] Bu uzmanlar genel olarak STK'larda ücretsiz gönüllü olarak çalışan kişilerdir.

2.2.3.1. Aile Arabuluculuğu Hizmeti Veren Bazı Derneklerin Faaliyet Raporları

Fas'ta aile arabuluculuğu uygulamaları sadece sivil toplum kuruluşları bünyesinde yürütülmekte olup aile arabuluculuğu özelinde kurulmuş resmî bir kurum bulunmamaktadır. Derneklerin bünyesinde ücretsiz olarak verilen bu hizmet toplumsal açıdan önemli bir boşluğu doldurmakla beraber resmî kurumlarda olduğu gibi yapılan her şeyin kayıt altına alınması gerekmediğinden aile arabuluculuğu hizmeti veren dernek ya da merkezlerin düzenli bir şekilde rapor tutmadıkları gözlemlenmiştir. Diğer taraftan aile arabuluculuğu hizmeti veren derneklerin büyük bir kısmı sadece arabuluculuk yapmadıkları için belirledikleri hedefler ve hazırladıkları yıllık faaliyet raporları içinde arabuluculukla ilgili kısımlar son derece azdır. Aile arabuluculuğu alanında akademik çalışmaları olan aynı zamanda ʿAzrū'da bulunan Feḍāu Musteşāri'l-Hayāti'l-Muḥterif merkezinde koçluk ve arabuluculuk yapan Dr. Ebu Yāsir er-Rakrakî ve Şebeketu Şeml başkanı Esma Müden de sivil toplum kuruluşlarının yaptıkları faaliyetleri raporlama noktasında zayıf kaldıklarını ifade etmektedir. Nitekim görüşme yapılan bütün derneklerden aile arabuluculuğuna dair yaptıkları faaliyetlerin raporları talep edilmesine rağmen bir kısmı aile arabuluculuğuna dair ayrı bir rapor tutmadıklarını belirtirken Tanca'daki Cemʿiyyetu Kerāme ise dernek bilgilerinin gizliliğin korunması esasına binaen herhangi bir rapor

[265]Ḫaṭîce ʿAlāvî, "Naḥve Muʾesseseti'l-Visāṭati'l-ʿĀʾiliyye bi'l-Maġrib", *Menşūrātu Mecelleti'l-Ḳaḍāʾi'l-Medenî* 6 (2014), 172.

paylaşımında bulunamayacağını ifade etmiştir. Bu nedenle çalışmanın bu kısmında faaliyet raporlarını bizimle paylaşan sadece dört derneğin verilerinden istifade edilerek aile arabuluculuğu hizmeti veren kuruluşlar daha yakından incelenecektir.

2.2.3.1.1. Şebeketu Şeml

Şebeketu Şeml, 2017 yılında Rabat şehrinde kurulmuş olup Fas'ta aile arabuluculuğuna destek vermek amacıyla tesis edilen önemli bir sivil toplum kuruluşudur.[266] Bu kuruluş aile meseleleri ve aile arabuluculuğuyla ilgilenen ve bu alanda hizmet veren 31 adet merkez ve derneği bünyesinde topladığından federasyon konumundadır. Federasyona üye olan her dernek mâli ve idari bağımsızlığını korumakta olup çeşitli program ve projelerde Şebeketu Şeml ile iş birliği yapmaktadır.

Vizyonu, istikrarlı ve güvenli bir toplum için aile arabuluculuğu alanında önde gelen bir ulusal ağ kurmaktır. Misyonu ise aile istikrarının korunması amacıyla aile arabuluculuğu alanında çalışan derneklerin çabalarının birleştirilmesini ve kapasitelerin güçlendirilmesini sağlamaktır.

Örgütün gelirleri; aboneliklerden, bağışlardan, ulusal ve uluslararası kamu ve sivil toplum kuruluşlarının desteklerinden, devlet tarafından yerel derneklere verilen hibelerden, çeşitli projelerden elde edilen gelirlerden oluşmaktadır. Örgüt, faaliyetlerini özel veya kamuya açık mekanlarda yürütmekte olup gerektiğinde üye derneklerin toplantı alanlarını da programlarda kullanabilmektedir.

Örgütün feshedilme kararı ise genel kurul çerçevesinde ve üyelerinin üçte ikisinin onayı ile alınmaktadır. Bu durumda genel kurul, kendi üyeleri arasından örgütün hesaplarını ve mülklerini aynı amaç için çalışan bir başka derneğe havale etmektedir.

Hedefler:

[266]Şebeketu Şeml başlığı altında ele alınan hedefler, araçlar ve örgüt yapısıyla ilgili bilgiler için bkz. Ek 1.

- Aile dinleme ve arabuluculuk merkezlerinin Fas ailesinin birliğine ve istikrarına hizmet etmek için çalışmalarının yoğunlaştırılması ve böylelikle dağılmak üzere olan ailelerin birleştirilmesini sağlamak
- Aile üyeleri arasındaki anlaşmazlıkları çözmenin en etkili yolu olan aile arabuluculuğu kültürünü yaymak için çalışmak
- Evlilik ilişkisinin yardımlaşma ve birbirini tamamlama üzerine inşa edilebilmesi adına evlilik rehabilitasyon proje ve programları geliştirmek ve gençleri evlilik öncesi bu tür programlara teşvik etmek
- Aile arabuluculuğu merkezlerinin çalışmalarına yönelik yerel unsurlardan başlayarak diğer insan bilimlerine açılan bütünleşik bir strateji geliştirmek
- Faslı ailelerin durumunun iyileştirilmesi ve aile arabuluculuğunun kurumsallaştırılmasına yönelik bir kamu politikasını savunmak
- Aile arabuluculuğu merkezlerinin performansını ve profesyonelliğini artırmak için önceki dönemlerde kazanılan deneyimlerin bir eğitim programı çerçevesinde Şebeketu Şeml'e bağlı derneklere aktarmak
- Aile arabuluculuğu için önemli geçiş noktalarının hazırlanması ve hayata geçirilmesinde derneklerin katılımını sağlamak
- Aile istikrarını tehdit eden ve aile içi rollerin ortaya konmasını engelleyen sorunları izlemek için saha çalışmalarını ve bilimsel araştırmaları teşvik etmek

Araçlar:

Şebeketu Şeml, hedeflerine ulaşmak için yürürlükteki yasalara uygun tüm meşru yol ve yöntemleri benimsemekte olup bunlardan en önemlileri şunlardır:

- Aile ve aile arabuluculuğu konusunda konferans, seminer, sempozyum gibi akademik ve bilimsel forumlar düzenlemek
- Aile arabuluculuğu alanında çalışan derneklerin yararına özel eğitim kursları düzenlemek
- Fas'taki aile müessesesinin durumuna ilişkin yıllık raporlar hazırlamak ve sunmak

- Kadın ve aile alanında bilimsel çalışma ve saha araştırmalarını yürütmek
- Aile ve aile arabuluculuğuna ilişkin davalarda savunma, tutanak ve dilekçe sunmak
- Aile sorunlarına ve aile arabuluculuğuna hizmet edecek medya prodüksiyonu üretmek
- Aile bütünlüğünü ve istikrarını desteklemede önemli olan program ve projeleri uygulamak için ulusal ve uluslararası kamu ve sivil toplum kuruluşlarıyla ortaklıklar kurmak
- Ulusal ve uluslararası düzeyde aile meseleleriyle ilgilenen benzer kurum ve kuruluşlarla iş birliğini güçlendirmek ve aralarında fikir alışverişini sağlamak, aile sorunlarıyla ilgilenen uluslararası kuruluşlarla etkileşime geçmek

Örgüte Üyelik

Örgüt kurucular, aktif çalışan üyeler ve katılımcılardan oluşmaktadır. Örgütün amaçlarına saygı göstermeyi ve kurallarına uymayı taahhüt eden ve yıllık abonelik ücretini ödeyen her Fas vatandaşı örgüte üye olabilmektedir. Örgüte üye olabilmek için yazılı olarak yapılan başvurunun üyelerinin üçte ikisi tarafından onaylanması gerekmektedir. Ancak Şebeketu Şeml'e üye olan derneklerin örgütün amaçlarını ihlal etmesi veya örgütün temel hükümlerini ihlal etmesi, yıllık abonelik ücretini ödememesi ya da üyelik süresinin sona ermesi halinde üyelikleri iptal edilmektedir.

Örgütün Yapısı

1. **el-Cemʿul-ʿĀmm (Genel Kurul):** Kurucu derneklerden, Şebeketu Şeml'in idari yapısının bir parçası olan mektebu'ş-şebeke (örgüt ofisi) üyelerinden ve üyeliği örgüt ofisi tarafından kabul edilen tüm kurum ve kişilerden oluşmaktadır. Genel Kurul her beş (5) yılda bir ve genel kurul üyelerinin üçte ikisinin gerekli gördüğü hallerde yapılmaktadır. Kurul toplantıları normalde üyelerin bizzat katılımıyla gerçekleştirilmekte olup gerekli hallerde uzaktan da yapılabilmektedir. Genel kurul üyelerinin salt çoğunluğunun mevcut olması toplantının yapılması için kanunen yeterli sayılmaktadır. Çoğunluk sağlanamaması halinde ise genel kurulun

bir saat bekledikten sonra hazır bulunanların katılımıyla toplantıyı gerçekleştirmesi gerekmektedir. Genel kurulun görevleri ise şu şekildedir:

⇒ Örgütün bir sonraki dönemdeki genel faaliyetlerini onaylamak

⇒ Edebi[267] ve mali raporları tartışmak ve onaylamak

⇒ Örgüt ofisi veya idari ofis tarafından önerilen temel yasa değişiklikleri tartışmak

⇒ Örgüt ofisi tarafından önerilen örgüt iç tüzüğünü onaylamak

⇒ Genel başkanı, idari ofis başkanını ve örgüt ofisinin geri kalan üyelerini seçmek

2. **Mektebu'l-İdarî (İdari Ofis):** Örgüt ofisi üyelerinden, örgüte üye olan derneklerin temsilcilerinden, örgüt üyesi kişilerden ve idari ofisin örgüte üyeliklerinde gerekli ve faydalı gördüğü gençlerden ve toplumu temsil yeteneği olan kişilerden oluşmaktadır. İdari ofis her yıl düzenli olarak ayrıca gerekli görülen hallerde örgüt ofisinin veya üyelerinin yarısının talebi üzerine yüz yüze veya online ortamda toplanmaktadır. İdari ofisin ise görevleri ise şu şekildedir:

⇒ Yıllık bütçeyi ve örgütün yıllık çalışma programını onaylamak

⇒ Örgütün stratejilerini ve yönergelerini takip edip değerlendirmek

⇒ Yıllık programın geliştirilmesinde örgüt ofisine yardımcı olacak yardımcı komiteleri oluşturmak

3. **Mektebu'ş-Şebeke (Örgüt Ofisi):** Bu ofis 9 kişiden (gerektiğinde başka üyeler de eklenebilmekte) oluşmaktadır; örgüt ofisi başkanı ve yardımcısı, genel sekreter ve yardımcısı, sayman ve yardımcısı, idari ofis başkanı ve yardımcısı ve danışman. Örgüt ofisi kararlarını çoğunluğa göre alır ve oyların eşit olması durumunda başkanın oyu belirleyici olur. Örgüt ofisinin görevleri ise şu şekildedir:

⇒ Genel Kurul kararlarının uygulanması için çalışmak

⇒ Yıllık çalışma programını hazırlamak ve uygulanmasını sağlamak

⇒ Genel kurul gündemini hazırlamak

⇒ Örgütün yıllık bütçesini hazırlamak

⇒ Edebi ve mali raporları hazırlamak

[267] Örgüt yıl içerisinde gerçekleştirdiği faaliyetleri ifade etmek için edebî rapor kavramını kullanmaktadır. Bkz. Ek 2.

⇒ Şube veya bölümler oluşturmaya karar vermek

⇒ İç mevzuat gereklerine uygun olarak görevden ayrılan veya görevden alınan personelin tazminatlarının ödenmesini yapmak

⇒ Çeşitli ulusal ve uluslararası kurum ve kuruluşlarla ortaklıklar ve anlaşmalar yapmak

Şebeketu Şeml önceki yıllarda özellikle de kurulduğu ilk dönemde başarısını elde ettikten sonra, başta İngiliz Büyükelçiliği tarafından finanse edilen "Destek" programı olmak üzere birden fazla kurum ve kuruluşla iş birliği yapmıştır.Kuruluş dönemi olarak adlandırılabilecek bu aşamadan sonra merkez, açılım aşamasına geçmiş ve hükümet görevlileri, araştırmacılar, Fas içindeki ya da dışındaki sivil toplum kuruluşlarıyla birlikte aile arabuluculuğu projesini anlatmak için çeşitli çalışmalar yürütmüştür. Örgüt kısa süre zarfında elde ettiği bu başarı ve katıldığı projeler sayesinde aile arabuluculuğu alanında önemli bir kuruluş haline gelmiştir. Nitekim bugün Şebeketu Şeml'e üye olmak derneklere bir prestij kazandırmaktadır. Özellikle örgütün Mart 2023'te aile arabuluculuğuna ilişkin düzenlediği "Aile İçi Uyuşmazlıkların Giderilmesinde Etkili Bir Mekanizma Olarak Aile Arabuluculuğu" adlı uluslararası sempozyum[268] yurt içi ve yurt dışında örgütün adını duyurmasında

[268] 22-24 Mart 2023 tarihlerinde online olarak gerçekleştirilen sempozyumun tüm oturumları Youtube'da yayınlamıştır. Sempozyum hakkında fikir vermesi amacıyla oturumların isimlerini zikretmek yararlı olacaktır:

1. Oturum: Aile Gerçekliği ve Riskler. Bkz. Chaml Alwassata CA, "el-Celsetü'l-İlmiyyetü'l-Ûlâ el-Üsrâtu'l-Vâkı' ve'r-Rahānāt", *Youtube* (24 Mart 2022).
2. Oturum: Çeşitli Bilişsel Yaklaşımlardan Aile Uyuşmazlığı. Bkz. Chaml Alwassata CA, "el-Celsetu's-Sāniye: en-Nizāʿu'l-Userî min Manẓūrin Maʿrifiyyin Mutenevviʿ", *Youtube* (25 Mart 2022).
3. Oturum: Aile İçi Uyuşmazlıkları Giderme Gerçeği- Koruma ve Destek Hizmetleri. Bkz. Chaml Alwassata CA, "el-Celsetu's-Sāliṣe: Vāḳıʿu Tedbîri'n-Nizāʿati'l-Useriyye -Ḫıdemātu'd-Daʿm ve'l-Mevākibe", *Youtube* (25 Mart 2022).
4. Oturum: Aile İçi Uyuşmazlıkların Giderilmesinde Uluslararası Merkezlerin ve Yerel Derneklerin Tecrübeleri. Bkz. Chaml Alwassata CA, "el-Celsetu'r-Rābiʿa: Tecāribu Merākizin Duveliyye ve Şebekātin Vaṭaniyye fî Tedbîri'n-Nizāʿāti'l-Useriyye", *Youtube* (26 Mart 2022).
5. Oturum: Aile arabuluculuğu na Teorik Yaklaşım, Çeşitli Kaynaklar, Tamamlayıcı ve Destekleyici Yaklaşımlar. Bkz. Chaml Alwassata CA, "el-Celsetu's-Ḫāmise: el-Muḳārabetu'n-Naẓariyye li'l-Visāṭati'l-Useriyye ve Merciʿiyyātuhā el-Muḫtelife ve'l-Muḳārabāti't-Tekmîliyye", *Youtube* (27 Mart 2022).
6. Oturum: Aile Arabuluculuğu Alanında Üniversite Eğitimleri, Bilimsel Araştırmalar ve Uzmanlık Programları. Bkz. Chaml Alwassata CA, "el-Celsetu's-Sādise: Mesāratu't-Tekvîn'l-Cāmiʿî ve'l-Baḥsi'l-ʿIlmî ve Berāmicu't-Teʾhîl fî Mecāli Visāṭati'l-Useriyye", *Youtube* (27 Mart 2022).

büyük katkı sağlamıştır. Zira iki gün süren bu sempozyumda aile arabuluculuğuyla ilgili önemli meseleler gündeme getirilmiş ve aile müessesesinin korunmasında aile arabuluculuğunun önemine dikkat çekilmiştir. Sempozyumun Facebook ile Youtube üzerinden canlı yayın şeklinde gerçekleştirilmesi ve program bitiminde bu platformlar üzerinden tekrar erişilebilir olması çok sayıda insanın bu çalışmadan istifade etmesine olanak sağlamıştır. Nitekim Fas'ta sulh ve aile arabuluculuğuyla ilgili saha çalışması yapmadan önce bu programdan istifade edilmiştir. Ayrıca programa kayıt yapan ve katılan herkese e-posta yoluyla katılım sertifikası verilmiştir.

Genel olarak sempozyumun ulaştığı hedefler ise şu şekildedir:[269]

- Aile uyuşmazlık çözüm yöntemleri daha özelde ise aile arabuluculuğu mekanizmasıyla ilgilenen ve bu alanda çalışanları bir araya getirmek
- Aile içi çatışmaların çözümüne ilişkin farklı yaklaşımları ortaya koymak
- Fas içindeki ve dışındaki başarılı tecrübelerden ilham almak
- Toplumun mahremiyetini, kültürel geçmişini, özgün geleneklerini ve yerleşik adetlerini dikkate alan bir Fas aile arabuluculuğu modeli oluşturmaya çalışmak
- Aile arabuluculuğunun resmi olarak kurumsallaştırılmasını sağlayacak tekliflerde bulunmak
- Aile arabuluculuğunun salt bir sivil girişim statüsünden profesyonel yapıya sahip yasal çerçevesi olan kurumsal bir kimliğe geçişini sağlamanın yolları üzerinde konuşmak

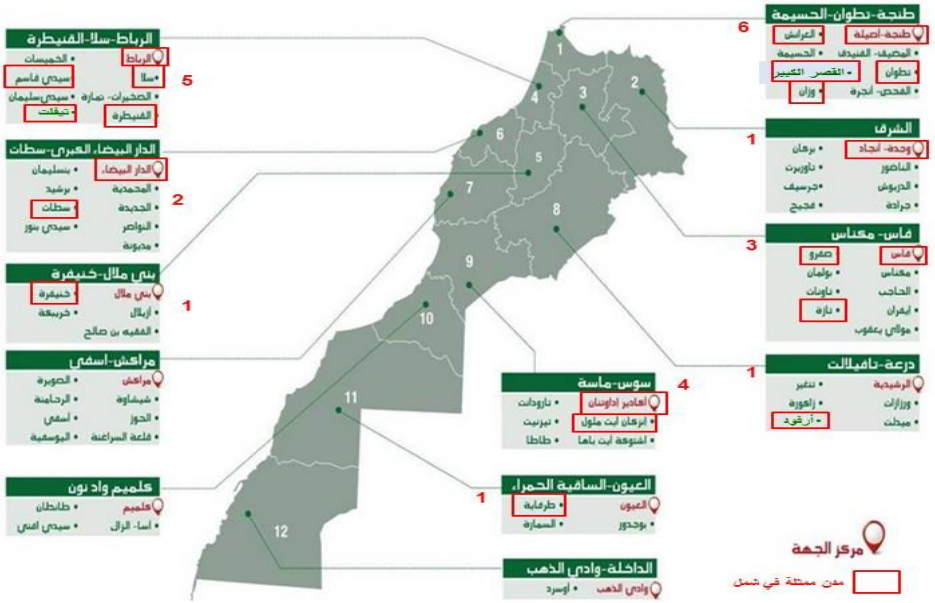
Şebeketu Şeml aile arabuluculuğuna ilişkin çeşitli tematik çalışma ve bilimsel çabaya ek olarak, aile arabuluculuğuna ilişkin kısa bir kılavuz da hazırlayarak bünyesindeki derneklere dağıtmıştır. Bu kılavuz sayesinde aile arabuluculuğuyla ilgili bilgi sistemi hakkında ve bu mekanizmaya ilişkin çalışma yöntemi noktasında dernekler ve merkezler arası birlik sağlamayı hedeflemektedir. Nitekim bu kılavuzun

7. Oturum: Fas'ta Aile arabuluculuğu nun Kurumsallaştırılması ve Kanunlaştırılması: Gerçeklik ve Beklentiler. Bkz. Chaml Alwassata CA, "el-Celsetu's-Sābiʿa: Müʾessese ve Taḳḥînu'l-Visāṭati'l-Useriyye bi'l-Maġribi'l-Vāḳıʿ ve'l-Āfāḳ", *Youtube* (27 Mart 2022).

269 Bkz. Ek 2.

gerek hazırlık gerek yazılma aşamasında aile arabuluculuğu hakkında ortak ve ihtilaflı noktaları değerlendirmek adına Şebeketu Şeml, arabuluculukla ilgilenen ve bilfiil arabuluculuk yapan pek çok kişiyle iletişim kurma fırsatı bulmuştur. Yapılan sempozyum, çalıştay, eğitim programları gibi faaliyetler sayesinde dernek temel teorik ve pratik bilgiye sahip bir ekip oluşturmayı başarmıştır. Bu ekip şu hususlarda çalışmalar yapmaktadır[270]:

- Aile arabuluculuğu alanında çalışan merkezlerle ortak iş birliği olanaklarını değerlendirmek ve resmi makamlara aile arabuluculuğu konusunda sağlam teklifler sunabilmek amacıyla sempozyumun sonuçları üzerinde çalışmaya devam etmek
- Sempozyumun bilimsel materyalini ve sempozyum kitabına katkılarını tespit etmek üzere iş birliği yapılan merkezlerle iletişimi yenilemek ve sempozyum çıktılarının gelecek çalışmalara temel oluşturmasını sağlamak
- Aile arabuluculuğu nun sosyal medya aracılığıyla duyurulmasına ağırlık vermek ve bu alanda modern teknolojiden istifade edilmesini sağlamak

[270] Bkz. Ek 2.

Şekil 1: 2021 Yılında Şebeketu Şeml'e Bağlı Derneklerin Fas Krallığı'na Göre Konumları.[271]

2021-2023 yılları arasında derneğin gerçekleştirdiği faaliyetler[272];

⇒ 24 Aralık 2021'de birinci idari ofis "Etkili Aile Arabuluculuğu İçin İyi Bir Yönetim ve Tek Bir Misyon" başlığı altında ikinci dönem toplantısını yapmıştır. Toplantıda genel sekreter Sihām Ḥamîdî ve sayman Ṣabah el-Feyṣālî tarafından edebi ve mali raporlar sunulmuştur.

⇒ Mevzuat Geliştirme Toplantısı: 25 Aralık 2021'de Dr. Ebu Yāsir er-Rakrakî'nin moderatörlüğünde Şebeketu Şeml'e bağlı derneklerin yararına "Aile Arabuluculuğuna İlişkin Özel Kılavuz" konulu eğitim kursu düzenlenmiştir.

⇒ Aralık 2021'de Fas'taki İngiltere Büyükelçiliği tarafından finanse edilen Destek Programı kapsamında "Şiddet mağduru kadınlar için sözlü tebliğ yapılması ve psikolojik destek sağlanması" adlı toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantıya destek programı kapsamında François Droni, Mona Sayhi, Şiddet Mağduru Kadınların Destekleme Ulusal Komitesi Başkanı Zuhūr el-Hūr, savcılık, Adalet Bakanlığı, Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı temsilcileri katılmıştır. Ayrıca Şebeketu Şeml başkanı Esma el-Mūden, proje sorumlusu Ṣabah el-Feyṣālî ve proje koordinatörü Emîn el-Mizyān da toplantıya katılmıştır.

⇒ 29 Mart 2022'de derneklerin ve sosyal yardımcıların yararına, psikoloji uzmanı ve danışman Lütfi el-Ḥadarî liderliğinde şiddet mağduru kadın ve kız çocuklarına yönelik psikolojik destek teknikleri üzerine bir eğitim kursu verilmiştir.

⇒ 10 Mayıs 2022'de, sağır ve dilsizler için işaret dili dalında adli uzman olan Profesör Senā el-Ṭarḥanî liderliğinde, engelli durumdaki şiddet mağduru kadınlarla işaret dili iletişim teknikleri konulu bir eğitim kursu düzenlenmiştir.

[271] Şekil derneğin faaliyetler raporlarından alınmıştır.
[272] Derneğin faaliyet raporları için bkz. Ek 3.

⇒ 17 Mayıs 2022'de Rabat Heyetinde avukat olan Selvā et-Ṭavîl tarafından şiddet mağduru kadınlara hukukî destek konulu bir eğitim kursu verilmiştir.

⇒ Aile danışmanı Dr. Ebu Yāsir er-Rakrakî tarafından sosyal yardımcıların ve derneklerin yararına 23 Mayıs 2022'de aile arabuluculuğu ve aile içi çatışmaların çözümündeki rolü üzerine bir eğitim kursu düzenlenmiştir.

⇒ Kapasiteyi geliştirmeye yönelik faaliyetler yapılmaktadır. Ocak 2022 Destek Programı kapsamında "Yapılandırılmış Mekânsal Diyalog" projesi çerçevesinde, "Demokrasi Diyalogla Başlar" başlığı altında Şebeketu Şeml ve Şebeketu Sîmān iş birliğiyle stratejik planlama kapsamında ikinci eğitim kursu Agadir'de düzenlenmiştir.

⇒ Destek Programı kapsamında 20-21 Mayıs 2022'de dijital iletişim eğitim programına Şebeketu Şeml adına Ṣabah el-Feyṣālî ve Karîme el-Ḥaskurî katılmıştır. Bu eğitim kapsamında "Sosyal Medya" ve "Bir Web Sitesi Oluşturma" adlı oturumlar yapılmıştır.

⇒ Kurumsal kapasitenin güçlendirilmesi adına Şebeketu Şeml 17 Eylül 2022'de bir sonraki toplantı yılına hazırlıklarının bir parçası olarak, iş birliği yapılan uzmanların katılımıyla Sale'deki Entegrasyon ve İstihdam Yardımı Merkezi'nde bir toplantı düzenlemiştir.

⇒ 24 Şubat 2022'de Arāyiş'teki Kadın Gelişimi ve Aile Bakımı Derneği'nin ev sahipliğinde gerçekleştirilen "Fas'taki Bölgesel Topluluklara Ayrıcalık Tanıma Hakkı: Uygulamaları, İlişkileri ve Mekanları Yeniden Şekillendirmek" adlı oturum Francesco Collin (Uluslararası Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nde doktora araştırmacısı) tarafından sunulmuş ve Şebeketu Şeml'in başkanın Esma el-Mūden merkezi temsilen orada bulunmuştur.

⇒ "Demokrasi Diyalogla Başlar" adlı program kapsamında "Bölgesel Programlarda verimlilik ve Yönetim Sorunu ve Agadir Idaoutnan Kırsal Bölgedeki Kızların Eğitiminin Sağlanması" adlı ikinci toplantı düzenlenmiştir.

⇒ 5 Kasım 2022'de Faslı Kadınlar için kurulan Muntedā ez-Zehrā ile ve Şebeketu Şeml'in iş birliğiyle, Aile Kanunu'nda reform yapılmasına yönelik kapsamlı bir teklif muhtırası hazırlama süreci başlatılmıştır. İslam hukuku ve modern hukuk alanında uzmanlaşmış üniversite profesörlerinin, hâkimlerin, hukukçuların, noter memurlarının ve aile danışmanlığı merkezinde çalışanların katılımıyla bilimsel çalıştaylar düzenlenmiştir. İlk çalıştay Aile Kanunu'nun evlilik kitabına ilişkin hükümlerinin incelenmesi ve çeşitli konuların görüşülmesine ayrılmıştır. Evlilik kitabıyla ilgili tartışılan sorunların başında evliliğin ispatı, reşit olmayan birinin evliliği, çok eşlilik ve evlilik sırasında kazanılan paranın mülkiyet durumu gelmektedir. (Raporda bu meselelerle ilgili yapılan tartışmaların ayrıntılarına yer verilmemiştir.)

⇒ 24 Haziran 2022'de İngiliz Büyükelçiliğiyle yapılan Destek Programı'nın kapanış buluşması yapılmıştır. Programda proje sorumlusu Ṣabah el-Feyṣālî bu program kapsamında gerçekleştirilen önemli faaliyetlerin raporunu sunmuştur.

⇒ Şebeketu Şeml'e bağlı Merkezu'l-Viām'ın Büyükelçiler Gününe özel olarak düzenlediği "Bir Günlük Büyükelçi" yarışmasını kazanan Ṣāre el-Vedgîrā ile birlikte İngiltere'nin Fas Büyükelçisi Simon Martin ziyaret edilmiştir.

⇒ Şebeketu Şeml ve bünyesindeki dernekler Mart 2022'de, "Başarılı Bir Aile Arabuluculuğu İçin Yasallaştırma ve Kurumsallaşmanın Gereklilikleri" başlıklı uluslararası bir sempozyum düzenlemiştir. Bu sempozyum Şebeketu Şeml'in düzenlediği en önemli etkinlik olup Fas içinden ve dışından otuzdan fazla davetlinin, üniversite profesörlerinin, alanında uzman kişilerin, akademisyenlerin katılımıyla bir açılış oturumu ve yedi bilimsel oturum yapılmıştır.

⇒ İdari ofis başkanı Raşîde el-ʿİzzî 21 Ekim 2022'de Fes'teki Hareketu't-Tevhîd ve'l-Iṣlāḥ mensuplarının yararına "Hz. Peygamber'in Rehberliğinde Müslüman Aileyi İnşa Etme" konusunda bir konferans vermiştir. Ayrıca Raşîde el-ʿİzzî Afsân Derneği'nin Huneyfira şehrinde

düzenlediği sempozyumda "Aile Birliğinin Desteklenmesinde Aile Arabuluculuğunun Önemi ve Dinleme[273] Merkezlerinin Rolü" konulu bir bildiri sunmuştur.

⇒ 5 Ekim 2022'de Uyûnu'l-Atlas Derneği'nin ʿAzrū şehrinde düzenlediği üçüncü aile forumu çerçevesinde Raşîde el-ʿİzzî "Aile Arabuluculuğunun Temel Kavramları" başlıklı çevrimiçi bir sempozyum gerçekleştirmiştir. Sempozyumun sonunda dernek üyelerine aile arabuluculuğu alanındaki çalışmalarında yol göstermesi amacıyla Aile Arabuluculuğu Kolaylaştırıcı Rehberi hediye edilmiştir.

⇒ 20-21 Mayıs 2022'de Şebeketu Şeml başkanı Esma el-Müden Kenitra'daki IbnTufeyl Üniversitesi'nde "Kadınların Mesleki Entegrasyonuna İlişkin Kamu Politikalarının Değerlendirilmesi" başlıklı konuşma yapmıştır. Ayrıca el-Müden 28 Mayıs 2022'de Dünya Aile Günü münasebetiyle Muntedā ez-Zehrā tarafından düzenlenen "Fas Ailesinin Gerçeği ve Değişen Dünyada Geleceği" adlı seminerde "Fas Aile Kanunu: Yenilenmiş Bir Bakış" başlıklı tebliğ sunmuştur.

⇒ Meknes'teki Mevlay İsmâil Üniversite Edebiyat ve Beşerî Bilimler Fakültesindeki Profesyonel Arabuluculuk ve Çatışma Yönetimi Yüksek Lisans Programından mezun olacak ilk dönem öğrencilere staj kapsamında Şebeketu Şeml'e bağlı derneklerde çalışan aile arabulucuların da istifade edebileceği Dr. Ebu Yāsir er-Rakrakî'nin moderatörlüğünde "Yeteneklerin Güçlendirilmesi Aile Arabuluculuğu Alanında Sivil Hareketlerin Güçlendirilmesine Bağlıdır" sloganıyla dört uygulamalı eğitim atölyesi düzenlenmiştir. (1. Eğitim: 15/12/2023, 2. Eğitim 22/12/2022, 3. Eğitim 29/12/2022, 4. Eğitim 05/01/2023) Aynı slogan altında Şubat 2023'te Raşîde el-ʿİzzî ve Muhsin Ava da üç eğitim atölyesi düzenlemiştir. Birinci atölye "İlişki Kurma Teknikleri ve Mekanizmalarında Dernek Çalışmaları ve Medya", ikinci atölye "Derneğin Sosyal Medyadaki Yıllık Raporu", üçüncü atölye ise "Dijital İletişim: Mekanizmalar ve Teknoloji" şeklindedir.

[273] Fas'ta aile danışmanlık hizmeti veren "*merkezu'l-istimāʿ*" adında dernekler kurulmakta ya da aile alanında hizmet veren derneklerin "*mektebetu'l-istimāʿ*" ofisleri bulunmaktadır.

⇒ Dünya Aile Günü anısına 13-14 Mayıs 2023'te Profesyonel Arabuluculuk ve Çatışma Yönetimi Yüksek Lisans öğrencileri Şebeketu Şeml ve Feḍāu Musteşāri'l-Hayāti'l-Muḥterif ile ortak çalışma çerçevesinde "Soylu Fas Kültürüne Sahip Aile Arabuluculuğu İçin" sloganıyla "Uygulamadaki Gerçekliği ile Kurumsallaşmanın Riskleri Arasında Aile Arabuluculuğu" başlıklı Fes-Meknes bölgesindeki lisans ve yüksek lisans öğrencileri ile dernekte çalışan aile arabulucularına yönelik sempozyum düzenlenmiştir.

2.2.3.2.2. Merkezu'l-İstimāʾ ve'l-İrşādi'l-Userî

Ummü'l-Benîn Derneği'ne bağlı olan Merkezu'l-İstimāʾ ve'l-İrşādi'l-Userî (Dinleme ve Aile Rehberlik Merkezi) Nisan 2004'te Raşîdiyye'de kurulmuş olup genel olarak aile özel olarak kadın meseleleriyle başta eğitim, sosyal, hukukî, kanunî ve psikolojik olmak üzere tüm alanlarda ilgilenen yerel bir dernektir. Derneğe gelen insanların sıkıntılarını dinleme ve eşlere ailevî ve hukukî rehberlik yapma en önemli hedefleri arasında sayılmaktadır.[274]

Misyon

Güçlü ve uyumlu aileler kurma, evlilikte daha zayıf taraf olan kadınlara yönelik her türlü şiddet ve ayrımcılıkla mücadele etme, kadınların haklarını garanti altına alma ve böylece aileyi her türlü adaletsizlikten koruma misyonu doğrultusunda merkez, aile bilincinin toplum üyeleri arasında yayılmasına katkıda bulunmayı ve boşanmaları en aza indirmeyi hedeflemektedir. Ayrıca merkez genel olarak ailenin özel olarak kadınların karşılaşabilecekleri problemleri aşmalarına yardımcı olmak adına eğitim ve kültür düzeyini yükseltmek için çeşitli programlar düzenleyerek bazı beceriler kazandırmaya çalışmaktadır.

[274] Derneğin hedeflerini, ortaklarını ve kimlerin hizmetlerinden yararlanabileceğini açıklayan tanıtım broşürü için bkz. Ek 4.

Hedefler

- Karşılama, dinleme, hukukî rehberlik ve psikolojik destek hizmetlerini geliştirmek
- Toplumda aile içi hak ve görev bilincinin yerleşmesi adına çalışmalar yapmak
- İstismara uğrayan kadınlara yasal hakları konusunda eğitim vermek
- İstismara uğrayan kadınların sorunlarını doğru ve objektif bir şekilde teşhis ederek çözüm bulmaya çalışmak
- Aile içi şiddetle mücadele için ilerici bir plan geliştirmek
- Aile içi şiddetin tehlikeleri ve etkileri konusunda farkındalığı arttırmak
- Şiddet olgusunun izlenmesine yönelik takip ve tedbir mekanizmaları kurmak
- Şiddet mağdurlarına destek sağlamak ve rehberlik yapmak
- Aile içinde diyalog ve iletişim kültürünün gelişmesini sağlayarak boşanma vakalarının azaltılmasına katkıda bulunmak
- Sosyal arabuluculuğun etkinleştirilmesi sağlamak

Hizmetlerden Yararlanacaklar

- Dağılmak üzere olan aileler
- Evlenmek üzere olan kız ve erkekler
- Şiddet mağduru kız çocukları ve kadınlar

Ortaklar

- Savcılık
- Sağlık Heyeti
- Milli Eğitim Bakanlığı
- Aile, Dayanışma, Eşitlik ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı
- Ulusal İş birliği
- Belediye Meclisi

Belirli bir programa göre çalışan merkezin stratejik planı çerçevesinde komite üyeleri şu şekildedir:[275]

Koordinatör: Merkeze gelen kişiyi karşılama, ondan bilgi alma, kendisine bazı veriler sağlama ve bunu mustemi'ye (dinleyiciye) iletmeden görevlidir.

Dinleyici (Mustemi'): Merkeze gelenlerle belirli bir zaman çizelgesine göre alıp görüşmeler yapan kişidir. Görüşmeler için hazırlanmış özel formu doldurduktan sonra sorunların nedenlerini belirlemeye ve çözüm bulmaya çalışır. Daha sonra psikolojik ve sosyal danışmana ya da avukata iletmek üzere dava dosyalarını tasnifleme yapar.

Avukat: Görevi, dinleyici tarafından kendisine yönlendirilen dosyayı incelemek ardından davacıyla görüşerek hukukî tavsiye vermek ve yapılması gereken prosedürlere yönlendirmektir. Ayrıca aile rehberlik ve arabuluculuk görevleri de bulunmaktadır.

Sosyal ve psikolojik danışman: Şiddetin yansımaları ve alınan vakalarda yarattığı psikolojik rahatsızlıklar sonucunda danışmanın rolü, belirli periyotlarda görüşmeler yapmak suretiyle şiddet mağdurlarının psikolojik rahatsızlıklarına destek sağlamaktır.

Merkezin genel olarak sunduğu hizmetler şunlardır:

- Dinleme
- Hukukî danışmanlık sağlama
- Arabuluculuk ve aile danışmanlığı
- Mahkeme dosyalarının takibi
- Psikolojik destek verme

Merkezdeki bütün çalışanların gösterdiği çabaya ve kadınlara sunduğu hizmetlere rağmen merkeze gelen vakaların sürekli artması ailenin parçalanması ve şiddet olgusunun azaltılması için topluma daha fazla farkındalık kazandırılması gerektiğini göstermektedir. Bu bağlamda merkez, şiddet mağduru kadınların yararına

[275] Bkz. Ek 5.

farkındalık kültürünün yaygınlaştırılması adına aile ilişkileri alanında uzman profesörler tarafından aile sorunlarının çözümü için gerekli becerilerin kazandırılması amacıyla eğitim kursları düzenlemektedir. Nitekim belirlenen hedefler doğrultusunda dernek; davaların sulh veya boşanma sonrası takibini yapma, bireyler arasında aile bilincinin yayılmasına katkıda bulunma, psikolojik sorunları olan çiftleri takip etme gibi öncelikle aile birliğini, aile birliğinin bozulması durumunda da aile fertlerini korumak adına çeşitli girişimlerde bulunmaktadır.

Vaka türü	**Yasal şiddet**	**Ekonomik şiddet**	**Fiziksel şiddet**	**Psikolojik şiddet**	**Toplam**
Sayısı	164	174	60	120	518
Verilen Hizmet	-Rehberlik ve refakat -Destekleme -Aile arabuluculuğu	-Kadınların işgücü piyasasına entegrasyonu yoluyla ekonomik açıdan güçlendirilmesi -Bazı durumlarda dernek içinde çalışmalarını sağlamak	-Geçici konaklama -Psikolojik destek -Hukukî tavsiye	-Psikolojik destek -Çeşitli faaliyetlerden ve iç yapılanmalardan yararlanma	

Tablo 2: 2023 Yılında Merkezu'l-İstimāʾya Gelen Vaka Türleri.[276]

Vakalar	**Sayı**	**Görüşme sayısı**	**Etkilenen çocuk sayısı**	**Temel etkenler**
Nafaka dosyası	129	75	48	-Yoksulluk ve sorumluluk bilincinin olmaması -Alkol ve uyuşturucu bağımlılığı -Aile yönetimi konusunda cehalet ve beceri eksikliği Çocuklarla iletişimin zayıf olması
Boşanma dosyaları	80	35	80	
Nesep ispat dosyaları	16	32	20	
Sulh dosyaları	20	36	16	
Tecavüz	8	6	10	
Psikolojik destek	334	445	…..	
Toplam	587	629	174	

[276] Bkz. Ek 6.

Tablo 3: 2023 Yılında Merkezu'l-İstimāʿya Gelen Vakaların Dağılımı.[277]

Dernek Çalışanları

Dernek bünyesinde bir dinleyici, bir koordinatör, bir hukuk danışmanı ve bir psikoeğitim uzmanı çalışmaktadır. Hukuk ve psikoeğitim danışmanı haftanın belirli günleri derneğe gelirken dinleyici ve koordinatör her gün dernekte bulunmaktadır. Çalışanların hepsi üniversite mezunu olup mezun oldukları bölüm ve sahip oldukları diplomalar şu şekildedir:

⇒ Dinleyici: Özel hukuk alanında lisans mezunu, Nöro-Dilsel Programlama diplomasına sahip, Programlama Uygulayıcı diploması sahip
⇒ Koordinatör: İslami ilimler alanında lisans mezunu, Nöro-Dilsel Programlama diplomasına sahip
⇒ Hukuk Danışmanı: Özel hukuk alanında lisans mezunu, avukat, bir grup derneğin hukuk ve insan hakları sorumlusu
⇒ Psikoeğitim danışmanı: Dinleme, rehberlik ve psikolojik danışmanlık uzmanı, Fransa'da psikolojik ve sosyal alanlarda özel danışmanlık sertifikasına sahip, arabuluculuk sertifikasına sahip.

2.2.3.1.3. Cemʿiyyetu'l-Betūl li Riʿāyeti'l-Fetāt ve'l-Usra

Cemʿiyyetu'l-Betūl genç kızların, kadınlar ve Faslı ailelerin sorunlarıyla ilgilenen Fas kökenli bir dernek olup 28 Haziran 2004 yılında Meknes şehrinde kurulmuştur. 2010 yılında ise dernek bünyesine bağlı olarak Merkezu'l-İstimāʿ açılmıştır. Dernek kadınların haklarının geliştirilmesine yönelik çalışmalar yapmakta olup "değerli kadın, köklü gelişim ve birbirine bağlı aile için" sloganıyla hareket etmektedir.[278]

Hedefler

[277] Bkz. Ek 7.
[278] Derneğin hedefleri, ortakları, hizmetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz Sukeynā Vişāl, *Taḳrîru't-Tedbîri'l-Meydânî fi'l-Visāṭa ve'l-İrşādi'l-Userî* (Cāmiʿatu Mevlāy İsmāʿîl, 2020), 13-14; ʿIzzuddîn Binehşibe, *et-Tedbîru'l-Meydânî bi Cemʿıyyāti'l-Mucтemeʿı'l-Medenî el-Betūl bi Miknās/Ḳurratu ʿAyn bi Azrū/Viṣāl bi Fās* (Cāmiʿatu Mevlāy İsmāʿîl, 2021), 2-3.

- Kız çocuklarının ve kadınların koşullarının iyileştirilmesinde aktif rol oynayan ailenin eğitim seviyesine hizmet etmeye katkıda bulunmak
- Toplumdaki kız çocuklarının ve kadınların haklarını savunmak
- Kadınların toplumsal kalkınmaya dahil olmalarını sağlamak
- Özel durumda olan kız çocukların ve kadınları rehabilite etmek
- Aile alanıyla ilgilenen kurumlarla diyalog kurmak ve iş birliği yapmak

Ortaklar

- Aile, Dayanışma, Eşitlik ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı
- Muntedāez-Zehrā li'l-Mereti ve'l-Maġribiyye Derneği
- Aile Mahkemesi
- Meknes'teki Yerel İlim Meclisi

Hizmetler

- Genç kızların ve kadınların ekonomik durumlarını düzeltmek
- Kadın erkek ayrımı yapmaksızın derneğe başvuran herkesi dinlemek
- Merkeze gelen vakaların psikolojik, hukukî ve sosyal olarak sınıflandırmak ve ilgili alanlara yönlendirmek
- Acil durumlar için barınma merkezi sağlamak
- Aile, dayanışma, kadın hakları gibi çeşitli alanlarda çalışmalar düzenlemek ve bu alanda yapılan uluslararası programlara katılmak
- Ailevî meselelerde rehberlik yapmak (Boşanma, nafaka gibi hukukî danışmanlıklar için dernekte avukat bulunması, psikolojik destek için psikolog bulunması)
- Haftada üç gün dinleme, bir gün psikolojik danışmanlık, bir gün hukukî danışmanlık, bir gün aile danışmanlığı, iki gün arabuluculuk hizmeti vermek

Çalışma Düzeni

Dinleme oturumlarında, uğradığı zarar nedeniyle derneğe başvuran ve yardım talebinde bulunan tarafların şikâyetleri dinlenir. Kişiye öncelikle derneğin hizmetleri ve imkânları sunularak kendisine ne tür yardımda bulunulabileceği hakkında bilgi verilir. Dernekte tarafları dinleyen mustemiʿ ile dinlenen tarafın anlaşması halinde görüşmelerin iki veya üç oturumda devam edebilmesi için bir oturumun süresi maksimum 45 dakika olarak belirlenmiştir. Zarar gördüğü iddiasıyla derneğe gelen kişinin sorunları dinlendikten ve üzerinde tartışıldıktan sonra bu problemler tasnif edilir, çeşitli çözüm yolları sunulur ve kişi kendisine en uygun çözüm yolunu seçer.

Merkeze her gün mahkemenin şiddet şubesinden ya da aile yargı bölümünden sevk edilen makul sayıda vaka gelmektedir. Ayrıca merkeze Meknes'e komşu köylerden ya da bu köylerdeki derneklerin sevk ettiği kişiler de gelmektedir. Derneğe başvuran her bir kişi için kimlik kartının ve kişisel bilgilerin yer aldığı özel bir dosya açılır[279] ve yapılan görüşmelerden sonra dile getirilen sorunlar bu dosyaya yazılır. Benzer dosya psikolog ile yapılan görüşmeler için de hazırlanmıştır.[280] Dinleme sandalyeler ve bir masanın bulunduğu arabuluculuk için özel olarak tahsis edilmiş ofiste yapılır. Merkezde arabuluculuk için uygun atmosfer büyük ölçüde mevcuttur.[281] Dernekte arabuluculuk yapan Nevāl ed-Debbāġ kendisiyle yapılan görüşmede derneğe gelen vakaların daha çok kocalarından şiddet gören kadınlar olduğunu belirtmiştir. (6 Eylül 2023)

Arabulucu, merkeze gelen kişiyi dinledikten ve teşhis koyduktan sonra bu kişiyi daha yetkin olması hasebiyle psikoloğa, aile danışmanına ya da hukuk uzmanına mı yönlendirmesi gerektiğine ya da başka bir uzmana yönlendirmeden önce her iki tarafı da razı etmek ve en az kayıpla problemlerin çözülmesini sağlamak amacıyla karşı tarafı mı dinlemesi gerektiğine karar verir. Nitekim dernek bünyesinde bazı vakaları dinlemek üzere kendilerine sevk edilen uzmanlar bulunur ve bu uzmanlar gönüllü olarak haftada bir kez gelip kendi uzmanlık alanlarındaki vakaları dinler. Bu uzmanlar;[282]

[279] Örnek dosya için bkz. Ek 8.
[280] Örnek dosya için bkz. Ek 9.
[281] Vişāl, *Taḳrîru't-Tedbîri'l-Meydānî*, 14-15.
[282] Vişāl, *Taḳrîru't-Tedbîri'l-Meydānî*, 15.

- Aile danışmanı ʿAbdu'l-Āli'l-Mâlikî dernekteki arabulucunun içinden çıkamadığı meselelerde ve diğer bazı aile davalarında merkeze çağırılır.
- Psikolojik danışman Suʿad el-Yākūbî psikolojik olarak tedavi edilmesi gereken vakaları dinlemek için her pazartesi ya da salı günü derneğe gelir.
- Hukuk danışmanı Nuzhet Ḥammādî hukukî tavsiye isteyenleri dinlemek üzere çarşamba akşamları derneğe gelir.
- Fiziksel şiddet, tecavüz vb. sonucu tıbbi müdahale gerektiren vakaları hastaneye götürmek üzere dernekte özel refakatçi bulunur.

Çoğunlukla tarafların uzlaşması ve aile ilişkilerinin normale dönmesiyle sonuçlanan görüşmelerin tamamlanmasının ardından merkez sorumlusu, davaları düzenli ve kararlı bir şekilde takip ederek tarafların hâlâ uzlaşma belgesinde belirtilen şartlara uyup uymadığını tespit etmeye çalışır.[283]

Psikolojik danışmanlık oturumlarında kişiyle yaklaşık bir saat süren görüşme yapılır. Bu görüşmeler sayesinde psikolog, kendisine yönlendirilen vakayı teşhis etmeye ve değerlendirmeye çalışır. Dernekteki psikolog, ihtiyaç duyması halinde daha önce görüşme yaptığı kişinin durumunu bu alanda daha uzman psikologlara danışabilir.[284]

Aile danışmanlığında tarafları karşılayan kişi öncelikle görüşmenin tarafların mahremiyetine saygı gösterilerek gizli bir şekilde gerçekleşeceği özel bir oda ayarlar. Zira gizlilik ve güvenlik aile alanında gözetilmesi gereken en önemli hususlardır. Nitekim mekânın güven veren bir alan olması sayesinde taraflar ailevî sırlarını rahatlıkla anlatabilmektedir. Bu da aile irşad ve arabuluculuk oturumlarının olumlu yönde ilerlemesini sağlamaktadır.[285]

Hukukî danışmanlıkta avukat hazır bulunur. Duruşma raporunu inceleyip öncelikle derneğe gelen kişinin dava dosyasında neyi onayladığını teyit etmek için

[283]Vişāl, *Taḳrîru't-Tedbîri'l-Meydānî,* 15.
[284]Binehşibe, *et-Tedbîru'l-Meydānî,* 3.
[285]Binehşibe, *et-Tedbîru'l-Meydānî,* 3.

kendisiyle görüşme yapar. Daha sonra hukukî prosedürlerin nasıl yürütüldüğü ve bu prosedürlerin sonuçlarının neler olacağı hakkında bilgilendirme yapar.[286]

Dernek Tarafından Kurulan Merkezler

Dernek, öncelikli hedefi kadınların topluma entegrasyonu ve ailenin korunması olan üç merkez kurmuştur: [287]

1. Kız çocukların ve kadınların ekonomik katılımı ve zanaatkârlık eğitimi için Betūl Merkezi. Burada terzilik ve dikişin öğretildiği bir bölüm, yemek pişirme ve tatlı yapma bölümünün yanı sıra medyacılık için de bir bölüm bulunmaktadır.
2. Tıbbi ve aromatik bitkilerden uçucu yağlar ve kuskus yapım merkezi.
3. Zor durumdaki şiddet mağduru kadınları dinleme, hukukî farkındalık ve aile rehberliği sağlama, eğitim ve rehabilitasyon için el-Betūl Merkezi. Bu merkez aile istikrarını korumaya yardımcı olmak amacıyla kurulmuş olup eğitimler de burada yapılmaktadır.

Merkez Tarafından Verilen Eğitim Kursları

Cemʿiyyetu'l-Betūl gerek kendi bünyesindeki çalışanlara gerek Mevlāy İsmail Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde "Profesyonel Arabuluculuk ve Çatışma Yönetimi" adlı yüksek lisans programında okuyan öğrencilere aile arabuluculuğuyla ilgili eğitimler düzenlemektedir:

- 25 Temmuz 2020'de aile danışmanı ʿAbdu'l-Āli'l-Mâlikî aile arabulucusunun sahip olması gereken beceriler hakkında uygulamalı ders yapmış ve bu derste çeşitli arabuluculuk teknikleri hakkında bilgi vermiştir.[288]
- 22 Ağustos 2020'de Fātiha eş-Şatbî ilk derece mahkemelerindeki kadına karşı şiddet şubelerindeki tecrübelerinden hareketle eşler arasında uzlaştırma girişimlerinin nasıl olması gerektiğiyle alakalı ders vermiştir.[289]

[286]Binehşibe, *et-Tedbîru'l-Meydānî*, 3.
[287]Vişāl, *Taḳrîru't-Tedbîri'l-Meydānî*, 14.
[288]Vişāl, *Taḳrîru't-Tedbîri'l-Meydānî*, 16.
[289]Vişāl, *Taḳrîru't-Tedbîri'l-Meydānî*, 16.

- 12 Temmuz 2021'de aile danışmanı ʿAbdu'l-Āli'l-Mâlikî tarafından "Aile Arabulucusu: Beceriler ve Özellikler" adlı bir ders yapılmıştır.[290]
- 17 Temmuz 2021'de ʿAzrū'daki Kurratu'l-ʿAyn Eğitim, Danışma ve Koçluk Merkezi ile Cemʿiyyetu'l-Betūl iş birliğiyle aile danışmanı ve eğitim uzmanı Muhammed Buhū tarafından "Aile Danışmanlığı ve Arabuluculuk: Ben Merkezli Tedavi" konusunda bir eğitim verilmiştir. Derste kişinin kendini idare edebilmesi, kendisiyle iletişim kurabilmesi ve öz saygı konuları üzerinde durulmuştur.[291]

Vakalar	**Kadınlar**	**Genç Kızlar**	**Çocuklar**	**Erkekler**
Psikolojik sorunlar	50	16	10	03
Boşanma	67	00	00	00
Nafaka	104	00	00	00
Cinsel taciz	05	03	02	00
Tecavüz	01	05	02	00
Kaçırma	00	03	03	00
Evliliğin ispatı	01	00	00	00
Şiddet	63	09	05	01
Sulh	27	12	29	00
Nesebin ispatı	00	01	01	00
Dul sandığı	06	00	00	00
Aile fonu	20	00	00	00
Toplam	344	49	42	4

[290]Binehşibe, *et-Tedbîru'l-Meydānî,* 4-17.
[291]Binehşibe, *et-Tedbîru'l-Meydānî,* 18-30.

Tablo 4: 2017 Yılında Cemʿiyyetu'l-Betūl Dinleme ve Aile Rehberliği Merkezi'ne Gelen Vakaların Başvurucu Bakımından Dağılımı.[292]

2.2.3.1.4. Cemʿiyyetu's-Şafā li İrşādi ve Ḍaʿmi'l-Usrave'ş-Şebāb

Rabat-Sale-Kenitra bölgesinde hem kentsel hem kırsal alanda faaliyet gösteren ve merkezi Yusūfiyye'de yer alan Cemʿiyyetu's-Şafā 18 Temmuz 2006'da Rabat'ta kurulmuş aile, kadın ve gençlik meseleleriyle ilgilenen bağımsız bir dernektir.[293] Dernek 2015-2019 yılları arasında Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı ile aile arabuluculuğu projesi imzalamış ve bu proje kapsamında Bakanlığa düzenli olarak rapor sunmuştur. Resmî bir kurum olan Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı ile bir sivil toplum kuruluşu arasında yapılan bu iş birliği aile arabuluculuğu konusunda önemli bir gelişme olarak kabul edilmektedir. Bu proje karı koca ve ebeveyn ile çocukları arasında yapılacak arabuluculuğu kapsamakta olup projeden genel olarak şunlar hedeflenmektedir:[294]

- Aile içi anlaşmazlıkların çözülmesine ve aile fertleri arasındaki insanî ilişkilerin (ebeveynlik, kardeşlik vb.) korunmasına yardımcı olmak
- Aile ilişkilerinde diyalog kurma, birbirini dinleme ve karşılıklı saygı kültürünün yerleşmesini ve aile istikrarını ve devamlılığını etkileyen gerilimlerin azaltılmasını sağlamak
- Dayanışma, hoşgörü ve vatandaşlık değerlerini pekiştirmek
- İhtiyaç duyulan ailelere psikolojik, sosyal ve hukukî destek gibi danışmanlık hizmetleri sunmak
- Ailenin eğitme ve sosyal işlevini yerine getirebilmesi için rehabilitasyon sürecine katkıda bulunmak
- Çocuk haklarını ve ebeveyn sorumluluğunu korumak

[292]Vişāl, *Taḳrîru't-Tedbîri'l-Meydānî,* 41.
[293] Dernekle ilgili verilen bilgiler derneğin tanıtım broşüründen alınmış olup bkz. Ek 10.
[294]Cemʿıyyetu'ş-Şafā li İrşādi ve Daʿmi'l-Usrati ve'ş-Şebāb ASSAS, "Neşāṭu'l-Visāṭati'l-Useriyye bi Şerāketi Vizārati't-Teḍāmun" (04 Mart 2017).

Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı tarafından finanse edilen aile arabuluculuğu projesini aktif bir şekilde uygulayabilmek ve projeden beklenen hedeflere ulaşabilmek amacıyla Cemʿiyyetu'ş-Şafā tutarlı bir program geliştirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda iyileştirici ve önleyici olmak üzere iki yöntem benimsemiştir:[295]

A. İyileştirici Yaklaşım

Derneğe gelen vakalar Merkezu'l-İstikbal denilen karşılama odasına alınır. Burada ilk olarak bilgi formu doldurulduktan sonra ilgililerle ilk görüşme yapılır. Burada aile arabuluculuğunun önemi, aile arabulucusunun çalışma şekli gibi temel meseleler etrafında bir tanışma ve kaynaşma görüşmesi yapılır. Böylelikle derneğe gelen kişilerin ortama alışmaları ve ilk kez karşılaştıkları arabulucuya güvenmeleri sağlanır. Daha sonra anlaşmazlık yaşayan tarafların arabuluculuk girişimi için onay vermesi gerekir. Onay vermeleri halinde aile kavramını yeniden inşa etme projesi kapsamında iki tarafın da uygun olduğu vakitler dikkate alınarak bir program belirlenir. Görüşmelerin sayısı vakaların durumuna göre değişmekte olup bir görüşmenin süresi bir saat ile iki saat arasında değişir. Bazı durumlarda bir vaka ile yapılan görüşmeler altı aya kadar sürebilmektedir. Taraflarla yapılan görüşmeler sonucunda iki durum ortaya çıkabilir:

⇒ Her iki tarafın da görüşü netleşir. Bu durumda ya her iki tarafın da razı olduğu ortak bir çözüme varılmış olur ya da taraflar bir arada yaşama anlaşması imzalar. Arabuluculuk sürecinin başarılı olması halinde ailenin durumunun takip edilebilmesi için belirli bir süre taraflar özel rehberlik ve takip görüşmelerine katılır.

⇒ Taraflar arasındaki anlaşmazlığın çözülememesi halinde anlaşmalı bir şekilde hukukî çözümlere başvurma kararı alınır.

[295] Bkz. Ek 12.

Aile arabuluculuğu projesi resmî olarak uygulanmaya başladıktan dört sene sonra derneğe eşler arasındaki anlaşmazlıklar, ebeveynler ile çocuklar arasındaki çatışmalar ve kardeşler arası uyuşmazlıklar olmak üzere 55 vaka gelmiştir.

Taraflar	Vakalar	Oran	Sorunların Çeşitleri	Sebepler	Önlem ve Çözümler
Karı-koca	20	%36.36	-Maddi sorunlar: Özellikle kadının çalışması durumunda karşılaşılan sorunlar -Ailevî meseleler: Eşlerin ailelerin karı koca hayatına müdahale etmesi -İletişim sorunları -Her türlü şiddet (özellikle kocanın şiddeti) -Kültürel eşitsizlik	-Alkol -Uyuşturucu bağımlılığı -İşsizlik ya da az ücretle çalışma -Olgunluğun ve iletişim kültürünün zayıflığı -Aldatma -Karı koca ilişkisinde zayıflık -Psikolojik hastalıklar	-Dinleme -Psikolojik destek ve yardım -Şikayetçi tarafa rehberlik ve yönlendirme yapma -Karşı tarafın çağırılması -İki taraf arasında arabuluculuk prosedürlerinin uygulanması -Her iki tarafı da rehberlik ve psikolojik destek açısından Eğitim kurslarına katılımları açısından takip etmek
Anne ve çocuklardan biri	20	%36.36	-Korku -Endişe -Çocukların özgürlük isteği -Para isteme -Ailenin dağılması ve babanın yokluğu	-Aşırı şımartma -İsraf -İletişim kültürünün zayıflığı -Anne baba arasında anlayış eksikliği - Ailenin dağılması	-Dinleme -Psikolojik destek, yardım ve güven verme -Gelmediyse karşı tarafı çağırmak -Her iki tarafı da dinledikten sonra aralarındaki sorunları konuşmak üzere tarafları bir araya getirmek -Çözümlerin kalıcı olmasını sağlamak için her iki tarafla da görüşmelere devam etmek

Baba ve çocuklardan biri	08	%14.54	-Maddi sorunlar (çocukların maddi talepleri) -Etkili iletişimin olmaması -Suistimal -Çocukların özgürlük isteği	-İhmal ve bilgisizlik -İlk eşin üstüne başka bir evlilik -Hukukî bilgisizlik -İletişim yeteneklerinin zayıf olması	-Dinleme -Psikolojik destek, yardım ve güven verme -Gelmediyse karşı tarafı çağırmak -Her iki tarafı da dinledikten sonra aralarındaki sorunları konuşmak üzere tarafları bir araya getirmek -Çözümlerin kalıcı olmasını sağlamak için her iki tarafla da görüşmelere devam etmek
Kardeşler	7	%12.72			
Toplam	55	%100			

Tablo 5: 2019Yılında Cemʿiyyetu's-Şafā'ya Gelen Vakaların Dağılımı.[296]

B. Önleyici Yaklaşım

Dernek, proje kapsamında toplumda bir farkındalık oluşturarak aile içi çatışmaları ve eşler arası uyuşmazlıkları önleyerek boşanmaları azaltabilmek adına vatandaşların yararına aile istikrarının önemini ve aile fertleri arasındaki pozitif ilişkilerin korunmasını vurgulayan bilinçlendirme ve eğitim programları düzenlemiştir. 2018-2019 yılında Cemʿiyyetu's-Şafā'nın düzenlediği bazı programların isimleri şu şekildedir:[297]

- Kadınlara Şiddetle Mücadelede Aile Arabuluculuğunun Rolü
- Aile İstikrarı ve Akademik Mükemmellik Üzerine İletişim Toplantısı

[296]Bkz. Ek 11.
[297] Derneğin faaliyet raporu için bkz. Ek 12.

- Okullarda Şiddetle Mücadelede Aile Arabuluculuğunun Rolü Konusunda Farkındalık Arttırmaya Yönelik Eğitim Kursu
- Toplumsal Şiddet Olgusunun Azaltılmasında Aile Arabuluculuğunun Rolü
- Medenî Hal Kaydının Gerekliliği ve Aile Meselelerindeki Gelişmeler

Önleyici yöntem kapsamında dernek tarafından düzenlenen aile içi bilinçlendirme programları, eşler arasında sağlıklı bir iletişim kurulması ve karı koca arasında yaşanan problemlerin başarılı bir şekilde çözülmesi gibi evlilik ilişkisine yönelik bu seminerlerle sınırlı kalmamış ayrıca ebeveynler ve öğrencilerin velilerine yönelik de farkındalık yaratma ve iletişim toplantıları düzenlenmiştir. Böylelikle Cemʿiyyetu's-Ṣafā aile müessesesini korumanın bütün fertlerini bilinçlendirme ile mümkün olabileceğini göstermeye çalışmıştır. Fatıma el-Būysufî ve Muhammed Kunbāu tarafından düzenlenen bu buluşmalarda anne ve babalar aile içi eğitimin temelleri, aile fertleri arasında diyaloğun nasıl oluşturulacağı, çocuklara karşı nasıl davranılması gerektiği ve eğitim hayatlarında başarılı olmaları için neler yapmaları gerektiği gibi bir dizi soruyu gündeme getirmektedir. Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı ile yapılan ortak proje kapsamında Cemʿiyyetu's-Ṣafā tarafından düzenlenen eğitim seminerleri ve bilgilendirme toplantılarının daha sonraki yıllarda da devam ettiği belirtilmekle beraber sadece projenin yürütüldüğü 2015-2019 yıllarında dernek faaliyetlerinin raporları düzenli olarak tutulmuştur. Zira Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı'nın finansörlük yaptığı aile arabuluculuğu projesi sona erdiğinde dernekteki bazı faaliyetlerin de maddi kaynak eksikliğinden dolayı devam ettirilemediği ifade edilmiştir.

Cemʿiyyetu's-Ṣafā gerek iyileştirici gerek önleyici yaklaşım kapsamında yaptığı faaliyetlere ek olarak 2015 yılında ailelerin dağılmasına sebep olan çatışmaların aile arabuluculuğu yöntemiyle sona erdirilmesi amacıyla dernek ile yargı kurumu arasında iş birliği teklifinde bulunarak aile arabuluculuğu alanında önemli bir adım atmıştır. Rabat Aile Mahkemesi Başkanı'na boşanmayla sonuçlanan aile içi uyuşmazlıkların azaltılması amacıyla mahkeme içinde derneğin aile arabuluculuğu yapabileceği bir ofis açmalarını talep eden bir dilekçe yazmıştır. Ancak mahkeme başkanı derneğe yaptığı ziyaret sonrasında Rabat'ın Yusūfiyye'den farklı bir yapısı

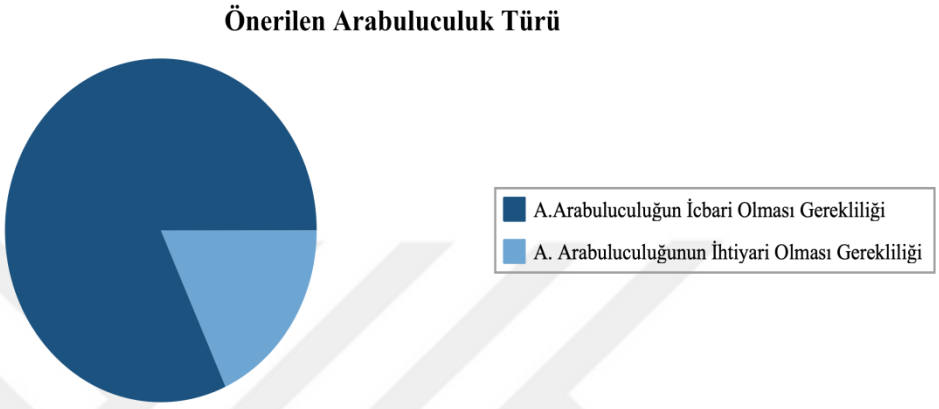
olması ve mahkemeye farklı kesimlerden insanların gelmesi hasebiyle mahkemenin Cemʿiyyetu's-Ṣafā'ya bağlı arabuluculuk merkezine davalıları yönlendirmesinin zor olacağını belirterek derneğin iş birliği teklifini reddetmiştir. Nitekim Cemʿiyyetu's-Ṣafā ve Rabat Aile Mahkemesi'ne yapılan ziyaretlerde Yusūfiyye Bölgesinin Rabat'a göre daha kırsal ve az gelişmiş bir bölge olduğu dikkat çekmiştir. Mahkemeye başvuran çiftlerin anlaşmazlık sebeplerinin Yusūfiyye'deki derneğe başvuran eşlerin arasındaki problemlerden farklılık gösterebileceği dolayısıyla mahkeme başkanının derneğin iş birliği teklifini reddetme gerekçesinde haklılık payı olduğu anlaşılmıştır. Diğer taraftan Cemʿiyyetu's-Ṣafā'nın bu teklifi, mahkemenin aile arabuluculuğu yapan derneklerden istifade etmek suretiyle boşanma davalarının azalmasına katkı sağlayabileceğini göstermesi bakımından önemli bir girişim olmuştur. Ancak Rabat merkezde aktif bir şekilde aile arabuluculuğu yapan dernek ya da merkezlerin yok denilecek kadar az olması ya da aile arabuluculuğu hizmeti veren derneklerin bir süre sonra kapanması mahkemenin anlaşmazlık yaşayan eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulunurken çiftleri yönlendirebileceği bir dernekle iş birliği yapmasına imkân vermemektedir. Nitekim Fas'ta bulunulan süre boyunca Rabat'ta aile arabuluculuğu yapan derneklerin çeşitli platformlarda araştırılmasına rağmen aktif olarak arabuluculuk yapan herhangi bir derneğe ulaşılamamış, sadece Şebeketu Şeml'e bağlı Muntedā ez-Zehra ve MuessesetuRazzānli'd-Dirāsāti'l-İstirātîciyyetiḤavle'l-Usrave'l-Muctemeʿ gibi aile arabuluculuğu alanında akademik çalışmalar yapan ve çeşitli eğitim programları düzenleyen birkaç derneğin olduğu tespit edilmiştir.

2.2.3.2. STK'larla Yapılan Mülakatlardan Elde Edilen verilerin Analizi

Fas'ta aile arabuluculuğu hizmeti veren on kuruluşla yapılan mülakatlardan elde edilen veriler farklı temalar altında toplanarak MAXQDA programı aracılığıyla çeşitli grafikler oluşturulmuştur.[298] Bu grafikler üzerinden Fas'ta aile arabuluculuğu yapan derneklere insanların daha çok hangi sebeplerle başvurduğu, merkezlerin işleyişine dair hususlar, mahkemelerin boşanmak isteyen karı koca arasında uzlaştırma

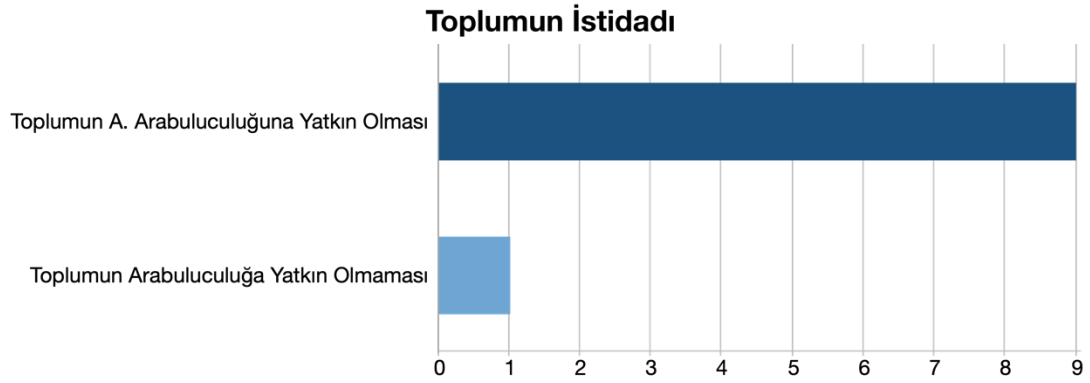
[298] Mülakatlarda dernek yetkililerine yöneltilen sorular için bkz. Ek 13.

girişiminde bulunurken aile arabuluculuğu yapan dernek ya da merkezlerden yardım alıp almadığı, merkezlerde çalışan arabulucuların bu alanda yeterlilikleri, aile arabuluculuğu alanında karşılaşılan zorluklar ve toplumun aile arabuluculuğuna yatkınlığı hakkında nitel veri analizi yapılmaktadır.

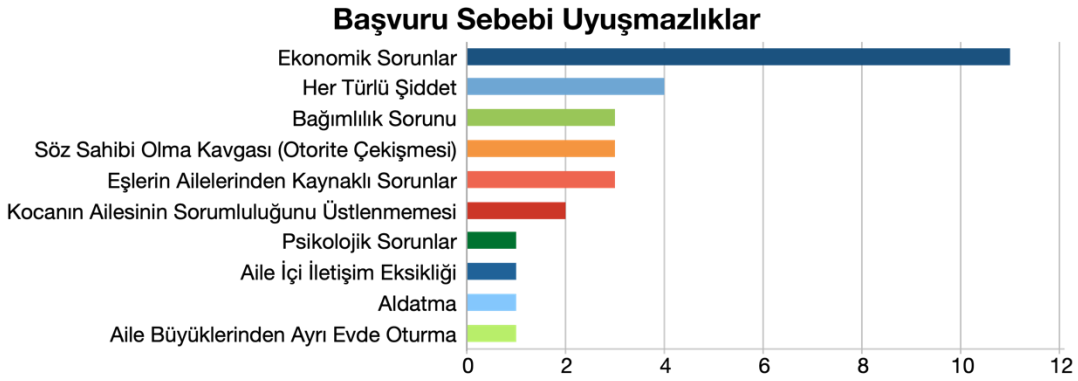

Fas Aile Kanunu'nda aile arabuluculuğuyla ilgili hükümlerin yer alması gerektiği çeşitli platformlarda dile getirilmekte ve nasıl bir aile arabuluculuğu modeli ortaya konması gerektiğiyle ilgili çeşitli tartışmalar yapılmaktadır. Ürdün'de olduğu gibi boşanmak isteyen çiftlerin mahkemeye başvurmadan önce bir arabuluculuk ofisine gitmeleri zorunlu mu tutulmalı yoksa Fransa'da olduğu gibi boşanmak isteyen eşlerin bir aile arabulucusundan yardım almaları tarafların tercihine mi bırakılmalı [299] sorusu görüşme yapılan derneklere yöneltilmiştir. Katılımcıların büyük bir kısmı çiftler arasındaki sorunların mahkemeye intikal ettikten sonra çözülmesinin daha zor olduğunu dolayısıyla aile arabulucusuna başvurmanın zorunlu olmasını gerektiğini belirtirken bir kısmı da tarafların böyle bir zorunluluklarının olmasını aile arabuluculuğunun özüne ters olduğunu ve taraflardan birinin ya da ikisinin de razı olmadıkları bir girişimin başarılı sonuç vermesinin mümkün olamayacağını ifade etmiştir. Halk tarafından bilinirliliğini arttırmak için Ürdün ve İtalya'da olduğu gibi başlangıçta aile arabuluculuğunun zorunlu tutulması daha isabetli görünmektedir.

[299]el-Laṭīf, *el-Visāṭatu'l-Useriyye*, 93.

Fas'ta "*el-visâtatu'l-useriyye*" (aile arabuluculuğu) kavramı henüz yeni olmakla beraber toplumun ileri gelenleri, imamlar, kabile reisleri, ailedeki hatırı sayılan akrabalar, âlimler vasıtasıyla aralarında problemler olan ve boşanma eşiğine gelmiş karı kocanın ya da miras, anne babaya bakma, iş ortaklığı gibi hususlarda çatışma yaşayan aile bireylerinin arasını bulma ve onları uzlaştırma çabaları Fas'ın kültüründe önemli bir yere sahiptir. Nitekim derneklerle yapılan görüşmelerde Fas toplumunun aile arabuluculuğuna yatkın olup olmadığı sorusuna neredeyse hepsi olumlu cevap vermiştir. Derneklerin çoğu topluma yönelik *el-visâtatu'l-useriyye* kavramı hakkında bilgi veren ve aile birliğinin muhafazasında ne kadar önemli olduğunu anlatan bilinçlendirme programları yapılması halinde insanların bu mekanizmayı kolaylıkla benimseyeceğini belirtmiştir.

Genel olarak aile özelde ise aile arabuluculuğu alanında hizmet veren derneklere gelen çiftlerin hangi meselelerde anlaşmazlık yaşadığını ve bu sebeple derneğe aralarını düzeltmeleri ya da hukukî rehberlik yapmaları için başvurdukları sorulduğunda grafikte de görüldüğü üzere açık ara farkla ekonomik sorunlar ilk sırada yer almaktadır. Ailevî problemlerin başında gelen maddi sıkıntılar daha çok kocanın işsiz ya da ilgisiz olmasından kaynaklı karısının ve çocuklarının nafakasını sağlayamamasından kaynaklanmaktadır. Karı koca arasında yaşanan ekonomik sıkıntıların bir başka versiyonu ise kadının da bir işte çalışıyor olmasından kaynaklı iktisâdi otorite sorunudur. Arabuluculuk için derneğe gelen başvuru sebepleri arasında kadının çalışmasını da sayan dernekler bu durumu, kadının kocasına itaatsizliğinin temel sebebi olarak tespit etmektedir. Zira kadın da erkek gibi aile ekonomisine katkıda bulunmaya başladığında eşler arasında aile ekonomisinin idaresinde ve ev işlerinin yürütülmesinde tartışmalar yaşanmaktadır.

Derneklerin bu tespitinden anlaşılan o ki; kadınların çalışma hayatına girmesi ev işlerinin öncelikli olarak kadının görevi olarak görülmesi algısını değiştirmediğinden kadın evde kaldığı vakitlerin önemli bir kısmını ev işlerine ayırmakta ve iş yükü artan kadın bir süre sonra kocası ile iş bölümü kavgası yapmaya başlamaktadır. Dolayısıyla kadının ücretli bir işte çalışmaya başlaması o zamana kadar cinsiyete dayalı devam eden iş bölümündeki iç işler dış işler dengesini sarsmakta, kocanın bir taraftan iktisadi otoritesini karısıyla paylaşırken bir taraftan da ev işlerindeki sorumluluğa ortak olması karı koca arasında gerilimin artmasına sebep olmaktadır.

Burada dikkat çeken bir başka husus ise kadının çalışmasının eşler arasında otorite kavgalarına sebep olduğunu ve bu kavgaların çoğalarak çiftleri boşanmaya kadar sürüklediği belirten derneklerden biri Meknes'te (Cemʿiyyetu Şekāyik) diğeri ise Yusūfiyye yani Rabat'a yakın bir bölgede (Cemʿiyyetu's-Şafā') yer almaktadır. Meknes Fas'ın gelişmiş bir şehri olması, Yusūfiyye ise ülkenin başkenti olan Rabat'a yakın olması hasebiyle güneydeki şehirlere nispeten refah seviyesi daha yüksek olup bu şehirlerde çok fazla geçim sıkıntısı yaşanmamaktadır. Ülkenin daha güneyinde yer alan Raşîdiyye'de bulunan Ummü Benîn Derneği'nde çalışan Meryem el-Alevî ile yapılan görüşmede ise kadının çalışmasının eşler arasında bir anlaşmazlık sebebi olup olmadığı sorulduğunda el-Alevî, bu bölgenin farklı bir kültürel yapıya sahip olduğunu belirtmiştir. el-Alevî, Tāfilālet Bölgesi'nde kadınların yoğun emek gerektiren işlerde çalıştıklarını ve erkeklerden daha fazla ev ekonomisine katıldıklarını (hatta bazı evlerde sadece kadınların çalıştığını ve erkeklerin işsiz olduğunu) belirtmiştir. Buna rağmen, bu durumun kadınlar için bir boşanma nedeni olmadığını vurgulamıştır. Ayrıca el-Alevî, bu bölgede boşanmış kadına diğer bölgelere nazaran daha fazla toplumsal baskı uygulandığını dolayısıyla kadınların kolay kolay boşanma kararı alamadıklarını dile getirmiştir.

Merkezlere yapılan başvurular arasında ikinci sırada yer alan şiddet sorunu daha çok kocasından fiziksel, psikolojik ya da ekonomik şiddet gören kadınları kapsamaktadır. Özellikle cinsel saldırı gibi mahrem kabul edilen meselelerde yargıya ya da emniyete başvurmaya çekinen kadınlar, resmî organlarla herhangi bir bağlantısı olmayan ve çoğunlukla kadınlar tarafından idare edilen aile arabuluculuğu merkezlerine yönelmektedir. Nitekim Fas toplumunda meydana gelen bir takım sosyokültürel değişimlerle bağlantılı olarak boşanma talebiyle yargıya sunulan uyuşmazlık davaları arasında anormal cinsel ilişki taleplerinden kaynaklı cinsel şiddet vakalarında artış yaşandığı hâkimler tarafından ifade edilmektedir. Alkol ve uyuşturucu kullanan kocaların dinen caiz olmayan ve kadının sağlığını tehdit eden cinsel taleplerde bulunması ya da sayısı az da olsa karılarını fuhşa zorlayarak evi fuhuş

merkezine çevirmek istemeleri cinsel şiddetten kaynaklı boşanma başvuruları arasında yer almaktadır.[300]

Arabuluculuk ya da hukukî danışmanlık talep etmek üzere derneklere gelen çiftlerin arasındaki anlaşmazlıkların bir sebebinin de aile büyüklerinden ayrı oturmak olduğunu belirtilmiştir. Eşlerden birinin (genelde koca) ailesiyle oturmanın karı koca arasında problemlere sebep olması alışılmış bir durum olmakla beraber aile büyüklerinden ayrı oturmanın karı koca arasındaki kavgaların sebebi olarak görülmesi ilk anda şaşırtıcı gelmektedir. Aile tiplerinde küresel boyutta görülen değişimle beraber dünyanın pek çok yerinde aile büyükleriyle beraber yaşandığı kalabalık geniş aile modelinden sadece ebeveyn ya da tek ebeveyn ve çocuklardan oluşan daha az sayıda aile ferdinin bir arada yaşadığı aile modellerine doğru bir geçişin olduğu görülmektedir. Fas'ın bazı bölgelerinde halen geniş aileler çoğunlukta olmakla beraber modern şehirlerde geniş aile kavramı yerini hızla çekirdek aileye ya da farklı aile modellerine bırakmaktadır. Aile ve Çocuk Danışma Meclisi de aile yapısında benzeri görülmemiş bir çeşitlilik yaşandığına, çekirdek aile ve geniş aile dışında tek ebeveynli aileler, kadının evin geçimini sağlayan asıl kişi veya tek kişi olduğu aileler, çocuksuz çiftler ve evlilik dışı birlikteliklerin giderek çoğalarak geleneksel aile yapısının bozulduğuna ve aile fertlerinin sayısında azalma olduğuna dikkat çekmektedir. Bu değişimlerin temel nedeninin kentlerin genişlemesi, kızların eğitim seviyesinin ve kadınların çalışma oranlarının artması, kadının sosyal statüsünde meydana gelen değişim, evlenme yaşının düşmesi ve yeni aile değerlerinin ortaya çıkması olduğunu belirtmektedir.[301]

Çekirdek aile, karı kocanın özgürce hareket edebilmesi ve aile büyüklerinin baskısı olmadan kendi kararlarını alabilmeleri açısından gençler için daha cazip bir seçenek olarak görülmektedir. Zira aile ilişkilerini düzenleyen değerlerde yaşanan değişimle birlikte aile büyüklerinin otoritesinin giderek azaldığı ve aile içinde itaate dayalı ilişkiler yerine karşılıklı iletişime dayalı diyalog yönteminin önemsendiği

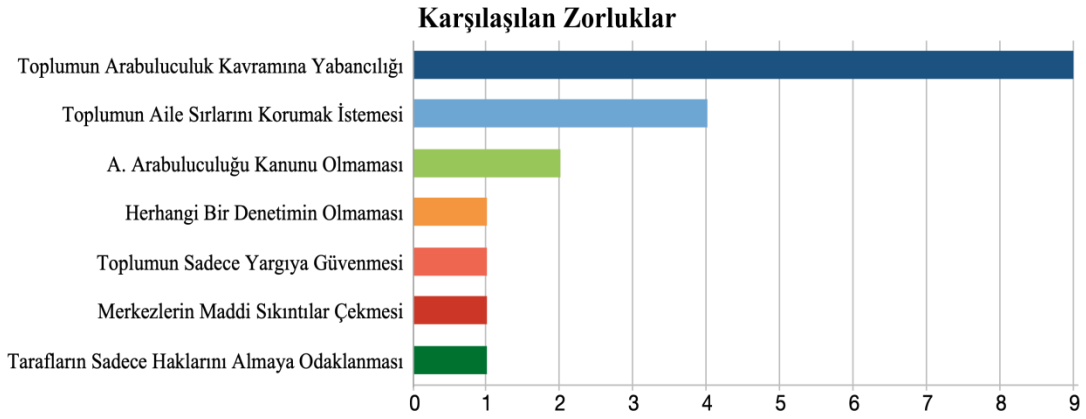
[300] ʿAmmār Ḥamdāş, *Muḳārabetu'l-Visāṭati'l-Useriyye fi's-Siyāḳı's-Sūsyūs̱eḳāfiyyi'l-Maġribî,* ed. Ḫaṭîce Emetî (Fes: Dāru'l-Ḳaraviyyîn, 2022), 118-119.
[301] CNDH, "el-Meclisu'l-İstişārî li'l-Usra ve'ṭ-Ṭufūle", 8.

görülmektedir.[302] Karı koca arasındaki sevgi ve muhabbetin daha rahat açığa çıkabilmesi ve çocukların eğitiminde karar merciinin sadece ebeveynler olması çekirdek ailenin yaygınlaşmasında ve tercih edilmesinde etkili olmaktadır. Bununla birlikte gerek maddi açıdan gerek çocukların bakımı noktasında aile büyüklerinin desteğinden uzak kalan ve evin her türlü idaresini tek başına yürütmeye çalışan karı koca arasında zamanla anlaşmazlıklar yaşandığı ve bu anlaşmazlıkların boşanmaya kadar varabildiği görülmektedir. Nitekim Ammār Hamdāş'ın Şebeketu Şeml derneğine gelen vakalar üzerinden Fas'ın sosyokültürel yapısının aile arabuluculuğu başvurularına etkisini incelediği raporda, aile içi uyuşmazlıkların çoğunlukla evliliğin ilk 15 yılını kapsayan (20-35 yaş aralığı) birinci evrede yaşandığı görülmektedir.[303] Hamdāş bu durumla ilgili olarak ailelerin eskisi gibi evliliğin ilk yıllarında çocuklarını desteklemediğini ifade etmekte ve günümüzde özellikle yeni evlenen çiftlere maddi ve manevi destek sağlayacak modern kurumlara ihtiyaç duyulduğuna dikkat çekmektedir.[304] Diğer taraftan derneklere yapılan başvuruların sebepleri arasında dördüncü sırada kayınvalide, kayınpeder, görümce gibi eşlerin ailelerinden kaynaklı sorunlar gelmektedir. Karı koca arasındaki yaşanan anlaşmazlıkların ailelerden kaynaklanması sadece geniş ailelerde değil onlardan ayrı yaşayan çekirdek ailelerde de çok sık rastlanan bir durumdur.

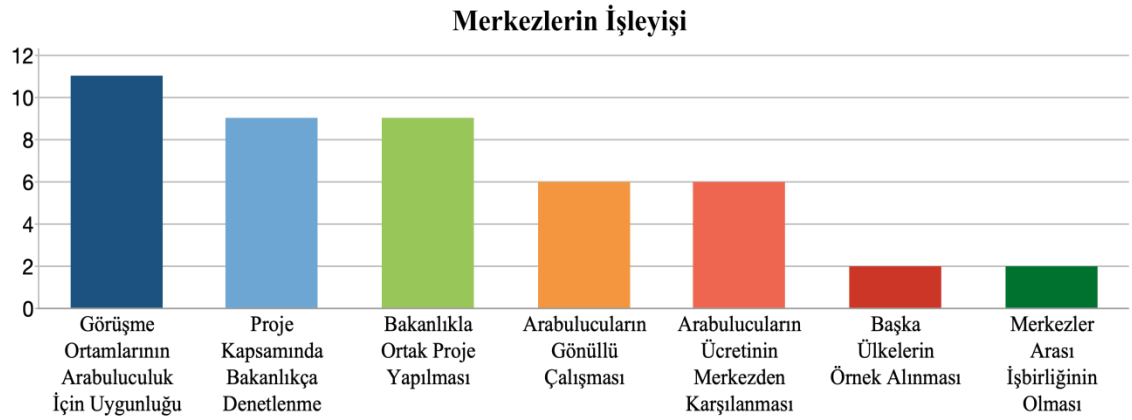
[302]CNDH, "el-Meclisu'l-İstişārî li'l-Usra ve'ṭ-Ṭufūle", 9.

[303]Şebeketu Şeml derneğinde aralarında arabuluculuk yapılan 44 vakada evliliğin birinci evresinde olan (20-35 yaş arası) 21 vaka, ikinci evresinde olan (36-45 yaş arası) 13 vaka, üçüncü evresinde olan (45 yaş ve üstü) 10 vaka bulunmaktadır. Bu tablodan evliliğin ikinci ve üçüncü evresine doğru karı koca arasındaki çatışmaların azaldığı ve aile fertleri arasındaki ilişkiler daha normal hale geldiği anlaşılmaktadır. Zira bu aşamada aileye çocukların da katılımıyla yeni telaşeler başlamakta ve ebeveynler çocukların çıkarlarına odaklanmaktadır. Ancak hem ilk evrede çözülemeyen sorunların devam etmesi hem de çocuk bakımıyla ilgili yeni anlaşmazlıkların ortaya çıkması sebebiyle ikinci evrede de aile içi çatışmaların yaşanabildiği görülmektedir. Karı koca arasında üçüncü evrede meydana gelen anlaşmazlıklar ise evliliğin ilerleyen süreçlerinde kocanın karısını ve çocuklarını ihmal etmesi, kocanın geçim kaynağının kaybetmesi, eşlerden birinin aldatması, kocanın uzun süredir evli olmasına rağmen resmî olarak evliliği tescil ettirmemesi gibi etkenlerden kaynaklanabilmektedir. Bkz. Ḥamdāş, *Muḳārabetu'l-Visāṭati'l-Useriyye,* 65-70.

[304]Ḥamdāş, *Muḳārabetu'l-Visāṭati'l-Useriyye,* 65-66.

Fas'ta aile arabuluculuğu hizmeti veren derneklere bu süreçte ne gibi zorluklarla karşılaştıkları sorulduğunda neredeyse tamamı insanların "*el-visâtatu'l-useriyye*" kavramına yabancı olduğunu, derneğe gelenlerin genellikle boşanmaya karar veren kişiler olduğunu belirtmiştir. Bu kişilerin eşiyle arasındaki problemlerin çözülerek tekrar aile birliğinin sağlanması yönünde bir talebi olmayıp daha çok boşanabilmek için hukukî olarak neler yapması gerektiği konusunda destek almak üzere bu tür derneklere yönelmektedir. Derneklerin kendilerine gelen eşler arasında arabuluculuk yapmaya çalışırken zorlandıkları diğer husus ise çiftlerin aile içinde yaşadıkları olayları yabancı bir kimseye anlatmak istememeleridir. Muhafazakâr ailelerde daha çok görülen aile sırlarını koruma eğilimi, arabuluculuk yapacak kişinin karı koca arasındaki sorunların altında yatan sebepleri anlamasına engel olmakta dolayısıyla arabulucular ilk olarak eşlerin güvenini kazanmak için çabalamaktadır.

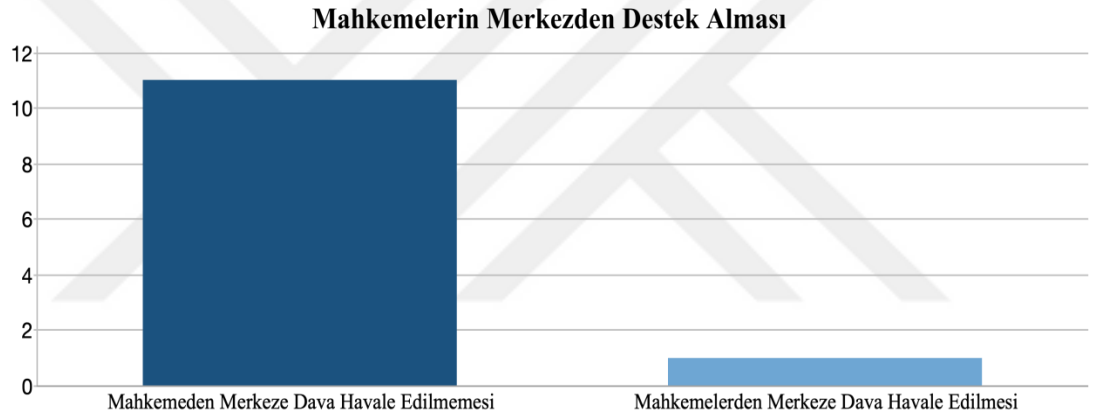

Fas'ta aile arabuluculuğu uygulamalarının sivil toplum kuruluşları tarafından yürütüldüğü tespit edildikten sonra bu kuruluşların işleyişleri hakkında bilgi almak üzere saha çalışması yapıldığı gibi aynı zamanda konuyla alakalı yapılan çalışmalardan yararlanılmıştır. Gerek derneklere yapılan ziyaretlerde gerek bu dernekler hakkında yapılan çalışmalarda aile arabuluculuğu hizmeti veren sivil toplum kuruluşlarının arabuluculuk için uygun ortamlara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle aile mahkemelerindeki sulh odalarıyla kıyaslandığında çok daha ferah ve dış etkenlerden uzak odalarda çiftlerle ayrı ayrı ve birlikte görüşmeler yapıldığı dikkat çekmektedir. Nitekim bu durum mahkeme dışında gerçekleştirilen ve alternatif çözüm yollarından biri olan arabuluculuğun sulh prosedürüne nazaran daha başarılı olmasında önemli bir etken olarak görülmektedir.

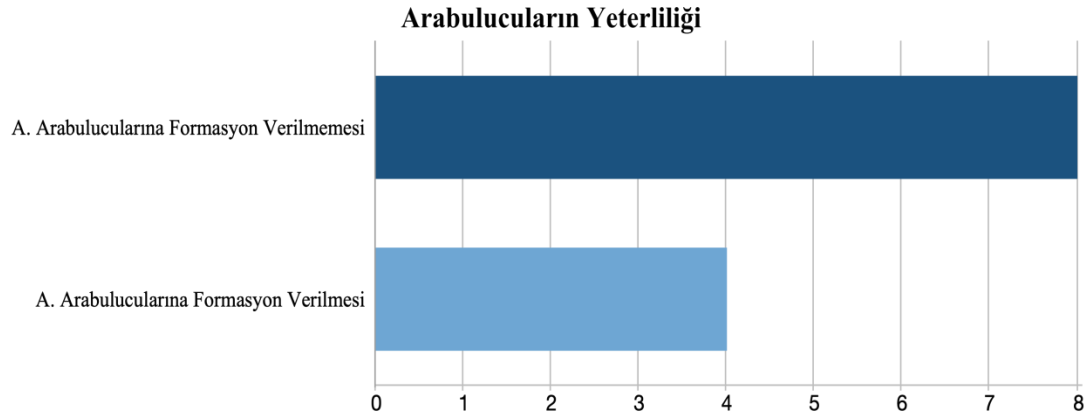
Devlete bağlı olmayan sivil toplum kuruluşlarının yaptıkları faaliyetlerin resmî makamlar tarafından denetlenip denetlenmediği sorusuna ise 2013-2017 yılları arasında Aile ve Dayanışma Bakanlığı'nın finanse ettiği aile arabuluculuğu projesine dahil olan dernekler bu proje kapsamında Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı'na yıllık rapor gönderdiklerini, proje sona erdikten sonra ise herhangi bir denetimin olmadığını belirtmişlerdir. Bakanlığın hazırladığı projeye katılmayanlar ise herhangi bir kurum tarafından denetlenmediklerini ifade etmiştir.

STK'ların bünyesindeki aile arabulucularının bir kısmı gönüllü olarak hizmet verirken bir kısmının ücreti merkezler tarafından karşılanmaktadır. Aile meseleleriyle ilgilenen ve aile arabuluculuğu hizmeti veren dernek ya da merkezlerin birbirleriyle ortak çalışmadığı ise mülakat sonuçlarında net bir şekilde görülmektedir. Sadece iki

dernek bu alanda hizmet veren bir başka dernekle iş birliği yaptığını belirtmiştir. Diğer dernekler ise böyle bir iş birliğinin bulunmadığını sadece derneğe başvuran kişilerin maddi sorunları olması halinde bu konuda destek veren kuruluşlara yönlendirme yaptıklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca derneklere aile arabuluculuğu alanında örnek aldıkları bir ülke olup olmadığı sorusuna sadece iki dernek olumlu cevap verirken diğerleri olumsuz cevap vermiştir. Fransa, Belçika, Kanada, İngiltere gibi devletlerin adını veren arabulucuların ise bu ülkeleri bireysel olarak örnek aldıkları, çalıştıkları derneklerin böyle bir stratejik planı olmadığını anlaşılmaktadır.

Fas Aile Kanunu'nun 82. maddesinde mahkemenin boşanmak isteyen eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulurken iki hakem, aile meclisi ya da bu hususta uzman gördükleri kimseyi görevlendirebileceği belirtilmekte ancak burada uzman olarak kimlerin görevlendirilebileceği belirtilmemektedir. Aile arabuluculuğu hizmeti veren derneklerin bu maddeden hareketle mahkeme tarafından görevlendirip görevlendirilmediği sorusuna bir dernek dışında olumsuz cevap verilmiştir. Aile mahkemelerinden kendisine dava havale edilen Tanca Derneği ise bunun çok az sayıda olduğunu belirtmiştir.

Aile arabuluculuğu hizmeti veren derneklere bünyesinde çalıştırdıkları arabuluculara yönelik herhangi bir eğitim programı, kurs ya da atölye düzenleyip düzenlemedikleri sorulduğunda çoğunluğu derneklerinde böyle bir eğitimin verilmediğini, arabulucuların bireysel çabalarıyla eğitim programlarına ve seminer, çalıştay, konferans gibi akademik çalışmalara katılmak suretiyle kendilerini geliştirmeye çalıştıklarını ifade etmişlerdir. Bazı derneklerin ise arabuluculukla ilgili verdikleri eğitimler istikrarlı bir şekilde sürdürülememiştir.

Bu bölümde Fas'ta aile arabuluculuğunun önemi, aile arabuluculuğunun hukukî alt yapısı, aile arabuluculuğunun gelişimine yönelik resmî girişimler ve aktif olarak aile arabuluculuğu yapan STK'lar incelenmiştir. Aile arabuluculuğuna yönelik gerek Tahkim ve Anlaşmalı Arabuluculuk Kanunu'nda gerek Aile Kanunu'nda doğrudan bir hüküm bulunmamaktadır. Aile Kanunu'nun 82. maddesinde hâkimin boşanmak isteyen eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulunurken iki hakem, aile meclisi veya uzman gördüğü kişiyi görevlendirebileceği belirtilmektedir. Maddede yer alan hakemler ve aile meclisi, mahkemenin eşlerin arasındaki problemleri çözmesi ve aralarındaki anlaşmazlığı gidermesi için karı kocanın akrabalarını görevlendirmesini ifade ederken uzman görülen kimsenin görevlendirilmesi kısmı çok kapsamlı bir ifade olup psikolog, aile danışmanı, rehberlik uzmanı, sivil toplum kuruluşları gibi çeşitli grupların eşler arasından uzlaştırma girişiminde bulunmasında hukukî bir delil sayılmaktadır. Aile arabuluculuğu hizmeti veren STK'larla yapılan mülakatlardan elde edilen sonuçları bazıları şu şekildedir:

- Aile arabuluculuk hizmeti veren sivil toplum kuruluşları arabuluculuk için uygun ortamlara sahiptir.
- Birkaç dernek dışında aile arabuluculuğuyla ilgili çalışmalarda başka ülkelerin uygulamaları örnek alınmamaktadır.
- STK'ların bünyesinde çalışan arabulucular bireysel çabalarıyla eğitim programlarına ve seminer, çalıştay, konferans gibi akademik çalışmalara katılmak suretiyle kendilerini geliştirmeye çalışmaktadır.
- Toplumun arabuluculuk kavramına yabancı olması, Aile arabuluculuk kanunu olmaması, sivil toplum kuruluşlarının maddi sıkıntılar çekmesi gibi hususlar aile arabuluculuğunda karşılaşılan zorluklar arasında zikredilmektedir.
- Aile arabuluculuk alanında hizmet veren derneklere gelen çiftlerin başvuru sebepleri açık ara farkla ekonomik sıkıntılardır.
- Maddi sıkıntıların başında kocanın, kadın ve çocukların nafakasını sağlayamaması gelmektedir.
- Karı koca arasında yaşanan ekonomik sıkıntıların bir başka versiyonu ise kadının da bir işte çalışıyor olmasından kaynaklı iktisâdi otorite sorunudur.
- Arabuluculuk ya da hukukî yönlendirme yapmak üzere derneklere gelen çiftlerin arasındaki anlaşmazlıkların bir sebebinin de aile büyüklerinden ayrı oturmak olduğunu belirtilmiştir. Zira evin maddi manevi bütün yükünü tek başına omuzlayan çiftler bir süre ekonomik olarak geçinmekte ya da çocukların bakımında zorlanmakta bu da aralarında anlaşmazlıkların yaşanmasına sebep olmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FAS HUKUKUNDA AİLEVÎ UYUŞMAZLIKLARIN ÇÖZÜMÜNDE BAŞVURULAN ALTERNATİF UYUŞMAZLIK ÇÖZÜM YÖNTEMLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. Fas'ta Uygulanan Şekliyle Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemlerinin Kavramsal Değerlendirmesi

Sulh, tahkim ve arabuluculuk kavramları hakkında yapılan tanımlar benzerlik göstermekle beraber bu yöntemler pratiğe farklı şekilde yansıyabilmektedir. Her ülkede farklı tezahürleri bulunan bu kavramların Fas'ın hukukî, sosyolojik ve kültürel şartlarına göre yeni bir çerçeveye büründüğü söylenebilir. Aile hukukuyla ilgili meselelerde sulh kavramı, boşanma başvurusunda bulunan eşler arasında mahkeme tarafından yürütülen resmî uzlaştırma girişimlerinin tamamını ifade etmektedir (sulh prosedürü). Tahkimin ise mahkemenin eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulunurken başvurabileceği yardımcı yöntemlerden biri olarak ifade edilmesi tahkimin sulh prosedürü olarak tabir edilen ıslah girişimlerinin bir alt kolu olarak görüldüğü izlenimi uyandırmaktadır.

Sulh prosedürü kavramına gelince, sulhun özellikle Mâlikî mezhebindeki tanımı dikkate alındığında aile davalarında uygulanan uzlaştırma girişimlerinin sulh prosedürü şeklinde isimlendirilmesi bazı araştırmacılar tarafından eleştirilmektedir. Zira Aile Kanunu'nda aralarında uzlaştırma girişiminde bulunulacak eşler arasında Borçlar Kanunu'nda olduğu gibi herhangi bir sulh sözleşmesi imzalanması ya da eşlerin bir bedel veya haktan vazgeçmesi şeklinde bir sulh bedeli üzerinde anlaşması gibi hükümler yer almamaktadır. Aynı şekilde Borçlar Kanunu'nun 1106. maddesinde taraflar arasında yapılan sulh sözleşmesinden dönülemeyeceği ifade edilirken mahkeme tarafından karı koca arasındaki uyuşmazlığın çözülerek sulhun sağlanması bozulamaz bir durum olarak görülmemekte ve eşlerin anlaşamamaları halinde yeniden boşanma başvurusunda bulunmaları önünde herhangi bir engel bulunmamaktadır. Diğer taraftan Mâlikî mezhebi fakihlerinden İbn Arafe (ö. 803/1401) bir hak veya

davadan maddi bir bedel olmadan vazgeçilmesini sulh olarak kabul etmemektedir.[305] Aile davalarında ise sulh girişiminde bulunan hâkim ya da onun görevlendirdiği yardımcıların huzurunda eşler herhangi bir maddi bedel ya da haktan vazgeçme durumu olmaksızın sadece konuşarak uzlaşmaya çalışmaktadır.

Talâk ve tatlîk davalarında bir bedel karşılığı sulh yapılabilmesi sadece boşanma izninden veya boşanma kararından doğan maddi haklar kısmında söz konusu olabilir.[306] Nitekim Aile Kanunu'nda muhâlea yoluyla ayrılmaya karar veren eşlerin hulʿ bedelinde anlaşamaması halinde mahkemenin aralarında uzlaşma sağlama girişiminde bulunacağını belirten maddede sulh kavramı kullanılmaktadır.[307] Kocanın boşanmak istemesi ya da karı koca arasında şiddetli geçimsizlik bulunması halinde mahkemenin karı koca arasında uzlaştırma girişiminde bulunması gerektiği ise "*ifsad etmenin/bozmanın tersi*",[308] "*aralarındaki düşmanlığı ve anlaşmazlığı gidermek*"[309] anlamlarına gelen "ıslah" kavramıyla ifade edilmektedir.[310] Dolayısıyla Aile Kanunu'nda yer alan anlaşmazlık yaşayan eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulunulmasıyla ilgili maddelerin sulh prosedürü (مسطرة الصلح) şeklinde ifade edilmesi kavram kargaşasına sebep olabilmektedir. Konuyla ilgili yapılan çalışmaların çoğunda anlaşmazlık yaşayan karı koca arasında mahkeme tarafından uzlaştırma girişiminde bulunulması aile uzlaşması (الصلح الأسري) şeklinde ifade edilmekle beraber Muhammed Şeyluh eşler arasında herhangi bir bedel olmaksızın anlaşma sağlanması hususunda sulh kavramı yerine ıslah kavramının kullanılmasını önermektedir.[311] Netice olarak Aile Kanunu'nda da dikkate alınan sulh-ıslah ayrımı doğrultusunda talâk ve tatlîk davalarındaki eşler arasında uzlaştırma girişimleri için ıslah prosedürü ifadesinin kullanılması daha isabetli görünmektedir.[312]

---

[305]Aḥmed b. Muḥammed eṣ-Ṣāvî el-Mâlikî el-Ḫalvetî eṣ-Ṣāvî, *Ḥāşiyetü'ṣ-Ṣāvî ʿale'ṣ-Ṣerḥi's-Saġîr* (Mısır: Dāru'l-Meʿārif, ts.), 3/409.

[306]Şeyluḥ, "Ḳırāʾatun Mîtūdūlūciyye li Mefhūmi'ṣ-Ṣulḥ fî Ḳaḍāyā eṭ-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ", 19.

[307]إذا اتفق الزوجان على مبدإالخلع؛ واختلفا في المقابل؛ رفع الأمر الى المحاولة الصلح بينهما (مدونة الأسرة، ١٢٠)

[308]İbn Manẓūr, "Ṣulḥ", 2/2/517.

[309]*el-Muʿcemu'l-Vasîṭ*, "Ṣulḥ" (Erişim 20 Şubat 2024).

[310]محكمة أن تقوم بكل الإجراءات، بما فيها انتداب حكمين أو مجلس العائلة، أومن تراه مؤهلا لإصلاح ذات البين (مدونة الأسرة، ٨٢)

[311]Şeyluḥ, "Ḳırāʾatun Mîtūdūlūciyye li Mefhūmi'ṣ-Ṣulḥ fî Ḳaḍāyā eṭ-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ", 19.

[312] Burada ıslah prosedürü kavramı bir tavsiye niteliğinde olup çalışma boyunca Fas'taki kullanıma sadık kalınarak sulh prosedürü ifadesi kullanılmıştır.

Fas'ta aile arabuluculuğu (الوساطة الاسرية) kavramı ise, eşler arasındaki anlaşmazlıkların mahkeme dışındaki sivil girişimlerle giderilmesi anlamına gelmektedir. Fas hukukunda aile arabuluculuğuyla ilgili gerek Tahkim ve Anlaşmalı Arabuluculuk Kanunu'nda gerek Aile Kanunu'nda doğrudan bir hüküm bulunmamaktadır. Aile Kanunu'nun 82. maddesinde hâkimin boşanmak isteyen eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulunurken iki hakem, aile meclisi veya uzman gördüğü kişiyi görevlendirebileceği belirtilmektedir. Maddede yer alan hakemler ve aile meclisi, mahkemenin eşlerin arasındaki problemleri çözmesi ve aralarındaki anlaşmazlığı gidermesi için karı kocanın akrabalarını görevlendirmesini ifade etmektedir. Uzman görülen kimsenin görevlendirilmesi kısmı ise çok kapsamlı bir ifadedir. Bu ifade psikolog, aile danışmanı, rehberlik uzmanı, sivil toplum kuruluşları gibi çeşitli grupların eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulunmasında hukukî bir delil sayılmaktadır. Nitekim Fas'taki çeşitli sivil toplum kuruluşları Aile Kanunu'nun çıkarıldığı 2004 senesinden sonra hızlı bir şekilde aile arabuluculuğu şubesi açmış ya da sadece aile arabuluculuğu hizmeti veren merkezler kurulmuştur. Ayrıca aile arabuluculuğu sertifikası almak suretiyle herhangi bir derneğe bağlı olmaksızın bireysel olarak aile arabuluculuğu yapanların sayısında ciddi artış olmuştur. Bu tür dernek, merkez ya da arabulucu kişilerin dışında Fas'ta resmî olarak aile arabuluculuğu hizmeti veren herhangi bir kurum bulunmamaktadır. Son yıllarda aile arabuluculuğunun aile birliğinin devamını sağlama noktasında önemli bir yöntem olduğunun bilincine varılmasıyla aile arabuluculuğunun hukukî ve kurumsal alt yapısının hazırlanarak bir aile arabuluculuğu müessesesinin kurulması yönünde taleplerin arttığı ve bu doğrultuda çeşitli girişimlerde bulunulduğu görülmektedir.

Özel olarak aile meseleleriyle ilgilenmek üzere "aile arabuluculuğu", "aile irşad", "aile destek" gibi farklı isimlerle kurulan merkezlerin yanı sıra toplumdaki kadın, çocuk, genç gibi çeşitli grupların sosyolojik, kültürel ve ekonomik alanda gelişimine katkı sağlamak için kurulan diğer sivil toplum kuruluşları da anlaşmazlık yaşayan ve boşanma aşamasına gelmiş çiftlere arabuluculuk hizmeti vermektedir. Herhangi bir resmî kurumdan maddi destek almadan ayakta kalmaya çalışan bu sivil toplum kuruluşlarının bünyesinde arabulucu olarak hizmet veren kişiler çoğunlukla gönüllü olarak çalışmaktadır. Ayrıca dernek veya merkezlerde arabuluculuk

yapanların çoğunluğu profesyonel aile arabuluculuğu eğitimi almamış kişiler olduğundan aile arabuluculuğu olarak isimlendirdikleri girişimlerin daha çok karı koca arasını ıslah etme çabası olduğu dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Fas'ta anlaşmazlık yaşayan eşler arasındaki problemleri gidererek boşanma kararlarından vazgeçmeleri adına gerçekleştirilen uzlaştırma girişimleri mahkeme bünyesinde yapıldığında sulh prosedürü, mahkeme dışında sivil toplum kuruluşları bünyesinde yapıldığında aile arabuluculuğu olarak isimlendirilmektedir.

Sonuç olarak resmî bir kuruma bağlı olmayan derneklerin karı koca ya da ebeveynlerle çocuklar arasındaki ailevî problemleri profesyonel yöntemler kullanmadan çözmeye çalışması ıslah olarak adlandırılmaya daha uygun olmasına rağmen bu merkez ya da dernekler ailelere verdikleri hizmeti mahkeme tarafından yapılan uzlaştırma girişimlerinden (sulh prosedüründen) ayırmak için arabuluculuk kavramını kullanmayı tercih etmektedir. Diğer taraftan aile arabuluculuğu yaptığı bilinen çeşitli sivil toplum kuruluşlarıyla yapılan mülakatlardan ve sundukları raporlardan sulh, ıslah ve arabuluculuk kavramları arasında keskin bir ayrım yapılmadığı ve anlaşmazlık yaşayan eşlerin arasını düzeltmek amacıyla onlarla yapılan görüşme süreci için arabuluculuk, bu görüşmelerin neticesinde çiftlerin ayrılmaktan vazgeçerek uzlaşmaya varmalarını ifade etmek için sulh kavramını kullandıkları anlaşılmaktadır.

3.2. Sulh ve Tahkim Uygulamalarının Değerlendirilmesi

3.2.1. Sosyal Yardımcı Ofisindeki Uzlaştırma Girişimlerinin Değerlendirilmesi

Talâk ve tatlîk davalarında sulh prosedürü uygulanırken sosyal yardımcılardan istifade edilebileceğine dair Aile Kanunu'nda doğrudan bir ifade yer almadığından Fas aile mahkemelerinin boşanma davalarında sosyal yardımcıları görevlendirme durumları da mahkemeden mahkemeye farklılık göstermektedir. Rabat'ta olduğu gibi bazı aile mahkemelerinde boşanmak isteyen çiftlerin arasındaki uzlaştırma girişimi sadece sosyal yardımcılar tarafından gerçekleştirilmekte, eşlerin ailelerinden hakem tayin edilmesi, aile meclisinin toplanması ya da tarafların yerel ilim meclisine

gönderilmesi gibi dava hâkimine yardımcı olacak diğer alternatiflere çok nadir başvurulduğu görülmektedir. Diğer taraftan bazı aile mahkemelerinde ise sosyal yardımcıların anlaşmazlık yaşayan eşler arasında uzlaştırıcı olarak görevlendirilmesi çok nadir görülmekte hatta böyle bir görev sosyal yardımcılara hiç verilmemekte ve taraflar doğrudan yerel ilim meclisine gönderilmektedir.

Sosyal yardımcıların görevlendirilmesi hususunda görülen bu farklılık aile hâkimlerinin sosyal yardımcılar hakkındaki kanaatlerinden kaynaklanmaktadır. Bazı hâkimler bulundukları mahkemelerdeki sosyal yardımcıların anlaşmazlık yaşayan eşler arasında sulh sağlayabilme performansından ve bu konudaki yetkinliğinden emin olarak uzlaştırma görevini onlara emanet etmeyi tercih ederken bazı hâkimler ise sosyal yardımcıların yeterli donanıma sahip olmadığı düşüncesiyle bu görevi kendileri üstlenmeyi, aynı zamanda davanın her türlü inceliklerinden ve ayrıntılarından haberdar olmayı tercih etmektedir. Nitekim sulh girişiminin ilim meclislerine sevk edilmesini eleştiren bir hâkim "*Uzlaştırma prosedürü görünen ve görünmeyen bütün yönleriyle araştırma yapmadan hâkimin bir kanaat oluşturup karar verebileceği bir uygulama değildir.*" demiştir.[313]

Taraflar boşanma talebiyle mahkemeye başvurduktan sonra herhangi bir adlî işlem başlatmadan önce aralarındaki anlaşmazlığın nedenlerini araştırmak ve imkân dahilinde çözüme kavuşturabilmek için karı koca sosyal yardımcıların ofisine yönlendirilmektedir. Sosyal yardımcı boşanma talebiyle açılan dava dosyası, evlilik cüzdanı, kimlik kartı gibi belgeleri inceledikten sonra hâkimin belirlediği duruşma tarihine kadar en az bir oturum yapabilecek şekilde randevu oluşturmaktadır. Randevu tarihini bunun için hazırlanmış küçük bir kâğıda yazarak hâkim tarafından ofise yönlendirilen davacıya (bu genellikle kadın olmakla beraber bazen karı koca birlikte de gelebilmekte) teslim edebildiği gibi bizzat davacının kendisinin gelmediği durumlarda müvekkiline ulaştırmak üzere dava avukatına da teslim edebilmektedir. Sosyal yardımcıların eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulunabilmesi için sulh oturumlarına karı kocanın birlikte katılması gerekmektedir. Şayet anlaşmalı boşanma

[313] Ādil Ḥāmidî, *ed-Delîlu'l-Fıḳhî ve'l-Ḳaḍâ'î li'l-Ḳāḍî ve'l-Meḥāmî fi'n-Nizāʿāti'l-Useriyye* (Rabat: el-Meʿāridu'l-Cedîde, 2016), 382; Sevāliḥî, *el-Musāʿidetu'l-İctimāʿiyye fî Aḳsāmi'l-Ḳaḍāʾi'l-Usra*, 51.

değil ve karı kocadan sadece biri boşanma davası açmak üzere mahkemeye başvurmuşsa sosyal yardımcının davacı olan eşe ya da avukatına verdiği randevu tarihi mutlaka diğer eşe de bildirilmektedir. Zira eşlerden birinin belirlenen tarih ve saatte sosyal yardımcının odasında hazır bulunmaması halinde aralarında uzlaştırma girişimi yapılabilecek iki taraf söz konusu olmadığından dosyayadoğrudan sulh girişiminin başarısızlıkla sonuçlandığı ve gerekçe olarak da eşlerden birinin sulh oturumuna katılmadığı yazılmaktadır.[314] Nitekim Rabat Aile Mahkemesi'ndeki sosyal yardımcı ofisinde yapılan gözlemlerde, sosyal yardımcının bir günde ortalama on çiftle randevusu varsa bunun en az üç ya da dördünün taraflardan birinin (genellikle kocalar) sulh oturumuna katılmaması sebebiyle herhangi bir girişimde bulunulmadan başarısızlıkla sonuçlanan dosyalardan oluştuğu görülmüştür.

Aile mahkemeleri içerisinde sosyal yardımcı ofisinin oluşturulması boşanma kararı veren eşlere kapanması zor yaralar bırakan davalaşma sürecine başlamadan önce sakin bir ortamda tarafsız bir üçüncü kişi vasıtasıyla aldıkları karar üzerinde tekrar düşünme ve evlilik hayatlarına yeniden huzur ve samimiyetle devam edebilme fırsatı vermesi açısından önemli bir girişim olarak görülmektedir. Boşanma davalarında sosyal yardımcılardan istifade edilmesi aynı zamanda dava dosyalarının çokluğundan şikâyet eden aile hâkimlerinin yükünü azaltması noktasında da önemli bir girişimdir.

Sosyal yardımcılar eşler arasında uzlaştırma görüşmelerini mahkeme idaresi tarafından kendilerine tahsis edilen odalarda gerçekleştirmekte olup bu süreçte eşlerin birlikte yaşadığı eve ziyaret gibi bir durum mümkün olmamaktadır. Sosyal yardımcıların daha önce kendisine bildirilen tarih ve saatte sosyal yardımcı ofisine gelmeyip uzlaştırma teşebbüsünü reddeden eş ile görüşmek ya da aynı ev içinde yaşayan diğer akrabalarla görüşmek suretiyle çiftlerin arasındaki problemlerin sebebini daha iyi anlayabilmek adına ev ziyaretleri yapmaları şüphesiz sulh oturumlarının gidişatını değiştirecektir. Zira uzlaştırma girişiminin mahkeme alanından uzak ve eşlerin yıllarca birlikte yaşadığı aile yuvasında yürütülmesi iki tarafa da sağlıklı ve motive edici bir atmosfer sunacaktır. Nitekim boşanmak istemeyen ve eşini sulh ofisine gelmeye ikna edememiş eşler de sosyal yardımcıların evlerine

[314]el-Fāḫūrî, *Ḳaḍāyā el-Usra fî Dav'i'l-ʿAmeli'l-Ḳaḍā'î*, 268.

gelerek eşleriyle aralarında uzlaştırma girişiminde bulunmasını talep etmektedir.[315] Ancak sosyal yardımcıların karı koca arasında uzlaştırma girişimi sürecinde ev ziyaretlerinde bulunması iki açıdan mümkün görünmemektedir. İlk olarak ev ziyaretleri sırasında sosyal yardımcıların başlarına gelebilecek herhangi bir problemde onları koruyabilecek hukukî bir güvence bulunmamaktadır. İkinci olarak da çok fazla boşanma dosyası olup aile mahkemelerindeki sosyal yardımcıların sayısı her bir dava dosyasıyla teferruatlı bir şekilde görüşme yapmaya imkân vermemektedir.

Fas aile mahkemelerinde çalışan sosyal yardımcıların ofisleri fiziki şartlar bakımından standart bir yapıya sahip olmayıp ofislerin kapasitesi mahkemeden mahkemeye değişiklik göstermektedir. Rabat gibi büyük şehirlerdeki aile mahkemelerinde sosyal yardımcı için özel bir oda tahsis edilmiş ve bu oda tarafların kendilerini rahat hissetmesi adına dışarıyla bağlantısı kesilecek şekilde tasarlanmıştır. Rabat mahkemesindeki sosyal yardımcı ofisi genişliği, ferahlığı ve çocuklarıyla gelen çiftlerin sulh oturumları esnasında onları bırakabilmeleri için hazırlanmış çocuk bölümüyle dikkat çekmektedir. Meknes ya da Fes gibi daha küçük şehirlerdeki mahkemelerde bu imkânlar sağlanamamakta, iki masa ve dört sandalyenin ancak sığabildiği bir odada birkaç sosyal yardımcı birlikte çalışmaktadır. Ayrıca Rabat Aile Mahkemesi'ndeki sosyal yardımcı ofisinde eşlerle görüşme esnasında bu bölümün kapısı tamamen kapatılarak dışarıdan yabancı birinin girmesi ya da çiftlerin konuşmalarının dışarıdan duyulması engellenmektedir. Oysa Meknes Aile Mahkemesi'nde bulunan sosyal yardımcı odasının son derece küçük olması ve sulh oturumu için randevu almaya gelen davacı ya da avukatların sürekli girip çıkması yüzünden anlaşmazlık yaşayan çiftlerle çok sağlıksız bir ortamda uzlaştırma girişiminde bulunulmaktadır. Ayrıca Meknes'te iki sosyal yardımcı aynı odayı kullanmakta ve biri çiftlerle görüşme yaparken diğer sosyal yardımcı odadan ayrılmak zorunda kalmaktadır. Dolayısıyla sosyal yardımcıların böyle bir ortamda boşanmak isteyen çiftlerle aralarındaki problemler üzerinde derinlemesine konuşması ve bu problemlerin kaynağını anlamaya çalışarak evliliklerini kurtarmalarını sağlayacak çözüm yolları sunması çok mümkün görünmemektedir.

[315]Sevāliḥî, *el-Musāʿidetu'l-İctimāʿiyye fî Aḳsāmi'l-Ḳaḍāʾi'l-Usra*, 52-53.

Sosyal yardımcıların kendilerine yönlendirilen çiftlerle yaptıkları görüşmeler esnasında kullandıkları dilin de kişiden kişiye farklılık gösterdiği görülmektedir. Herkesin anlayabilmesi açısından günlük dil kullanmayı tercih edenler olduğu gibi günlük dilden uzak durmaya çalışarak tarafsız bir bilimsel dil kullanmaya dikkate edenler vardır. Bunun yanı sıra daha çok ayet ve hadislerden deliller getirmek suretiyle eşleri sulha davet edenler de bulunmaktadır. Ancak farklı mahkemelerde çalışan sosyal yardımcılarla yapılan görüşmelerde sosyal yardımcıların yerel ilim meclislerindeki murşid ve muslihlerden farklı olarak dini söylemlere çok fazla başvurmaktan kaçındıkları ve daha yüzeysel bir dil kullanmayı tercih ettikleri gözlemlenmiştir. Netice olarak her sosyal yardımcı kendi kişiliğine, yetiştiği sosyal ortama ve aldığı eğitime göre dini, hukukî ya da gündelik dilden birini tercih etmekte; bazen aynı anda bunlardan birkaçını kullanarak eşleri uzlaştırmaya çalışmaktadır.

Boşanmak üzere mahkemeye başvuran eşlerle yapılan sulh oturumlarının ne kadar sürdüğü çiftlerin arasındaki uyuşmazlığın mahiyetine göre değişkenlik göstermekle beraber bir çift ile ortalama 20-25 dakika görüşülmektedir. Bazı görüşmelerde karı koca arasındaki tartışma giderek derinleşmekte ve sosyal yardımcı bu çiftlerle görüşmeyi 30-40 dakikaya kadar uzatabilmektedir. Sosyal yardımcı, ofise gelen eşlerin ilk olarak kimliklerini aldıktan sonra her çift için uzlaştırma görüşmelerine özel hazırlanmış formu doldurmaktadır. Bu forma karı kocanın adı soyadı, kimlik numarası, mesleği gibi kişisel bilgilerden sonra doğrudan sulh görüşmesinin başarılı ya da başarısız olduğu yazılmakta şayet başarısızlıkla sonuçlanmışsa bir cümleyle gerekçesi belirtilmektedir.[316] Rabat Aile Mahkemesindeki sosyal yardımcı Muniye el-Ḥakîm'in belirttiğine göre önceden sulh görüşmeleri esnasında karı kocanın anlattıkları ve sosyal yardımcının onlara verdiği cevaplar tek tek uzlaştırma girişimi formuna kaydedilmekteydi. Ancak bu durum tarafların söylediklerinin duruşmada aleyhlerine kullanılabileceği endişesiyle problemleri hakkında konuşmaktan çekinmelerine sebep olmaktaydı. Diğer yandan sosyal yardımcılar çiftlerle yapılan görüşmelerdeki her konuşulanı kaydetmeye çalışırken onların sorunlarına odaklanamamakta ve onlara ayrılan vaktin çoğunu konuşulanları yazmaya çalışarak geçirdiğinden verimli bir dinleme gerçekleştirememekteydi. Netice

[316]Örnek uzlaştırma deneme dosyası için bkz. Ek 14.

olarak bu handikaplardan dolayı forma karı kocanın kişisel bilgilerinden sonra sadece uzlaştırma denemesinin sonucunun başarılı olduğunun belirtilmesi, şayet görüşme başarısızlıkla sonuçlandıysa gerekçesinin yazılması yeterli görülmektedir.

Karı koca arasında yapılan uzlaştırma denemesinin sadece başarılı ya da başarısız şeklinde tek bir kelimeyle ifade edilmesi olumlu ve olumsuz birtakım sonuçlar doğurmaktadır. Denemelerin başarısız olması halinde bu durumun eşlerden birinin boşanmada ısrarcı olması şeklinde özetlenmesi sosyal yardımcıların eşlerle görüşmelerde daha özgür hareket edebilmeleri açısından olumlu görülebilir. Diğer yandan uzlaştırma deneme formlarının görüşme sürecinde konuşulanlara dair herhangi bir kesiti içermemesi sosyal yardımcıların eşler arasında uzlaştırma girişimlerinde daha gevşek davranarak doğrudan sonuca odaklanmalarına sebep olduğu kanaatindeyiz. Zira uzlaştırma deneme formu sosyal yardımcılar tarafından doldurulup imzalandıktan sonra ilgili davanın hâkimine sunulmak üzere mahkeme görevlisine teslim edilmekte ve duruşma esnasında dava hâkimi tarafından nihai karar verilmeden önce bu formlar incelenmektedir. Dolayısıyla çiftlerin arasında uzlaştırma denemesinde sosyal yardımcının ne gibi bir müdahalesi olduğunun formlara yazılması sosyal yardımcıların eşlerle yaptıkları görüşmeleri daha ciddiye almalarını ve uzlaştırıcılık görevlerini layıkıyla yerine getirme hususunda daha çok gayret göstermelerini sağlayacaktır.

3.2.2. Yerel İlim Meclislerindeki Uzlaştırma Girişimlerinin Değerlendirilmesi

Aile mahkemeleri ile yerel ilim meclisleri arasındaki koordinasyonun boyutunun şehirden şehre değiştiği görülmektedir. Bazı yerel ilim meclisleri boşanma aşamasına gelen karı koca arasında uzlaştırma girişiminde bulunmak üzere mahkemelerle anlaşma yapmayı bir vecibe olarak görürken bazı meclisler ise sulh girişimi için yeterli alt yapıya ve uzmana sahip olmadıkları gerekçesiyle mahkemelerden dava dosyası kabul etmemektedir.[317] Bu durumun daha iyi

[317]İkîc, *Müdevvenetu'l-Usra ba'de Senevāt*, 208.

anlaşılmasında Rabat ve Meknes Yerel İlim Meclisleri iyi birer örnek teşkil etmektedir.

Meknes Aile Mahkemesi boşanmak üzere mahkemeye başvuran çiftlerin dava hâkimi tarafından dinlendikten sonra Adalet Bakanlığı ile yerel ilim meclisleri arasındaki anlaşmaya binaen hem sosyal yardımcılara hem de yerel ilim meclisine yönlendirilmesini şart koşmaktadır. Şayet sosyal yardımcı eşlerin arasındaki anlaşmazlığı giderip sulhu sağlayamazsa onları yerel ilim meclisine sevk etmesi gerekmektedir. Rabat Aile Mahkemesi'nde ise taraflar aile hâkiminin karşısına çıktıktan sonra doğrudan sosyal yardımcılara yönlendirilmekte, eşler arasındaki problemin fıkhî boyutu bulunması halinde yerel ilim meclisine sevk edilmektedir. Rabat Aile Mahkemesinde çalışan sosyal yardımcının belirttiğine göre daha önce boşanmak isteyen çiftler yerel ilim meclisine gönderilirken artık mahkemedeki sosyal yardımcıların da bu görevi yerine getirdiği kanaatiyle nadir durumlar dışında çiftlerin Yerel İlim Meclisi'ne gönderilmesine ihtiyaç duyulmamaktadır. Nitekim bu durum yerel ilim meclislerine yapılan ziyaretlerde de çok net bir şekilde gözlemlenmiştir. Bir bölgedeki yerel ilim meclisi aile mahkemesi ile koordineli çalışıyor ve haftanın belli günlerinde mahkeme tarafından sevk edilen dava dosyalarını kabul ediyorsa o ilim meclisindeki murşid ve muslihler yoğun bir şekilde eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulunmaktadır. Ancak bir aile mahkemesi bölgesinde bulunan yerel ilim meclisiyle böyle bir koordinasyon içinde değilse ilim meclisi sadece mahkeme tarafından ihtiyaç duyulduğu hallerde sulh davalarına bakmakta dolayısıyla burada dava yoğunluğu da yaşanmamaktadır.

3.3. Sulh Prosedürünün Karşılaştığı Zorluklar

Taraflar arasında yaşanan çatışma ve problemleri daha kısa zamanda ve daha düşük maliyetlerde sona erdirmenin en iyi yolu sulh olup özellikle davalı ve davacının aile bireylerinden olduğu boşanma davalarında taraflar arasında sulhu sağlamak toplumun temel taşı olan aile müessesesinin muhafazası açısından büyük önem arz etmektedir. Zira eşlerin yetiştikleri ortamların, okudukları okulların ve bulundukları sosyal çevrelerin farklı olması ve her birinin farklı kişilik özelliklerine sahip olması aile içi anlaşmazlıkların kendine özgü bir yapıya bürünmesine sebep olmakta ve bu

durum karı koca arasında meydana gelen anlaşmazlıkların bir anda çatışmaya dönüşmesine zemin hazırlamaktadır. Sulh ise karı koca arasında meydana gelen anlaşmazlıkların ayrılıkla sonuçlanmadan hoşgörü ve diyalog ortamı oluşturularak dostane yollarla çözüme kavuşturulmasını sağlamaktadır.

Boşanmaların giderek artması ailenin korunması adına çeşitli önlemler alınmasını kaçınılmaz kılmakta ve diğer ülkelerin yargı sisteminde olduğu gibi Fas Hukukunda da sulh temel çatışma çözüm yöntemi olarak yerini almaktadır. Nitekim Kral II. Hasan24 Nisan 1995'te Yüksek İlim Meclisi daire başkanlarını ve yüksek yargı üyelerini kabul ettiği toplantıda yaptığı konuşmasında "…*kendilerinden bir şeyler öğrenme şansına sahip olduğum bilim adamları ve profesörlerin çoğu hâkimdi ve o zamanda hâkim bildiğiniz gibi sadece bir mahkeme adamı değil, aksine tüm insanlara nasihat eden ve uzlaştıran sosyal bir insandı*" diyerek taraflar arasında sulhu sağlamanın yargı organlarının temel özelliği olduğunu vurgulamıştır.[318]

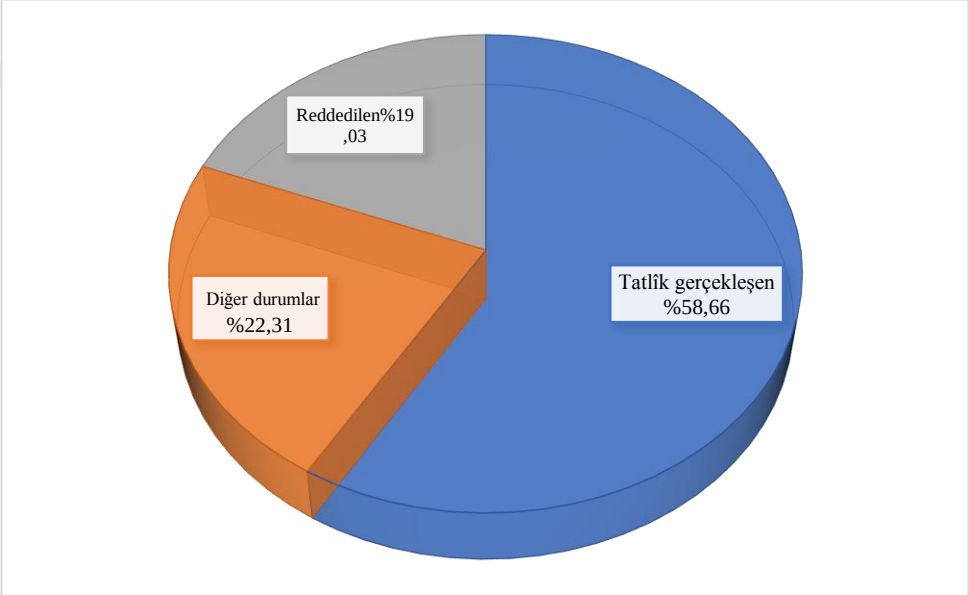
Uzlaşmanın aile içi anlaşmazlıklara hızlı çözüm bulmak, davayı kesin olarak bitirmek, dava maliyetlerini azaltmak, ortak kararlar alınmasını sağlayarak tarafları memnun etmek gibi çeşitli faydalarına ve aile birliğinin korunmasındaki önemine rağmen Fas aile mahkemelerindeki talâk ve tatlîk davalarında hâkim tarafından karı koca arasında yapılan uzlaştırma girişimlerinin çoğu başarısızlıkla sonuçlanmaktadır. Aşağıdaki tablolarda bu durum net bir şekilde gözükmektedir

Dava Çeşidi	**Kararlar**			**Toplam**
	Sulh	**Tatlîk**	**Sonuçlanmayan Dava**	
Şiddetli geçimsizlik	%14,18	%59,69	%26,13	%98,86
Evlilik şartlarını ihlal	%11,90	%33,33	%54,76	%0,14
Nafakayı sağlamama	%14,57	%74,83	%10,60	%0,17

[318]Yūsuf Kirvāvî, "eş-Şuʿūbāt Elletî Taʿtariḍu Maṣtarata'ş-Şulḥ fî Ḳaḍāyā eṭ-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ", *Mesāra fi'l-Ebḥāş ve'd-Dırāsāti'l-Ḳānūniyye* 16 (2021), 399-400.

Gâib olma	%8,45	%62,67	%28,88	%0,75
Kusur bulunma	%2,13	%59,57	%38,30	%0,05
İlâ	%23,08	%46,15	%30,77	%0,01
Toplam	%14,12	%59,70	%26,17	%100,00

Tablo 6: 2017 Yılı Ülke Geneli Tatlîk Davalarının Türlerine Göre Sonuçları.[319]

Tablo 7: 2021-2023 Yılları Tatlîk Davalarının Dağılımı.[320]

Gerek Aile Kanunu'nda gerek Medenî Usul Kanunu'nda önemli bir yere sahip olan uzlaştırma girişimlerinin 2017 yılında sadece %14,12 oranında başarı göstermesi sulh prosedürünün üzerinden uzun yıllar geçmesine rağmen kendisinden beklenen hedefi gerçekleştiremediğini ortaya koymaktadır. Nitekim el-Meclisu'l-Aʿlā'nın 2023 yılında yayımladığı aile davaları raporunda tatlîk davalarının %58,66'sının boşanmayla sonuçlandığı, %19,03'ünün reddedildiği, %22,31'inde ise sulh sağlandığı ya da tarafların davalarından vazgeçtiği belirtilmektedir. Yani tatlîk sebebiyle mahkemeye başvuran çiftlerin arasında uzlaşma sağlandığı dava oranı %20'nin

[319]Muḥammed Binyāsîn, *eş-Şulḥu'l-Userî ʿalā Ḍavʾi'l-ʿAmeli'l-Ḳaḍāʾî* (Rabat: el-Maʿhedü'l-ʿĀlî li'l-Ḳaḍāʾ, Bitirme Tezi, 2020), 58.

[320]el-Meclisü'l-Aʿlā li'ş-Şulṭati'l-Ḳaḍāʾiyye, "Taḳrîr Ḥavle Kaḍāʾi'l-Userî bi'l-Maġrib 2017-2023" (Erişim 02 Haziran 2024), 49.

altındadır. Sulh prosedürünün bu başarısızlığı hukukî metinlerden mi uzlaştırmadan sorumlu yargı organlarından mı anlaşmazlığın taraflarından mı yoksa tüm bu unsurların birleşiminden mi kaynaklandığı sorularını üzerinde araştırma yapmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Nitekim bahsedilen bütün unsurlar sulh prosedürünün bir parçası olduğuna göre bu prosedürünün uygulamada karşılaştığı zorluklarda da hepsinin etkisi olacağı tahmin edilmektedir.

3.3.1. Eşlerden Kaynaklı Zorluklar

İslam hukukunda ve Fas Aile Kanunu'nda aile birliğinin korunması noktasında önemli bir yere sahip olan sulh girişimlerinin Fas aile mahkemelerinde doğru ve sağlıklı bir şekilde uygulanmasının önünde çeşitli engeller bulunmaktadır. Bu engellerden bazıları uzlaştırıcı olarak görev alan hâkimlerden ya da onlara yardımcı olan yargı dışı unsurlardan kaynaklanırken bazıları da aralarındaki anlaşmazlık sebebiyle uzlaştırılmaya çalışılan eşlerin bizzat kendilerinden kaynaklanmaktadır.

Eşlerden kaynaklı sorunların başında sulh oturumlarına katılım meselesi gelmekte olup karı kocadan birinin ya da her ikisinin de sulh oturumlarına katılım noktasında gerekli hassasiyeti göstermediği görülmektedir.[321] Fas Aile Kanunu'nda boşanmak isteyen karı kocaya izin verilmeden önce mahkeme tarafından aralarında uzlaştırma girişiminde bulunulması şart koşulmakta ve meşveret odasında sulh görüşmeleri yapılmak üzere eşlerin mahkemeye bizzat çağırılması gerekli görülmektedir. Evlilik birliğini nihai olarak sona erdirmeden önce tarafların kararlarını tekrar gözden geçirmesini sağlamak adına boşanma talebinde bulunan davacının sulh oturumlarına katılmamaması boşanma kararından dönmesi olarak kabul edilmektedir. Zira tarafların sulh oturumlarına bizzat katılması aralarındaki anlaşmazlığın nedenlerini anlama ve aralarındaki problemlere yapıcı bir çözüm bulmada önem arz etmektedir. Nitekim kalıcı bir çözüm bularak aileyi dağılmaktan kurtarmak amacıyla eşlerin her ikisinin de bazı tavizler vermesi ve fedakarlıklarda bulunması gerekeceğinden eşlerin sulh oturumlarının hepsine katılması uzlaştırma girişiminin başarısında büyük bir paya sahiptir.

[321] Būḥadîd, *el-Vesā'ilu'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāza'āti'l-Useriyye*, 49.

Aile Kanunu'nda karı kocanın celbi bizzat teslim almaları vurgulanmakla beraber tebligat memurlarının celbi ilgili kişinin kendisine değil de evindeki akrabalarından birine teslim etmesi sebebiyle muhatabın herhangi bir art niyet olmaksızın mahkemeye gelememesi sulh girişimlerini olumsuz etkilemektedir. Bunun yanı sıra, celp kâğıdı bizzat ilgili kişiye teslim edilmesine rağmen özellikle mahkemede bulunmadıkça kocasının kendisini boşayamayacağını düşünen kadınlar, bilerek mahkemeye gelmemektedir. Bu durum aralarında herhangi bir uzlaştırma girişimi olmadan boşanmanın gerçekleşmesine neden olmaktadır.[322] Zira Aile Kanunu'nda celp ulaştığı halde tarafların mahkemeye gelmemeleri sadece koca için hukukî bir sonuç doğurmakta, kocanın celbi aldığı halde mahkemeye gelmemesi boşanma talebinden vazgeçmesi olarak kabul edilirken kadının celbi aldığı halde gelmemesi hakkında herhangi bir yasal düzenleme bulunmamaktadır.

Eşlerin mahkemede bizzat hazır bulunmasını sağlamak taraflardan her birinin yaptığı açıklamaların rehberliğinde hâkimin anlaşmazlığın özünü anlaması ve ailenin parçalanmasını önlemek adına yapacağı uzlaştırma girişiminde başarılı olması için önemli bir husustur. Nitekim eşlerden birinin sulh oturumlarına katılmaması aralarında uzlaştırma girişiminde bulunamadan sulh denemesinin başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla kanunda eşlerin sadece ilk oturuma değil, tüm uzlaşma oturumlarına bizzat katılmaları gerektiği belirtilmeli, katılmayanların mazeretlerinin ciddiyetini değerlendirmede hâkime takdir yetkisi verilerek zaruret halleri dışında başkasının sulh oturumuna vekalet yapmasına izin verilmemelidir. Böylece Fas Aile Kanunu, mahkeme huzurunda eşlerin şahsen hazır bulunmasını katî olarak şart koşan Tunus Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu ile eşlerden birinin sulhu reddetmesini hâkimin aralarında uzlaştırma girişim bulunamamasına gerekçe olarak kabul eden Mısır Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu[323] arasında orta bir yol benimsemiş olacaktır.[324]

Çiftlerin sulh oturumuna bizzat katılması sulh denemelerinin her zaman başarılı olacağı anlamına gelmemekle beraber bazen sadece hâkim ya da hâkim tarafından görevlendirilen hakem, aile meclisi, sosyal yardımcı gibi uzlaştırıcıların

[322]el-Kaysî, *Devru'ṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 24.
[323]"'Arḍu'ṣ-Ṣulḥ ʿalā Ṭarafeyn ve Rafḍuhū", *Menşūrātun Ḳānūniyye* (05 Şubat 1991).
[324]el-Kaysî, *Devru'ṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 29.

yanında sorunlarını anlatma fırsatı bulan ve birbirlerinden beklentilerini daha iyi ifade edebilen eşlerin mahkemeden ayrıldıktan sonra tekrar görüşmeye devam ederek anlaşmaya vardığı ve boşanma kararından vazgeçtiği görülmektedir. Nitekim gözlem yapmak üzere Rabat Aile Mahkemesi'nde bulunduğumuz bir gün şöyle bir olaya tanıklık ettik: Boşanma başvurusunda bulunan bir çift arasında sosyal yardımcı tarafından yapılan uzlaştırma girişimi başarılı olamamış ve sulh denemesinin başarısız olduğunu belirten raporla beraber çiftler davalaşma sürecine kaldıkları yerden devam etmek üzere dava hâkimine yönlendirilmiştir. Sosyal yardımcı ofisinde yaklaşık yarım saat tartışan, yer yer kavga eden ve sosyal yardımcının ortak yol bulma çabalarına hiçbir şekilde olumlu yanıt vermeyen bu çift ofisten çıktıktan sonra sorunları üzerinde konuşmaya devam etmiş ve ertesi gün boşanma kararından vazgeçtiklerini bildirmek üzere ofise geri gelmişlerdir.

Eşlerin sulh oturumlarına katılmamasının sebebi ya ilgili kişiye herhangi bir şekilde ulaşılamadığı için celbin kendisine teslim edilememesidir ya da eşlerden birinin kasten celbi almaktan kaçınmasıdır. Her iki durumda da tekrarlanan celplerin sonuçsuz kalmasından dolayı bu tür dava dosyaları uzun süre açık kalmakta bu da yargı işleyişinin aksamasına sebep olmaktadır.[325] Özellikle eşlerden birinin iş sebebiyle yurt dışında olup sulh oturumlarına katılamaması halinde sulh denemelerinin kaçınılmaz sonucu başarısızlık olmaktadır. Genellikle eşlerden biri (çoğunlukla kadınlar) sulh oturuma gelirken diğeri celbi almasına rağmen görüşmelere katılmamayı tercih etmektedir. Ancak evlilikle ya da kendileriyle alakalı sorunlarını hâkim, akraba veya yakınlarının yanında konuşmaktan kaçınan bazı çiftler sulh oturumlarına katılmama konusunda anlaşma yapabilmektedir. Bu durum daha çok çiftlerin boşanma sebebinin aldatma, kusur, nafakayı sağlamama, şiddete başvurma gibi eşlerden birine maddi ve manevi zarar verebilecek bir gerekçeye dayandığı davalarda yaşanabilmekte ve böyle durumlarda özellikle davacı olan eş boşanmadan vazgeçmesi noktasında kendilerini ikna etmeye çalışmaması için hâkimin veya akrabalarının herhangi bir nasihatte bulunmasına izin vermemektedir.[326]

[325]el-Kaysî, *Devru'ṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 126.
[326]el-Kaysî, *Devru'ṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 127.

Fas Aile Mahkemeleri'ndeki uzlaştırma denemelerinin çoğunluğu eşlerden birinin oturumlara katılmamasından dolayı başarısızlıkla sonuçlanmakta ve karı koca arasında uzlaştırma girişiminde bulunmadığı gerekçesiyle hâkimin verdiği boşanma kararının iptal edilmemesi için bu durum dava dosyalarında özellikle belirtilmektedir. Nitekim diğer aile mahkemelerinde olduğu gibi Tanca İlk Derece Mahkemesi de şiddetli geçimsizlik sebebiyle boşanma talebinde bulunan koca ile karısı arasında sulh girişiminde bulunamadığını şu şekilde gerekçelendirmektedir: "*Koca sulh oturumuna katılmış ancak kadın, celp kendisine ulaştığı halde gelmemiştir. Koca ise karısıyla arasında çok fazla anlaşmazlığın bulunduğu gerekçesiyle boşanma talebinde kararlı olduğunu belirtmektedir. Eşlerden biri sulh oturumuna katılmadığı için mahkeme aralarında uzlaştırma girişiminde bulunamamıştır.*"[327]

Netice olarak aile mahkemelerdeki davaların kanunla belirlenen makul süreler içinde sonuçlandırılmasının önündeki ilk engelin celbin ilgili kişilere tebliğ edilememesi olduğu ifade edilmekte, dolayısıyla celplerin teslimiyle alakalı Aile Kanunu'nda iyi bir düzenleme yapılması gerekli görünmektedir. İlk olarak birbirine zıt farklı uygulamaların görülmemesi açısından Aile Kanunu ile Medenî Usul Kanunu'nda celbin bizzat taraflara ulaştırılmasıyla ilgili aynı hükümler yer almalıdır. İlgili kişiye ait adres bilgilerindeki değişikliklerden dolayı celbin taraflara ulaştırılamaması sorununu aşmak için de vatandaşların güncel adres bilgilerini resmi makamlara bildirmesi zorunlu tutulmalı bildirmeyenlere hukukî yaptırım uygulanmalıdır. Diğer taraftan özel durumlarda sıkıntı yaşamamak adına celbin taraflara tesliminde faks, telefon ve e-posta gibi modern iletişim teknolojilerinden yararlanılmasına ilişkin çalışmalar yapılmalıdır.[328] Böylelikle hâkimlerin boşanmak isteyen karı koca arasında uzlaştırma girişiminde bulunamamalarına dair en çok öne sürdükleri mazeret ortadan kaldırılmış olacaktır.

Anlaşmazlık yaşayan ve boşanma talebiyle mahkemeye başvuran eşlerin evlilik hayatını sonlandırmadan önce aralarında uzlaştırma girişiminde bulunmak isteyen hâkimin karşılaştığı diğer bir zorluk ise eşlerin birbirlerine karşı öfke ve kin

[327]İdrîs el-Fāḫūrî, *el-ʿAmelu'l-Ḳaḍāʾu'l-Userî el-Cüzʾü'l-Evvel-ez-Zevāc-Inḥılālu Mîṯāḳı'z-Zevciyye* (Dāru'l-Beyḍāʾ: Dāru'l-Āfāḳı'l-Maġribiyye, 2009), 168.
[328]Şeymāʾ, *Necātu'ṣ-Ṣulḥ fî Ḳaḍāyā el-Usra*, 61.

dolu olması hasebiyle tamamen karşı tarafı yıpratmak, maddi ve manevi zarara uğratmak amacıyla dava açtığından herhangi bir uzlaştırma girişimini kabul etmemesi ve içinde bulunduğu çatışma halini ısrarla sürdürmesidir.[329] Bu durumda ne hâkim ne de hâkim tarafından görevlendirilen kişiler tarafları sulha varmaya ikna edebilmektedir. Zira evlilik hayatı boyunca yaşanan uyuşmazlıklar, kavgalar, çatışmalar çiftlerin birbirine karşı olan sevgi ve saygının zamanla tükenmesine sebep olmaktadır. İki düşman haline gelen eşler sulh oturumlarında evliliklerini bitirme noktasına getiren problem üzerine konuşarak ortak bir yol bulmaya çalışmak yerine geçmişte yaşanan hadiselerden dolayı birbirini suçlamaya devam etmektedir. Dolayısıyla her iki tarafın da aralarındaki anlaşmazlığın ana sebeplerini ve ailenin menfaatini aramaya odaklanması hâkim, iki hakem veya aile meclisinin çiftleri sakinleştirmesini ve aralarındaki kin ve nefreti ortadan kaldırmasını kolaylaştıracaktır.[330]Medenî Usul Kanunu'nda husumetli tarafların birbirlerine karşı kötü niyetle yaklaşmaması gerektiği "Davalı ve davacının her ikisi de haklarını iyi niyetle kullanmalıdır" hükmüyle ifade edilmektedir.[331]

3.3.2. Sulh Sorumlularından Kaynaklı Zorluklar

Fas aile kanunlarında aile müessesesinin varlığını tehdit eden boşanma oranlarının azaltılmasını ve karı koca arasındaki anlaşmazlıkların giderilerek aralarında sağlıklı bir ilişki kurulmasını sağlamak adına mahkemeler eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulunmak üzere görevlendirilmiştir. Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda temelleri atılan eşleri uzlaştırma fikri Aile Kanunu'nda geliştirilerek bir sulh prosedürü ortaya konmuştur. Bu prosedürün uygulanmasında ilk olarak hâkimler sorumlu tutulmakla beraber hâkim ihtiyaç halinde iki hakem, aile meclisi, yerel ilim meclisi, sosyal yardımcı gibi yardımcı organlardan destek alabilmektedir. Ancak mahkeme bünyesinde yürütülen sulh denemelerinin başarısız olmasında bu girişimlerden sorumlu hâkim ve yardımcı organlardan kaynaklı engeller bulunmaktadır.

[329]Semîra Ḫazrūn, "eṣ-Ṣulḥu'l-Userî Beyne Vāḳıʿi'n-Naṣṣı'l-Ḳānūnî ve Suāli'l-Faʿāliyye", *Mecelletü'l-Münāzaʿāti'l-Aʿmāl* 31 (2018), 41-42.
[330]el-Kaysî, *Devru'ṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 128-129.
[331]K.M.M., md. 5.

Karı koca arasında uzlaştırma girişiminde bulunmakla sorumlu kişilerden kaynaklı sıkıntılara geçmeden önce aile davalarının yürütüldüğü mahkeme ortamlarının anlaşmazlık yaşayan taraflar üzerindeki etkisine değinmek faydalı olacaktır. Aile mahkemelerinin içerisinde görülen davaların özel yapısı gereği tarafların sorunlarının yabancı kimseler tarafından duyulmasını engelleyecek ve ailevî problemlerin rahatlıkla görüşülmesini sağlayacak geniş ve ferah bir ortama sahip olması gerekmektedir. Ancak aile mahkemelerinin ilk derece mahkemelerinden ayrılmasıyla ilgili yapılan hukukî düzenlemeden sonra Fas'taki ilk derece mahkemelerinin çok azı aile davalarına ayrı bir bina tahsis edebilmiştir. Aile davalarına bakan özel bir mahkeme binası olmayan yerlerde ise boşanmak isteyen karı koca ilk derece mahkemesine başvuran diğer davalılarla beraber aynı mahkeme koridorlarında saatlerce beklemek zorunda kalmaktadır.[332]Hâkimin aralarında uzlaştırma girişiminde bulunması için uzun süre bekleyen eşler ortamın da etkisiyle daha da gerilmekte ve bu ortamdan uzaklaşabilmek için meşveret odasındaki ya da sosyal yardımcı ofisindeki görüşmenin bir an önce bitmesini istemektedir. Dolayısıyla çiftlerin sağlıklı bir ortamda sakin bir zihinle evliliklerini sonlandırma kararlarını tekrar gözden geçirme fırsatı bulamaması basit meselelerin bile boşanma ile sonuçlanmasına sebep olmaktadır. Diğer taraftan Fas'ın Rabat, Meknes gibi daha gelişmiş şehirlerinde aile mahkemelerine ait özel ve nispeten modern binalar bulunmasına rağmen bu mahkemelerin de eşler arasında uzlaştırma girişiminde beklenen başarıyı gösterememeleri fiziki şartların sulh başarısına etkisinin sınırlı olduğunu ifade etmemize sebep vermekte ve sulh girişiminde bulunmakla yükümlü organların farklı açılardan incelenmesini gerekli kılmaktadır.

3.3.2.1. Dava Hâkiminden Kaynaklı Sorunlar

Eşlerin talâk ve tatlîk talebine izin vermeden önce karı koca arasında uzlaştırma denemesinde bulunması gereken ilk kişi dava hâkimi olduğundan eşler arasındaki sulh girişimlerinden beklenen başarının sağlanamamasında uzlaştırıcılardan kaynaklı sorunlar araştırılırken ilk olarak hâkimden başlamak gerekmektedir. Sulh prosedürünün yeteri kadar başarılı olamamasında hâkimden kaynaklı çeşitli sorunlar

[332]Şeymā', *Necātu'ṣ-Ṣulḥ fī Ḳaḍāyā el-Usra,* 62-63.

bulunmakta olup bunların başında vakit sorunu gelmektedir. Zira davadan sorumlu hâkimin boşanma talebiyle mahkemeye başvuruda bulunan karı koca arasında sulh sağlayabilmesi için sorunlarını ayrıntılı bir şekilde dinleyip aralarındaki uyuşmazlığın kaynağını tespit edebilmesi ve iki tarafı da razı edecek bir çözüm yolu bulması gerekmektedir. Uzlaştırma prosedürünün sadece bir formaliteden ibaret olmaması ve kanunun hedeflediği şekilde yerine getirilebilmesi için hâkimin ihtiyacı olan ilk şey ise vakittir.

Fas aile mahkemelerindeki duruma gelince, boşanma taleplerinin çokluğu ve bu davalara bakan hâkimlerin azlığı hâkiminin bir günde onlarca davayı yürütmesini gerektirmekte dolayısıyla sorumlu olduğu her boşanma dosyasına yeteri kadar vakit ayırması mümkün olmamaktadır.[333] Bu nedenle bazı uzlaştırma girişimleri sadece tarafların evliliklerini devam ettirmek istememesinden değil, hâkimin eşler arasında kaliteli bir sulh girişiminde bulanamaması nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmaktadır. Uzlaştırma girişimlerine yeteri kadar vakit ayrılamamasında dava dosyalarının fazlalığı ve hâkimlerin bu noktada yetersiz kalmasının etkisi vardır. Zira Aile Kanunu'nda boşanma davasının sonlandırılması için altı aylık bir süre verilmektedir. Hâkimlerin uzlaştırma dışında da görevleri bulunduğundan dava dosyaları hakkında hızlı karar vermeleri gerekmektedir.[334] Bu durum çiftlerin sorunlarına çözüm bulması ve duygularına hitap ederek onları evlilik hayatlarına kaldıkları yerden devam etmeye ikna etmesi beklenen uzlaştırma girişimlerini sadece bir formaliteye dönüştürmektedir. Nitekim hâkimlerin daha etkili bir uzlaştırma girişiminde bulunabilmesi için davaların makul bir süreyle sınırlandırılması ve hâkimlerin bakması gereken dava dosyalarını paylaşacak yeni hâkimlerin atanması gerekli görülmektedir.[335]

Sulh prosedürünün işlevsiz kalmasında hâkimlerden kaynaklı diğer bir sorun ise boşanmak isteyen eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulunmakla görevlendirilen hâkimlerin bu konuda yeterli donanıma sahip olmamasıdır. Anlaşmazlık yaşayan iki kişi arasında uzlaşıya varmak önemli bir görev olmakla beraber özellikle söz konusu anlaşmazlık ailevî meselelerden kaynaklandığı ve

[333]Būḥadîd, *el-Vesāʾilu'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāti'l-Useriyye*, 50.
[334]el-Kanāfidā, "İcrāāti Masdarati'ş-Şulḥ", 219.
[335]el-Kaysî, *Devru'ş-Şulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 131.

tarafların kişisel sırlarını barındırdığı için sorunların kaynağına nüfuz edilemediği boşanma davalarında tarafları uzlaştırmaya çalışmak meseleleri çok yönlü ele almayı gerektirdiği için son derece hassas ve zor bir görevdir. Bu görevin başarıyla yerine getirilebilmesi için bir uzlaştırıcı olarak hâkimin anlayışlı, hoşgörülü, sabırlı ve en önemlisi insan ilişkilerinde başarılı biri olması yanında eşlerin aile ilişkilerini etkileyen ancak konuşmaya çekindikleri meseleleri anlatmalarında etkili olacak yöntemler hakkında bilgi sahibi olması gerekmektedir. Ayrıca hâkimin sulh oturumlarında tarafların lehinde veya aleyhinde karar veren bir yargıç olarak değil ailenin çıkarlarını birincil öncelik olarak göz önünde bulunduran ve aileyi dağılmaktan kurtararak bütünlüğünü korumak için elinden geleni yapmaya çalışan bir uzlaştırıcı olarak bulunduğunun bilincinde olması çiftlerle yapıcı bir diyalog kurabilmesinde önem arz etmektedir. Bu noktada Kral II. Hasan'ın da belirttiği gibi hâkimlerin bir mahkeme adamı olmasının yanı sıra insanlara nasihat eden ve onları uzlaştırmaya çalışan bir baba gibi olması gerekmektedir. Böylelikle eşler meşveret odasında kararlarını gözden geçirmesi için onları ikna etmeye çalışan hâkime güven duyabilir ve kopmanın eşiğine gelen aile bağlarını sağlamlaştırmak adına hâkimin verdiği nasihatleri dikkate alabilirler.[336]

Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda boşanmak isteyen karı koca arasında uzlaştırma girişiminde bulunulması tek bir duruma hasredilirken Aile Kanunu'nda eşlerin içinde bulundukları vaziyeti iyileştirme, anlaşmazlıklarını giderme ve aileyi yeniden ayakta tutma noktasında etkili bir araç olarak görülen sulh aileyi tehdit eden her türlü çatışmada başvurulacak bir yöntem olarak önemli bir yere sahiptir. Ancak aile davalarında sulhun uygulanması konusunda hukuk metinleri ne kadar ciddi ve kapsamlı olursa olsun bunları aynı ciddiyetle pratiğe aktarabilecek nitelikli ve uzmanlaşmış mekanizmalar bulunmadığından kendisinden beklenen başarıya ulaşamamaktadır. Nitekim Fas'ın mevcut Kralı VI. Muhammed bir konuşmasında karı koca arasında uzlaştırma girişiminden sorumlu aile mahkemelerinin iyileştirilmesi gerektiğini şu ifadelerle dile getirmiştir.

[336]el-Kaysî, *Devru'ş-Şulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 134.

"Aile Kanunu'nda sulhla ilgili çeşitli hükümler yer almakla beraber bu hükümlerin hayata geçirilebilmesi modern, güçlü ve adil bir aile yargısının varlığına bağlıdır. Nitekim mevcut kanunun uygulanması esnasında karşılaşılan eksikliklerin sadece kanun hükümlerinden kaynaklanmadığı, aynı zamanda adalet ve hakkaniyetin sağlanması için gerekli tüm koşulları sağlayacak, davaları hızlı bir şekilde sonuçlandıracak ve alınan kararların bir an önce uygulanmasını sağlayacak maddi ve manevi açıdan nitelikli bir aile yargısının bulunmamasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır"[337]

Netice olarak aile davalarının sadece hukukî çerçevede ele alınması yeterli olmamakta, aile mahkemelerinde çalışan hâkimlerin üniversitede aldıkları eğitim programına psikoloji, sosyoloji ve arabuluculuk derslerinin de eklenmesi aile birliğinin korunması amacıyla ortaya konan sulh prosedürünün başarılı bir şekilde uygulanmasında büyük önem arz etmektedir.[338] Hâkimlerin psikoloji ve sosyoloji alanlarında formasyon almaları mahkeme salonlarında karşılaştıkları toplumsal sorunlara kalıcı çözüm yolu bulmalarına ve eşler arasındaki anlaşmazlıkları gidererek aralarında uzlaşma sağlamalarına yardımcı olacaktır. Zira bulundukları konum itibariyle yargısal olduğu kadar toplumsal görevleri de bulunan hâkimler kanunlarda yer alan hükümlerin gerçek hayata indirgenmesinde metinlerin lafzi ve dar anlamlarını bire bir bağlı kalmak zorunda değildir. Hâkimin anlaşmazlık yaşayan çiftleri makul bir zeminde buluşturarak sulh prosedürünü başarıyla yerine getirebilmesi için kendisine verilen bu görevi yapabilecek niteliklere sahip olması, hukukî ve yargısal formasyonunun yanı sıra arabuluculuk alanında özel bir eğitim almış olması gerekmektedir.

Adalet Bakanlığı Aile Kanunu'nun etkinleştirilmesi kapsamında yargı makamlarına hitaben yazdığı genelgede hâkimlerin sorumluluğunu şu cümlelerle ifade etmektedir: "*Aile Kanunu hükümlerinin yasa koyucunun amaçlarına ve toplumun beklentilerine uygun hale getirilmesinde özellikle aile hâkimlerinin sorumluluğu yargı içtihadını ve hukuk zihniyetini gerektiren tarihsel bir sorumluluktur.*"[339] Nitekim Aile

[337]el-Kaysî, *Devru'ṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 134.
[338]Būḥadîd, *el-Vesāʾilu'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāti'l-Useriyye*, 51.
[339]Ḫaṭîce el-ʿİlmî, "Devru'l-Ḳāḍî fî Müdevveneti'l-Usra", *Mecelletü'l-Miʿyār* 32 (2004), 141; el-Kaysî, *Devru'ṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 136.

Kanunu'nda toplumun temel yapı taşı olan ailenin devamlılığını sağlamak amacıyla ortaya konan sulh prosedüründen beklenen hedefin gerçekleşebilmesi için bu prosedürün uygulanmasında başrol sayılabilecek hâkimlerin boşanmak isteyen eşler arasında yaptıkları sulh girişimlerinin takip edilmesi, kendilerine verilen uzlaştırıcılık görevini ciddiyetle yerine getirmelerini sağlamada etkili olacağı tahmin edilmektedir. Burada bir hususun altını çizmekte fayda var. Sulh prosedürünü etkinleştirmenin yollarından bahsettiğimiz kısımda da görüleceği üzere eşler arasında uzlaştırıcı olarak görevlendirilecek hâkimlerin bu alanda uzmanlaşması sağlanmalıdır. Eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulunacak olan hâkim aynı zamanda davayı yargılayan hâkim olmamalı ve sadece sulhtan sorumlu hâkimler yetiştirilmelidir.

3.3.2.2. Hakemlerden Kaynaklı Sorunlar

Fas Aile Kanunu'nda boşanmak isteyen karı koca arasında uzlaştırıcı olarak görevlendirilen hâkimin bu görevi yerine getirirken iki hakemden ve aile meclisinde destek alabileceği belirtilmektedir. İki hakem çağrılması ve aile meclisinin kurulması kanunda ayrı ayrı ele alınsa da temelde eşlerin akrabalarının taraflar arasında sulh sağlamak üzere görevlendirilmesini ifade etmektedir. Zira çiftlere olan yakınlıklarından dolayı karı koca arasındaki problemlerin temel sebeplerinin tespit edilmesinde ve bunlara etkili bir çözüm yolu bulunmasında aile büyükleri ve yakın akrabaların daha başarılı olacağı düşünülmektedir. Ancak gerek İslam hukukunda gerek Fas Aile Kanunu'nda eşler arasındaki anlaşmazlıkların sonlandırılmasında önemli bir çözüm yolu olarak sunulan tahkim yöntemi, Fas aile mahkemelerinde uygulanırken çeşitli sorunlarla karşılaşmakta; hakemeyn ve aile meclisi uygulamaları eşler arasında uzlaşma sağlanmasında yeteri kadar etkili olamamaktadır.[340]

Boşanmak isteyen çiftler arasında uzlaştırıcı olarak akrabaların görevlendirilmesinde karşılaşılan en önemli problem hakemlerin ya da aile meclisini oluşturan üyelerin bilinçli bir şekilde bu görevi yerine getirmemeleridir.[341] Fas Aile

[340]Envār Melālî, *Devru'l-Kaḍāʾ fî Ḥimāyeti'l-Usra* (Rabat: el-Maʿhedü'l-ʿĀlî li'l-Ḳaḍāʾ, Bitirme Tezi, 2004), 33.

[341]Ḫalîl eş-Şāhidî el-Vezzānî, *Müdevvenetu'l-Usra beyne'l-Mesāṭırı'l-Ḳaḍāʾiyye ve'ṭ-Ṭuruḳi'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāt* (Rabat: Cāmiʿatu Muḥammed el-Ḫāmis Külliyyetu'l-ʿUlūmi'l-Ḳānūniyye ve'l-İḳtiṣadiyye ve'l-İctimāʿiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 10.

Kanunu'nda hakemlerin kim tarafından belirleneceği, hakemlerin belirlenmesinde hangi hususların dikkate alınacağı, tahkimin nerede yapılacağı gibi hususlar belirtilmediğinden aynı kanunun 400. maddesi, hakkında hüküm bulunmayan meselelerde Mâlikî mezhebine ya da içtihatlara başvurmayı gerektirmektedir.[342] Mâlikî kaynaklarda hakemlerle ilgili olarak Müslüman olma, âkil ve bâliğ olma, âdil olma, erkek olma, konu hakkında fıkıh bilgisine sahip olma, eşlerin yakınlarından olma şeklinde hususiyetlere değinilmektedir.[343] Ancak Fas aile mahkemelerinde talâk ve tatlîk davalarıyla ilgilenen hâkimlerin Mâlikî mezhebinde belirlenen bu şartlara riayet ederek hakemleri belirlediğini söylemek çok da mümkün görünmemektedir. Nitekim bu şartları taşıyan kimselerin sayısı az olup eşlerin akrabaları arasında bu özellikleri taşıyan kişilerin var olup olmadığını araştırmak mahkemeye ilave bir külfet olacağından mahkeme tarafların getirdiği kişileri hakem olarak görevlendirmekle yetinmektedir.[344] Eşlerin aralarındaki anlaşmazlığı gidermek üzere hakem olarak getirecekleri kişiyi kendilerinin belirlemesi ise Fas'taki hakemeyn uygulamasının işlevselliğini kaybetmesine neden olan temel sebeplerden biri olarak görülmektedir. Zira taraflar kendi görüşünü destekleyecek ve onu hâkim karşısında en iyi şekilde savunabilecek bir yakınını seçtiği için bir hakemlik uygulamasından beklenen hedef gerçekleşememektedir. Ayrıca taraflar arasında uzlaştırma girişiminde kadınların daha başarılı olduğu düşünülerek genelde eşlerin kız kardeşi, halası, teyzesi gibi akrabalar hakem seçilerek Mâlikî mezhebindeki hakemlerin erkek olması şartına da bağlı kalınmamaktadır.[345]

Eşler arasında tayin edilen hakemlerden tarafları dinleyip aralarındaki sorunların sebebini anlamaya çalışarak bunları objektif bir şekilde çözmeye çalışması beklenir. Ancak tarafların belirlediği hakemler yaptıkları işin bilincinde olmadıklarında sorunları çözemedikleri gibi daha büyük problemlere de sebebiyet

[342]Semîra Ḫazrūn, "eṣ-Ṣulḥu'l-Userî Beyne Vāḳıʿi'n-Naṣṣı'l-Ḳānūnî ve Suāli'l-Faʿāliyye", *Mecelletü'l-Münāzaʿāti'l-Aʿmāl* 31 (2018), 38.

[343]Ebu'l-Berakāt Aḥmed b. Muḥammed b. Aḥmed ed-Derdîr, *Şerḥu'ṣ-Ṣaġîr ʿalā Aḳrabi'l-Mesālik ilā Meẕhebi'l-İmām Mālik* (Kahire: Dāru'l-Meʿārif, 1972), 2/513-514.

[344]el-Ḥasen İbn Dālî, "Devru'l-Ḥakemeyn fî Ḥasmi'n-Nizāʿ beyne'z-Zevceyn beyne Aḥkāmi'l-Meẕhebi'l-Mâlikî ve Nuṣūṣu Mudevveneti'l-Usra", *Mecelletu'l-Munāẓara* 10 (2005), 58; Tuveylî, "Devru Muʾesseseti'l-Ḥakemeyn" (2016).

[345]el-Kaysî, *Devru'ṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 167-168.

vermektedir.[346] Hatta bazı durumlarda hakem olarak seçilen yakınlar karı koca arasındaki kavgaların asıl sebebi olabilmekte ve taraflar en başından gardını alarak uzlaşmaya yanaşmamaktadır. Nitekim bir mahkeme kaydına göre eşler arasındaki kavgalarda kadını kışkırtmakla suçlanan kız kardeşi aynı zamanda aralarındaki anlaşmazlığı çözmek üzere kadın tarafından hakem olarak belirlenmiş ve mahkeme de bu kız kardeşi görevlendirmiştir.[347]

Taraflar kendi aleyhine hüküm verecek birini hakem olarak seçmek istemediğinden eşlerin kendi belirledikleri hakemler onları destekleyen akrabalardan oluşmaktadır. Bu durum bazen hakemlerin birbirini suçlayarak her birinin ayrılığın ve anlaşmazlığın sorumluluğunu diğer eşe yüklemeye çalıştığı iki farklı tutanakla dava hâkiminin karşısına çıkmasına sebep olabilmektedir. Hakemlerin okuma yazma bilmemesi halinde ise bu durum daha karmaşık bir hal almakta ve bu durum mahkemeye sağlıklı bir raporun sunulmasına engel teşkil edebilmektedir.[348] Zira hakemler belirli bir düzeyde eğitim almış kimseler de olsa resmî bir belge hazırlamakta yetersiz kalmakta ve bunlar karı koca arasında yaptıkları uzlaştırma girişiminin sonucuna dair hazırlamaları gereken raporu bir arzuhalciye yazdırmaktadır. Bu da boşanmak üzere mahkemeye başvuran eşlerin arasında uzlaştırıcı olarak görevlendirilen hakemler tarafından aralarındaki sorunları anlamak adına çiftlere ne gibi sorular sorulduğuna, bu sorunları çözebilmek için hangi önerilerde ve girişimlerde bulunulduğuna dair herhangi bir açıklamanın yer almadığı sadece isimlerin ve bazı olayların değiştirildiği benzer raporların ortaya çıkmasına yol açmaktadır.[349]

Hakemlerin sulh girişimi sonunda hazırlamaları gereken raporun içeriğinde ihtilaf etmeleri veya mahkemece kendilerine tanınan süre içinde raporu teslim edememeleri halinde hâkim eşlerin durumu hakkında uygun göreceği vasıtalarla ek araştırma yapma yetkisine sahiptir. Mahkeme ek araştırma yaparken hangi yöntemlere başvurulabileceğine karar vermede ve bu araştırmadan sorumlu makamı belirlemede

[346]Ahmed Hartatu, "es-Sulh fi't-Talâk ve't-Tatlîk Beyne Cevheriyyeti'l-İcrâî ve Nebli'l-Gâye", *Mecelletü'l-Fıkh ve'l-Kânun* 3 (2013), 11; Aḥmed Ḫarṭa, "eṣ-Ṣulḥ fi't-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ Beyne Cevheriyyeti'l-İcrāʾ ve Nebli'-Ġāyāt", *Mecelletu'l-Fıḳh ve'l-Ḳānūn* 3 (2013), 11; Ḥamdāṣ, *Muḳārabetu'l-Visāṭati'l-Useriyye*, 126.

[347]Şeyluḥ, "Ḳırāʾatun Mîtūdūlūciyye li Mefhūmi'ṣ-Ṣulḥ fî Ḳaḍāyā eṭ-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ", 29-30.

[348]Sevāliḥî, *el-Musāʿidetu'l-İctimāʿiyye fî Aḳsāmi'l-Ḳaḍāʾi'l-Usra*, 49.

[349]el-Kaysî, *Devru'ṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 136-137.

geniş bir takdir yetkisine sahip olup tanık, akraba veya komşuların ifadelerine başvurabileceği gibi, adli bilirkişiden ve savcılıktan da yardım alabilmektedir. Ancak uygulamada hakemlerin bu raporları kendileri yazmayarak memurlara yazdırdığından ve sadece birkaç ifadenin değiştirilerek eşler arasında uzlaşı sağlanamadığına dair daha önce hazırlanmış standart formlar kullanıldığında hâkimler böyle bir ek araştırmaya ihtiyaç duymamaktadır. Bu sorunun aşılması adına Aile Kanunu'nda yer alan hakemlerin uzlaştırma girişimleri neticesinde ulaştıkları sonucu rapor etmeleriyle ilgili hükme harfiyen bağlı kalınmaması ve hakemler tarafından sözlü olarak aktarılan raporun mahkemede çalışan katiplere yazdırılması tavsiye edilmektedir.[350] Nitekim hakemlerden beklenen iyi bir sulh deneme raporu hazırlamaları değil boşanma kararı vermiş eşler arasında başarılı bir sulh denemesinde bulunmalarıdır.

Aile Kanunu'nda hakemlerin yetkilerinin sadece anlaşmazlık yaşayan ve boşanma kararı almış karı koca arasında uzlaşı sağlamak olduğu belirtilmekle beraber yine aynı kanunda iki hakeme uzlaştırıcı olarak yetkilerini aşan ve yargı organlarının yetki alanına giren görevler verildiği görülmektedir. Kanunun 96. maddesinde ayrılığa kimin sebep olduğunu ortaya koyup karşı tarafa tazminat ödeyecek kişiyi tespit edebilmek adına hakemlere eşlerden her birinin evlilik içindeki sorumluluklarını belirleme görevi verildiğine işaret edilmekte ve hakemlerin bu noktada anlaşamamaları halinde hâkimin ek araştırma yapabileceği belirtilmektedir. Ancak insan hayatında özellikle de iki farklı insanın birlikte yürütmeye çalıştığı evlilik hayatında yaşanan tartışmaların ve çatışmaların bütün sorumluluğunu taraflardan sadece birine yüklemek makul değildir. Ayrıca hakemlerden böyle bir tespitte bulunmasını istemek de yeni bir tartışma ortamına zemin hazırlamaktadır. Eşlerin ailelerinden görevlendirilen hakemlerin herhangi bir eğitim almamış okuma yazma bilmeyen kişiler olması durumunda karı koca arasındaki problemlerin sorumlusunu belirlemede objektif bir karar verilmesinin daha da zorlaştığı belirtilmektedir.[351] Şayet Aile Kanunu'nda Mâlikî mezhebi esas alınarak hakemlere boşama yetkisi verilmiş olsaydı hakemlerin eşleri boşanmaya sürükleyen sebepleri araştırarak aile birliğinin bozulmasından sorumlu tarafı belirlemesi ve buna göre zararın giderilmesi adına

[350]el-Kaysî, *Devru'ş-Şulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 137.
[351]el-Kaysî, *Devru'ş-Şulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 169.

tazminat yükümlüsü tespit etmesi isabetli olabilirdi. Ancak bir yandan hakemlerin yetkisini sadece karı kocaya nasihatte bulunmak ve onları uzlaşmaya ikna etmek şeklinde sınırlandırıp diğer taraftan hakemlerin eşlerden hangisinin aile içi sorumluluklarını yerine getirmediği tespit ederek raporda belirtmelerini istemek verilen yetkinin dışına çıkılması anlamına gelmektedir. Nitekim eşlerin sorumluluğunun her davanın durumuna ve eldeki verilere göre hâkim tarafından ayrı ayrı belirlenmesi ve iki hakemin raporuna yalnızca bir fikir olarak başvurulması daha isabetli görünmektedir.[352]

Boşanma talebiyle mahkemeye başvuran karı koca arasında uzlaştırıcı olarak hakem görevlendirilmesi durumunda tahkimin nerede yapılacağı kanunda değinilmeyen meselelerden biridir. Kanundaki bu boşluk hakemlerden birinin diğerinin yanına gitmeyi ya da mahkemeye gelmeyi kabul etmemesi durumunda hakemlerin bir araya gelememesine sebep olmaktadır. Tahkim yapılacak yer sulha uygun bir ortam olmak şartıyla iki hakemin veya eşlerin birlikte yaşadığı ev olabilir. Bunun mümkün olmadığı durumlarda hakemlerin ve çiftlerin mahkemede görüşme yapacağını kanunda belirtmek bu boşluğun giderilmesinde faydalı olacaktır.

3.3.2.3. Aile Meclisinden Kaynaklı Sorunlar

Aile Kanunu'nda ailenin birlik ve beraberliğinin korunması amacıyla hâkime gerekli gördüğü tüm tedbirleri alma konusunda geniş yetkiler verildiği görülmektedir. Kanunda sulh prosedürü kapsamında hâkimin talâk ve tatlîk davalarında bir aile meclisi oluşturmak suretiyle anlaşmazlık yaşayan karı koca arasında uzlaştırma girişiminde bulunabileceği belirtilmektedir. Aile meseleleriyle ilgili davalarda hem görüşüne başvurulacak bir müessese olarak hem de taraflar arasındaki anlaşmazlıklarda bizzat uzlaştırıcı olarak çeşitli yerlerde adı geçen aile meclisi teoride aile içi sorunların çözümünde hâkimlere önemli bir yardımcı unsur gibi gözükse de gerçekte böyle olmadığı görülmektedir. Zira sosyolojik ve hukukî engellerden dolayı

[352]el-Kaysî, *Devru'ş-Şulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 169.

Fas'ta aile meclisi uygulaması kanunda yer almakla beraber gerçek hayatta karşılık bulamamaktadır.[353]

Aile meclisi kendiliğinden oluşmamakta hâkimin ya da tarafların talebi üzerine oluşturulmaktadır. Fas halkının ise genel olarak böyle bir mekanizmanın varlığından bile haberdar olmadığı anlaşılmaktadır.[354] Böyle bir uygulamadan haberdar olanlar ise aile meclisinin nasıl oluşturulduğunu ve uzlaştırma sürecinin nasıl işlediğini bildiğinden bu yöntemi tercih etmemektedir. Zira aile meclisinde iki tarafın da akrabalarının bir araya gelmesi ortamdaki gerginliğin artarak problemlerin daha da içinden çıkılmaz bir hal almasına sebep olmaktadır.[355] İki tarafın akrabalarının toplanmasının mümkün olmadığı durumlarda aile meclisinin tek tarafın akrabalarından oluşturulması adaletli bir karar alınmasını zorlaştırmakta ve sulh amacıyla oluşturulan bu meclis bir tarafın diğer tarafa zaferine dönüşmektedir.[356] Nitekim Fas'ta 2017 yılında sulh sağlanan 7821 adet aile davasının sadece 299'unda, 2018 yılında sulh sağlanan 7612 adet aile davasının sadece 392'sinde aile meclisi aracılığıyla sulh sağlandığı kaydedilmiştir.[357]

Aile meclisinde yapılan görüşmelerin ve alınan kararların toplantıya katılan zabıt kâtibi tarafından bir tutanağa geçirilmesi ve gerektiğinde başvurmak üzere zabıt defterinde tutulması taraflarda aile sırlarının ifşası olarak algılanmakta ve insanların aile meclisine uzak durmalarına sebep olmaktadır.[358] Bahsedilen bu sosyolojik ve psikolojik etkenlerin yanı sıra ekonomik olarak da meclis üyelerinin mahkemeye ya da toplanmak için belirlenen yere ulaşmak için yapacakları masraflar aile meclisinin oluşturulmasında tarafların isteksiz davranmalarında etkili olmaktadır. Cüzî sayılabilecek böyle bir masrafın insanlar tarafından hesaplanması garip karşılanabilir ancak Fas toplumunun ekonomik durumu göz önüne alındığında özellikle merkeze uzak yerlerde yaşayan insanlar için mahkemenin belirlediği yere ulaşmak külfet

[353]Ḫaṭîce Fāriḥî, "Naẓratün fi'ṣ-Ṣulḥi'l-Userî ve Zevāci'l-Ḳāṣır", *Şimālî* (09 Ekim 2023).
[354]Şeyluḥ, "Ḳırāʾatun Mîtūdūlūciyye li Mefhūmi'ṣ-Ṣulḥ fî Ḳaḍāyā eṭ-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ", 30.
[355]el-Kanāfidā, "İcrāāti Masdarati'ṣ-Ṣulḥ", 220.
[356]el-Kaysî, *Devru'ṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 98.
[357]Būḥadîd, *el-Vesāʾilu'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāti'l-Useriyye*, 66.
[358]Muntediyātu Sitāri Tāymz MST, "Muʾessesetu Meclisi'l-ʿĀʾile Tekvînuhā ve Teysîruhā", 22 Eylül 2022.

olabilmektedir.[359] Dolayısıyla mahkemenin eşlerin arasındaki anlaşmazlığı sona erdirerek aile yuvalarına geri dönmelerini sağlamak adına aile meclisi oluşturmaya karar vermesi tek başına yeterli olmamaktadır. Hâkim, eşlerin karşılıklı rızası ile önerdikleri yakınlarından bir kurul oluşturduktan sonra, belirlenen gün ve saatte hazır bulunmak üzere her birine ayrı ayrı celp göndermekte ancak bazılarına celp teslim edilemediğinden ya da mahkemeye ulaşmak masraflı olduğundan belirtilen tarihte meclisin bütün üyelerinin toplanması mümkün olmamaktadır. Bu durumda aile meclisi tarafından gerçekleştirilecek sulh görüşmeleri iki tarafın akrabaları da eksiksiz bir şekilde toplanana kadar askıda kalmaktadır. Nitekim uzun sürebilecek bu bekleyiş çiftler arasındaki anlaşmazlığın içinden çıkılmaz bir hal almasına ve aile meclisinin etkinliğini kaybetmesine sebep olabilmektedir.[360]

Aile meclisinin aktif olarak kullanılmasının önündeki hukukî engel ise Aile Kanunu'nda eşler arasındaki uzlaştırma girişimi için yeterli süre tanınmamasıdır. Aralarındaki şiddetli geçimsizlik sebebiyle mahkemeye boşanmak üzere başvuruda bulunulması halinde başvurunun yapıldığı tarihten itibaren altı ayı geçmeyen bir süre içinde davanın karara bağlanması gerekmektedir. Bu kadar sürede aile meclisi üyelerini belirleyip altı yedi kişiyi aynı tarihte bir araya toplamak pek mümkün görünmediğinden hâkimler bunun yerine iki hakem görevlendirmeyi tercih etmektedir.[361] Her ne kadar aile mahkemelerindeki davalarda aile meclisinin tayin edildiğine dair atıflar bulunsa da bu meclislerin sadece iki kişiden oluştuğu görülmektedir. Nitekim Kasbatu Tādela İlk Derece Mahkemesinde verilen hükümde anlaşmalı boşanma talebiyle gelen karı koca arasında uzlaştırma girişiminde bulunmak üzere mahkeme tarafından aile meclisinin görevlendirildiği, aile meclisinin ise kocanın kardeşi ve kadının annesinden oluştuğu belirtilmektedir. Yine aynı mahkemede anlaşmalı boşama hükmü verilen bir başka dava örneğinde de

[359]Binkaʿbe ʿAmmāriyye - Belmāḥî Zeyne'l-ʿĀbidîn, "el-ʿĀliyātü'l-Merşūde li'ş-Şulḥi Beyne'-Zevceyn fi'l-Ḳānūneyni'l-Cezāʾirî ve'l-Maġribî", *Mecelletü'd-Dirāsāti'l-Ḥuḳūḳiyye* 8/1 (Mayıs 2021), 544.
[360]el-Kaysî, *Devru'ş-Şulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 141-142.
[361]ʿAmmāriyye - Zeyne'l-ʿĀbidîn, "El-Âliyyâtü'l-Mersûde", 544.

mahkemenin kadının annesi ve kocanın dayısından oluşan aile meclisini uzlaştırma için görevlendirdiği ifade edilmektedir.[362]

Netice olarak aslında aile meclisi ile hakemeyn kavramları Fas aile mahkemelerinde tek bir uygulamaya karşılık gelmektedir ki bu da hakemlik uygulamasıdır.[363] Aile meclisi ifadesinin kullanıldığı davalarda dört üyenin olması gerekirken sadece iki kişinin görevlendirilmesi ya da iki taraftan da ikişer kişi görevlendirilerek bir meclis oluşturulduğu halde aile meclisi ifadesine yer verilmemesi, teoride iki ayrı uygulama şeklinde ele alınan bu kavramların gerçekte sınırlarının net bir şekilde çizilmediğini göstermektedir. Her ne kadar Fas Aile Kanunu'nda Fransızca "*conseil de famille*" kavramından esinlenerek "aile meclisi" kavramı türetilse de[364] hakemeyn ve aile meclisi kavramları aslında İslam hukukundaki tahkime karşılık gelmektedir. Dolayısıyla kanun metninde ayrı ayrı ele alınan bu kavramların tahkim uygulaması şeklinde tek bir çatı altında toplanması ve buna göre düzenlemeler yapılması mahkemelerdeki kavram kargaşasını ortadan kaldıracak böylece kanunen ve fiilen daha uygulanabilir bir uzlaştırma müessesesi kurulmuş olacaktır.

3.3.2.4. Sosyal Yardımcıdan Kaynaklı Sorunlar

Karı koca arasında yaşanan ve boşanma talebine kadar varan uyuşmazlıkların çözüme kavuşturularak aile birliğinin muhafaza edilmesi adına Fas aile mahkemelerinde sosyal yardımcılardan istifade edilmesi isabetli bir karar olarak değerlendirilebilir. Ancak eşler arasında uzlaştırma girişiminde sosyal yardımcılardan istenen seviyede başarı sağlanamadığı görülmektedir. Fas aile mahkemelerinde görev yapan sosyal yardımcılarla yapılan mülakatlara ve çiftlerle yapılan uzlaştırma denemeleri gözlemlerine dayanarak bu başarısızlığın sebepleriyle ilgili olarak şu hususlar zikredilebilir:

[362] Kasba Tadla İlk Derece Mahkemesi 06/117 sayılı 15/05/2006 tarihli hükmü. Bkz. el-Fāḫūrî, *el-ʿAmelu'l-Ḳaḍāʾi'l-Userî*, 176.
[363]Şeyluḥ, "Ḳırāʾatun Mîtūdūlūciyye li Mefhūmi'ṣ-Ṣulḥ fî Ḳaḍāyā eṭ-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ", 30.
[364]Erdoğan, "İslam Aile Hukukunda Şiddetli Geçimsizlik (Şikâk) Durumunda Hakem Tayini", 46.

3.3.2.4.1. Sosyal Yardımcıların Aynı Düzeyde Donanıma Sahip Olmaması

Fas aile mahkemelerinde görev alacak sosyal yardımcıların ya mesleki sertifika almış olmaları ya da Tanca'da bulunan *el-Maʿhedü'l-Vatanî li'l-ʿAmeli'l-İctimāʿî'den* (Sosyal Hizmet Enstitüsü) mezun olması gerekmektedir. Tanca'daki enstitüde dört yıl boyunca sosyoloji, psikoloji, kanun, aile gibi derslerin yanı sıra sosyal sorunların analizi, sosyal hizmet metodolojisi, problem çözme teknikleri gibi hususlarda da eğitim verilmekte olup sosyal hizmet alanında teorik ve pratik donanım sağlanmaktadır. Diğer taraftan bu alanda verilen mesleki icazette ise sadece altı aylık bir eğitim süreci bulunmakta olup sosyoloji, psikoloji, felsefe ya da hukuk fakültelerinden birinden mezun olan herkes bu icazeti alabilmektedir. Mesleki icazetle sosyal yardımcı olan insanlar tek bir alanda eğitim görmüş ve sadece altı ay sosyal hizmet alanına dair formasyon almış kişiler olmasına rağmen Tanca Sosyal Hizmet Enstitüsü'nden mezun olanlar dört yıl boyunca farklı alanlarda ders almış ve sosyal hizmet alanında eğitim görmüş kişilerdir. Dolayısıyla mahkemelerdeki uzlaştırma denemelerinin daha başarılı olabilmesi için bu enstitüden mezun olan sosyal yardımcıların görevlendirilmesi daha isabetli görünmektedir.

3.3.2.4.2. Sosyal Yardımcıların Mahkeme İçerisinde Yaptıkları Stajın Yeterli Olmaması

Sosyal yardımcılar aile mahkemelerinde göreve başlamadan önce el-*Maʿhedü'l-ʿĀlî li'l-Kaḍā'da* (Yüksek Yargı Enstitüsü) formasyon almakta ve altı ay özel mahkemelerde staj yapmaktadır. Bu eğitim sonunda sosyal yardımcılardan doğru ve derinlemesine araştırma yapabilme, eşler arasında iletişim kurabilme, onları iyi dinleyebilme, karı koca arasında müzakere sürecini yönetebilme ve aralarındaki anlaşmazlığı çözene kadar eşlere yardımcı olma gibi hususlarda başarılı olmaları beklenmektedir. Ancak bu staj süresinin sadece altı ay olması, sosyal yardımcıların gerekli teknik donanıma sahip bir şekilde göreve başlamaları için yeterli görünmemektedir.

3.3.2.4.3. Sosyal Yardımcı Ofislerinin Fiziki Şartlarının Uzlaştırma Görüşmelerine Uygun Olmaması

Fas aile mahkemelerinde sosyal yardımcılar için tahsis edilen odalar karı koca ve sosyal yardımcı arasında sağlıklı bir diyalog ortamı oluşturulmasına imkân vermeyecek kadar küçük olup aynı zamanda eşler arasındaki özel meselelerin başkaları tarafından duyulmasını engelleyecek bir donanıma da sahip değildir. Dolayısıyla dışarıdan avukatların ya da davacıların sulh oturumlarına randevu almak için girip çıktığı ve sürekli bir insan dolaşımının olduğu bir odada eşlerin evlilik hayatlarıyla ilgili problemlerini rahatlıkla konuşmaları beklenemez. Nitekim Meknes Aile Mahkemesi'ndeki sosyal yardımcı ile görüşme yapmak üzere odasında bulunduğumuz 15-20 dakikalık bir zaman zarfında odaya en az beş altı kişi girmiş ve sosyal yardımcıyla gerçekleştirmeye çalıştığımız mülakatımız sürekli bölünmüştür. Sosyal yardımcı bu durumun bize özel olmayıp ofiste eşlerle uzlaştırma denemesi esnasında da aynı durumun devam ettiğini ve odanın darlığından dolayı kapı tarafında oturan eşin her gelen olduğunda kalkmak zorunda kaldığını belirtmiştir. Netice olarak Fas Aile Kanunu'nda boşanma davalarında karı koca arasında uzlaştırma girişiminde bulunulması şart koşulduğuna göre bu girişim ister hâkim tarafından ister sosyal yardımcı tarafından gerçekleştirilsin bütün aile mahkemelerinde çiftlerle sulh oturumu yapmaya elverişli bir oda tahsis edilmelidir. Bu oda mahkeme koridorlarının boğucu kalabalığından uzak dışarıdan müdahalenin yapılamadığı sadece karı koca ve uzlaştırıcının girebileceği ferah bir alanda olmalıdır.

3.3.2.4.4. Aile Mahkemelerindeki Sosyal Yardımcıların Yeterli Sayıda Olmaması

Fas'ta özellikle son on yılda boşanma oranları büyük bir artış göstermiştir. Bu ülkede 2016 yılında talâk ve tatlîk davalarıyla beraber toplam 72.000 çiftin boşandığı kaydedilirken 2021'de bu rakam 126.000'e yükselmiştir.[365] Ülke genelinde görülen boşanma sayılarındaki bu artış aile mahkemelerine boşanma talebiyle başvuran

[365]Fāṭımetü'z-Zehrā Ṣudūr, "Ḥāletu'ṭ-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ Terfeʿu Emāme Terācuʿi'ṣ-Ṣulḥ fi'l-Maġrib", *Hespress* (12 Mart 2023).

çiftlerin sayısını da doğal olarak artırmıştır. Dolayısıyla sosyal yardımcıların uzlaştırma girişiminde bulunmak üzere görüşmesi gereken çift sayısı da giderek artmaktadır. Bu da sosyal yardımcıların eşlerin arasındaki sorunları dinleyip bunların altında yatan gerçek sebepleri anlayarak aralarını uzlaştırmasını sağlayacak kadar yeterli vakte sahip olmaması anlamına gelmektedir. Zira her bir çifte ortalama 20-25 dakika ayırabilen sosyal yardımcı bu süre zarfında taraflara sadece neden boşanmak istediği, çocuklarının olup olmadığı, boşanmaları halinde çocukların durumunun ne olacağı gibi yüzeysel sorular sorduktan sonra tarafların boşanma konusunda kararlı olup olmadıklarını sorarak sulh oturumunu sonlandırmaktadır.

3.3.2.4.5. Aile Mahkemelerindeki Sosyal Yardım Mesleğinin Sınırlarının Net Bir Şekilde Çizilmemesi

Sosyal yardımcıların aile mahkemelerinde sorumlu oldukları alan belirlenmemiş olup sosyal yardımcıların hangi görevleri yerine getirmeleri gerektiği hâkimlerin takdirine bırakılmıştır. Sınırlı vakitte çok sayıda dosyayla ilgili araştırma yapmak ve gerekli raporları hazırlamak zorunda olan hâkimler bu süreçte ihtiyaç duydukları alanlarda sosyal yardımcıları görevlendirebilmektedir.[366] Sosyal yardımcıların görev sahasının bu şekilde ucu açık bırakılması birkaç memurun yapabileceği işlerin bazen sadece bir sosyal yardımcıya yüklenmesine sebep olabilmektedir. Nitekim Aile Kanunu'nda sosyal yardımcıların görevlendirilebileceğinden bahseden maddelerde emredici ve bağlayıcı bir üslup kullanılmamış olup hâkimin tercihine göre sosyal yardımcılardan destek alınabileceği belirtilmektedir. Kanunda sosyal yardımcılardan yardım alınabileceği belirtilen yerler ise az sayıdadır. Buna göre;

a) Kimsesiz çocuğun bakımını üstlenen kefile teslim edilmesi gerekli hallerde sosyal yardımcı gözetiminde yapılır.[367]

[366]Sevāliḥî, *el-Musāʿidetu'l-İctimāʿiyye fî Aḳsāmi'l-Ḳaḍāʾi'l-Usra*, 79.
[367]M.Ü., 18.

b) Hâkim dilerse başkasının gözetimine verilen kimsesiz çocuğun durumunu ve çocuğun bakımı üstlenen kişinin söylediklerini yerine getirip getirmediğini araştırmak üzere sosyal yardımcı görevlendirebilir.[368]

c) Reşit olmayan kişinin evlilik talebinde hâkim tıbbi rapor talep edebileceği gibi evlenecek çocuk hakkında araştırma yapmak üzere sosyal yardımcıyı da görevlendirebilir.[369]

d) Hâkim, çocuğun hadânesini üstlenen velinin oturduğu ev ile alakalı rapor hazırlamak üzere sosyal yardımcıdan yardım isteyebilir.[370]

Aile Kanunu'nda sosyal yardımcıdan açıkça bahseden maddeler bunlarla sınırlı olmakla beraber başta eşler arasında uzlaştırma girişimi olmak üzere hâkimin sorumluluğunda olan çeşitli görevler genellikle sosyal yardımcılara bırakılmıştır. Dolayısıyla mahkemede çalışan bir sosyal yardımcı kendisine verilen işleri yetiştirebilmek için günleri taksim etmekte ve haftanın sadece birkaç gününü eşler arasında sulh oturumlarına ayırabilmektedir.

3.3.2.4.6. Mahkemelerde Çalışan Sosyal Yardımcıları Yönlendirecek Bir Mevzuatın Olmaması

Sosyal Hizmet Enstitüsü'nden mezun olan ya da sosyal hizmet meslekî icazeti alan kişiler çeşitli kurumlarda görev alabilmekte olup bunlardan biri de aile mahkemeleridir. Ancak aile mahkemelerinde çalışan sosyal yardımcıların mesleğini düzenleyen yasal çerçevenin bulunmadığı gibi aynı zamanda sosyal yardımcıların nasıl atanacağını, mahkemelerdeki görevlerini, uzmanlıklarını ve bunların nasıl uygulanacağını açıklayan herhangi bir mevzuat ya da yönetmelik de bulunmamaktadır. Adalet Bakanlığı tarafından hazırlanmış böyle bir mevzuatın olmaması hâkimler ve sosyal yardımcılar açısından kafa karışıklığına sebep olmakta

[368]M.Ü., 19.
[369]M.Ü., 20.
[370]M.Ü., 172.

ve sosyal yardımcıların görev tanımlaması mahkemeden mahkemeye değişiklik göstermektedir.[371]

3.3.2.4.7. Sosyal Yardımcıların Dini Yönden Zayıf Olması

Sosyal yardımcılar sosyoloji, psikoloji, felsefe ve kanun gibi alanlarda aldıkları eğitimle akademik ve teknik anlamda belirli bir seviyeye ulaşmakla beraber İslam hukukunun önemli bir kısmını oluşturan ve Kur'an'ın hakkında çeşitli ayetler indirerek muhafazasına önem verdiği aile müessesesi hakkında yeteri kadar şer'i bilgiye ve fıkhî donanıma sahip değildirler. Nitekim Tanca'da Sosyal Hizmetler Enstitüsü'nde uygulanan programda İslam aile hukukuna dair herhangi bir ders bulunmamaktadır. Her ne kadar sosyal hizmet alanı doğrudan fıkıh bilgisi gerektirmese de özellikle mahkemelerde görevlendirilen sosyal yardımcıların İslam aile hukuku alanında eğitim almaları şarttır. Eşler arasında yaşanan sorunların sosyolojik ve psikolojik boyutlarını anlamak kadar bu sorunların fıkhî boyutunu da bilmek gerekmektedir. Zira eşler arasında yaşanan tartışmalar sırasında meydana gelebilecek îlâ veya zıhar gibi durumların fıkhî hükümlerini ya da bu kavgalar esnasında kullanılan cümlelerin dinen boşanmaya sebep olup olmadığını bilmemek çiftlerin yanlış yönlendirilmesine sebep olacaktır. Nitekim eşler arasındaki uyuşmazlıkların fıkhî boyutu bulunması halinde çiftler yerel ilim meclislerine yönlendirilmekte ve uzlaştırma girişimi oradaki murşid ya da muslihler tarafından yapılmaktadır. Sosyal yardımcıların dinî hassasiyete sahip olmaları İslam'ın aile içinde kadın ve erkek için belirlediği rolleri de dikkate alarak bir uzlaştırma girişiminde bulunmaları açısından da önem arz etmektedir.

3.3.2.4.8. İnsanların Sosyal Yardım Ofisleri Hakkında Yeterli Bilgiye Sahip Olmaması

Mahkemelerde çalışan sosyal yardımcıların boşanma davalarında ne gibi bir müdahalelerinin olduğu, sosyal yardımcılarla nerede ve nasıl görüşüldüğü, bu görüşmelerinin boşanmak isteyen eşlere nasıl fayda sağlayacağı gibi hususlarda

[371]Sevāliḥî, *el-Musā'idetu'l-İctimā'iyye fî Aḳsāmi'l-Ḳaḍā'i'l-Usra*, 80.

insanların yeteri kadar bilgi sahibi olmaması eşlerin sosyal yardımcı ofisine ön yargıyla bakmalarına sebep olmaktadır.[372] Sulh girişimlerinin önemli bir kısmının sulh oturumlarına katılmayan eşler yüzünden başarısızlıkla sonuçlandığı dikkate alındığında mahkemelerde görevlendirilen sosyal yardımcılar hakkında insanlarda bir bilinçsizlik olduğu görülmektedir. Nitekim sosyal yardımcının ne demek olduğu mahkemeye geldikten sonra öğrenenler olduğu gibi eşiyle arasında uzlaştırma girişiminde bulunan sosyal yardımcıyı hâkim zannedenler de bulunmaktadır. Ayrıca sosyal yardımcının kendisine yönlendirdiği soruları aleyhinde delil olarak kullanacağını düşünen bazı eşler sosyal yardımcılara şüphe ve tedirginlikle bakmakta ve sulh oturumunu bir an önce sonlandırmaya çalışmaktadır. Bulunduğu ortamda rahat edemeyen ve karşısındakine şüpheyle bakan eş ise ya sorulara doğru cevap vermemekte ya da eşiyle yaşadığı sorunları tam olarak anlatmamaktadır. Sosyal yardımcının ailevi problemlerin sebebini anlamasını sağlayacak sosyal ortam, aile yapısı, ekonomik durum gibi hususlarda bilgi vermekten kaçınmaktadır.[373]

3.3.2.4.9. Aile Hâkimlerinin Sosyal Yardım Mesleğine Dair Net Bir Fikre Sahip Olmaması

Aile mahkemesinde çalışan bazı hâkimlerin sosyal yardımcıların hangi alanlarda eğitim gördükleri, aile mahkemesindeki görevleri ve yargı sistemine nasıl katkı sağlayacakları gibi sosyal yardım mesleğiyle alakalı hususlarda yeterli bilgiye sahip olmadıkları görülmektedir. Bunun yanı sıra bazı sosyal yardımcıların verilen görevi layıkıyla yerine getirmemesi, hazırladıkları raporların yetersiz olması ya da hâkimin yaptığı araştırmanın üstüne herhangi bir katkı sağlayamaması gibi olumsuzluklar aile mahkemelerindeki hâkimlerin sosyal yardımcıları ciddiye almamasına sebep olabilmektedir. Zira aile mahkemesinde çalışan bir sosyal yardımcının mahkemeye gelenlere rehberlik edip gerektiğinde hukukî tavsiyelerde bulunabilmesi, aile içi sorunlara müdahalesinin hukukî bir çerçevesinin olabilmesi ve mahkemedeki diğer çalışanlarla ortak bir dil kullanabilmesi için aile meselelerini düzenleyen hukuk kurallarına aşina olması gerekmektir. Ancak bazı hâkimler sosyal

[372]Şirāyemî, *el-Ḫıdmetu'l-İctimāʿiyye*, 57.
[373]Sevāliḥî, *el-Musāʿidetu'l-İctimāʿiyye fî Aḳsāmi'l-Ḳaḍāʾi'l-Usra*, 74.

yardımcıların hukuk eğitiminin yetersizliğinden şikayetçi olmakta ve bu durum hâkimlerle sosyal yardımcılar arasında güven köprülerinin kurulmasına engel olmaktadır.[374]

Sonuç olarak Fas aile mahkemeleri tarafından görevlendirilen sosyal yardımcıların boşanma talebiyle mahkemeye başvuran çiftler arasında uzlaşı sağlamada yeterince başarılı olamamaları hakkında ortaya konulan bu sebeplerin hiçbiri birbirinden bağımsız değerlendirilmemelidir. Zira sosyal yardımcıların boşanmak isteyen çiftler arasında uzlaşı sağlama noktasında başarılı olabilmeleri sadece fizikî şartların iyileştirilmesine bağlı değildir. Nitekim Rabat Aile Mahkemesi'ndeki sosyal yardımcı ofisi fizikî olarak yeterli imkânlara sahip olmakla beraber son iki ayda 198 çiftle yapılan görüşmenin sadece ikisinde eşler arasında sulh sağlanmıştır. Rabat mahkemesinde sadece bir sosyal yardımcının bulunması onun da eşler arasında uzlaştırıcılık görevinin yanında daha pek çok görevinin bulunması çiftlerle yeteri kadar ilgilenememesine sebep olmaktadır. Diğer taraftan Meknes Aile Mahkemesi'nde dört sosyal yardımcı bulunmasına rağmen sosyal yardımcılar için sağlanan fizikî şartların çok yetersiz olmasından dolayı eşlerle sağlık bir ortamda görüşme yapılamamakta bu da uzlaştırma denemelerinin çoğunun başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep olmaktadır. Aşağıdaki tablo bu durumu daha net ortaya koymaktadır.

Sene	Kaydedilen Dava Sayısı	Verilen Hüküm			Hükümsüz Kalan Dava Sayısı
		Sulh	Tatlîk	Tatlîk Talebini Red	
2015	2908	580	1654	796	817
2016	2874	675	1642	861	513
2017	2989	634	1436	844	588
2018	3165	164	1637	1061	891
2019	3404	406	2228	989	672

[374]Sevāliḥî, *el-Musāʿidetu'l-İctimāʿiyye fî Aḳsāmi'l-Ḳaḍāʾi'l-Usra*, 76-77.

2020	2720	537	1494	505	856
2021	3295	726	2291	597	537

Tablo 8: 2015-2021 Yıllarında Meknes İlk Derece Mahkemesindeki Tatlîk Davalarının İstatistiği.[375]

Eşler arasındaki uyuşmazlıklarda sosyal yardımcılardan istenen verimin sağlanabilmesi için öncelikle sosyal yardımcı ofisinde gerçekleştirilen uzlaştırma görüşmelerinin takip edilerek bu oturumların aksayan yönlerinin tespit edilmesi ve bu doğrultuda gerekli düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Sosyal yardım mesleğinin aile mahkemelerindeki konumunun yükseltilmesi adına mahkemelerdeki sosyal yardımcı sayısı arttırılmalı, sosyal yardımcı ofisinin fizikî imkânları geliştirilmeli, sosyal yardımcıların sosyoloji, psikoloji, hukuk ve din alanında hem teorik hem pratik eğitim almaları sağlanmalıdır. Aksi takdirde Fas aile mahkemelerinde sosyal yardımcılar tarafından gerçekleştirilen sulh oturumları eşlerin içlerini dökerek rahatladığı ancak çözüm noktasında yeterli desteğin sağlanamadığı bir formalite olarak kalmaya devam edecektir.

3.3.2.5. Yerel İlim Meclisinden Kaynaklı Sorunlar

Türkiye'deki il müftülüklerine benzetebileceğimiz[376] yerel ilim meclisleri Fas halkı nezdinde önemli bir yere sahip olup herhangi bir anlaşmazlık esnasında ilk olarak başvurulan ve görüşlerine itibar edilen bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak uyuşmazlık yaşayan eşler arasında sulh ve arabuluculuk yapma noktasında yerel ilim meclislerinden beklenen başarının sağlandığını söylemek zordur. Nitekim bu meclislerde çalışan muslihlerin belirttiğine göre çiftlerle yapılan sulh girişimleri

[375] Bkz. Ek 15.

[376]Fas'ta karı koca arasında uzlaştırıcı olarak yerel ilim meclislerinden istifade edildiği gibi Türkiye'de de bağlı il müftülüklerinden, Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde çalışan Aile Rehberliği ve Danışmanlığı uzmanlarından ve ilahiyat fakültelerindeki uzmanlardan istifade edilebilir. İslam aile hukukundaki arabulucu-hakemlik uygulamasının Türkiye'de nasıl işlevsel hale getirilebileceği konusundaayrıntılı bilgi için bkz.Ahmet Temel, "Islam Aile Hukukundaki Arabulucu-Hakemlik Uygulamasının Türkiye'de Aile Arabuluculuğuna Muhtemel Katkıları", *Darulfunun Ilahiyat* 30/2 (2019), 311-336.

çoğunlukla başarısız olmaktadır. Bu başarısızlığın sebeplerinden bazıları fizikî şartlarla alakalı olup ıslah odaları eşler arasındaki ailevi meselelerin rahatlıkla görüşülerek sağlıklı bir arabuluculuk yapılmasına elverişli değildir. Zira ıslah odalarında aynı anda birkaç çiftle görüşme yapılmakta ve bir odada aynı anda 8-10 kişi bulunabilmektedir. Bu durum da eşler arasındaki mahrem meselelerin oda içinde bulunan diğer kişiler tarafından duyulmasına sebep olduğundan gizlilik ilkesi ihlal edilmektedir. Bunun yanı sıra aile mahkemesiyle arasında iş birliği bulunan yerel ilim meclislerine yönlendirilen dava sayısının çok fazla olması da muslihlerin çiftlere yeteri kadar vakit ayıramamasına sebep olmaktadır.

Yerel ilim meclislerinin karı koca arasında uzlaştırma girişimde başarısız olmasındaki bir diğer etken de eşler arasındaki problemleri çözmeye çalışan muslih ve murşidlerin bu alanda ihtisas sahibi olmamasıdır. İslami ilimlerden mezun olan muslihler psikoloji ve sosyoloji alanında yeterli donanıma sahip olmayıp eşler arasında uzlaştırıcı olarak görevlendirilmeden önce herhangi bir formasyon da almadıklarından karı koca arasındaki sorunlara sadece dini nasihatlerle cevap verebilmektedir. Oysa bizzat gözlemlediğimiz bazı görüşmelerden de anlaşıldığı üzere eşlerden birinin psikolojik rahatsızlığı evliliği bitme noktasına getirebilmekte ve çiftler arasındaki problemin boyutları göründüğünden çok daha derin olabilmektedir. Meknes Aile Mahkemesi'nden Meknes Yerel İlim Meclisi'ne yönlendirilen kocanın kendisinden 20 yaş daha genç ve güzel olan karısından ısrarla boşanmak istemesi uzlaştırma girişiminde bulunan muslihe şaşırtıcı geldiğinden bu çiftle uzun bir süre uğraşmış ancak kocayı boşanma talebinden vazgeçirememiştir. Çiftlerle görüşmesi bittikten sonra adamın boşanmadaki ısrarını öğrenmek üzere muslihin yanına gittiğimizde 70 yaşlarındaki siyahi adamın, karısını kendisini abisiyle aldattığı yönünde itham ettiğini bu iddiasını da abisinin kendisine nazaran beyaz olmasına bağladığını söylemiştir. Basit bir kıskançlıktan öte, kökeni çok eskiye dayanan siyah ırk-beyaz ırk ayrımının bir yansıması olan, toplumların "ötekiye" bakış açısından kaynaklanan ve insan psikolojisine etki eden bu durumu muslih, şeytanın vesvesesi olarak yorumlamış ve adama bol bol Kur'an okumasını tavsiye etmiştir.

Karı koca arasındaki sorunların giderilerek aile birliğinin muhafaza edilmesi adına yerel ilim meclisinde çalışan muslihlerin çabası ve gayreti kesinlikle göz ardı edilemez. Ancak eşler arasındaki anlaşmazlıkları yerel ilim meclisinin dini otoritesine dayanarak çözmeye çalışmak kalıcı ve yapıcı bir çözüm yolu olarak görünmemektedir. Islah odalarında yapılan görüşmelerde murşid ya da muslihin yanında psikolog ve tecrübeli bir arabulucunun da bulunmasının, yerel ilim meclisinde gösterilen uzlaştırma çabalarının yüzeysellikten çıkıp daha profesyonel bir hale gelmesini sağlayacağı kanaatindeyiz. Eşlerle yapılan görüşmelerde bir taraftan murşid İslam'da ailenin önemi, karı kocanın birbirine karşı hak ve sorumlulukları, çocuk yetiştirmede anne babanın görevleri gibi hususlarda eşleri bilinçlendirirken psikolog eşler arasındaki sorunların psikolojik boyutlarını tespit etmeye arabulucu ise bu sorunları bilimsel teknikler kullanarak çözmeye çalışacak böylece aileyi dağılma noktasına getiren problemler çok yönlü ele alınmış olacaktır.

Özetle, Fas aile mahkemelerindeki talâk ve tatlîk davalarında hâkim tarafından karı koca arasında yapılan uzlaştırma girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasındaki etkenleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Eşlerden Kaynaklı Zorluklar

- Karı kocadan birinin ya da her ikisinin de sulh oturumlarına katılım noktasında gerekli hassasiyeti göstermemesi
- Tebligat memurlarının celbi ilgili kişinin kendisine değil de evindeki akrabalarından birine teslim etmesi
- Eşlerin birbirlerine karşı öfke ve kin dolu olması hasebiyle herhangi bir uzlaştırma girişimini kabul etmemesi ve içinde bulunduğu çatışma halini ısrarla sürdürmesi
- Eşlerin sulh oturumlarında evliliklerini bitirme noktasına getiren problem üzerine konuşarak ortak bir yol bulmaya çalışmak yerine geçmişte yaşanan hadiselerden dolayı birbirini suçlamaya devam etmesi

Sulh Sorumlularından Kaynaklı Zorluklar

- Aile mahkemelerinde tarafların arasındaki sorunlarının yabancı kimseler tarafından duyulmasını engelleyecek ve ailevî problemlerin rahatlıkla görüşülmesini sağlayacak geniş ve ferah bir ortamın bulunmaması
- Dava dosyalarının fazlalığından dolayı hâkimin uzlaştırma girişimlerine yeteri kadar vakit ayıramaması ve eşler arasında kaliteli bir sulh girişiminde bulunamaması
- Uzlaştırma girişiminde bulunmakla görevlendirilen hâkimlerin bu konuda yeterli donanıma sahip olmaması
- Çiftler arasında uzlaştırıcı olarak görevlendirilen hakemlerin ya da aile meclisini oluşturan üyelerin bilinçli bir şekilde bu görevi yerine getirmemeleri
- Eşlerin aralarındaki anlaşmazlığı gidermek üzere hakem olarak getirecekleri kişiyi kendilerinin belirlemesi
- Hakemlerin görevlendirilme süreciyle ilgili kanunda çok fazla boşluk bulunması
- Aile meclisinin görevlendirilmesi teorik olarak Aile Kanunu'nda yer almakla beraber pratikte çok nadir görülmesi
- İki tarafın akrabalarının bir araya gelmesi ortamdaki gerginliğin artarak problemlerin daha da içinden çıkılmaz bir hal almasına sebep olması
- Meclis üyelerinin mahkemeye ya da toplanmak için belirlenen yere ulaşmak için yapmaları gereken masrafı karşılayacak gücü olmaması
- Sosyal yardımcıların mahkeme içerisinde yaptıkları stajın yeterli olmaması ve sosyal yardımcıları yönlendirecek bir mevzuatın olmaması
- Sosyal yardımcı ofislerinin fiziki şartlarının uzlaştırma görüşmelerine uygun olmaması (Rabat gibi büyük şehirler hariç)
- Dava dosyalarının çok fazla olması sebebiyle sosyal yardımcıların sulh oturumlarında çiftlere yeteri kadar vakit ayıramaması
- Yerel ilim meclislerindeki ıslah odalarının eşler arasındaki ailevi meselelerin rahatlıkla görüşülerek sağlıklı bir arabuluculuk yapılmasına elverişli olmaması (aynı anda bir salonda 8-10 kişi ile görüşülmesi)

- Aile mahkemesiyle arasında iş birliği bulunan yerel ilim meclislerine yönlendirilen dava sayısının çok fazla olmasından dolayı muslihlerin çiftlere yeteri kadar vakit ayıramaması
- Eşler arasındaki problemleri çözmeye çalışan muslih ve murşidlerin bu alanda ihtisas sahibi olmaması

3.4. Sulh Prosedürünü Etkinleştirmenin Yolları

Fas boşanma oranlarındaki artışın önüne geçmek adına yasal prosedürlerin ve eşleri uzlaştırmaya çalışan kurumların oluşturulmasına önem vermektedir. Ancak kanunlarda yapılan yasal düzenlemelerin hiçbiri karı koca arasındaki anlaşmazlıkları çözerek aileleri parçalanmaktan ve dağılmaktan koruma noktasında tek başına yeterli olmamaktadır. Başta Fas Kralı VI. Muhammed olmak üzere hükümet yetkilileri, aile kanunlarında, medeni ya da ceza kanunlarında aile bütünlüğünü ve devamlılığını korumak adına yapılan yasal düzenlemelerin istenen amaca ulaşabilmesi için bunları hayata geçirmeye yardımcı olacak özel kurumlara da ihtiyaç olduğunu kabul etmişlerdir. Bu kurumların başarılı olabilmesi için aile anlaşmazlıklarını çözme ve eşler arasında uzlaşı sağlama noktasında uzmanlaşmış, çağın problemlerine İslami çerçevede çözüm arayıp aynı zamanda gelişmelere ayak uydurabilen modern yöntemlerin devreye girmesi son derece önem arz etmektedir.

3.4.1. Aile Kanunu'nda Düzenlemeler Yapılması

Eşler arasında yaşanan anlaşmazlıkların giderilmesinde onlara yardımcı olmak amacıyla yapılan hukukî düzenlemelerin bir bütünlük ve uyum içinde olmasına özen gösterilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda öncelikle Aile Kanunu uzlaştırma denemelerine ilişkin tüm girişimlere açık olmalı ve bu girişimlerde katkısı bulunan mekanizmalar uygulamada aksaklıklara sebep olabilecek her türlü hata ve eksiklikten arındırılmış bir şekilde kanunda düzenlenmelidir.[377] Nitekim Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu kapsamında yer alan eşler arasında sulh girişiminde bulunulmasına ilişkin yasal metinlerde hem usul hem de uygulama yönünden ciddi boşluklar bulunduğundan Aile Kanunu'nda bu eksikliklerin giderilmesine dikkat edilmiş ve kocanın gâibliği

[377]Būḥadîd, *el-Vesāʾilu'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāti'l-Useriyye*, 71.

nedeniyle boşanma durumu hariç, her türlü talâk ve tatlîk davalarında sulh denemelerinde bulunulması gerektiğini vurgulayan hükümlere yer verilmiştir. Kur'an'da eşler arasında çıkan ihtilafların çözümünde başvurulması emredilen sulhün sağlanması için gerekli ihtimamın gösterilmesi ve tam anlamıyla uygulanabilmesi son derece önemlidir. Ancak mahkeme tarafından gerçekleştirilen eşler arasında uzlaştırma denemeleri esnasında Aile Kanunu'nda yer alan sulh prosedüründe de bazı eksikliklerin bulunduğu ortaya çıkmıştır. Yeni kanunda zamanla ortaya çıkan bu çelişki ve boşlukların giderilerek sulh prosedürünün eşler arasındaki sorunların çözülmesinde etkin hale getirilmesi adına hukukçular ve akademisyenler çeşitli tavsiyelerde bulunmaktadır.

Aile Kanunu'nda celbin ilgili kişilere ulaştırılmasıyla ilgili Medenî Usul Kanunu'nda yer alan genel hükümler tahsis edilerek boşanmak isteyen eşler arasında sulh zemininin doğması için tarafların mahkemede bizzat hazır olması, bu nedenle celbin tarafların kendilerine teslim edilmesi şarttır. Zira Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda kocasının boşamak istediği kadının mahkemeye çağrılmasına ilişkin özel metinlerin yokluğu gıyabî boşanmaların artmasına ve kadınların mağduriyetine sebep olmuştur. Kadınların haklarının korunması ve anlaşmazlık yaşayan karı koca arasında uzlaştırma girişiminde bulunabilmek adına Aile Kanunu'nda celbin bizzat eşlere ulaştırılması gerektiği vurgulanmaktadır. Ancak kanunda eşlerin mahkemeye bizzat çağrılmasına rağmen gelmemeleriyle alakalı yasal düzenleme yapılırken kendi içinde çelişkiye düştüğü görülmektedir. Kanunun 79. maddesinde boşanmak isteyen kişinin mahkemeden izin alması gerektiği belirtilerek her iki tarafın da boşanma talebinde bulunabileceğine dair bir işaret yer almaktadır. Sadece iki madde sonra boşanma davası açan kocanın mahkeme tarafından gönderilen sulh oturumuna katılmasına ilişkin celbi bizzat aldığı halde gelmemesinin nasıl bir sonuç doğuracağı belirtilmekte ancak boşanma talebinde bulunan kişinin kadın olup celbi almasına rağmen gelmemesinin nasıl bir sonuç doğuracağı hakkında herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Nitekim bazı Faslı hukukçular bu çelişkinin giderilmesi adına kanunda yer alan hükmün şu şekilde değiştirilmesi gerektiğini belirtmektedir: "*Boşanma talebinde bulunan kişi, celbi bizzat almış ve gelmemişse bu talebini geri çekmesi olarak kabul edilir. Kendisinden boşanma talebinde bulunulan kişi, celbi*

bizzat aldığı halde gelmemiş ve herhangi bir yazılı beyanda da bulunmamışsa mahkeme, gelmemesi halinde dosyanın karara bağlanacağını savcılık aracılığıyla kendisine bildirir."[378] Kısacası, Aile Kanunu'nda herhangi bir ilave madde konmadan koca kelimesi (الزوج) yerine "boşanma talebinde bulunan" (الطالب بالطلاق) ifadesi gelmelidir. Daha açık ifadeyle, kanunda belirtilen esaslara göre erkeğin mahkemeye gelmemesi durumunda talâk nasıl gerçekleşmiyorsa aynı hüküm, kadının mahkemeye gelmemesi halinde de geçerli olmalıdır. Böylece boşanma taleplerinde her iki tarafın da mahkemeye gelmesi sağlanacağından hâkim, eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulunma imkânını elde etmiş olacaktır.

Eşlerin mahkeme celbini bizzat teslim aldıkları halde gelmemesiyle ilgili düzenlemenin yapıldığı maddeyle alakalı bir başka sorun da kocanın mahkemeye gelmemesinin her durumda boşanma talebinden dönme olarak mı değerlendirildiği, hastalık veya yolculuk gibi mücbir sebeplerin varlığında vekilin kabul edilip edilmediği konusunda bir açıklık olmadığıdır. Aile Kanunu'ndaki bu eksiklik boşanma davalarında vekâlet konusunda fıkıhçılar ve hukukçular arasında tartışmaların yaşanmasına ve mahkemeden mahkemeye değişen uygulamaların görülmesine sebep olmaktadır. Boşanma davalarında vekâletin mutlak olarak reddedilmesi ya da mutlak olarak kabul edilmesi şeklindeki tartışmaları sona erdirmek adına Aile Kanunu'nda hâkim tarafından takdir edilecek zaruret hallerini dikkate alan yeni bir vekâlet teorisinin hazırlanması gerekmektedir. Burada zaruret hali olarak belirlenen hususların mutlaklaştırılmamasına dikkat edilmeli, imkân dahilinde zaruretlerin giderilerek eşlerin sulh oturumlarına gelmesi sağlanmalıdır. Nitekim eşlerden birinin hapiste olması sulh oturumlarına şahsen katılamayacağından başkasına vekâlet vermesi için bir zaruret hali olarak belirlenebilir. Ancak Cerîde Şehri İlk Derece Mahkemesi tarafından verilen hükümde kocasından zarar gördüğü gerekçesiyle boşanma talebinde bulunan kadın ile hapisteki kocası arasında uzlaştırma girişiminde bulunulabilmesi için kocanın hapisten getirildiği belirtilmektedir.[379] Dolayısıyla hastanede, hapishane, yurtdışında olmak gibi mazeretler her dava için ayrı ayrı değerlendirilmelidir. Cezaevinden izin almak suretiyle hapiste olan kocanın sulh oturumuna bizzat katılması

[378]el-Kaysî, *Devru'ş-Şulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 150.
[379]Cerîde İlk Derece Mahkemesi tarafından verilen 06/829/2 sayılı 19/03/2007 tarihli hüküm. Bkz. el-Fāḫūrî, *el-ʿAmelu'l-Ḳaḍāʾi'l-Userî*, 141.

sağlandığı gibi doktor kontrolünde sulh oturumuna katılabilme imkânı olan hasta eşin ya da yakın zamanda ülkesine gelme imkânı olan yurtdışındaki eşin sulh oturumlarına bizzat katılması sağlanmalıdır.

Kocanın celbi bizzat almasına rağmen mahkemeye gelmemesi halinde talebini geri almış sayılmasının sadece talâk davasına ilişkin olup olmadığı meselesi de konuyla ilgili kanunda yer alan boşluklardan biridir. Buna göre talâk talebinde geçerli olan prosedürün anlaşmalı boşanma, tefviz-i talâk, muhâlea ya da tatlîk davalarında da geçerli olup olmadığı belirsiz kalmaktadır. Buradaki belirsizliği gidermek adına her türlü boşanma davalarında celbin taraflara ulaştırılması şartı getirilmeli, geçerli mazereti bulunmaksızın mahkemeye gelmeyen hangi taraf olursa olsun dava iptal edilmelidir.

Aile Kanunu'nda yer alan bir başka sorun da karı koca arasında uzlaşı sağlanamaması halinde kadın ve çocukların haklarının korunması adına geçici önlemler alınmasıyla ilgili hükümlerde görülmektedir. Eşler arasındaki uyuşmazlığın yargıya intikal etmesi ve birlikte yaşamanın imkânsız hale gelmesi halinde konuyla ilgili kesin karar çıkana kadar mahkemenin eş ve çocuklar hakkında uygun göreceği geçici tedbirler yürürlüğe girecektir. Bu tedbirlerden biri de mahkemenin kadının bu süreçte kalması için akrabalarından birinin evini seçmesidir. Diğer taraftan hadâne altına alınan çocuğun süknâ meselesini ele alan 168. madde, uygun bir ev bulana kadar babanın çocuğu evinden çıkaramayacağını belirtmektedir. Kanunda çocuğun maslahatı gereği evlilik evinden çıkarılmaması istenmekte ancak kadının boşanma sürecinde koca evinden çıkıp hâkim tarafından belirlenen bir akrabasının evinde kalması halinde anne ile çocuklar ayrı yerlerde yaşamak zorunda kalmaktadır. Çocukların, boşanma sürecinde anneleriyle beraber kalması daha makul olduğundan kanunda bu şekilde düzenleme yapılması gerekmektedir.[380]

Sulh prosedürüyle ilgili giderilmesi gereken önemli bir eksiklik de eşler arasında uzlaşma girişiminde bulunacak hâkimlerin hangi şartları taşıması gerektiği, bu işte nasıl bir yol takip edecekleri, çiftlerle nerede görüşecekleri gibi hususların

[380]el-Kaysî, *Devru'ṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 152-153.

kanunda yer almamasıdır.[381] Her ne kadar bu durum eşlerin arasındaki problemin boyutuna göre yöntem belirlemede hâkimlerin geniş bir takdir yetkisine sahip olması şeklinde değerlendirilse de aile davalarına bakan hâkimlerin uzlaştırma konusunda uzman olmadıkları göz önüne alındığında en azından yol gösterici bazı tavsiyelerde bulunulması faydalı olacaktır. Nitekim Fransa Kanunu'nda hâkimin eşleriönce ayrı ayrı dinlemesi gerektiği belirtilerek hâkime sulh görüşmelerinde takip edeceği bir yöntem sunulmaktadır.[382]

Aile Kanunu'nda gâiblik dışında karı koca arasındaki her türlü anlaşmazlıklarda uzlaştırma girişiminde bulunulması gerektiği belirtilmekte dolayısıyla kadının kocasında bulunan bir kusur/engel sebebiyle boşanma talebinde bulunduğu tatlîk davaları da sulh kapsamına girmektedir. Ancak karı koca arasında sulh girişiminde bulunmanın birincil amacının, onları evlilik hayatına geri döndürmek olduğu dikkate alındığında evliliklerini devam ettirmekte zorlanan kadın ile kocası arasında sulh girişiminde bulunulması mantıklı görünmemektedir. Nitekim Aile Kanunu'nda (md.107) kusur sebebiyle boşanma talebinin kabul edilebilmesi için kocadaki kusurun karı kocanın birlikteliğine engel olması ya da kocanın bir sene içinde iyileşmesi beklenmeyen ciddi bir hastalığa yakalanmış olması gerekmektedir. Aynı şekilde klasik fıkıhta da kocadaki cinsel birlikteliği engelleyen bir kusurunun bulunması durumunda kadının hâkime başvurabileceği konusunda mezhepler ittifak etmektedir. Kocada bulunan bir kusur sebebiyle kadının hâkime boşama talebinde bulunması hususunda çerçeveyi en dar tutan Hanefi mezhebinde bile kocada cinsi birlikteliğe engel kusurların bulunması boşanma sebebidir.[383] Zira kocadaki bu kusur, evliliğin gayelerinden biri olan neslin çoğalmasına engel olmakta ve böyle bir durumda karı koca arasında sulh girişiminde bulunarak kadını evlilik hayatına geri dönmeye ikna etmek kadına haksızlık anlamına gelmektedir. Dolayısıyla mahkeme tarafından karı koca arasındaki her türlü uyuşmazlıklarda uzlaşma girişiminde bulunulması gerektiğini belirtilirken gâiblikle beraber kocadaki kusur sebebiyle açılan tatlîk davalarının da istisna edilmesi gerekmektedir. Neticede kanunda yer alan şartları sağlayan kusur sebebiyle yapılan tatlîk taleplerinde hâkim, kadını sulha ikna etmek

[381]Ḫarṭa, "eṣ-Ṣulḥ fi't-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ", 11.
[382]el-Kaysî, *Devru'ṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 44.
[383]ez-Zuḥaylî, *el-Fıḳhu'l-İslāmî ve Edilletuhū*, 9/7049.

için mantıklı ve geçerli tavsiyelerde bulunmakta zorlanacağından sadece bir formalite gereği sulh girişiminde bulunmuş olacaktır. Bu da aile içinde yer alan problemlerin giderilmesinde önemli bir çözüm yöntemi olan sulhun ciddiyetine zarar verecektir.

Sulh prosedürünü etkinleştirmeye yönelik Aile Kanunu'nda bazı düzenlemelere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu düzenlemelerden ilki mahkeme celbinin taraflara ulaştırılmasıyla ilgilidir. Karı kocanın talâk davalarındaki sulh oturumlarına katılımı noktasında gösterilen hassasiyetin ve yapılan yasal düzenlemelerin aynı şekilde tatlîk davalarında yapılması gerekmekte ve sulh oturumlarına katılmayan karı ya da kocanın savcılık tarafından bizzat getirilerek oturumlara katılması sağlanmalıdır. Aksi takdirde aile birliğinin korunması amacıyla ihdas edilen sulh prosedürü daha başlamadan sona ermektedir. Nitekim tatlîk davalarının talâk davalarından daha fazla olduğu dikkate alındığında tatlîk davalarındaki sulh oturumlarına eşlerin tam katılımının sağlanması ve sağlıklı bir uzlaştırma ortamı oluşturmak adına gerekli özenin gösterilmesi elzem görünmektedir. Ayrıca kanunda sulh girişiminde bulunacak hâkimlerin bu süreci nasıl yöneteceğine dair yönlendirmeler de yer almalıdır. Son olarak eşlerde bulunan kusur sebebiyle açılan tatlîk davalarının sulh prosedürü kapsamında olmayacağı da kanunda belirtilmesi gereken önemli bir husustur.

3.4.2. Sulh Sorumlularıyla Alakalı İyileştirmeler Yapılması

Aile Kanunu'nda karı koca arasında uzlaşma girişiminde bulunmakla görevlendirilen mahkeme bu görevi ilk olarak hâkime tevdi ederken hâkimin de iki hakem, aile meclisi ya da uzman gördüğü kimseden destek alabileceği belirtilmektedir. Dolayısıyla uyuşmazlık yaşayan eşler arasında uzlaştırıcı olarak görev alan yargısal ya da yargı dışı organların görevlerini layıkıyla yerine getirmesi sulh prosedürünün başarısında temel unsurlardan biri olarak görülmektedir.

Meşveret odasında eşler arasında uzlaştırma girişimi hâkim tarafından yapılmakla beraber oturum başkanı sıfatıyla bulunan hâkime ek olarak iki danışman, soruşturma kâtibi ve bazı durumlarda avukatlar da bu görüşmelere katılmaktadır. Boşanma talebiyle mahkemeye başvuran eşler arasındaki sorunların özel bir hassasiyete sahip ailevî meseleler içermesi kalabalık sayılabilecek böyle bir ortamda

aralarındaki anlaşmazlığın gerçek nedenlerini anlatmada zorlanmalarına sebep olabilmektedir. Zira tek bir hâkimin karşısında bile evlilikleriyle alakalı problemleri konuşmaktan çekinen eşlerin sorguya çekilir gibi bir grup mahkeme görevlisinin karşısında rahatlıkla konuşabilmesini beklemek mantıklı görünmemektedir. Dolayısıyla meşveret odalarında gerçekleştirilecek sulh görüşmelerinin tek bir hâkim kontrolünde yapılması eşlerin sorunlarını daha rahat anlatabilmelerinde faydalı olacaktır.[384]

Hâkimin çiftlerle tek tek görüşerek onları ayrılığa sevk eden anlaşmazlıkların gerçek nedenleri üzerinde durabilmesi ve bu sorunlara kalıcı çözümler sunabilmesi için mahkemelerdeki hâkim sayısının arttırılması kaçınılmazdır. Her şeyden önce hâkimin aile birliğinin bozulması durumunda çocuklar başta olmak üzere tüm aile bireyleri açısından yaşanacak sıkıntılara değinerek bu hususta sulhun önemi üzerinde durabilmesi ve çiftleri uzlaşmaya ikna edebilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde sulh oturumları sadece eşlerin kavga edip birbirlerini suçladıkları bir ortama dönüşmektedir. Hâkimin bunları yarım saatlik bir oturumda gerçekleştirmesi mümkün olmadığından çiftlerle bireysel ve toplu görüşmeler yapabileceği birkaç oturum düzenlemesi lazımdır. Ayrıca hâkimin karı koca arasındaki sorunların anlaşılmasında yardımcı olmak üzere çocukları, komşuları veya akrabaları dinlemek istemesi halinde bunları çağırıp görüşebilmesi için de ayrı bir vakit gerekmektedir. Diğer taraftan bazı durumlarda eşlerin kararlarını gözden geçirmelerine yardımcı olmak için uzlaşma girişimi bir sonraki oturuma ertelenebilir. Dolayısıyla bütün dosyaları hakkıyla inceleyebilmesi ve her çiftin arasında kaliteli sulh görüşmeleri yapabilmesi için bir hâkime günde üç ya da dörtten fazla dava yüklenmemesi gerekmektedir.

Hâkim karı koca ile yaptığı görüşmelerde uzlaşıya varamaması halinde iki hakem görevlendirebilmektedir. Ancak tahkim eşler arasında uzlaşıya varmanın en önemli mekanizmalarından biri olmasına rağmen Aile Kanunu'nda hâkime yardımcı organlar olarak sunulan hakem görevlendirilmesi ve aile meclisi hak ettiği özeni ve ilgiyi görememektedir. Kanunda hakem görevlendirilmesiyle ilgili önemli hususlara değinilmemesi, eşler arasındaki anlaşmazlığı gidermek için tarafların akrabalarından

[384]Ḫarṭa, "eṣ-Ṣulḥ fi't-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ", 12.

birer kişinin hakem tayin edilmesinin eşler arasındaki anlaşmazlıkları izale etmenin bir yolu olarak değil, sadece bir formalite olarak görüldüğü izlenimi oluşturmaktadır.[385]

Hakem görevlendirilmesiyle alakalı kanunda yer alan eksikliklerin yanı sıra tahkim müessesesinin Fas'ta etkin bir şekilde kullanılabilmesi için en başta insanların sulhun husumetleri sona erdirmede özellikle aile birliğinin korunmasında ne kadar önemli olduğu hususunda bilinçlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. İster mahkeme tarafından belirlensin ister tarafların belirlediği akrabalar görevlendirilsin, hakemlerin uzlaştırma görevinde başarılı olabilmeleri için öncelikle karı koca arasındaki sorunları anlayıp tarafsız bir şekilde çözüm üretmek niyetiyle bu görevi üstlenmeli ve bu yolda Allah rızasını umarak gayret göstermelidir. Bu noktada hakemler kendilerine tevdi edilen uzlaştırma görevinin boşanma durumunda ailenin başına gelecek yıkımı önleyerek evliliği ayakta tutma ve eşlerin huzurla aile yuvalarına dönmelerini sağlamada ne kadar önemli olduğunun farkında olmalıdır. Zira Kur'an, "*Bunlar düzeltmek isterlerse, Allah onların aralarını buldurur*" (en-Nisâ, 4/35) buyurarak uzlaştırma girişiminde en büyük sorumluluğun hakemlerde olduğuna işaret etmektedir.

Netice olarak İslam Aile Hukukunda da önemli bir yere sahip olan tahkim uygulaması aralarında bazı farklılıklar bulunmakla beraber modern aile kanunlarında da yerini almaktadır. Zira karı kocanın ailesinden görevlendirilen hakemlerin tarafların arasındaki anlaşmazlığın mahiyeti hakkında yabancı birinden daha çok bilgi sahibi olacağından uzlaştırma konusunda da hâkimden daha başarılı olmaları ve onların yükünü hafifletmeleri beklenmektedir. Fas'ın aile yapısına bakıldığında hakemlik uygulaması revize edilerek daha işlevsel hale getirildiğinde eşler arasındaki sorunlar daha etkili yollarla çözüme kavuşacaktır. İdeal olan hakemlerin bizzat mahkemeler tarafından araştırılıp belirlenmesidir. Ancak davaların çokluğu, hakem olma liyakatine sahip akrabaları bulmanın zorluğu gibi sebeplerden dolayı bunun mümkün olmaması halinde mahkemenin kendi bünyesinde bu görevi hakkıyla yerine getirebilecek

[385]Şeyluḥ, "Ḳırāʾatun Mîtūdūlūciyye li Mefhūmi'ṣ-Ṣulḥ fî Ḳaḍāyā eṭ-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ", 14.

hakemlerden oluşan bir komisyon kurması hakemlik uygulamasının daha işlevsel hale gelmesine katkı sağlayacaktır.[386]

Yargı dışı uzlaştırma mekanizmalarından biri olarak kanunda yer alan aile meclisinin de pratikte uygulanabilir olmasını engelleyen hukukî, sosyolojik ve ekonomik bazı eksikliklerin bulunduğuna daha önce değinmiştik. Aile meclisiyle ilgili düzenlemelerin yapıldığı yönetmeliğe göre başkan sıfatıyla meclisi kuran hâkimin, eşlerin akrabalarından bir komisyon kurması gerekmektedir. Eşlerin akrabalarından ve hâkimden oluşan bu mecliste psikolog ya da sosyal hizmet uzmanı gibi insan ilişkileri alanında eğitim almış kişilerin de bulunması karı koca arasındaki sorunlara sağlıklı bir çözüm yolu bulunmasında önemli bir katkı sağlayacaktır.[387] Diğer taraftan aile meclisini yönetmelikte belirtildiği şekilde bir araya getirmek hem dava hâkimi hem de meclisi kuracak akrabalar açısından külfete sebep olduğundan aile meclisi uygulaması âtıl kalmaktadır. Bu meclisi daha aktif hale getirebilmek için mecliste bulunması gereken üyelerin sayısıyla ilgili daha makul rakamlar belirlenmelidir.[388]Bunun yanı sıra anlaşmazlık yaşayan karı koca arasındaki sorunları çözmek ve aralarında uzlaşı sağlamak üzere iki hakem ve aile meclisinin görevlendirilmesi sadece istişare niteliğinde olmaktan çıkarılıp bunlar eşler arasındaki uyuşmazlıkta aktif ve belirleyici bir role sahip hale getirilmelidir. Böylelikle tahkim, Fas aile mahkemelerinde daha işlevsel hale gelmiş olacaktır.[389]

3.4.3. Sulhtan Sorumlu Yeni Organların Oluşturulması

Fas Devleti boşanma aşamasına gelen eşler arasındaki anlaşmazlıkları gidererek aile birliğinin muhafazasını sağlayabilmek adına sulhun önemli bir araç olduğunun farkında olup gerek Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda gerek Aile Kanunu'nda sulh bir çözüm yöntemi olarak yerini almaktadır. Ancak aile mahkemeleri tarafından talâk ve tatlîk davalarında uygulanmak üzere ortaya konan sulh prosedürü anlaşmazlık yaşayan ve evlilik birliğini sona erdirmeye karar veren çiftlerin arasında uzlaşı

[386]Celîle Derîsî ve Senāʿ el-Māḥî de Adalet Bakanlığı tarafından seçilen ve belirli bir ücret karşılığında bu görevi yerine getirecek olan hakemlerin listesi yapılarak mahkemelere gönderilmesini tavsiye etmektedir. Bkz. Derîsî - el-Māḥî, "Masṭaratu'ş-Ṣulḥ fî Ḳaḍāʾi'l-Usra", 232.
[387]el-Kaysî, *Devru'ş-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 171.
[388]Būḥadîd, *el-Vesāʾilu'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāti'l-Useriyye*, 71.
[389]el-Hazrûn da benzer tavsiyede bulunmuştur. Bkz.Ḫazrūn, "eş-Ṣulḥu'l-Userî", 40.

sağlamada beklenen başarıyı gösterememektedir. Bu durum kanunda yer alan sulh prosedürünün yeniden gözden geçirilmesini ve aile ilişkilerinde uzmanlaşmış kimselerden oluşan yeni kurumların ihdas edilerek aile mahkemeleri bünyesinde gerçekleştirilen uzlaştırma girişimlerinin daha profesyonel bir hale getirilmesini kaçınılmaz kılmaktadır.

Dünyadaki pek çok yargı sisteminin karşı karşıya kaldığı temel problemlerden biri de taraflar arasındaki uyuşmazlıkların giderilmesinde hâkim sayısının yetersizliğinden dolayı karara bağlanmak için bekleyen davaların birikerek yargı sistemini yavaşlatmasıdır. Özellikle evlilik hayatını sona erdirmek için mahkemelere yapılan talâk veya tatlîk başvurularında sürekli bir artış yaşanması aile davalarında çok fazla yığılmaya sebep olmaktadır. Diğer taraftan Fas aile kanunlarında aile birliğinin korunması adına mahkeme tarafından anlaşmazlık yaşayan karı koca arasında sulh girişiminde bulunulması şart koşulmakta ve bu hususta de yine dava hâkimleri görev almaktadır. Nitekim bu durum Fas yargısına ağır bir sorumluluk yüklemekte olup kanun koyucunun aile müessesesini koruma gayesini hayata geçirebilmesi ve kanun metninin doğru bir şekilde uygulanmasını sağlayabilmesi için eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulunmak üzere dava hâkiminden ayrı bir sulh hâkimi tayin etmesi gerekli görünmektedir. Bu da evlilik hayatlarında yaşadıkları çeşitli problemler sebebiyle boşanma aşamasına gelmiş çiftlerin anlaşmazlıklarını gidererek aralarında sulh sağlama konusunda uzmanlaşmış aynı zamanda hukukî ve sosyal açıdan yeterli niteliklere sahip hâkimlerin yetiştirilmesini gerekli kılmaktadır.[390]

Boşanma davalarında eşler arasında uzlaşı sağlamak üzere görevlendirilecek hâkimlerin bu hususta özel olarak yetiştirilerek yeni bir uzmanlık alanının oluşturulması boşanma oranlarının azalmasına katkı sağlayacaktır. Bir sulh hâkiminin hukuk bilgisi ve deneyiminin yanı sıra karı koca arasında çıkmaza sebep olan sorunlara kalıcı çözümler bulabilmesi için eşlerin içinde bulundukları koşullardan haberdar olmasını sağlayacak kültürel, psikolojik ve sosyolojik alt yapı hakkında bilgi sahip olması kaçınılmazdır.[391] Nitekim Aile Kanunu'nda aile birliğinin korunması ve

[390]el-Kaysî, *Devru'ṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 183; Būḥadîd, *el-Vesāʾilu'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāti'l-Useriyye*, 69-70; Ḫarṭa, "eṣ-Ṣulḥ fi't-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ", 12.
[391]Ṣeyluḥ, "Ḳırāʾatun Mîtūdūlūciyye li Mefhūmi'ṣ-Ṣulḥ fî Ḳaḍāyā eṭ-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ", 27.

dağılmasının önlenmesi adına ortaya konan hükümlerin amacına uygun bir şekilde uygulanabilmesi geliştirilmiş bir yargı sisteminin varlığına bağlıdır. Bu noktada eşler arasında uzlaştırıcı olarak görevlendirilecek hâkimlerin aldıkları eğitimin yanında aile davalarındaki tecrübeleri de dikkate alınması gereken önemli bir unsurdur.[392] Ancak halihazırda aile davalarına bakmakla görevlendirilen hâkimlerin çoğunun üniversiteden yeni mezun olmuş kişiler olması davaların sadece hukukî prosedürlere riayet edilerek görülmesine sebep olmaktadır. Bu durum özellikle sulh oturumlarında daha çok kendini göstermekte ve uzun yıllar boşanma davalarına bakmış deneyimli hâkimler eşler arasında sulh girişiminde bulunurken geçmişteki tecrübelerinden istifade edebilmektedir.[393] Bu doğrultuda Mısır Aile Mahkemeleri Kanunu'nda aile mahkemelerinin üç hâkimden oluşacağı bunlardan birisinin en az ilk derece mahkemesi başkanı rütbesinde olması gerektiği diğer ikisinin ise sosyal hizmet ve psikoloji uzmanlarından olacağı belirtilmektedir. Ayrıca kanunda sosyolog ya da psikologlardan en az birinin kadın olması gerektiği ifade edilmektedir.[394] Böylelikle aile davalarında hem uzun yıllar mahkemelerde çalışmış kıdemli hâkimlerin tecrübelerinden istifade edilmesi hem de taraflar arasındaki anlaşmazlıkların bireysel ve toplumsal olarak ele alınması mümkün olmaktadır.

Eşler arasında uzlaştırma girişiminde bulunan hâkimin aynı zamanda boşanma davasına bakan hâkim olması taraflarda sulh oturumları esnasındaki tutum ve davranışlarının davanın seyrini etkileyerek hukukî durumlarına yansıyacağı korkusu uyandırmakta ve çiftlerin psikolojik ya da ailevî problemleri hakkında rahatlıkla konuşamamalarına sebep olmaktadır. Dolayısıyla Fas Aile Kanunu'nda yer alan sulh prosedürünün başarılı bir şekilde uygulanabilmesi ve eşlerin aile içinde yaşadıkları çeşitli problemleri daha rahat ifade edebilmeleri adına aile mahkemelerinde boşanma davasına bakan hâkim ile sulh girişiminde bulunan hâkimin birbirinden ayrılması ve sulh hâkimlerine arabuluculuk konusunda formasyon verilmesi mahkemelerde gerçekleştirilen sulh oturumlarının profesyonelleşmesi açısından önemli bir adım olacaktır. Böylelikle Fas aile mahkemelerindeki talâk ve tatlîk davaları daha hızlı

[392]Binyāsîn, *eṣ-Ṣulḥu'l-Userî ʿalā Ḍavʾi'l-ʿAmeli'l-Ḳaḍāʾî*, 26-27.
[393]el-Kaysî, *Devru'ṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 184.
[394]Kānūnu'l-İnşā ve Mehākimü'l-Usra (KİM), 10 (18 Mart 2004), md. 2; "Maḥkemetü'l-Usra", *el-Heyʾetü'l-ʿĀmme li'l-İstiʿlāmāti bevvābetik ilā Mışr* (30 Eylül 2009).

sonuçlanacak aynı zamanda boşanma davalarına bakan hâkimlerin yükü hafifleyecektir.[395]

Kısaca, sulh prosedürünün karşılaştığı zorlukların aşılabilmesi için;

- Karı koca arasında sulh denemesinde bulunacak olan hâkim, hakem, sosyal yardımcı, muslih gibi uzlaştırıcılar sulh, tahkim, arabuluculuk gibi alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerinin aile birliğinin muhafazasında ne kadar önemli olduğu hususunda bilinçlendirilmelidir.
- Aile Kanunu'nda hakemlerin seçimi, tahkimin nerede yapılacağı, celbin taraflara ulaştırılması gibi hususlarla alakalı belirsizlikler giderilmelidir.
- Mahkemelerde sulhtan sorumlu hâkimler bulunmalı ve onlara arabuluculuk eğitimi verilmelidir.
- Taraflarla kaliteli bir görüşme yapabilmesi için sulh hâkimleri günde belirli sayının üstünde davaya bakmamalıdır.
- Taraflar arasında sulh sağlamak üzere görevlendirilecek hakemlerin belirlenmesi taraflara bırakılmamalı, mahkeme bünyesinde arabuluculuk alanında uzman kişilerden oluşan hakem komisyonu kurulmalıdır.

3.5. Aile Arabuluculuğu Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi

3.5.1. Mülakat ve Raporların Değerlendirilmesi

İkinci bölümde incelenen mülakat ve raporlarda, Fas'ta aile müessesesini korumak ve aileleri maddi ve manevi olarak desteklemek amacıyla kurulan sivil toplum kuruluşlarının çalışmalarının temelde iki gruba ayrıldığı görülmektedir. Aile fertlerini bilinçlendirmek suretiyle aralarında yaşanması muhtemel çatışmaları önlemek amacıyla karı koca ve çocuklar arasındaki iletişim becerilerini geliştirme, çocukların dini ve ahlaki eğitimlerinde yol gösterme, aile bireyleri arasında sevgi, saygı, merhamet gibi duyguları pekiştirme programlarına ağırlık verilmektedir. Aile merkezli bu kuruluşların diğer faaliyetleri ise aile bireyleri arasında zamanla ortaya çıkan problemleri çözmeye yönelik iyileştirici/tedavi edici çalışmalar kapsamında ele

[395]el-Kaysî, *Devru'ş-Şulḥ fî Ḥimāyeti'l-Usra*, 185.

alınmaktadır. Bu kapsamda STK'lar, aile fertleri arasında var olan görüş ayrılıklarının çatışmaya dönüşmesi durumunda aile danışmanlık ve arabuluculuk hizmeti vererek taraflar arasındaki sorunları geri dönüşü olmayan bir noktaya gelmeden çözmeye çalışmaktadır.

Dernek raporlarından anlaşılacağı üzere bu dernekler sadece taraflar arasında arabuluculuk yapmak amacıyla kurulmamıştır. Aile arabuluculuğu, aile müessesenin korunması ve geliştirilmesine yönelik yapılan faaliyetlerden biri olup ihtiyaç halinde derneğe başvuranlara verilen bir hizmettir. Bazı raporlarda arabuluculuğa dair verilerin çok az olması da bu derneklere arabuluculuk talebiyle başvuranların çok nadir olduğunu göstermektedir. Şebeketu Şeml ise doğrudan aile arabuluculuğu adıyla kurulduğundan yapılan çalışmalar bu alanda yoğunlaşmaktadır. Örgüt çok sayıda ulusal ve uluslararası sempozyum, çalıştay, konferans vb. akademik çalışmalarda bulunduğu gibi bünyesinde yer alan derneklerle beraber bu tür programlar düzenlemektedir. Ayrıca Şeml'e bağlı derneklerde arabuluculuk yapanları Meknes'teki Mevlāy İsmâil Üniversitesi'nde açılan lisansüstü programa yönlendirmekte ve aile arabuluculuğu alanında uzmanlaşmaya teşvik etmektedir.

Şebeketu Şeml ve ona bağlı dernekler, dikiş nakış, aşçılık, ev dekorasyonu, okuma yazma gibi kurslar aracılığıyla toplumda aile içi uyuşmazlıkların çözümünde arabuluculuk kültürünü yerleştirmeye çalışmaktadır. Zira derneklerdeki meslekî kurslara katılan kadınlar, eşleriyle ya da çocuklarıyla problem yaşadıklarında bizzat dernek bünyesinde bulunan arabuluculara yönlendirilmektedir. Aile arabuluculuğu hizmeti veren ve bu mekanizmanın toplum tarafından benimsenmesi için çalışan kuruluşlar, doğrudan aileyle ilgili olmayan bu tür program ve etkinlikler vasıtasıyla ilk olarak insanları derneğe çekmeye ve onlarla arasında ünsiyet kurmaya çalışmaktadır. Böylelikle daha önce derneğe gelmiş ve orada çalışanlar insanların iyi niyetinden emin olmuş insanlar, aile içinde sorunlar yaşadığında arabulucuya başvurmaya daha kolay ikna olmaktadır. Diğer taraftan aile sorunlarıyla ilgilenen derneklere başvuran kadınların genel olarak ekonomik sıkıntılar yaşadığı ve maddi destek talebinde bulunduğu göz önüne alındığında bu tür meslekî programlar aynı zamanda ekonomik problemlerden kaynaklı aile çatışmalarının giderilmesine yardımcı olmakta, kadınlar

el becerilerini kullanarak ürettikleri çalışmalarla ev ekonomisine katkıda bulunmaktadır.[396]

Aile arabuluculuğu hizmeti veren derneklere yapılan müracaat sebeplerine bakıldığında ise, aile fertleri arasındaki pek çok problemin derneklere taşındığı görülmektedir. Bu durum aile arabuluculuğunun sadece boşanmak isteyen karı koca arasında uygulanmadığını aksine aile çatısı altında karı koca, ebeveyn ve çocuklar ya da kardeşler arasında yaşanabilecek her türlü uyuşmazlıkta derneklerin arabuluculuk hizmeti verdiğini göstermektedir.

Nitekim Fas'ta aile danışmanlık ile aile arabuluculuğu hizmetlerinin iç içe geçtiği ve arabuluculuk olarak nitelendirilen okul problemleri, kardeş kavgaları, ergenlikle beraber çocuklarda görülen saldırgan hareketler gibi bazı vakaların aslında danışmanlık mesabesinde olduğu dikkat çekmektedir. Diğer taraftan son yıllarda çocuklardaki saldırgan davranışların artması anne babaya karşı çıkmaları da beraberinde getirmekte ve bu durum ebeveynler ile çocuklar arasındaki gerilimi arttırmaktadır. Daha çok ergenlikle beraber çocuklarda görülmeye başlayan bu tür davranışlar bazen ebeveynlerin fiziksel şiddet, odaya kapama, harçlığı kesme, telefona el koyma gibi cezalara başvurmasına sebep olmakta, bu cezalar ise çocukların evi terk etmesine kadar varan sonuçlar doğurmaktadır. Çocuklarla yaşanan bu problemler[397] karı koca arasında da çatışmalar yaşanmasına sebep olduğundan aile alanında hizmet veren kuruluşların çocuklarla görüşmesi ve ebeveynleriyle yaşadıkları sorunları çözmelerine yardımcı olması (evi terk etme durumunda eve dönmeye ikna etmeleri gibi) danışmanlıktan ziyade arabuluculuk olmaktadır. Özellikle çocuklardaki saldırgan davranışların şiddete dönüşmesi durumunda hapis cezası almasından korktuğu için çocuğunu mahkemeye veremeyen anne babalar aile arabuluculuğu merkezlerini bir kurtarıcı olarak görmektedir.[398] Dolayısıyla bu kuruluşlar tarafından verilen

[396]Ḥamdāş, *Muḳārabetu'l-Visāṭati'l-Useriyye,* 72-75.

[397] Hamdâş çocuk sayısının aile içi Uyuşmazlıklarda etkisinin olup olmadığını tespit etmek amacıyla 42 aile arabuluculuk vakasının kaç çocuk sahibi olduğunu incelemiş ve 1-2 çocuk sahibi olan 22, 3-4 çocuk sahibi olan 15, 5-6 çocuk sahibi olan 4 vaka olduğunu belirtmiştir. Bu tablo, aile arabuluculuk merkezlerine başvuran ailelerin %52.38'inin tek ya da iki çocuklu olması eşler arasındaki Uyuşmazlıkların çocuk sayısıyla doğru orantılı olmadığını, çocuk sayısının artmasına bağlı olarak ailevî problemlerin artmadığını göstermektedir. Bkz. Ḥamdāş, *Muḳārabetu'l-Visāṭati'l-Useriyye,* 78-79.

[398]Ḥamdāş, *Muḳārabetu'l-Visāṭati'l-Useriyye,* 83-84.

arabuluculuk hizmeti aile içindeki gerilimin ve aile fertleri arasındaki düşmanlığın ortadan kaldırılması ve aile birliğinin yeniden sağlanması bakımından önemlidir.

Derneklere başvuran vakalar arasında yer alan evliliğin ispatı meselesi, dinî şartları taşıdığı halde resmî olarak izin almadan yapılan evliliklerde yaşanan problemleri kapsamaktadır. Noterde iki şahit huzurunda tescil edilmeyen evliliklerde eşler arasında sorunlar yaşanması halinde mahkemeye gidemeyen eşler aile arabuluculuğu merkezlerine başvurmaktadır. Bu tür evliliklerde genellikle kadınlar mağdur olmakta erkekler sözlü olarak karılarını boşayabilirken kadınlar resmi nikahları olmadığı için mahkemeye boşanma talebinde bulunamamaktadır. Eşiyle anlaşmazlık yaşayan kadın ise bir aile arabuluculuğu merkezine başvurarak aralarındaki uyuşmazlığı çözmesini ve yapılan nikah akdini resmi olarak kaydettirmesi için kocasını ikna etmesini istemektedir. Evliliğin resmi olarak tescil ettirilmemesi özellikle çocukların okula başlaması ya da hastalanması durumunda ciddi sıkıntılara sebep olmaktadır. Bu tür anlaşmazlıklarda aile arabuluculuğu merkezleri bünyelerinde gönüllü olarak hizmet veren avukatlar aracılığıyla birçok ailenin evliliklerini resmileştirmesine ve çocuklarla ilgili idari evrakları tamamlamasına yardımcı olmaktadır.[399] Kadının evi terk etmesi ya da kocası tarafından evden kovulması durumunda da kadının gidebileceği bir yakını yoksa aile arabuluculuğu merkezlerine sığınabilmektedir. Nitekim aile müessesesini ve aile fertlerini korumak amacıyla kurulan Cemʿiyyetu'l-Betūl, Cemʿiyyetu Kerāme gibi bazı dernekler Merkezu'l-İvāʾ (Kadın Sığınma Merkezi) da açarak çeşitli sebeplerle evden kovulan kadınlara (gayri meşru bir ilişki sonucu hamile kalan kızlar ya da kocası tarafından evden kovulan kadınlar) barınma imkânı sağlamaktadır. Böylelikle aile arabuluculuğu hizmeti veren bu dernekler sokakta kalan kadınlara güvenli bir mekân sağlayarak taraflar arasındaki çatışmanın çözümü ve gerilimin azaltılması için uygun bir atmosfer oluşturmaktadır.[400]

3.5.2. Vakalar Üzerinden Arabuluculuk Oturumlarının Değerlendirilmesi

[399]Ḥamdāş, *Muḳārabetu'l-Visāṭati'l-Useriyye*, 104.
[400]Ḥamdāş, *Muḳārabetu'l-Visāṭati'l-Useriyye*, 98-99.

3.5.2.1. Genel Olarak Aile Arabuluculuğu Aşamaları

Arabuluculuk yönteminin temel özelliklerinden biri olan esneklik, arabulucunun herhangi bir prosedüre bağlı kalmak zorunda olmadığını ve uyuşmazlığın giderilmesinde her bir vakanın kendine has çözüm arama süreci geçireceğini ifade etmektedir. Çok eskiden beri aile büyükleri, kabile reisleri, imamlar, fakihler, şeyhler gibi toplumun ileri gelenleri, aralarında anlaşmazlık bulunan taraflar arasında arabuluculuk yapmakta ve bu süreç herhangi bir sıra takip edilmeden doğal bir akış içerisinde kendiliğinden gelişmektedir. Son zamanlarda pek çok ülkede uyuşmazlıkların çözümünde alternatif yöntem olarak rağbet gören arabuluculuk, profesyonelleştirilerek daha kurallı ve sistematik hale getirilmiş ve bu yöntemin uygulanmasında bazı standartlar oluşturulmuştur. Ancak arabuluculukta tespit edilen kurallar ve takip edilmesi gereken aşamalar yargı sürecindeki gibi değişmez ve terk edilemez değildir. Nitekim taraflar arasındaki arabuluculuk süreci uyuşmazlığın sebebine, tarafların tutumuna, arabulucunun niteliğine göre değişkenlik gösterdiğinden aile arabuluculuğunun nasıl uygulanması gerektiğine dair fikir birliği bulunmamaktadır.[401] Resmî prosedürler kadar bağlayıcı olmasa da arabulucunun taraflarla yapacağı görüşmeler esnasında onların güvenini kazanabilmek ve aile fertleri arasındaki problemlerin temeline inebilmek adına temel sayılabilecek birtakım aşamaları gözetmesi gerekmektedir. Bu aşamalar şu şekilde özetlenebilir:

Hazırlık Aşaması: Taraflarla ilk kez iletişime geçilen bu aşamada arabuluculuğun ne demek olduğu, anlaşmazlıkları gidermedeki başarısı, arabulucunun rolü hakkında taraflar bilgilendirilmelidir.[402] Arabuluculuğun özelliklerini, oturumların nasıl yapılacağını, kaç oturum gerçekleştirileceğini dikkatli ve açık bir şekilde anlatmak, nispeten yeni ve ona başvuran pek çok kişi için alışılmadık bir süreç

[401]Nihal Coşkun, *Aile Arabuluculuğu* (İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 78.

[402]Arabulucunun ilk oturumda yapacağı örnek açılış konuşmaları için bkz. Muḥammed, "Muḳāvemetu'l-Visāṭati'l-Useriyyeti'n-Nāciḥa", 47-48; Şamil Demir, "Arabuluculuğun Aşamaları: Başlangıç Aşaması (2)" (Temel Arabuluculuk Eğitimi, Ankara: Altan Özyurt Matbaacılık, 2017), 127-129; Munaẓẓamatu'l-Baḥs ʿan Arḍiyyetin Müştereke MBAM vd., "Delîlu't-Tedrîb ʿalā el-Visāṭa li'l-Vusaṭāʾ ve Müderribi'l-Vusaṭāʾ", 2008, 35.

olan bu yöntemi tarafların tam olarak anlaması ve bu sürece gönüllü olarak katılması açısından gereklidir.[403]

Müzakere Aşaması: Taraflarla arabulucu arasında bilgi alışverişini kapsayan bu aşamada ilk olarak tarafların anlaşamadığı ve çatışma yaşadığı hususların neler olduğu üzerinde konuşulur. Arabulucu tarafların arasında ne gibi problemler olduğu, bu problemleri nasıl ifade ettikleri ve bu problemlerin altında yatan ana sebepleri anlayabilmek için her iki tarafa da kendilerini anlatma fırsatı verir.[404] Arabulucunun buradaki görevi iyi bir dinleyici olmaktır. Çünkü dinleme, arabulucunun önündeki anlaşmazlığı daha iyi çözümlemesini sağladığı gibi aynı zamanda etkili dinleme taraflarda güven hissi oluşturarak olayları ve duygularını daha rahat ifade etmelerini sağlar.[405]

Çözüm Arama Aşaması: Arabuluculuk sürecinin en aktif aşaması sayılabilecek bu aşama aynı zamanda arabuluculuk yönteminin de başarısını ortaya koyduğu önemli bir adımdır. Müzakere aşamasında gerçekleştirilen ferdî ve toplu görüşmelerde aile içindeki anlaşmazlıkların, kavgaların ve kavgaları doğuran sebeplerin üzerinde durulduktan sonra aile istikrarını zedeleyen ve tarafları ayrılma eşiğine getiren bu problemlerin çözümü üzerinde beyin fırtınası yapma aşamasına geçilir.[406] Bu aşamada arabulucu, aralarındaki uyuşmazlıkların giderilmesinde tarafların mümkün ve makul çözümleri tespit etmelerine yardımcı olarak sürecin başarılı bir şekilde ilerlemesinde önemli bir rol oynar.[407]

Anlaşma Aşaması: Arabuluculuk sürecinin son aşamasında arabulucunun çabaları ve tarafların karşılıklı olarak bazı tavizlerde bulunmasıyla her iki tarafın da razı olacağı bir anlaşmaya varılarak aralarında uyuşmazlık giderilir.[408] Tarafların

---

[403]Roberts, *Mediation in Family Disputes*, 151-152.
[404]Berkel, *Father to Son*, 108.
[405]Būḥadîd, *el-Vesāʾilu'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāti'l-Useriyye*, 97-98.
[406]Caroline Harmon-Darrow vd., "Defining Inclusive Mediation: Theory, Practise and Research", *Conflict Resolution Quarterly* 37 (Şubat 2020), 316; MBAM vd., "Delîlu't-Tedrîb ʿalā el-Visāṭa", 63; Lîza Dūlene - ʿAbdullāh Ṣabîḥ, "el-Visāṭa fi'n-Nizāʿ: el-Menhec", *Medḫal ilā el-Visāṭati't-Teshîliyye fî Mecāli'l-Usra* (Rabat: Merkezü Kvinfo, ts.), 59.
[407]el-Ḥamāmūşî, *Āfāḳu'l-Visāṭa*, 78; Maria da Conceição Oliveira - Rimantas Sımatis, "Arabulucuğun Aşamalarının Gözden Geçirilmesi" (Temel Arabuluculuk Eğitimi, Ankara: Altan Özyurt Matbaacılık, 2017), 84-85.;
[408]Būḥadîd, *el-Vesāʾilu'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāti'l-Useriyye*, 99; el-Ḥamāmūşî, *Āfāḳu'l-Visāṭa*, 79.

hiçbir surette anlaşmaya varamaması ve ortak bir karar verememesi halinde ise arabulucu tarafından durumu açıklayan bir rapor yazılarak taraflar mahkemeye yönlendirilir.[409]

Ana hatlarıyla verilen bu arabuluculuk aşamaları, taraflar arasındaki uyuşmazlıkların giderilmesinde arabuluculuktan beklenen başarının sağlanabilmesi için ideal olan süreci göstermekte olup bütün vakalarda bu aşamaların birebir uygulanması beklenmez. Teoride teferruatlı bir şekilde ele alınan ve her bir aşamanın net olarak birbirinden ayrıldığı arabuluculuk süreci pratikte daha kısa sürebilmekte ve birkaç aşama tek oturumda gerçekleşebilmektedir. Diğer taraftan Fas Hukuku'nda arabuluculuğun nasıl yürütülmesi gerektiğiyle ilgili özel bir prosedür bulunmamakta sadece Tahkim ve Anlaşmalı Arabuluculuk Kanunu'nda (md.98) "*Arabulucu, aralarında mevcut olan uyuşmazlığa çözüm bulmalarını sağlamak için tarafları dinleyebilir ve bakış açılarını birbirine yaklaştırmaya çalışabilir. Ayrıca tarafların rızasını aldıktan sonra ve arabuluculuğun gerektirdiği hallerde, gerekirse bunu kabul eden üçüncü kişileri de dinleyebilir. Tarafların onayından sonra arabuluculukta kendisine yardımcı olabilecek her türlü uzmandan yardım isteyebilir*" şeklinde tavsiye niteliğinde hükümler yer almaktadır. Nitekim Fas'taki aile arabuluculuğu yöntemi kurumsal bir kimliğe sahip olmadığından, arabuluculuk oturumlarının nasıl gerçekleştirildiği, sivil toplum kuruluşlarının faaliyetleri temel alınarak belirlenmeye çalışılmaktadır. Bu bölümde Fas'taki aile arabuluculuğu uygulamalarına biraz daha ışık tutabilmek amacıyla üç vaka örneği verilmiştir.[410] Verilen örnekler üzerinden arabuluculuk oturumlarında nasıl bir yöntem izlendiği ve hangi aşamaların takip edildiği hususunda değerlendirmeler yapılmıştır.

3.5.2.2. Fatıma'nın Hikayesi[411]

[409]el-Ḥamāmūşî, *Āfāḳu'l-Visāṭa*, 79-81; el-Kāmil, *el-Visāṭatu'l-Useriyye -Dırāsetun Fıḳhıyye-*, 12; ʿAbdullāh b. Muḥammed el-İmrānî, "el-Visāṭa fî Tesviyeti'l-Munāzaʿāt -Dırāse Fıḳhıyye-", *Mecelletü Ḳaḍāʾ* 2 (ts.), 111; Oliveira - Sımatis, "Arabulucuğun Aşamalarının Gözden Geçirilmesi", 85; Dūlene - Ṣabîḥ, "el-Visāṭa fiʾn-Nizāʿ: el-Menhec", 63-64.

[410] Bu bölümde incelenen vakaların tercümesi tarafımca yapılmıştır.

[411]ʿĀdil, *el-Visāṭa fi Ḥalli Munāzaʿāti Ḳaḍāyā el-Usra*, 31-35.

Fatıma bağda çalışırken tanıştığı eşiyle 18 yaşında evlenir. Sadece zorunlu ihtiyaçlarını giderecek kadar kazanmalarına rağmen ailesiyle mutlu bir hayat sürer ve kısa zamanda iki çocuğu olur. Yıllar sonra köyü kıtlık vurup iş imkânları azalınca şehre göç etmek zorunda kalırlar. Gecekondu mahallesinde küçük bir barakada yaşamaya başlarlar. Fatıma'nın kocası sokakta seyyar meyve satıcılığı yapmaya başlar, kendisi de özel bir okulda çok cüzi bir ücret karşılığında temizlikçi olarak işe girer. Fatıma kocasıyla ayrılma eşiğine nasıl geldiklerini, arabulucuya gitmeye nasıl karar verdiğini ve arabuluculuk sürecini şöyle anlatır:

Bir gün kocam gülerek eve girdi, daha iyi bir iş bulduğunu sanıyordum ama yanılmışım. Bana ne dese beğenirsin!

-Allah bana zengin bir kadın nasip etti. Onun adına büyük bir mağaza işletmemi istedi ama bir şartı var.

-Bu zengin ve cömert kadının ne şartı var?

-"Sana ortağım olarak nasıl güvenip malımı verebilirim ki. Evli bile değiliz!" dedi.

-Sen ne dedin peki?

-Aslında onunla aynı fikirde olmaktan başka seçeneğim yok, çünkü zengin olmamız için gökyüzünün kapıları açıldı. Bu kaçırılmayacak bir fırsat!

-Bu teklifi hangi aklı başında adam kabul eder! Bizim aramızı açacak ve çocuklarımızı senden mahrum bırakacak bir paraya ihtiyacımız yok.

-Ben senin gibi aptal değilim bu fırsatı elimden kaçıramam. Haberin olsun ben o kadınla yakında evleneceğim ve bu barakada bizimle yaşaması için onu da buraya getireceğim, sen istesen de istemesen de!

Kocam son sözünü söyledikten sonra ateşe körükle gitmek istemedim, kendimi tuttum ve sabırlı olmaya çalıştım ve çocuklarımı şefkatle kucaklayıp hiçbir şey olmamış gibi davrandım. Meseleyi anne ve babama anlattığımda bunun sıradan bir kafa karışıklık durumu olduğunu ve çevresindeki bazı erkeklerden etkilendiğini söylediler. Babam:

-Kızım sakinleş, ben kocanı arayıp kalbiyle değil aklıyla karar vermesini nasihat edeceğim ve hayatta her şeyin para olmadığını, insanın değerinin sahip olduğu malla ölçülmeyeceğini anlatacağım.

Babam birkaç gün sonra geldi ve hüzünlü bir sesle "Mahkemeye başvurmaktan başka çaremiz kalmadı, ne söylediysem fayda etmedi, kocanın bu yaptığını ancak yargı durdurabilir." dedi. "Merak etmeyin bu benim sorunum ben halledeceğim." dedim. Babam kaşlarını çattı ve şaşkınlıkla şöyle dedi:

-Kızım mahkemeye başvurmaktan başka ne yapacaksın? Elindeki tek çözümün mahkeme olduğunu bilmiyor musun?

-Sorun sizin de dediğiniz gibi bir kafa karışıklığı durumu. Kendimin ve çocuklarımın çıkarı için aklımı kullanacağım. Mahkeme ise bütün çözüm yollarını denedikten sonra en son başvuracağım şey olacak!

Nitekim okulda çalışırken avukatı aradım, ona sorunu baştan sona anlattım. Gülerek dedi ki:

-Hanımefendi emin olun sorununuz çok basit. Yargıdan uzak bir şekilde ve kısa sürede çözülür. Unutmayın mahkemeye gelen medeni davaların çoğu aslında dostane yollarla çözülebilecek meselelerdir.

Sevinçten havalara uçacaktım ve sözünü keserek sordum:

-Çok haklısınız avukat bey. Ben de tam olarak bunu istiyorum, bir damla kan dökmeden dikeni çıkarmak istiyorum. Ne yapmam gerekiyor?

-Hiçbir şey yapmayacaksınız, endişelenmeyin. Sizi bu dertten tamamen kurtaracağım. Sizin durumunuzu arabulucuya anlatacağım, arabulucu ise birkaç gün içinde sizi ve eşinizi anlaşmazlıklarınızı çözmek üzere görüşmeye davet edecek.

-Ancak arabulucunun beni bir eş olarak razı olmayacağım ya da ailemin çıkarlarına uymayan çözümleri kabul etmeye zorlamasından korkuyorum.

-Size ya da eşine bir çözüm dayatacaksa neden arabulucu diye isimlendirilsin? Arabuluculuk şerefli bir iştir, arabulucu her iki taraf arasında ortak çıkarı arar, bir tarafı diğerine öncelemez. Güvenilirdir; sizin sorunlarınızı dinler, yazılı veya sözlü sırlarınızı saklar, sunduğunuz belge ve argümanları bile saklamaz, görüşmeleriniz biter bitmez size geri verir.

-Eğer durum böyleyse, arabuluculuk oturumuna katılmayı ve meselemi orada anlatmayı kabul ediyorum.

-Size çıkarlarınıza aykırı hiçbir tavsiye vermeyeceğim konusunda bana güvenebilirsiniz.

Birkaç gün sonra arabuluculuk oturumuna katılmam için davet aldım ve eşimle bana uygun olan vakitte arabulucu ile görüşmeye gittik. Gittiğimizde bizi neşeli bir yüzle karşıladı. Sanki bir dostumuz veya akrabamız gibi bizimle konuşmaya başladı. Böylece içimiz rahatladı. Amacının aramızda güven oluşturmak, bizim için kabul edilebilir bir çözüm bulmak olduğunu anladık. Arabulucu bizim tartışmamızda herhangi bir taraf olmadığı için ne beni ne de eşimi tutacak, dolayısıyla tarafsızdı. İkimizden de problemimizi kısaca anlatmamızı ve ne istediğimizi söylememizi istedi. Daha sonra ofisten çıktık, sanki tanışma ve giriş görüşmesi gibiydi. Kısa bir süre sonra arabulucu beni çağırdı, dinledi ve söylediklerimi kelime kelime yazdı. Ara sıra bana soru sordu ben de elimden geldiğince cevapladım. Daha sonra kocamı çağırdı, onu da dikkatle dinledi. En son konuştuklarımızı teyit etmek için ikimizi birlikte çağırdı. Bu esnada avukat da geldi ve şöyle dedi:

-Sayın arabulucu, biz beyefendinin neden başka bir kadınla evlenmek istediğini öğrenmek istiyoruz.

Eşim cevap vermedi. Bunun üzerine avukat sormaya devam etti:

-Beyefendi karınızın kronik bir rahatsızlığı mı var? Ya da kısır mı? Yoksa Allah'ın helal kıldığını haram mı kılıyor? Ya da eş ve anne olarak sorumluluklarını mı yerine getirmiyor? Ya da hayatı size zindan mı ediyor?

Kocam sanki dilindeki bağ çözülmüş gibi konuşmaya başladı:

-Karımı çok seviyorum ve sadece ailemin bütün ihtiyaçlarını karşılamak için ikinci evliliği istiyorum.

Arabulucu gülümsedi ve bana "Eşinin talebine karşı ne düşünüyorsun?" dedi. Ona şöyle cevap verdim:

-Eğer o kadının dediği gibi çok malı olsaydı küçücük barakamızda bizimle yaşamayı kabul etmezdi, değil mi? Ayrıca kocamın amacı işini büyütmek ve gelirini arttırmak ise şirketlere ya da geliri kısıtlı kişilere kredi veren banka ve kurumlar var. Yapması gereken ikinci ya da üçüncü evlilik değil, işinde çok çalışmak.

Arabulucu bizi dinledikten sonra "Benim düşüncem, bu konu üzerinde dikkatlice düşünmeniz ve ortak çıkarlarınızı her şeyin önüne geçirmeniz." diyerek tavsiyede bulundu. Görüşme bittikten sonra arabuluculuk sözleşmesini rızamızla imzaladık. Arabulucu da imzaladı. Oturum başında arabulucuya verdiğimiz notlarımızı ve belgelerimizi bize geri verdi. Bu kolay ve basit yolla kocamla aramızdaki sorunumuzu çözmüş olduk. Yüzümdeki gülümseme ve kalbimdeki sevinç geri geldi. Biz de kocam ve çocuklarımla şehri ve sıkıntılarını bırakıp köyümüze döndük. Toprağımızı ekip hayvanlarımıza bakarak daha önce olduğu gibi mutlu ve huzurlu yaşamaya devam ediyoruz.

3.5.2.3. Feride'nin Hikayesi[412]

Feride 26 yaşında üniversite eğitimini bitirdikten sonra bütün arkadaşları gibi diğer yarısını bulup evlenme hayalleri kurmaya başlar ve internetteki bir sohbet sitesinde Radâ ile tanışır. Radâ ise 32 yaşındadır ve Rabat'ta mühendis olarak çalışmaktadır. Ciddi şekilde evliliği düşünmeye başladığı dönemde Feride ile tanışır ve dört ay internet üzerinde görüşürler. Radâ yaşadığı Rabat'tan Feride'yi görmek için Merâkeş'e üç kez gittikten sonra birbirleri için çok uygun olduklarına karar verip evlenirler ve Rabat'ta yaşamaya başlarlar. Evliliklerinden kısa bir süre sonra aralarında anlaşmazlıklar başlar. Feride'ye çok uluslu bir şirkette müdür yardımcısı olarak çalışma teklifi gelir. Eşinin çalışmasını istemeyen Radâ ise aile büyüklerinin devreye

[412] Ādil, *el-Visāṭa fi Ḥalli Munāzaʿāti Ḳaḍāyā el-Usra*, 35-40.

girmesiyle buna razı olur. Ancak evlilik hayatlarındaki sorunlar giderek şiddetlenmeye başlayınca Feride boşanmaya karar verir, Radâ da bu fikri kabul eder. Daha sonra görüşme yapmak üzere birlikte bir arabuluculuk merkezine giderler. Feride arabuluculuk görüşmesini anlatmaya başlar:

Arabulucu bizi sanki arkadaşımız gibi güler yüzle karşıladı ve görevinin ikimiz için de kabul edilebilir ve makul bir çözüme ulaşılabilmek için aramızdaki müzakereyi kolaylaştırmakla sınırlı olduğunu söyledi. Bunu yaparken herhangi bir tarafın çıkarları için diğerine baskı uygulamayacağını (tarafsızlık ve objektiflik) ve bir tarafın hatalarından dolayı suçlamayacağını (adalet ve doğruluk) dolayısıyla her iki tarafın da razı olacağı çözümün tam bir memnuniyetle bizzat kendimizden çıkacağını belirtti. Bu sözler ikimizin aklına yattı, bize bir güven verdi ve bizde şimdiye kadar hiç olmayan bir gönül rahatlığı oluştu. Merkeze gelirken yüzümüzdeki asıklık yerini gülümsemeye bıraktı. Bu sakin ortamdan sonra arabulucu tek tek kendimizi tanıttıktan sonra ayrıntılı bir şekilde problemimizi anlatmamızı ve bu süreçte birbirimizi kesmeden dinlememizi istedi. Çünkü biz burada hâkim karşısında değildik, "Sen yanlış yaptın!", "Sen haklısın" şeklinde bir hüküm verilmeyecekti. Arabulucu herhangi bir suçlama yapmadan ikimize de sırayla soru sormaya başladı. İlk olarak Radâ'yla konuştu:"

-Evlendikten sonra Feride sizinle yaşamak için Rabat'a taşındı ve birkaç ay sonra mutluluğunuzu bozan beklenmedik sorunlar yaşanmaya başladı. Bir gün Feride'nin şirkette asistan olarak ilk görevini aldığını öğrendiğinizde şaşırdınız. Çünkü danışma mesabesinde bile olsa bu konuyu sizinle konuşmadı ve siz sadece işe alındığı haberini duydunuz. Siz de görüşlerinizin ve fikirlerinizin karınız için hiçbir önemi olmadığını düşündünüz. Feride'nin çalışma konusundaki ısrarı, hoşunuza gitmeyen diğer davranışları nedeniyle aranızda başlayan fikir ayrılıklarını daha da arttırdı. Ayrıca eşinizin çok ilgi çekici kıyafetler giydiğini ve çok fazla makyaj yaptığını düşünüyorsunuz. Eşinizin çalışma fikrini kabul etmediniz ve şiddetle reddettiniz. Eşinizin her arzusunu yerine getirebilecek kadar rahat bir maaşınız olduğu için buna gerek olmadığını söylüyorsunuz. Siz bir an önce çocuk sahibi olmak isterken eşinizin yeni kariyerinde ilerlemek istemesi bu arzunuzu gerçekleştirmenizi zorlaştırıyor. Bir

de eşinizin sizinle aynı yoğun istekle çocuk istememesiyle siz de kendinizi hayal kırıklığına uğramış hissettiniz.

-Sizin ve eşinizin ailesinin araya girmesiyle Feride'nin çalışmasını kabul ettiniz ancak bu durum eşinizle aranızdaki sorunların artmasından başka bir şeye yaramadı. Üstelik eşiniz işe başladıktan sonra hoşunuza gitmeyecek şekilde giyinme konusunda ileri gitti ve bu kılık kıyafet konusundaki talebinize sürekli karşı çıktı. Dahası, iş arkadaşlarından geç saatlerde telefon almaya ve onlarla uzun uzun konuşmaya başladı. Eve geç saatlerde gelmesi de artınca konuyu onunla defalarca konuşmaya çalıştınız ama eşiniz verdiği cevaplarla sizi kışkırtması bazen ona sert tepkiler vermenize neden oldu. Feride'nin çalışmaya başlamasından iki ay sonra aranızdaki sorunlar iyice büyüyünce eşinizden evliliğini kurtarmak istiyorsa işini bırakmasını istediniz. Bir iş gününün sonunda eşiniz iş arkadaşlarıyla kafede buluştuktan sonra eve geç gelmesi ve sizin onu tesadüfen kafede görmeniz ve eşinizin sanki ev ortamındaymış gibi kahkahalarla gülmesi sizi şoka uğrattı. Gözlerinize inanamadınız. Daha sonra aranızda çıkan hararetli tartışma saldırgan hareketlerde bulunup tokat atmanıza kadar vardı. Eşiniz bu kavgadan sonra teyzesinde kalmaya başladı ve bundan sonra sorunlar daha da arttı. Eşinizin boşanma fikri size de mantıklı geldi.

Arabulucu Radâ'nın açısından durumu ele aldıktan sonra bu sefer Feride'ye döndü ve onun açısından durumu özetledi:

-Evlendikten sonra Rabat'a taşındınız. Birkaç aylık evlilikten sonra aranızda hâkim olan mutluluk atmosferi yerini kavga ve çatışmalara bıraktı. Çok uluslu bir şirkette müdür yardımcısı olarak çalışmaya başladınız ve bu görevi aldığınıza çok sevindiniz. Ancak kocanın çalışmanızı kabul etmeyeceğini beklemiyordunuz; çünkü iş konusunu daha önce onunla konuşmamıştınız. İş haberini duyduğunda kocanızın sevineceğini ve bu başarından dolayı sizi tebrik edeceğini düşünüyordunuz. Ancak tam tersi oldu. Siz de çok şaşırdınız ve Radâ'nın evlendikten sonra davranışlarındaki büyük değişimi kabullenemediniz. Eşiniz sizin davranışlarınızın küçük büyük her noktasına müdahale etmeye başladı. Sokakta, çarşıda ya da pazarda biriyle konuştuğunuzu gördüğünde kocanız sizi çok kıskanıyordu. Kocanızın giyim tarzınız ve davranışlarınızla ilgili eleştirileri özellikle de çalışmanıza izin vermemesi ona karşı cephe almanıza sebep

oldu ve söylediklerini dinlememeye başladınız. Zaten çalışmanızı da ailelerin araya girmesiyle kabul etti; ancak bu durum aranızdaki sorunların daha da büyümesine sebep oldu ve iki ay sonra kocanız, evliliğinizi kurtarmak istiyorsanız işi bırakmanız gerektiğini söyledi. İş arkadaşlarınızla iş çıkışı kafede kısa bir görüşme yaptıktan sonra yorgun bir şekilde eve gittiğinizde kocanızın çok sinirli olduğunu gördünüz ve aranızda fiziksel şiddete varan bir tartışma çıktı. Daha sonra siz de teyzenizin evine geçtiniz ve orada kalmaya başladınız. Sizin evden ayrılmanız, aranızdaki problemin daha da büyümesine sebep oldu ve boşanmaya karar verdiniz.

Arabulucu her iki taraf açısından da olayı ele aldıktan ve doğru anlayıp anlamadığını teyit ettikten sonra onlara başka sorular sormaya başladı:

-Evlilik ilişkinizi bu şekilde acınacak halde görmek hoşunuza gidiyor mu?

-Birbirini destekleyen sağlam bir yapı gibi eşlerin birbirini sevmesini ve iş birliği yapmasını sizce nasıl sağlayabiliriz?

-Kocanın karısından şüphe etmemesi için aranızdaki güveni yeniden nasıl sağlayabilirsiniz?

- Birbirinizin güvenini kazanmak için her birinizin ne yapması gerekir?

(Arabulucunun her iki tarafın duygularını dikkate alarak olayları özetlemesi Feride ve Radâ'nın empati kurmasını sağlamış olacak ki) Birbirlerini anlamaya başlayan Feride ve Radâ bütün bu yaşanan sorunlardan dolayı karşılıklı özür diledi. Daha sonra arabulucu, karı koca arasındaki anlaşmazlığı açıklayan, her bir tarafın bu anlaşmazlıktaki sorumluluğunu ve bunu gidermek için yapması gerekeni açıklayan bir arabuluculuk sözleşmesi yazdı. Taraflar da bu metni imzaladı. Arabulucu bu anlaşmayı birer nüsha karı kocaya verdikten sonra görüşme öncesi onlardan aldığı belgeleri kendilerine teslim etti ve ofisin kapısına kadar onlara eşlik edip vedalaştı.

3.5.2.4. Saʿdiye'nin Hikâyesi[413]

[413]Ebū Yāsir er-Raḳraḳî, *el-Merciʿu'l-Muḫtaṣar fî Ḳānūni'l-İstişāre ve'l-Murāfaḳati'l-İḫtilāfiyye* (Rabat: Fetḥu'l-Ḫayr, 2020), 112-129.

Üç yıllık evli ve dokuz aylık bir kız çocuğu olan Saʿdiye, kendisinden dört yaş büyük ve ekonomi bölümünden mezun eşiyle ciddi anlaşmazlıklar yaşamaktadır. Boşanmaya karar veren Sa'diye bir tavsiye üzerine Azrû'daki Feḍāu Musteşāri'l-Hayati'l-Muhterif danışma ofisine başvurur ve burada aile arabulucusuyla görüşmeler yaparlar.

Danışman: Merhaba hanımefendi adım Abdulbekir el-Şiyâzimî, uzmanlık alanımla ilgili her konuda beklentilerinizi gerçekleştirmek üzere size destek olmaya hazırım. Lütfen oturun. Sizi ofisimize destek almaya yönlendiren ve danışmanlık hizmeti almaya cesaretlendiren kimdir?

Danışan: Çok yakın arkadaşım, kendisine sorunlarımı anlattım ve o da bunların üstesinden gelmem için sizden yardım almamı önerdi.

Danışman: Buyurun hanımefendi sorunlarınız nedir anlatın.

Danışan: Dört yıllık evliyim ve dokuz aylık anne sütü ile beslenen bir kızım var.

Danışman: Maşallah Allah bağışlasın, ismi nedir?

Danışan: Rîm

Danışman: Vurgusu ne kadar güzel bir isim, manası nedir?

Danışan: Ceylan demek.

Danışman: Allah Rîm'i bağışlasın ve adı gibi güzel kısmetler versin. Devam edin lütfen.

Danışan: Sağlam ve güçlü temeller üzerine bir aile kurmak isteyen muhafazakâr bir kızın hayalini kurduğu tüm vasıfların eşimde olduğuna kanaat getirdikten sonra onunla evlendim ve mutluluğum tarif edilemezdi.

Danışman: Eşinizle evlenmenizde etkili olan onun doğru insan olduğuna kâni olmanızı sağlayan en önemli özellikleri söylerseniz durumunuzu anlamam açısından daha iyi olur.

Danışan: Eşimde mertlik, cesaret, ince fikirlilik ve sevdiğim diğer tüm özellikleri görmüştüm.

Danışman: Anlattıklarınızdan kocanızda ondan hoşlanmanızı ve onunla evliliğe karar vermenizi sağlayacak özellikler olduğunu ancak evlendikten sonra işlerin böyle olmadığı anlıyorum.

Danışan: Evet, tam olarak böyle

Danışman: Tam olarak ne oldu peki?

Danışan: Evliliğimizin üzerinden yaklaşık üç ay geçtikten sonra kocamın gerçekte kim olduğunu keşfetmeye başladım ve gün geçtikçe onun kötüden daha kötüye gitmesi karşısında hayal kırıklığına uğradım.

Danışman: Eşinizin yaptıklarına bazı örnekler verirseniz meseleyi daha iyi anlamamı kolaylaştırmış olursunuz.

Danışan: İşten sonra tüm vaktini benimle geçirmek için hemen eve dönen kocam, her seferinde yeni bir bahane bularak arkadaşlarıyla dışarıya çıkma bağımlısı olmuştu. İş o kadar ilerledi ki evdeki misafirden dolayı mecbur kalmadıkça akşam yemeklerini de bizimle yemez oldu.

Danışman: Bu değişikliği nasıl açıklıyorsunuz hanımefendi?

Danışan: Çoğu zaman onun artık beni sevmediğini düşünmekten başka açıklama bulamıyorum. Bazen de hayatında başka bir kadın olduğundan şüpheleniyorum.

Danışman: Sizi bu sonucu ulaştıran şey nedir?

Danışan: Yaptığı her şey bunu söylüyor.

Danışman: Peki bunu size açıkça söyledi mi?

Danışan: Açıkça söylemesine gerek yok! Evinde kalmaya dayanamaması bunu kesin olarak gösteriyor.

Danışman: Farz edin ki, kocanız size göre olması gereken koca özelliklerini tam olarak karşılıyor. Onunla geçirdiğiniz ideal bir günü bana detaylı bir şekilde anlatır mısınız?

Danışan: Şu an yaşadıklarımdan dolayı bunu hayal edemiyorum.

Danışman: Zorlanmanızı anlıyorum; ancak sizden sadece hayal kurmak için biraz çabalamanızı rica ediyorum. Bu, çözüme ulaştıracak adım atmamızda bize faydalı olacak, inanın.

Danışan: Nasıl yapmalıyım?

Danışman: Evliliğinizin ilk günlerini ya da nişanlılık günlerinizi hatırlamak size yardımcı olabilir. Önemli olan kocanızla mutlu ve tatmin olduğunuz dönemi söylemeniz.

Danışan: Kocamın eve girip beni sıcak bir şekilde selamladığını, başımı öptüğünü ve beni özlediğini fısıldadığını hayal ediyorum. (Memnun bir şekilde anlatmaya devam ediyor)

Danışman: Nasıl hissediyorsunuz hanımefendi?

Danışan: Tarif edemediğim bir duygu. Sanki dünyada cennet!

Danışman: Peki ya siz bunun gerçek olması için elinizden geleni yapmaya hazır mısınız peki?

Danışan: Evet kesinlikle hazırım; ama en önemlisi onun da aynı şekilde hazır olması.

Danışman: Harika. Hedefe ulaşmanızın şartı tam olarak ikinizin de üstüne düşen sorumluluğu yerine getirmeniz.

Danışman: Peki kocam sürekli evden ayrıyken bu nasıl gerçekleşecek?

Danışman: Aile bağlarınızı yeniden güçlendirmek ve kızınız Rîm'le mutlu ve huzurlu bir hayat yaşayacağınız aile ortamını kurmak için eşinizi bize katılmaya ikna edecek maharetleriniz olduğuna eminim.

Danışan: İlişkimizin geldiği nokta göz önüne alındığında bu çok zor.

Danışman: Hayatınıza dönüp bir bakın, kolay olan şeylerden mi yoksa zorlukla başa çıkabildiklerinizden mi daha çok şey öğrendiniz?

Danışan: Tabi ki zor şartlar bana çok şey öğretti.

Danışman: O zaman şu anki görevinizin size öğrenmek için harika fırsatlar sağladığını düşünüyorum öyle değil mi?

Danışan: Evet, haklısınız. Onu getirmek için elimden geleni yapacağım.

***

(Saʿdiyye, birkaç gün sonra kocası için randevu almak üzere ofisi arar ve koca ona özel ayarlanan görüşmeye katılmak için tek başına gelir)

Danışman: Merhaba efendim, ofisi kolay buldunuz mu?

Danışan: Evet, çalıştığım iş yeri ofisinizin bulunduğu caddeye çok yakın.

Danışman: Adım Abdulbekir el-Şiyâzimî. Hayatının bir yönünü daha iyiye doğru geliştirmek isteyen herkese danışmanlık yapıyorum.

Danışan: Memnun oldum. Benim adım Hasan el-Mesmûdî. Bir devlet kurumunda görevliyim ve eşimin acil isteği üzerine aramızda sürekli tekrar eden anlaşmazlıkları çözmek için buraya geldim.

Danışman: Başlamadan önce, bahsettiğiniz durumun üstesinden gelme konusundaki çabanızı tebrik etmek istiyorum. Bu durum her iki tarafın da hedeflerine ulaşma noktasında önümüze geniş bir kapı açacak. Bana ev içinde yaşadığınız atmosferi anlatabilir misiniz?

Danışan: Nasıl çıkacağımı bilmiyorum ama bir süredir gerçekten boğucu bir durum içinde yaşıyorum. Çoğu zaman başarısızlık ve çaresizlik hissine kapılıp kaderime teslim oluyorum. Eşimin her şeyi onunla paylaşmamı istemesinden bıktım.Eve döndüğümde beni sinir bozucu soru bombardımanına tutuyor.

Danışman: Sana ne soruyor?

Danışan: İşte günümü nasıl geçirdiğimi soruyor, cevap verdiğimde de olayları ayrıntılarıyla anlatmamı istiyor. Bu durumdan rahatsız olduğumu belli etmeden dakikalarca onun sorularına cevap verdiğimde bile bazı davranışlardan dolayı yine beni suçlamaya başlıyor ve bana nasıl davranmam gerektiğini açıklıyor. Hatta bazen beni aşağılayan ifadeler kullanıyor.

Danışman: Böyle zamanlarda nasıl hissediyorsunuz?

Danışan: Pişmanlık duyuyorum ve kendi kendime "Keşke ona uyup da konuşmasaydım ve onu aşağılanmış bir halde bıraksaydım bile bütün gün belki ertesi gün de aynı şeyi yapardım" diyorum.

Danışman: Bu aşağılayıcı durumun üstesinden gelmekte zorlandığınızı görüyorum.

Danışan: Evet, dayanılmaz bir durum ve aşırı öfkeyle defalarca eşime vurma noktasına geldim ki prensipte bunu yapmayı hayal bile edemiyorum, hatta böyle bir davranış benim kırmızı çizgimdir.

Danışman: Güzel bir prensip. Bu durumun üzerinizdeki etkilerini azaltmak ve yapmayı hiç istemediğiniz davranıştan kaçınmak için ne yapıyorsunuz?

Danışan: Doğrusu özel bir şey planlamadım; çünkü kendimi otomatik olarak evdeki varlığımı yavaş yavaş azaltmaya ve vaktimin çoğunu bazı arkadaşlarımla oturarak ya da anne babamı ziyaret ederek geçirmeye başladım.

Danışman: Peki evdeki varlığınızı azaltmak şeklindeki bu değişikliği nasıl açıklarsınız?

Danışan: Allah'a hamd olsun, bu değişikliğin pek çok olumlu yanı bile olduğunu düşünüyorum. Eşimin sıkıcı ve sinirlendirici sorgulama seanslarından kurtulmamı sağladı. Aynı zamanda ciddi arkadaşlardan oluşan bir grupla verimli ve güçlü ilişkiler kurmuş oldum. Onlarla kısa zamanda hızla yerleşen ve çok sayıda müdavimi olan bir dernek kurduk.

Danışman: Çok iyi, derneğiniz hangi alanda?

Danışan: Gelir getirici projeler alanında. Çalışmalarımız, modern yaklaşımlara dayanmamız ve sıkı ahlak kurallarına bağlılığımız hem fon yatırımcıların hem de diğer hizmet alanların güvenini kazanmamızı sağladı.

Danışman: Dernekteki çalışmalarınız size çok şey katmış olmalı, değil mi?

Danışan: Evet gerçekten öyle oldu. Özgüvenim arttı ve evliliğimdeki başarısızlığı telafi etmemi sağladı. Ayrıca başkalarına hizmet etmek ve ülkemin gelişmesine katkıda bulunmak adına bana büyük bir fırsat sağlamış oldu.

Danışman: Derneğinizdeki bu gönüllü çalışmalardan büyük bir tutku ve coşkuyla bahsettiğinizi fark ediyorum.

Danışan: Doğrusunu söylemek gerekirse, dernekte çalışmak artık benim bir parçam haline geldi ve onsuz nasıl yaşayacağımı hayal bile edemiyorum. Öyle ki, çoğu zaman dernek içindeki çalışmaları nasıl geliştirebileceğimizi ve nasıl profesyonel bir seviyeye getirebileceğimizi düşünüyorum.

Danışman: Başarılar, peki ya evlilik hayatınız?

Danışan: Evet doğru, bütün bu faydalarına rağmen, eş ve baba olma sorumluluğumu da yerine getirmem gerek dolayısıyla kafam çok karışık. İtiraf ediyorum ne kadar uzak da dursam velev ki büyük, değerli işler için olsun beni sorumluluklarımdan kurtarmaz. Bu yüzden eşimle aramızdaki anlaşmazlıkları çözmedikçe mutluluğum da sevincim de tam olmayacak.

Danışman: Ulaşmak istediğiniz ve sizi mutlu edecek ailenin özelliklerini saymanı istesem, ne söylerdiniz, özetleyebilir misiniz?

Danışan: Öncelikle... (Danışan sağlıklı bir evlilik hayatının nasıl olması gerektiğini kendi kriterlerine göre açıklıyor)

Danışman: Eklemek istediğiniz bir şey kaldı mı?

Danışan: Sanırım yok.

Danışman: Nasıl hissediyorsunuz?

Danışan: Sanki omuzlarımdan ağır bir yük kalkmış gibi hissediyorum.

Danışman: Peki ne düşünüyorsunuz şu an?

Danışan: Birçok şey benim için netleşmiş oldu. Durumumdan sürekli şikayetçi olmak yerine beklentilerime odaklanmamı sağladı.

Danışman: Mükemmel, bu nasıl oldu?

Danışan: Sorularınız beni daha önce kendime bile açıklayamadığım bir noktaya yöneltti. Ne zaman eşimle olan ilişkilerimi düşünsem onun beni sorguladığı, davranışlarımla dalga geçtiği ve beni azarladığı aklıma geliyor ben de düşüncelere dalmaktan nefret ediyordum. Süratle başka bir şey düşünmeye geçiyordum belki bir mucize olur da bütün ailevî problemlerim çözülür diye.

Danışman: Bunu sizden duymak beni çok mutlu etti. Sizin ve eşinizin yaşamınızdaki bu kritik dönemi birlikte aşacağınıza ve bu sorundan daha güçlü bir ilişkiyle çıkacağınıza dair daha fazla güven vermiş oldunuz.

Danışan: Ben de mutlu oldum. Doğrusu bu görüşmeye gelirken neredeyse hiçbir çözüm umudum yoktu ama artık ne yapmam gerektiği görünmeye başladı.

Danışman: Aranızdaki ilişkiyi yeniden tesis etmek ve güçlü bir ailenin temellerini oturtabilmek için eşinizin dahil olması gereken bir noktaya geldik.

Danışan: Mutlu olurum.

Danışman: Önce eşinizle tek olarak görüşme yapacağım ardından ikinizle birlikte görüşme yapacağız.

Danışan: Gelecek seansı beklerken eşimle konuşmak için bana ne tavsiye edersiniz?

Danışman: Sizden eşinizle birlikte elde ettiğiniz kazanımları korumak adına özel bir çaba göstermeniz bekleniyor. Bu çerçevede size göre yapabileceğiniz şeyler nelerdir?

Danışan: Bunun üzerinde düşünmek için biraz zamana ihtiyacım var.

Danışman: Şimdi mi daha sonra mı yapmayı tercih edersiniz?

Danışan: Daha sonra

Danışman: Nasıl isterseniz, eşinizin nelerden hoşlandığını sorabilir miyim?

Danışan: Elbette. Eşim yaptıklarını övmemi, ara sıra ona hediye almamı, ailesini ziyaret ederken kendisine eşlik etmemi, onu arabayla Kenitra'daki tek arkadaşının ziyaretine götürmemi ve alışveriş yaparken ona arkadaşlık etmemi istiyor.

Danışman: Eşinizin hoşlandıklarını yapmanız bu aşamadaki kazanımların korunmasına yardımcı olacağına ve anlaşmazlıklarınızı çözme yolunda sizi cesaretlendireceğinizi düşünüyor musunuz?

Danışan: Elbette, bu konuda ne yapabileceğime bakacağım.

Danışman: Görüşmeyi sonlandırmamıza üç dakika kaldı, bu sürede oturum esnasında ulaştığımız noktaları özetleyebiliriz.

(Danışman, danışanla yaptığı konuşmadan anladıklarını genel olarak ifade eder, her seferinde özetledikleriyle ilgili danışanın görüşünü ve onayını alır.)

***

Danışman, kocanın olgun ve evlilik ilişkisindeki çatlakları onarmaya hazır olduğu ancak kadının ilerleyebilmek ve eşiyle birlikte oturum yapabilmek için daha fazla zamana ihtiyacı olduğu sonucuna varır.

Danışman, kadınla son kez bireysel görüşme yapar. Bu görüşmede ona sorular sorar ve kocasıyla arasındaki sorunları çözmek adına yapılan arabuluculuk oturumlarındaki katkısını ve çabasını takdir eder. Son olarak bazı noktaları tekrar gözden geçirir;

- Kadının, kocasının da kendisi gibi geçmişi kapatıp yeni bir sayfa açmak, sevgi ve merhamet dolu bir hayat kurmak için yeni temeller atmak istediğini anlaması
- Kadının, kocasının olumlu özelliklerini ve güzel ahlakı konusunda farkındalığının artması
- Kadının evlilik ilişkisinin nasıl olması gerektiğine dair gerçekçi bir vizyon oluşturmasına öncülük etmek
- Aile ilişkileri konusunda arzuladığı ve hayal ettiği şeyleri elde edebilmek adına kadının kendinde değişiklik yapmaya hazır olup olmadığını test etmek

Danışman şartların yerine getirildiğinden ve taraflarla birlikte görüşme yapmak için koşulların uygun hale geldiğinden emin olduktan sonra her iki taraf için uygun bir tarih belirler ve dördüncü oturumu da karı koca ile gerçekleştirir.

Danışman: Yüz hatlarınızdan ilişkinizin ulaşmak için birlikte çabaladığınız doğrultuda önemli bir ilerleme kat ettiğinizi görebiliyorum, öyle değil mi?

Danışan kadın: Evet, Allah'a hamd olsun. Bugün haftalar öncesine göre çok daha iyiyiz.

Danışan koca: Evet eşimin dediği gibi hamd olsun. Artık üzerimize düşen sorumluluğu daha iyi kavramaya ve önümüzdeki hayırlarla dolu yolu daha iyi görmeye başladık.

Danışman: Şu ana kadar yaptıklarınızdan dolayı ikinizi de tebrik ediyorum. Dikkate şayan bir çaba gösterdiniz.

Danışan koca: Etkili desteğiniz için teşekkür ederiz.

Danışman: Başlamaya hazır mısın? Bu oturumda yoğun bir programımız var.

Danışanlar: Evet hazırız.

Danışman: Öncelikle hepinizden bir kalem ve kâğıt almanızı istiyorum. Lütfen buyurun. (Kalem ve kâğıtların olduğu masayı işaret eder) Şimdi her biriniz diğerinde

olmasını ve onu korumasını istediği üç şeyi kâğıda yazsın. Bununla ilgili bir sorunuz mu var?

Danışan koca: Ahlâkî özellikleri mi kastediyorsunuz?

Danışman: Evet ahlak, davranış, değer vb. şeyler. Önemli olan, yazacağınız şeylerin olumlu olması.

Danışan kadın: Üçten fazla şey varsa aklımda?

Danışman: Size göre en önemli üç şeyi seçeceksiniz. Daha sonra her biriniz karşı tarafta hoşlanmadığınız ve değiştirmek için çalışmasını istediğiniz üç şeyi de karşılarına yazın. Soru var mı?

Danışan koca: (Karısına bakıp onayını aldıktan sonra) Yok

Danışman: 15 dakikanız var, acele etmeyin. Daha fazla zamana ihtiyacınız olursa beklerim.

***

(Her iki danışan da verilen işe ciddi bir ilgi ve konsantrasyonla kendilerini adarlar ve yazmayı bitirdikten sonra danışman devam eder)

Danışman: Harika, artık sahiplerine ulaşması gereken mesajlarınız var. (Danışanlar biraz ümit biraz merakla karışık hafif bir gülümsemeyle birbirlerine bakarlar)

Danışman: Yoksa kâğıtları değiştirmek istemiyor musunuz?

Danışan kadın: Tabii istiyoruz.

Danışan koca: Tabii istiyorum ama mesajın ikinci kısmının aramızda rahatsızlık ve sıkıntı yaratmasından korkuyorum.

Danışman: İkinci kısmın önemli olmadığını mı düşünüyorsunuz, okumaktan vazgeçelim mi?

Danışan koca: (bir an karısına bakar) Bizim açımızdan bunun önemli, hatta çok önemli olduğunu düşünüyorum. (Söylediklerini kabul edip etmediğini anlamak için tekrar karısına bakar) Öyle değil mi sevgili karıcığım?

Danışan kadın: Evet, bu durum ilişkimizi olumsuz etkileyen sorunların temel nedenlerinden biridir.

Danışman: Karşı taraf hakkında hoşlanmadığınız şeyler hakkında iletişim kurmanın sizin açınızdan çok önemli olduğunu fark ediyorum ve aynı zamanda bunun olumsuz sonuçlarından da korkuyorsunuz, değil mi?

Danışan koca: Evet tam olarak öyle. Diğer taraftan mesajlarımızı, alanların onları anlamasına yardımcı olacak şekilde makul yollarla karşı tarafa iletme becerilerini öğrenmemiz gerektiğine inanıyorum.

Danışman: Bu becerileri geliştirmeye yardımcı olacak araçları biliyor musunuz?

Danışan kadın: Hayır, ben bilmiyorum.

Danışan koca: Ben de öyle; ama (onay almak için karısına bakar) bunu öğrenmek için çaba göstermeye hazırız.

Danışman: Size, iki veya daha fazla taraf arasındaki anlaşmazlıklarda iletişim kurmak için Kızılderililerin kullandığı eski bir yöntemi göstereceğim. Eğer hoşunuza gider ve faydalı olacağını düşünürseniz, oturum saatinin geri kalanında birbirinize verdiğiniz kâğıtları okurken bu yöntemi uygulayacağız. Yöntem hakkında bilgi almak ister misiniz?

Danışan kadın: Evet bilmek isteriz.

Danışman: Bu yönteme sihirli konuşma değneği denir. (Eskiden nasıl kullanıldığını, başarılı olmak için nasıl kullanılması gerektiğini, her iki tarafın da uyması gereken kuralları ve etkili kullanılması halinde elde edilen harika sonuçları açıklar) Bu sihirli değneği kullanmak ister misiniz?

Danışanlar: Evet memnuniyetle.

Danışman: Güzel, şimdi sihirli değneğin sembolü olarak bu kalemi el-Sa'diyye Hanıma veriyorum ve o yazının ilk kısmı hakkında konuşmaya başlayacak. Hasan Bey siz bu aşamada dikkatlice dinlemelisiniz. Sadece açıklama istemek veya anlamadığınız yerde eşinizin söylediğini tekrar etmesini istemek için konuşabilirsiniz. Karınız iletmek istediği mesajın size ulaştığından emin olana kadar anlatmaya devam edecek. Herhangi bir sorunuz var mı?

Danışanlar: Yok

***

(Konuşma başlar ve her iki taraf arasında bariz bir tatmin ve keyif vardır, ara sıra karşı tarafın veya danışmanın dikkat çektiği sihirli değnek kullanma kurallarının ihlali olur. Kadının konuşması bittikten sonra roller değiştirilir ve her bir eşin diğerinde hoşlandığı şeylerin anlatıldığı ilk bölüm sona erer. Daha sonra ikinci bölüm, kelimeleri özenle seçen ve karısının dikkatini hiç düşünmediği konulara çekmeyi büyük ölçüde başaran Hasan'ın elindeki sihirli değnekle başlar. Bu aşamada, her iki taraf da sihirli konuşma değneğini kullanmanın kurallarını unutsa da danışman onlara bunu nazikçe hatırlatır ve zaman geçtikçe bu değneği kullanmada ustalık kazanırlar. Tarafların vermek istedikleri mesaj karşı tarafa ulaşana kadar aralarındaki iletişim etkili bir şekilde devam eder. Konuşmayı bitirenlerin vücut ifadeleri, arabuluculuk oturumlarının büyük ölçüde başarılı olduğunu gösteriyordu.)

Danışman: Hasan Bey nasıl hissediyorsunuz?

Danışan koca: Bu gerçekten sihirli bir değnek. Çıkmaza girmeden, hüsrana uğratmadan, öfkelendirmeden ve olumsuz duygulara kaptırmadan mesajımı iletmeyi başarabileceğimi beklemiyordum.

Danışman: Peki Saʿdiyye Hanım, sizin asayla durumunuz nedir?

Danışan kadın: (gülerek) Evet, asanın kullanım kurallarına uyma konusunda birçok zorlukla karşılaştım ancak iletişimin bir beceri olduğunu ve evlilik hayatımda daha başarılı olabilmek için bunları geliştirmeye çalışmam gerektiğini öğrendim.

Danışman: Gösterdiğiniz çabadan, meydan okumalarınızdan ve bunun sonucunda elde ettiğiniz başarıdan etkilendim.

Danışan koca: Etkili desteğiniz için çok teşekkür ederiz efendim.

Danışman: Peki bu oturum sonucunda aldığınız kararlar nelerdir?

Danışan kadın: Başarılı evlilik ilişkisi konusunda daha fazla iletişim becerisi kazanmaya ve bu kültürümüzü genişletmeye çalışacağız.

Danışan koca: Evet, değerli eşimin söylediği gibi kendimize bir program hazırlayacağız.

Danışman: Çok iyi, o halde planınızı tamamladığınızda bunu bana e-posta yoluyla göndermenizi öneririm. Ne zaman hazırlamayı düşünüyorsunuz?

Danışan koca: En geç önümüzdeki pazar gününe kadar.

Danışman: Allah muvaffakiyet versin. Barış ve huzur vaat eden aile programınıza uyma konusundaki kabiliyetinizi değerlendirmek isteseydiniz 0-10 arası kaç puan verirdiniz?

Danışan kadın: 9 (biraz duraksar) hayır 10.

Danışman: Peki ya siz beyefendi?

Danışan koca: Ben de 10'da 10.

Danışman: O zaman sizden bir eylem planı bekliyorum ve sizin için dört hafta sonrasına bir randevu ayarlıyorum, uygun mu?

Danışanlar: Evet uygun.

Son seans kararlaştırılan vakitte yapıldı ve çift, özellikle ilişkilerinde gözle görülür bir iyileşme fark ettikten sonra daha büyük bir iştiyakla görüşmeye katıldılar. Hazırladıkları eylem planlarını hayata geçirmeyi ve iletişim tekniklerinden istifade edebilmeyi başardıklarını anlattılar.

3.5.2.5. Hikayelerin Değerlendirilmesi

Fas'ta sivil toplum kuruluşları bünyesinde yürütülen arabuluculuk faaliyetlerinde teknik olarak hazırlık, müzakere, çözüm arama ve anlaşma aşaması şeklinde ortaya konan arabuluculuk prototipinin genel olarak dikkate alındığı ancak bu aşamaların uygulanmasında merkezler arası farklılıkların bulunduğu gözlemlenmiştir. Aile arabuluculuğu hizmeti veren dernek ya da merkezlerin bulundukları konuma, sahip oldukları maddi ve fiziki imkânlara, resmî organlardan aldıkları desteğe göre arabuluculuk hizmetinin kalitesi değişkenlik göstermekle beraber genel olarak şu aşamaların takip edildiği görülmektedir: Aile içinde yaşadığı anlaşmazlık sebebiyle derneğe başvuran aile fertlerinden birinin -genellikle kadınlar- dinlenmesi ve karşı tarafla irtibata geçerek arabuluculuk görüşmesi için derneğe çağrılması hazırlık öncesi karşılama aşaması olarak değerlendirilebilir. Karşı tarafın görüşmelere katılmayı kabul etmesi halinde arabuluculuğa hazırlık mahiyetinde iki tarafla birlikte yapılacak ilk oturum için uygun bir ortam belirlenir ve tarafların oturma pozisyonları ayarlanır. Arabulucunun taraflar üzerinde olumlu etki yaratacak sıcakkanlı bir karşılama yapması, kendini tanıtması, tarafları tanıması, arabuluculuğun ne demek olduğu, sürecin nasıl işleyeceği, arabulucunun görevi hakkında bilgi vermesi ve tarafları tek tek dinleyerek aralarındaki uyuşmazlığı tespit etmeye çalışması da hazırlık aşamasının bir parçasıdır. Nitekim verilen üç örnekte de arabulucu tarafları sanki bir akraba, arkadaş ya da tanıdık gibi sıcakkanlı ve dostane bir şekilde karşılamış, görüşmenin başında tarafsızlığını, herhangi bir tarafı yargılamayacağını ve amacının sadece her iki tarafın da razı olacağı bir çözüm bulmak olduğunu vurgulamıştır. Anlatıcılar da bu durumun kendilerine güven verdiğini belirtmiştir. Arabuluculuğa giriş ya da hazırlık aşaması, sürecin başında insanların zihnindeki soru işaretlerinin ve bu yönteme dair kaygılarının ortadan kaldırılması açısından önemlidir. Zira birinci örnekte görüldüğü gibi, Fas toplumu aile büyüklerinin araya girmesiyle halledilemeyen sorunların ancak mahkeme yoluyla çözülebileceğini ve arabulucunun taraflardan birinin razı olmayacağı kararlar alabileceğini düşünmektedir. Nitekim bu örnekte avukatların arabuluculuğa teşvik etme noktasında ne kadar etkili olduğu da görülmektedir. Avukat, kocasıyla sorunlar yaşayan kadını mahkemeye değil arabuluculuğa yönlendirerek bu yönteme dair zihnindeki ön yargıları gidermiş,

arabuluculuğun ne demek olduğunu ve arabuluculuk sürecinin nasıl işlediğini anlatarak kadını bir arabulucuya gitmeye ikna etmiştir. Böylelikle avukatın dava sürecini başlatması halinde ayrılıkla sonuçlanacak bir ailevî uyuşmazlık, arabulucuyla yapılan bir görüşmeyle çok kolay ve kısa yoldan çözülmüştür.

Arabuluculuk görüşmelerinde genel olarak tanışma ve arabuluculuğu tanıtma faslından sonra arabulucular, taraflardan kısaca problemlerini anlatmasını istemiş ve genel olarak uyuşmazlığın çerçevesini çizdikten sonra oturumu sonlandırmıştır. İlk oturuma tarafların birlikte katılması halinde sonraki oturumlar taraflarla birebir görüşme yapılacak şekilde düzenlenmiştir. Arabulucular taraflarla yaptıkları bireysel görüşmelerde her iki taraftan da aile içinde yaşadıkları problemleri anlatmasını istemiş, bu esnada onlara sordukları sorularla problemlerin altında yatan sebepleri kendilerinin keşfetmesini sağlamıştır. Arabulucular bu oturumlarda konuşmacı tarafa sordukları "Sizi bu sonuca ulaştıran nedir?", "Eşinizdeki bu değişikliği nasıl açıklıyorsunuz?", "Bu durumda kendinizi nasıl hissediyorsunuz?", "Eşinizin bu talebine karşı ne düşünüyorsunuz?" gibi sorularla aile içi ilişkilerde tarafları rahatsız eden hususları, karşı tarafla yaşadıkları problemleri, bu problemleri çözmek adına neler yaptıklarını, çatışma esnasında ne hissettiklerini, karşı taraftan beklentilerini anlamaya çalışmıştır. Nitekim bu örneklerde de görüleceği üzere arabulucular, oturumlarda tarafları dinleme, onlara soru sorma, anlattıklarını ve duygularını özetleme dışında herhangi bir müdahalede bulunmamaktadır. Arabulucuların taraflara sorduğu sorular ve anlattıklarını nasıl hissettikleriyle beraber özetlemesi, tarafların yaşadıklarına ayna tutarak bu duygularla yüzleşmelerini sağlamaktadır. Kadının, kocasının çok fazla dernek işleriyle meşgul olmasından ve ailesine çok fazla zaman ayırmamasından şikayetçi olduğu üçüncü örnekte arabulucu, dernek çalışmalarından bahseden danışan kocaya, "Dernekteki çalışmalarınız size çok şey katmış olmalı, değil mi?" diye soru sormuş, koca da dernekteki çalışmaların özgüvenini arttırdığını ve evlilikteki başarısızlığını telafi ettiğini söylemiş, böylelikle danışanın işe düşkünlüğünün ve sürekli eve geç gelmesinin sebebini keşfetmesine yardımcı olmuştur. Aynı şekilde arabulucu, dernek çalışmalarının gelişmesi ve derneğin daha ileriye taşınması için çok fazla mesai harcadığını belirten kocaya "Peki ya evliliğiniz nasıl gidiyor?" diye sorarak onun aynı zamanda bir eş ve baba olarak sorumlulukları

olduğunu hatırlamasını sağlamıştır. İkinci örnekte de arabulucu, Feride ve Radâ'nın anlattıklarını kısaca özetlerken "Karınızın işe başlayacağını duyduğunuzda şaşırdınız çünkü bu konuda size hiç danışmamıştı ve sadece işe alındığını duydunuz. Siz de görüşlerinizin ve fikirlerinizin eşiniz için hiçbir öneminin olmadığını düşündünüz.", "Kocanızın çalışmanıza itiraz etmesini beklemiyordunuz, çünkü bu konuyu daha önce onunla hiç konuşmadınız. İş haberini duyduğunda kocanızın sevineceğini ve sizi tebrik edeceğini düşünüyordunuz ancak durum tam tersi oldu. Bu da sizi hayal kırıklığına uğrattı" diyerek aynı meseleyi iki tarafın da penceresinden özetlemiş ve duygularına ayna tutmuştur.

Fas'ta aile arabuluculuğu yönteminin nasıl uygulandığını, arabuluculuk oturumlarında neler yapıldığını, bu süreçte hangi tekniklerin kullanıldığını sadece birkaç örnekle ortaya koymak mümkün olmasa da gerek bu örnekler gerek aile arabuluculuğu yapan merkezlerle yapılan görüşmeler Fas'taki aile arabuluculuğu süreci hakkında fikir vermektedir. Örneklerden de anlaşılacağı üzere yapılan oturumlarda arabuluculuk aşamalarının net bir şekilde ayrılmadığı, aşamalar arası geçişin süreç içerisinde kendiliğinden gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Genellikle ilk oturumlarda tanışma, arabuluculuğu tanıtma, aile içi problemleri konuşma şeklinde arabuluculuğa hazırlık yapılırken taraflarla bireysel görüşmelerde problemler ayrıntılı bir şekilde müzakere edilerek tarafların rahatça duygularını ifade etmeleri ve meselelere farklı pencerelerden bakmaları sağlanmaktadır. Tarafların tekrar bir araya geldiği son oturum ise hem çözüm arama hem de anlaşma aşaması olmaktadır. Arabulucuyla yapılan son görüşmede önceki oturumların vermiş olduğu farkındalıkla taraflar hatalarının farkına varmakta ve birbirinden özür dilemekte ya da birlikte uygulayacakları bir program hazırlamaktadır. Arabuluculuk oturumları, tarafların ortaklaşa aldıkları kararların yazıya dökülmesi ve tarafların imzalamasıyla sona ermektedir. Ayrıca arabulucular, görüşmelerin başında kendisine verilen her türlü delil ya da belgeyi taraflara iade etmektedir. Arabulucuların ilk oturumda gösterdiği cana yakınlığın süreç boyunca devam ettiği görülmekte ve ilk görüşmede tarafları ayakta karşıladıkları gibi vedalaşırken de onlara kapıya kadar eşlik ettikleri ifade edilmektedir.

Örneklerde de görüldüğü üzere, aile arabuluculuğu merkezlerine gelen bazı uyuşmazlıklar (Fatıma'nın hikayesi gibi) tek oturumda arabulucunun taraflara sorduğu birkaç soruyla çözülebilmektedir. Aslında çok basit olan ancak tarafları çıkmaza sürükleyen meseleler tarafsız üçüncü bir kişinin sorduğu bir soru ya da tarafların anlattıklarını hislerini de katarak başka cümlelerle ifade etmesi (*iʿâdetü'*s-*siyâka*) tarafların birbirlerine empati kurmasını sağlamış ve aralarındaki anlaşmazlık beyin fırtınasına bile gerek kalmadan kısa sürede çözüme kavuşmuştur. Taraflar arasındaki uyuşmazlıkların kısa sürede çözülebilmesinde, Fatıma gibi tarafların problemleri yargıdan uzak ve basit şekilde çözmenin yollarını arayacak bilinçte olmasının ve taraflar arasındaki uyuşmazlıklarda kayınvalide, kayınpeder, görümce gibi eşlerin ailelerinden kaynaklı ve üçüncü kişilerle de irtibata geçilmesi gereken girift problemler ağı bulunmamasının etkisi vardır.

Karı koca[414] arasındaki bazı uyuşmazlıkların ise bireysel ve toplu görüşmelerden oluşan dört beş oturumda ancak çözülebildiği, taraflardan birinin anlaşmaya hazır olmaması halinde onunla birkaç özel oturum daha yapılmasına ihtiyaç duyulduğu (Saʿdiye'nin hikayesi gibi) görülmektedir. Diğer taraftan arabuluculuk süreci bazen taraflardan birinin talebi üzerine başlatılmakta ve arabuluculuk merkezine başvuran kişi ile tekli görüşme yapıldıktan sonra karşı taraf ile irtibata geçilerek arabuluculuk görüşmelerine çağırılmaktadır. Aile arabuluculuğu yapan derneklerin yetkililerinin belirttiğine göre genellikle eşlerden biri (çoğunlukla karı) boşanmak istemediği için arabuluculuk talebiyle derneğe başvurmakta ancak çoğunlukla karşı taraf görüşmelere katılmayı kabul etmediğinden arabuluculuk süreci başlamadan sona ermektedir. Saʿdiye'nin durumunda olduğu gibi karşı tarafın arabuluculuk görüşmelerine katılmayı kabul etmesi halinde onunla da bireysel görüşme yapılmakta daha sonra iki taraf bir araya getirilerek problemlerle birlikte yüzleşmeleri sağlanmaktadır. Nitekim üçüncü örnekte arabulucu, tarafların birbirlerinde

[414] Aile arabuluculuk hizmeti veren STK'lara sadece çiftler gelmemekte, çocuklarıyla (özellikle ergenlik döneminde) çatışma yaşayan ebeveynler de bir arabulucu ya da psikolog yardımıyla aralarındaki anlaşmazlığı çözmek ya da çocukların maddi ihtiyaçlarını karşılayamamaktan kaynaklı çatışmaları sona erdirmek için ekonomik yardım talep etmek adına bu merkezlere başvurmaktadır. Nitekim merkezlerin raporlarında da ebeveynler ile çocuklar arasında arabuluculuk yapıldığı belirtilmektedir. Ancak hem örneklerde hem de ziyaretler esnasında ele alınan Uyuşmazlıklar karı koca arasında yaşandığı için bu ifade kullanılmıştır.

hoşlanmadıkları huylarını kâğıda dökme ve bunlar üzerinde müzakerede bulunma fırsatı sunduğu için sihirli değnek adını verdiği yöntemle tarafların birbirinden ne beklediğini, birbirlerinin hangi davranışlarından hoşlandıklarını, hangi huylarını sevmediklerini kırıcı olmadan dile getirmelerini sağlamıştır.

Sonuç olarak, arabuluculuk sürecini etkileyen arabuluculuğun yapıldığı ortam, arabulucunun aldığı eğitim ve bu alandaki tecrübesi, anlaşmazlık yaşayan tarafların eğitim düzeyi, iletişime açık olup olmamaları, aralarındaki anlaşmazlığın sebepleri, söz konusu tarafların karı koca olması halinde çocuklarının olup olmaması gibi pek çok etken bulunmakta dolayısıyla standart bir aile arabuluculuğu sürecinden bahsetmek pek mümkün görünmemektedir. Nitekim aile, eğitim, finans, proje, psikoloji gibi alanlarda yapılan danışmanlık mesleğinde olduğu gibi aile arabuluculuğu da bu mesleği yapanların eğitim ve tecrübesine göre şekillenen ve avukatlıkta olduğu gibi çeşitli prosedürlere bağlı kalınması gerekmeyen esnek bir süreçtir.

3.6. Aile Arabuluculuğunda Karşılaşılan Zorluklar

Taraflar arasındaki uyuşmazlıkları dostane bir şekilde sona erdirmenin bir yolu olarak kabul edilen arabuluculuk, Fas'ta ticari ve uluslararası ilişkilerde meydana gelen anlaşmazlıklarda önemli bir çözüm yöntemi olarak aktif bir şekilde kullanılmaktadır. Fas'ta arabuluculuk yönteminin aile içi uyuşmazlıklarda kullanılması noktasında ise bazı zorluklarla karşılaşıldığı görülmektedir. Aile arabuluculuğuna yönelik gerek Aile Kanunu'nda gerek Tahkim ve Anlaşmalı Arabuluculuk Kanunu'nda doğrudan ve açıklayıcı hükümlerin yer almaması bu hususta karşılaşılan temel hukukî engellerdendir.[415] Aile Kanunu'nda talâk ya da tatlîk talebiyle mahkemeye başvuran karı koca arasında hâkim tarafından ıslah girişiminde

[415]eṣ-Ṣadîḳî, *el-Visāṭatu'l-Useriyye Vesîletun Bedîle*, 71-72; el-Ḥamāmūşî, *Āfāḳu'l-Visāṭa*, 117-119; el-Kāmil, *el-Visāṭatu'l-Useriyye -Dırāsetun Fıḳhıyye-*, 117-118; el-Laṭīf, *el-Visāṭatu'l-Useriyye*, 111; el-Ġālî Ahraşāv, "el-Visāṭatu'l-Useriyye Muḳavvimātun ve Teḳniyyātun Menheciyye", *Mecelletu'ṭ-Ṭufūleti'l-ʿArabiyye* 73 (Ocak 2016), 104; ʿAbdülkerîm el-Cellābî, "el-Visāṭatu'l-Useriyye bi'l-Maġrib beyne Ḍarūrāti't-Teknîn ve Muʿîḳāti't-Tenzîl", *Beyānu'l-Yevm* (07 Aralık 2021); Ġamîz, "Rahānātu Idmāci'l-Visāṭati'l-Useriyye", 46.

bulunulması şart koşulmuş, hâkimin bu süreçte iki hakem, aile meclisi ya da bu alanda uzman görülen bir kişiden yardım alabileceği ifade edilmektedir. Kanunun 82. maddesinde yer alan "uzman görülen kişi" ifadesinin arabulucuları da kapsadığı[416] dolayısıyla aile içi uyuşmazlıklarda arabuluculuk yöntemine başvurma hususunda herhangi bir hukukî engelin bulunmadığı iddia edilse de aile arabuluculuğu na dair kanunda açıkça bir ifadenin yer almaması, bu mekanizmanın Fas'ta gelişmesini engellemektedir.[417] Aynı şekilde tahkim ve arabuluculukla ilgili müstakil bir kanun hazırlandığı halde bu kanunda aile arabuluculuğuna hiç değinilmemesi de ciddi bir hukukî eksikliktir.

Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda temelleri atılan Aile Kanunu'nda ise daha kapsamlı hale getirilen sulh prosedürüne bakıldığında aile yargısının yalnızca yasal metinleri uygulayan bir kurum olmadığı, aile yükümlülüklerini ihlal edenlere yaptırım uygulayan ve aile istikrarını engelleyen anlaşmazlıkları gidermeye çalışan bir kurum olmaya çalıştığı görülmektedir. Aile Kanunu'nda yer alan sulh prosedüründen ve kanunun ön sözünde belirtilen "aile ve hâkimin devreye girmesiyle uzlaşma ve arabuluculuk mekanizmalarının güçlendirilmesi" ifadesinden hareketle bazı araştırmacılar aslında mahkemenin meşveret odası, sosyal yardımcı ofisi ve yerel ilim meclisleri vasıtasıyla arabuluculuk yaptığını belirtmektedir.[418] Ancak mahkemeye başvuran aile fertleri arasındaki uyuşmazlıkların giderilmesi adına mahkeme ya da yerel ilim meclisleri bünyesinde yapılan girişimlerin teknik anlamda arabuluculuk olarak adlandırılması isabetli görünmemektedir. Zira bu kurumlarda daha çok nasihat ve telkinlerle tarafların arasını düzeltmeye ve onları ayrılık kararından vazgeçirmeye odaklanılmaktadır. Ayrıca sosyal yardımcı ve muslihler tarafları etkili dinleme, sözlü ve sözsüz iletişim tekniklerini kullanma, doğru yerde doğru soru sorabilme gibi arabuluculuk becerileri noktasında zayıf kalmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde de belirtildiği gibi mahkeme ve yerel ilim meclisleri fizikî olarak da aile arabuluculuğuna

[416]er-Ruveycā, *el-Idmācu'l-Ḳānūnî li'l-Visāṭati'l-Useriyye*, 68.

[417] Fetîha Gamîz de Aile Kanunu'nun 82. maddesinin aile arabuluculuğu için tek başına yeterli olmadığını belirterek aile arabulucusunun görevleri, arabulucuda bulunması gereken özellikler, yargının bu mekanizmayı nasıl denetleyeceği gibi hususları açıklayan yasal düzenlemelere ihtiyaç duyulduğunu ifade etmektedir. Bkz. Ġamîz, "Rahānātu Idmāci'l-Visāṭati'l-Useriyye", 46-47.

[418]Fatıma Kedîş, *Devru'l-Visāṭa fî Ḥalli'l-Ḫılāfāti'l-Useriyye (Visāṭatu'l-Mecāālisi'l-ʿIlmiyye)* (Agadir: Cāmiʿatu İbn Zuhr Külliyyetu'ş-Şerîʿa, Bitirme Tezi, 2021), 42-43; el-Kāmil, *el-Visāṭatu'l-Useriyye -Dırāsetun Fıḳhıyye-*, 123.

uygun imkânlara sahip değildir. Tarafların kendilerini rahat hissedebileceği ferah bir ortam bulunmadığı gibi uzlaştırma girişimlerinin yapıldığı ofislerde aynı anda birkaç çiftle görüşme yapıldığı için ya da söz konusu mekânı birkaç memur ortak kullandığı için bu tür görüşmelerde olması beklenen gizlilik yeterince sağlanamamaktadır. Dolayısıyla resmî kurumlarda kullanılan alternatif çözüm yöntemi arabuluculuktan ziyade sulh, bazı durumlarda ise tahkimdir.

Fas'ta aile arabuluculuğuyla ilgili tartışılan diğer bir mevzu da arabuluculuğun türü ve arabuluculuk görevini kimin üstleneceği meselesidir. Aile arabuluculuğuna yönelik Fas Aile Kanunu'nda bir düzenleme yapılması halinde bunun hukukî niteliğine yönelik iki farklı görüş vardır: Birinci görüşe göre, anlaşmazlık yaşayan tarafların aile arabuluculuğuna başvurması kendi iradelerine bağlı olmalıdır. Zira zorunlu (kadâî) arabuluculukta yine tarafları bağlayıcı prosedürler söz konusu olacağından tarafların özgürlükleri kısıtlanmış ve arabuluculuktan beklenen yargı yükünü hafifletme hedefi gerçekleşmemiş olur.[419] Diğer taraftan aile arabuluculuğunun zorunlu olması ailevî uyuşmazlıklar da dahil olmak üzere çeşitli hukukî uyuşmazlıklarda arabuluculuğa başvurmayı tarafların iradesine bırakan Tahkim ve Anlaşmalı Arabuluculuk Kanunu'na ters düşmektedir. Arabuluculuğun tarafların iradesine bırakılması gerektiğini savunanlara göre, arabuluculuğun alternatif olarak adlandırılmasından hareketle bu görev, mahkeme dışında sivil toplum kuruluşları tarafından yerine getirilmelidir. İkinci görüş ise aile mahkemesine başvuran çatışmalı taraflar arasında arabuluculuk yapılmasının kanunî bir şart olması ve bu görevin mahkeme bünyesindeki arabulucular tarafından yerine getirilmesi gerektiğini savunmaktadır.[420] Aksi takdirde arabuluculuğun tarafların tercihine bırakılması bu yöntemin teoride kalmasına sebep olacaktır. Zira genel olarak insanlar arabuluculuğun yararlı olmayacağını[421] ya da görüşmelerin kendi aleyhine sonuçlanacağını düşünerek bu yöntemi tercih etmemektedir. Nitekim aile ve aileyle ilgili meselelerin bir tür kutsallığa sahip olduğu Fas toplumunda aile içi bir

[419]er-Ruveycā, *el-Idmācu'l-Ḳānūnî li'l-Visāṭati'l-Useriyye*, 71.

[420]Būnikāb, "Devru Muʾessesāti'ṣ-Ṣulḥı Ġayrı'l-Ḳaḍāʾiyye fî Ḥimāyeti'l-Usra", 284; el-Kāmil, *el-Visāṭatu'l-Useriyye -Dırāsetun Fıḳhıyye-*, 125; el-Ḥamāmūşî, *Āfāḳu'l-Visāṭa*, 148; İkîc, *Müdevvenetu'l-Usra baʿde Senevāt*, 188; Ḫazrūn, "Eyyu Devrin Müʾessesāt fî Aʾmāli'l-Visāṭati'l-Useriyye", 118.

[421]el-Cellābî, "el-Visāṭatu'l-Useriyye bi'l-Maġrib".

anlaşmazlığın giderilmesi için arabuluculuğa gönüllü olarak başvurulması ilk etapta zor görünmektedir. Bu sebeple Fas toplumunda aile arabuluculuğu bilinci yerleşene kadar tarafların bu yönteme başvurması zorunlu olmalıdır.[422] Ayrıca Aile Kanunu'nda ayrılmak isteyen çiftler arasında mahkemenin uzlaştırma girişiminde bulunmasının şart koşulması kadâî arabuluculuğun benimsendiğine işaret etmektedir.[423]

Fas toplumunda okuma yazma bilmeyenlerin sayısının yüksek olması ve insanların aile istikrarını sağlama noktasında arabuluculuğun önemi ve sağladığı avantajlar konusunda bilinçsiz olması aile arabuluculuğu mekanizmasının uygulamaya yönelik karşılaştığı önemli bir engeldir. Tarafların aralarındaki uyuşmazlığı yargıya ya da şiddete başvurmadan çözebilmenin yollarını araması farkındalık ve diyalog kültürünü gerektirir. Nitekim aile içi uyuşmazlıkların çözümünde yargıya alternatif bir yöntem olan arabuluculuğu başarılı kılan husus, çatışan tarafların iyi niyetli ve iletişime açık olmasının yanı sıra anlaşmazlığın boyutlarını anlamasını ve çözüm için fikir üretmesini sağlayacak bir olgunluğa ve belirli bir eğitim düzeyine sahip olmasıdır. Fas'ta aile arabuluculuğun yaygınlaşmamasının bir diğer sebebi de derneklerle yapılan mülakatlarda görüldüğü üzere insanların aralarındaki uyuşmazlıkları giderme noktasında sadece yargıya güvenmesi ve haklarını sadece yargı yoluyla alabileceklerine inanmasıdır.[424] Toplumda böyle bir algının yerleşmesinde arabuluculuk faaliyetlerinin sadece gayri resmi kuruluşlar tarafından yürütülmesinin etkisi vardır. Zira taraflar arasındaki anlaşmalara uyulmadığı ya da bir tarafın hak kaybına uğradığı durumlarda bu kuruluşların herhangi bir yaptırım gücünün olmaması insanların Aile arabuluculuğu hizmeti veren merkezlere uzak durmasına sebep olmaktadır. Fas toplumunun çatışma çözümünde yargıya başvurma noktasında acele etmesini mahkeme harçlarının düşük olmasına ve her kesimin bu ücretleri rahatlıkla ödeyebilmesine bağlayanlar bulunmakla beraber[425] mahkeme harçlarının yükseltilerek yargının belli bir kesim tarafından ulaşılamaz hale getirilmesi insanları arabuluculuk kurumlarına değil, gayri resmî yollara sevk edecektir. Nitekim haklarını arayan

[422]el-Ḥamāmūşî, *Āfāḳu'l-Visāṭa*, 118-119.
[423]el-Kāmil, *el-Visāṭatu'l-Useriyye -Dırāsetun Fıḳhıyye-*, 123.
[424]ʿAlāvî, "Naḥve Muʾesseseti'l-Visāṭati'l-ʿĀʾiliyye bi'l-Maġrib", 174; el-Ḥamāmūşî, *Āfāḳu'l-Visāṭa*, 126; el-Laṭīf, *el-Visāṭatu'l-Useriyye*, 115.
[425]el-Laṭīf, *el-Visāṭatu'l-Useriyye*, 116; el-Kāmil, *el-Visāṭatu'l-Useriyye -Dırāsetun Fıḳhıyye-*, 126.

insanlar arasında adaleti sağlamak üzere kurulan adlî makamlar herkes tarafından ulaşılabilir olmalıdır. Dolayısıyla yargının dava yükü, yargıya ulaşımın zorlaştırılmasıyla değil arabuluculuk gibi alternatif yöntemlere dayalı merkezlerin kurulması ve insanların bu merkezlere teşvik edilmesiyle azaltılabilir.

Aile arabuluculuğunun Fas'taki gelişimiyle ilgili yapılan gözlem ve mülakatlar sonucu, resmî bir arabuluculuk eğitim merkezi ya da aile arabuluculuğunun nasıl yapılacağını açıklayan bir kanun maddesi olmadığı halde kendi çabalarıyla aile arabuluculuğu hizmeti veren sivil toplum kuruluşlarının resmî organlar tarafından desteklenmediği ve bu durumun aile arabuluculuğu hizmetlerini sekteye uğrattığı tespit edilmiştir. Zira Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı aile arabuluculuğuna yönelik proje yapan dernek ya da merkezleri belirli bir dönem desteklemiş ancak projeler sona erdiğinde derneklere yönelik maddi destek ve denetlemeler sona ermiştir. Yukarıda yer alan dernek mülakatlarından ve faaliyet raporlarından da anlaşılacağı üzere Bakanlık tarafından 2013-2017 yılları arasında hazırlanan aile arabuluculuğu projelerinde kabul alan dernekler hem proje boyunca Bakanlığa bağlı Sosyal ve Kalkınma Bürosuna düzenli olarak rapor sunmuş hem de Bakanlıktan maddi destek almışlardır. Resmî bir kurum ile yapılan bu tür ortak çalışmalar sivil toplum kuruluşlarına bir disiplin ve finans sağlaması bakımından devlet organları tarafından yapılan önemli bir girişim olarak değerlendirilebilir. Ancak bu projelerin belirli bir süre ile sınırlandırılması ve projelerin sona ermesiyle beraber devletin sağladığı maddi desteğin de kesilmesi Fas'ta aile arabuluculuğu yapan derneklerin istikrarlı ve planlı bir şekilde aile arabuluculuğu faaliyetlerini yürütmelerini zorlaştırmaktadır. Nitekim Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı'nın 2017 yılından sonra aile arabuluculuğuyla alakalı bu tür projelere devam etmemesi hem arabuluculuk yapan derneklerin tamamen denetimsiz kalmasına hem de maddi destek bulamayan bazı derneklerin, bir ücret karşılığı çalıştırdığı arabulucu, psikolog gibi çalışanların maaşlarını ödeyemediği için aile arabuluculuğu faaliyetlerine devam edememesine sebep olmaktadır.

3.7. Aile Arabuluculuğunu Etkinleştirmenin Yolları

Aile arabuluculuğu mahkemelerin dava yükünü hafifleterek verimliliğini arttırmayı ve her iki tarafın da razı olacağı kalıcı çözüm yolları bulmayı hedefler. Dava prosedürlerinin zaman, çaba ve masraf kaybına neden olduğu göz önüne alındığında yargıya alternatif ve aynı zamanda ona yardımcı çatışma çözüm yöntemlerinin aktif ve etkili bir şekilde kullanılmasını engelleyen zorluklar giderilmelidir. Fas'ta aile arabuluculuğu alanında atılması gereken ilk adım Aile Kanunu'nda düzenlemeler yaparak talâk ve tatlîk davalarında uygulanması zorunlu olan sulh prosedürüne arabuluculuğu da dahil etmektir. Sulh prosedürü içerisinde uzlaştırma girişiminde iki hakem ve aile meclisi görevlendirilmesi şeklinde tabir edilen tahkim yönteminde olduğu gibi sadece teoride kalacak bir yöntem olmaması için aile arabuluculuğuna yönelik hukukî alt yapının hazırlanması gerekir.

Aile arabuluculuğunu kanunlaştırma çalışmalarında öncelikle anlaşmalı (ihtiyarî) ile kadâî (zorunlu) arabuluculuktan hangisinin esas alınacağının belirlenmesi gerekir. Ailevî uyuşmazlıkların giderilmesinde arabuluculuk yönteminin daha aktif kullanılması ve toplumun bu yöntemi çabuk benimseyebilmesi için arabuluculuğun zorunlu olması en azından bir süre için daha isabetli görünmektedir. Her ne kadar Tahkim ve Anlaşmalı Arabuluculuk Kanunu'nda anlaşmazlık yaşayan tarafların arabuluculuğa başvurması kendi tercihlerine bırakılmış olsa da Fas toplumunun ailevî meselelerdeki muhafazakâr yapısı dikkate alındığında arabuluculuğun tarafların tercihine bırakılması halinde bu yöntemi tercih etme ihtimalleri düşüktür. Dolayısıyla Aile Kanunu'na ya da Tahkim ve Anlaşmalı Arabuluculuk Kanunu'na dahil edilecek aile arabuluculuğu türünün kadâî (zorunlu) olması bu yöntemin Fas'ta etkin hale getirilmesinde daha faydalı olacaktır. Bir uyuşmazlık çözüm mekanizması olarak aile arabuluculuğunun müstakil olarak kanunda düzenlenmesine yönelik çalışmalar yapılırken şu hususlar dikkate alınmalıdır:[426]

[426]Bu maddeler sıralanırken istifade edilen kaynaklar için bkz.eş-Şadîḳî, *el-Visāṭatu'l-Useriyye Vesîletun Bedîle*, 65; el-Ḥamāmūşî, *Āfāḳu'l-Visāṭa*, 141; el-Laṭīf, *el-Visāṭatu'l-Useriyye*, 112-113; ʿAbdülmecîd Ḥammūdî - Yāsir Bāsim es-Sebʿāvî, "el-Visāṭa fî Aḥvāli'ş-Şaḫṣıyye", *Mecelletü'ş-Şarḳı'l-Evsaṭ* 1/3 (Eylül 2021), 203; Buykîn, "Medā İmkāniyyeti Taṭbîḳı Niẓāmi'l-Visāṭa bi'l-Maġrib", 23; Būnikāb, "Devru Muʾessesāti'ş-Ṣulḥı Ġayrı'l-Ḳaḍāʾiyye fî Ḥimāyeti'l-Usra", 184-186; ʿĀbid Lemîsî, "Āliyātu'l-Visāṭa ve Rahānu Taʿzîzi'l-Vesāʾili'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāti'l-Useriyye", *Menşūrātu Mecelleti'l-Münebberi'l-Ḳānūnî*, (2019), 261; Muḥammed, "Muḳāvemetu'l-Visāṭati'l-Useriyyeti'n-Nāciḥa", 53-54; ʿAbbādî Mervān, "Rehānātu-Iʿdād Nemūẕeci'l-Maġribî li'l-Visāṭati'l-Useriyye", *Mecelletu'l-Būġāz li'd-Dirāsāti'l-Ḳānūniyye ve'l-Ḳaḍāʾiyye* 4 (Nisan 2020),

- Aile arabuluculuğunu meslekî olarak düzenleyen resmî makamlar ve sivil toplum kuruluşları tarafından esas alınacak aile arabuluculuğu yönetmeliği hazırlanmalıdır. Bu yönetmelikte aile arabuluculuğunun tanımı, hangi ailevî uyuşmazlıklarda arabuluculuğa başvurulabileceği, bu süreçte takip edilmesi gereken merhaleleri, arabuluculuğun başarılı ya da başarısız olması halinde yapılması gerekenleri açıklayan maddelerin yanı sıra aile arabulucusunda bulunması gereken özellikler, eğitim düzeyi, arabuluculuk yaparken uyması gereken kurallar, bu kurallara uymadığı takdirde nasıl bir disiplin cezası verileceği, arabulucuların nasıl denetleneceği gibi hususlar da yer almalıdır.
- Aile arabuluculuğuna yönelik çalışmaları takip etmek, bu alandaki gelişmelere ayak uydurmak, aile arabuluculuğunun uygulamaya konmasında en uygun finansman yöntemlerini araştırmak ve alınan kararları hayata geçirmek amacıyla Aile Arabuluculuğu Danışma Konseyi kurulmalıdır. Bu konseyde Dayanışma, Kadın, Aile ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı, Adalet Bakanlığı, Çalışma ve Mesleki Entegrasyon Bakanlığı gibi kamu otoritelerini temsil eden kurumların yanı sıra genel olarak aile daha özelde ise aile arabuluculuğu alanında uzun yıllar hizmet vermiş ve bu alanda önemli birikim ve deneyime sahip sivil toplum kuruluşları da mutlaka yer almalıdır.
- Aile içi ilişkilerde problem yaşayan ve aile bağlarının kopma noktasına geldiği durumlarda her aile ferdinin alternatif yöntemlerden haberdar olmasını sağlamak için aileyle ilgilenen bütün kurumlara aile arabuluculuğu hakkında çalışmalar yapma ve bu çalışmaları insanlara duyurma yükümlülüğü getirilmelidir.
- Üniversitelerde aile arabuluculuğu alanında araştırma programları oluşturulmalıdır. Nitekim Meknes'te bulunan Mevlāy İsmail Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde 2018 yılında "Profesyonel Arabuluculuk ve Çatışma Yönetimi" adında yüksek lisans programı açılmıştır.[427] Bu program kapsamında aile arabuluculuğuyla ilgili önemli çalışmalar yapılmakta ve

239-250; Faḍîle Kerîn, "Muḳāranatun Veḳāʾiʿiyye fi Vaḍʿi Siyāseti'l-Usra min Ecli Usratin Mustaḥdeme" (Muʾtemeru'd-Duvelî el-Visāṭatu'l-Useriyye ve Devruhā fî İstiḳrāri'l-Userî, Rabat: Maṭbaʿa Editions- AZ, 2016), 71; Ġamîz, "Rahānātu Idmāci'l-Visāṭati'l-Useriyye", 48.

[427]"Sulūku'l-Māstır ve'l-Māstırı'-Muteḥaşşış", *Cāmiʿatu Mevlāy İsmāʿîl Külliyyetu'l-Edeb ve'l-ʿUlūmi'l-İnsāniyye* (Erişim 19 Ocak 2024).

öğrencilere bizzat aile arabulucuları tarafından seminerler ve uygulamalı dersler verilmektedir. Ayrıca öğrencilerin mezun olabilmesi için aile arabuluculuğuna yönelik saha araştırması yapması ve bu alanda hizmet veren dernek ya da merkezlerde bir ay staj yaparak buradaki gözlemlerini bitirme tezi olarak sunması gerekmektedir. Öğrencilerin gözlemlerine ve mülakatlarına dayanarak yazdıkları bu rapor ya da tezler, Fas'taki aile arabuluculuğu uygulamalarına ayna tutması açısından çok önemlidir. Aynı zamanda bu tür programlar aile arabuluculuğuyla ilgili eksikliklerin tespit edilmesinde ve Fas toplumuna uygun aile arabuluculuğu modeli hazırlanmasında bilimsel veri sağlamaktadır. Aile arabuluculuğunun akademik gelişimi açısından sadece birkaç üniversitede bulunan bu programın ülke genelinde yaygınlaştırılması gerekir.

- Aile arabuluculuğunun başarılı olabilmesi ve bu mesleğin ciddiyetle yerine getirilebilmesi için bu mekanizmanın direği olan arabuluculara yol gösterici bir kılavuz hazırlanmalıdır.
- Aile arabuluculuğunun aktif ve başarılı bir şekilde uygulandığı ülkelere ziyaretlerde bulunarak bu alandaki tecrübelerinden istifade edilmelidir.

Aile arabuluculuğu ofisinin aile içi uyuşmazlıkları gidermede başarılı olabilmesi için burada çalışacak arabulucuları yetiştirecek ulusal bir aile arabuluculuğu enstitüsü kurulmalı[428] ve bu enstitüde aile alanında sosyolojik, psikolojik ve hukukî yönden kapsamlı bir eğitim verildikten sonra öğrencilere en az bir yıl staj yaptırılmalıdır. Bu enstitüden mezun olanlar mahkemelerde çalışabileceği gibi kendi ofislerini açabilmeli ya da Aile arabuluculuğu hizmeti veren derneklerde çalışabilmelidir. Fransa'da aile arabulucularının önemli bir kısmı bu alanda faaliyet gösteren derneklerde çalışmaktadır. Ayrıca devlete bağlı sosyal yardım kuruluşlarında görev yapan arabulucular da bulunmaktadır.[429] Diğer taraftan Fas'ta kendi çabalarıyla Aile arabuluculuğu alanında gelişmeye çalışan ve sivil toplum kuruluşlarında genelde

[428]el-Ḥamāmūşî, *Āfāḳu'l-Visāṭa*, 124; Būnikāb, "Devru Muʾessesāti'ş-Şulḥı Ġayrı'l-Ḳaḍāʾiyye fî Ḥimāyeti'l-Usra", 287; Mervān, "Rehānātu-Iʿdād Nemūzeci'l-Maġribî li'l-Visāṭati'l-Useriyye", 249; Lemîsî, "ʿĀliyātu'l-Visāṭa", 269; Ḫazrūn, "Eyyu Devrin Müʾessesāt fî Aʾmāli'l-Visāṭati'l-Useriyye", 118.

[429]Cem Özcan, "Fransız Hukukunda Aile Arabuluculuğu", *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi* 5/9 (2017), 388.

gönüllü olarak arabuluculuk yapan kişilerin kurulacak aile arabuluculuğu enstitüsünde eğitim almasına imkân sağlanmalıdır. Derneklerin bünyesinde gerçekleştirilen arabuluculuk görüşmelerin bizzat arabuluculuk eğitimi veren bir kurumdan eğitim almış uzman aile arabulucuları tarafından yapılması, insanların bu tür dernek ya da merkezlere rağbetini arttıracak böylelikle mahkemelerdeki dava dosyalarında yaşanan yığılmaların azaltılmasına katkı sağlanmış olacaktır. Ayrıca sivil toplum kuruluşlarında hizmet veren kişilerin pek çok insanın yaşadığı aile içi uyuşmazlıkları yaşamış ve bu konuda diğer insanlara yardımcı olmaya çalışan halkın içinden kimseler olması insanlarla daha rahat iletişim kurmalarını ve empati yapabilmelerini kolaylaştırmaktadır. Nitekim halkla iç içe olan bu kuruluşlar aynı zamanda toplumun aile arabuluculuğuna ihtiyaç duyduğunu çok önceden fark etmiş ve bu hususta önemli girişimlerde bulunmuşlardır. Fas'ta aile arabuluculuğu alanında hizmet veren çeşitli dernek ve merkezleri örgütleyen Şebeketu Şeml ile Tanca'da aktif ve sistematik bir şekilde aile arabuluculuğu hizmeti veren Cemʿiyetu Kerāme aile arabuluculuğunun duyurulması ve bu yöntemin hukukî olarak tanınması için çeşitli çalıştay, sempozyum, panel düzenlemiş, aile arabuluculuğu alanında kılavuz hazırlamışlardır. Bu akademik çalışmaların yanı sıra resmî organlarla görüşmeler yaparak aile arabuluculuğunun Aile Kanunu'na dahil edilmesi ve aile arabuluculuğunun Fas'ta etkin hale getirilmesi hususunda tavsiyelerde bulunmuşlardır.[430] Diğer taraftan aile arabuluculuğu yapan derneklerin maddi olarak desteklenmesi de eşler arasında arabuluculuk faaliyetlerinin istikrarlı ve başarılı bir şekilde sürdürülmesinde önemli bir rol oynayacaktır.

Aile arabuluculuğunun aile içi uyuşmazlıklarda daha aktif bir şekilde kullanılması adına devlet eliyle yapılacak resmî girişimlerin başarılı olabilmesi toplumun bu sistemi benimsemesine bağlıdır. Aile fertleri arasında meydana gelen husumetlerde kabile lideri, aile büyüğü, fakih, imam, şeyh gibi toplum nezdinde saygınlığı bulunan kişilerin arabuluculuğuna başvurma kültürü Fas toplumunda eskiden beri yaygın olmakla beraber kavram olarak aile arabuluculuğu yeni sayılmakta ve insanlar bu yönteme aile içi mahrem meselelere yabancı bir kişinin müdahalesi

[430]el-Ḥamāmūşî, *Āfāḳu'l-Visāṭa*, 164-167; el-Laṭīf, *el-Visāṭatu'l-Useriyye*, 115; ʿAlāvî, "Naḥve Muʾesseseti'l-Visāṭati'l-ʿĀʾiliyye bi'l-Maġrib", 171; Būnikāb, "Devru Muʾessesāti'ş-Ṣulḥı Ġayrı'l-Ḳaḍāʾiyye fî Ḥimāyeti'l-Usra", 290; ʿĀdil, *el-Visāṭa fi Ḥalli Munāzaʿāti Ḳaḍāyā el-Usra*, 20; Ḥamdāş, *Muḳārabetu'l-Visāṭati'l-Useriyye*, 89-90.

olarak bakmaktadır. Dolayısıyla aile müessesesiyle ilgilenen bütün resmî ve gayri resmi organların aile arabuluculuğunun ne demek olduğu ve anlaşmazlıkları gidermedeki başarısı hakkında toplumu bilinçlendirme ve kültürüne yabancı olmadığını fark ettirme noktasında çalışmalar yapması gerekmektedir.[431] Bu doğrultuda üniversiteler, bakanlıklar, yerel ilim meclisleri, yargı organları, sivil toplum kuruluşları aile arabuluculuğunu duyurmak adına yazılı ve sözlü her türlü iletişim araçlarından istifade edebilir.[432] Özellikle modern toplumda hızla yaygınlaşan ve hayatın çeşitli alanlarına nüfuz ederek halk arasında kabul gören sosyal medya ve basın organları aile arabuluculuğunun etkinleştirilmesinde önemli bir role sahiptir.[433]

SONUÇ

Fas'ta aile içi uyuşmazlıkların çözümünde başvurulan alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemleri sulh, tahkim ve arabuluculuktur. Bu üç alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemi, taraflar arasındaki uyuşmazlıkların hakem, hâkim, sosyal yardımcı, muslih ya da arabulucu gibi üçüncü tarafın aracılığıyla çözümlenmesi açısından benzerlik göstermektedir. Bu benzerliğin yanı sıra söz konusu yöntemler arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Kavramsal olarak sulh ve tahkim yöntemleri eşler arasındaki uyuşmazlıkların mahkeme bünyesinde giderilmesine yönelik girişimleri ifade etmektedir. Arabuluculuk ise aile fertleri arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesine yönelik mahkeme dışındaki faaliyetlere karşılık gelmektedir. Taraflar arasında ıslah girişimlerini ve akrabaların hakemliğini içeren sulh prosedürünün uygulanması çeşitli aşamalara bağlıyken, arabuluculuk süreci daha esnektir. Sulh ve arabuluculuğun uygulandığı ortamlar da birbirinden farklılık göstermektedir. Arabuluculuk hizmeti veren merkezlerin fiziksel imkânları mahkemelere kıyasla taraflar arasında sağlıklı diyalog kurmaya daha elverişlidir.

[431]Raḥv, "el-Ḥācetu'l-Milḥāt"; Buykîn, "Medā İmkāniyyeti Taṭbîḳı Niẓāmi'l-Visāṭa bi'l-Maġrib", 28; Muḥammed, "Muḳāvemetu'l-Visāṭati'l-Useriyyeti'n-Nāciḥa", 52; Mervān, "Rehānātu-Iʿdād Nemūẕeci'l-Maġribî li'l-Visāṭati'l-Useriyye", 239-242; Ġamîz, "Rahānātu Idmāci'l-Visāṭati'l-Useriyye", 47.

[432]Muḥammed, "Muḳāvemetu'l-Visāṭati'l-Useriyyeti'n-Nāciḥa", 52; İkîc, *Müdevvenetu'l-Usra baʿde Senevāt*, 188.

[433]eṣ-Ṣadîḳî, *el-Visāṭatu'l-Useriyye Vesîletun Bedîle*, 85.

Fas aile hukuku açısından önemli bir adım sayılabilecek sulh prosedürünün temelleri ilk olarak 1958 yılında çıkarılan Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda atılmıştır. Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nda çok kısıtlı şartlarda uygulanan ve sadece eşlerin akrabalarından iki hakem görevlendirilmesi esasına dayanan sulh girişimleri 2004 yılında çıkarılan Aile Kanunu'nda daha kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Buna göre sulh prosedürü, mahkemenin boşanmak isteyen çiftler arasında uzlaştırma girişiminde bulunmak üzere hâkim, iki hakem, aile meclisi ya da uzman gördüğü kişileri görevlendirmesini ifade etmektedir. Bunların dışında zamanla mahkeme sosyal yardımcıları ve yerel ilim meclislerinde çalışan muslihleri de boşanmak isteyen eşler arasında uzlaştırıcı olarak görevlendirmeye başlamıştır. Ancak mahkeme bünyesinde çeşitli uzlaştırıcılar tarafından yapılan uzlaştırma denemeleri beklenen başarıyı gösterememektedir.

Mahkemede yapılan uzlaştırma denemelerinin beklenen başarıyı gösterememesinde sulhtan sorumlu organların yanı sıra eşlerin de etkisi bulunmaktadır. Anlaşmazlık yaşayan ve boşanma sürecinde olan eşler arasındaki öfke ve kin, uzlaştırma girişimlerini oldukça zorlaştıran etkenlerdendir. Bu durumda, eşler genellikle birbirlerine zarar verme ve cezalandırma amacıyla herhangi bir uzlaştırma girişimini kabul etmemekte, böylelikle çatışma halini ısrarla sürdürmeye devam etmektedir. Eşlerden birinin ya da her ikisinin de sulh oturumlarına katılım noktasında gerekli hassasiyeti göstermemesi, çözüm sürecini sekteye uğratmakta ve sorunların daha da derinleşmesine neden olmaktadır. Nitekim uzlaştırma denemelerinin başarısızlıkla sonuçlandığı davaların bir kısmı görüşmelerin olumsuz geçmesinden değil taraflardan birinin oturumlara katılmamasından kaynaklanmakta ve bu tür davalarda sulh prosedürü daha başlamadan nihayete ermektedir. Tarafların ahlâkî çerçeveler içerisinde herhangi bir art niyet taşımaksızın haklarını aramaları ilkesine özellikle aile fertlerinin davalı ve davacı olarak karşı karşıya geldikleri aile davalarında daha çok riayet edilmesi gerekmektedir. Çünkü diğer davalardan farklı olarak özellikle boşanma davalarında çiftlerin çocukları varsa aralarındaki irtibat tamamen kopmamakta ve çocukların menfaati gereği görüşmeye devam etmektedir.

Sulh prosedürünün etkili bir şekilde uygulanmasında başat rol oynayan hâkimlerin bu sürece yaklaşımları eşler arasındaki uzlaşma sürecinin başarısında önemli bir etkiye sahiptir. Diğer taraftan gerek mahkemelerde gerek yerel ilim meclislerinde karı koca arasında uzlaştırıcı olarak görev yapan herkese profesyonel arabuluculuk eğitimi verilmedikçe kişisel çabalarla kurumsal anlamda bir ilerleme kaydedilmesi mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla Fas Aile Kanunu'nda hâkim tarafından gerçekleştirilmesi şart koşulan uzlaştırma girişimlerinin istenen seviyede başarılı olabilmesi için iyi bir saha araştırması yapılarak eksikliklerin tespit edilmesi ve aksayan noktaların yeniden gözden geçirilerek işlevsel bir sulh prosedürü ortaya konulması gerekmektedir.

Kanunda öncelikli olarak hâkime tevdi edilen uzlaştırma görevi davaların çokluğu, hâkimlerin bu alanda uzmanlığı olmaması gibi sebeplerle iki hakem, aile meclisi, sosyal yardımcı ya da yerel ilim meclislerine verilmektedir. İki hakem ve aile meclisinin kurulmasındaki zorluklardan dolayı başından beri aktif bir şekilde uygulanamadığı hâkimler ve uzlaştırıcı olarak görev yapan sosyal yardımcılar tarafından da dile getirilmektedir. Diğer taraftan Fas'ın resmi mezhebi Mâlikîlikte eşlerin arasında uzlaşı sağlayamamaları halinde hakemlere eşlerin arasını ayırma yetkisi verilirken bu mezhep esas alınarak yazılan Fas Aile Kanunu'nda ise hakemlerin yetkisi sadece istişare ile sınırlandırılmaktadır. Bu bağlamda Aile Kanunu'nda hakemlik müessesesinin sadece mahkeme merkezli arabulucu kurum olarak işlerlik kazandığı söylenebilir. Nitekim karar verme merci olarak sadece hâkim esas alındığından kanunda uzlaştırma girişiminde bulunurken "tahkime başvurulması" ifadesi yerine "iki hakem görevlendirilmesi" ifadesinin kullanılması, klasik tahkim uygulamasından farklı olarak yetkinin hâkimin elinde olduğunu vurgulamaya yönelik özel bir kullanım olarak yorumlanabilir. Mezhep görüşlerine aykırı bu uygulama aile alanında modern ulus devletlerin giderek artan monopolisinin Fas'taki bir izdüşümü kabul edilebilir.

Sosyal yardımcılara ve yerel ilim meclislerindeki muslihlere gelince meslekî yetersizlik, dava sayılarının çokluğu, sulha uygun fizikî imkânlara sahip olmama gibi etkenler uzlaştırma girişimlerinde başarılı olmalarını engellemektedir. Nitekim

mahkeme bünyesinde yapılan uzlaştırma girişimlerinin etkili sonuç verememesi, karı koca arasındaki sorunların mahkemeye intikal etmeden çözülmesi gerektiğini fikrini kuvvetlendirmekte ve mahkeme salonlarının soğuk ve gergin ortamından uzak aile arabuluculuğu merkezleri kurulmasına ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Fas'ta tüm dünyada aile arabuluculuğuna yönelimin arttığı 2000'li yılların başından itibaren eşzamanlı başlayan aile arabuluculuğu uygulamalarının daha çok derneklerin bünyesinde yürütüldüğü tespit edilmiştir. Aile müessesesini korumak amacıyla kurulan derneklerin bir kısmı bünyelerinde aile arabuluculuğu hizmeti vermektedir. Talep olması halinde aile fertleri arasında arabuluculuk yapan bu kuruluşlar aynı zamanda aile birliğini koruma, aile fertleri arasında sağlıklı iletişim kurma, aile içi şiddeti önleme, aile arabuluculuğu gibi konularda toplumu bilinçlendirmeye yönelik programlar düzenlemektedir. Ancak bu kuruluşların devlet tarafından yeteri kadar desteklenmemesi aile arabuluculuğu faaliyetlerini sekteye uğratmakta ve bu alandaki başarıların bölgesel kalmasına sebep olmaktadır.

Fas'ın bu alandaki tecrübelerinden yola çıkarak, aile içi uyuşmazlıkların çözümünde diğer ülkelere örnek olabilecek bir aile arabuluculuğu mekanizması oluşturulması için bazı tavsiyelerde bulunabiliriz. İlk olarak aile arabuluculuğuna yönelik hukukî alt yapı oluşturulmalı, daha sonra bu girişimleri hayata geçirmeye yönelik çalışmalara ağırlık verilmelidir. Arabuluculuk faaliyetlerinin "prosedürden ibaret" olmaması için bu yöntemin aktif bir şekilde kullanılacağı bir sistem kurulmalıdır. Bu bağlamda çatışan taraflar arasındaki uyuşmazlıkların giderilmesinde aile hâkimine bağlı, gücünü yargı otoritesinden alan arabuluculuk ofisleri açılmalıdır. Mahkemeye bağlı arabuluculuk ofislerinin yanı sıra aile arabuluculuğu girişimlerinde büyük oranda başarılı olan sivil toplum kuruluşlarının maddi ve manevi olarak desteklenmesi, uyuşmazlıkların yargıya taşınmadan çözülmesinde ve mahkemelerin yükünün azaltılmasında ciddi katkısı sağlayacaktır. Ayrıca aile danışmanlık ofisleri gibi özel aile arabuluculuğu ofislerinin kurulması ve bu ofisleri açmak isteyenlere devlet desteği sağlanması da aile mahkemelerindeki dava sayılarını azaltacaktır.

Son olarak halkı Müslüman olan ülkeler, aile içi uyuşmazlıkların çözümünde arabuluculuk gibi alternatif yöntemlerini aktif ve başarılı bir şekilde kullanan ülkelerin

tecrübelerinden istifade ederken aynı zamanda Müslüman bir toplum olarak kendi inanç, örf ve adetlerine uygun bir arabuluculuk modeli oluşturabilmeli ve aile içi uyuşmazlıklarda bu yöntemin kullanılmasına özendirmelidir. Avrupa'da aile arabuluculuğu daha çok boşanma sonrasıyla ilgili meselelerin görüşüldüğü ve bu hususlarda meydana gelen uyuşmazlıkların giderilmeye çalışıldığı bir sistem olarak kendini göstermektedir. İslam hukukunda ise sulh, tahkim ve arabuluculuk taraflar arasındaki anlaşmazlığı ortadan kaldırarak aile bütünlüğünü korumaya ve aile bireyleri arasında sağlıklı ilişkiler kurmaya yardımcı yöntemler olarak görülmektedir. Dolayısıyla Fas gibi Müslüman ülkelerde dinî hükümlerle çelişmeyen, kendi kültürüne de yabancı olmayan aile arabuluculuğu modelinin hızlı bir şekilde topluma entegre edilmesi için çalışmalar yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

Abdelgawad, Gamal Mohammed Ali. *Arap Ülkelerinde Tahkimin Tarihi ve Yatırımlar Üzerindeki Etkileri (Mısır Örneği)*. İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020. Erişim 26 Nisan 2023. file:///Users/turkmen/Downloads/632637.pdf.

Ahraşāv, el-Ġālī. "el-Visāṭatu'l-Useriyye Muḳavvimātun ve Teḳniyyātun Menheciyye". *Mecelletu'ṭ-Ṭufūleti'l-ʿArabiyye* 73 (Ocak 2016), 99-105.

Akgündüz, Ahmet. "Hakem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/171-173. İstanbul: TDV Yayınları, 1997. Erişim 10 Şubat 2024.https://islamansiklopedisi.org.tr/hakem

Aktürk, Mustafa. "İslam Hukukundaki Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yollarının Türk Aile Hukukuna Mukayesesi". *Kırıkkale Hukuk Mecmuası* 2/1 (Nisan 2022), 91-113. Erişim 29 Nisan 2024.https://www.jurix.com.tr/article/30455

Aktürk, Mustafa. "İslam Hukukundaki Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yollarının Türk Aile Hukukuna Mukayesesi". *Kırıkkale Hukuk Mecmuası* 2/1 (Nisan 2022), 91-113.

ASSAS, Cemʿıyyetu'ş-Şafā li İrşādi ve Daʿmi'l-Usrati ve'ş-Şebāb. "Neşāṭu'l-Visāṭati'l-Useriyye bi Şerāketi Vizārati't-Teḍāmun". 04 Mart 2017. Erişim 24 Ekim 2023. https://associ-assafae.blogspot.com/2017/03/040317.html

Baḥfāvī, Hişām el-. "el-Visāṭatu'l-Useriyye Bedīlen li ʿĀliyāti'ş-Şulḥ fī Niẓāmi'l-Ḳaḍāʾi'l-Userī el-Maġribī ʿalā Ḍavʾi Baʿḍı Tecāribi'l-Muḳārane". *Mecelletu Ḳānūn ve Aʿmāl* 7 (2016), 165-190.

Balcı, Muharrem. *İhtilafların Çözüm Yolları ve Tahim*. İstanbul: Danışman Yayınları, 1999.

Bedevī, Aḥmed Ẕekī. *Muʿcemu Muṣṭalaḥāti'l-ʿUlūmi'l-İctimāʿiyye*. Lübnan: Mektebetu Lubnān, 1978.

Bedreddin, Hasan. *Fransızcadan Türkçeye*. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2022.

Belfaḳīh, Fatımatu'z-Zehra. *Devru'l-Mucтemeʿı'l-Medenī fi'l-Visāṭati'l-Useriyye*. Fes: Cāmiʿatu Sīdī Muḥammed b. ʿAbdillāh Külliyyetu'l-ʿUlūmi'l-Ḳānūniyye ve'l-İḳtiṣādiyye ve'l-İctimāʿiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Berkel, Hans-Georg. *Father to Son The Mediation of Family Firm Succession Conflict*. Wiesbaden: Springer Gabler, 2019.

Beyāḍ, ʿAbdullah. “et-Tahkīmu beyne’z-Zevceyn fī Ḍaʿâva’t-Ṭalâk in Ḫilāli’n-Nevāzili’l-Fıḳhıyye ve’l-Ḳānūni’l-Vaḍʿî”. *Mecelletu’l-Mudevvene* 4/14 (Ekim 2017), 363-406.

Bilfakîh, Fâtımatü’z-Zehrâ’. *Devru’l-Muctemei’l-Medenî Fi’l-Visâtati’l-Üseriyye*. Fes: Câmi’atü Sîdî Muhammed b. Abdillah Külliyyetü’l-Ulûmi’l-Kânûniyye ve’l-İktisâdiyye ve’l-İctimâiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Bilgin, Hikmet. “Anglo-Sakson Hukuk Sistemlerinde Arabuluculuk”. *Hukuk Gündemi Dergisi*, 16-24.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukı İslamiyye ve Istılāhāt-ı Fıkhiyye Kâmusu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.

Bin Ḥalîme, Sāsî. “Devru’l-Ḳāḍî el-Usra fî Ḳaḍāyā eṭ-Ṭalāḳ”. *Mecelletu’l-Ḳaḍā ve’t-Teşrîʿ* 1 (Ocak 1994), 25-58. Erişim 19 Kasım 2023.http://bibliotheque.ena.nat.tn/cgi-bin/koha/opac-ISBDdetail.pl?biblionumber=49115

Bin Ḥalîme, Sāsî. “Ḳānūnu’l-Aḥvāli’ş-Şaḫṣıyye”. *Fichier*. 30 Ocak 2016. Erişim 28 Haziran 2023. Erişim 27 Mart 2023.https://www.fichier-pdf.fr/2016/01/30/fichier-pdf-sans-nom/preview/page/1/

Binehşibe, ʿIzzuddîn. *et-Tedbîru’l-Meydānî bi Cemʿıyyāti’l-Mucteme ʿı’l-Medenî el-Betūl bi Miknās/Ḳurratu ʿAyn bi Azrū/Viṣāl bi Fās*. Cāmiʿatu Mevlāy İsmāʿîl, 2021.

Binyāsîn, Muḥammed. *eṣ-Ṣulḥu’l-Userî ʿalā Ḍavʾi’l-ʿAmeli’l-Ḳaḍāʾî*. Rabat: el-Maʿhedü’l-ʿĀlî li’l-Ḳaḍāʾ, Bitirme Tezi, 2020.

Binʿabdi’l-ḳādir, Vefāʾ. “Tecribetu Cemʿıyyeti’l-Kerāme fi’l-Visāṭati’l-Useriyye”. *Muʾtemeru’d-Duvelî el-Visāṭatu’l-Useriyye ve Devruhā fî İstiḳrāri’l-Userî*. Rabat: Maṭbaʿatu Editions- AZ, 2016. Erişim 30 Kasım 2023.http://www.abhatoo.net.ma/page-principale/%D9%85%D8%B9%D9%84%D9%85%D8%A9-%D9%86%D8%B5%D9%8A%D8%A9/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%86%D9%85%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%A5%D9%82%D8%AA%D8%B5%D8%A7%D8%AF%D9%8A%D8%A9-%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%A5%D8%AC%D8%AA%D9%85%D8%A7%D8%B

Būdevḥā, İbrāhîm. “el-Ḳavāʿidu’l-ʿIlmiyye li’l-Visāṭa ve Devruhā fî Ḥalli’n-Nizāʿāti’l-Useriyye”. *el-Mecelletu’l-Akādemiyye li’l-Baḥṣ ve’l-Ḳānūn* 12/3 (2021), 911-933. Erişim 7 Aralık 2023.https://www.asjp.cerist.dz/en/PresentationRevue/72

Būḥadîd, Rande. *el-Vesāʾilu'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāti'l-Useriyye*. Rabat: Cāmiʿatu Muḥammedi'l-Ḫāmis Külliyyetu'l-Ḥuḳūḳ, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Buhūtî, Manṣūr b. Yūnus Ṣalāḥuddîn el-. *Keşşāfu'l-Ḳınāʿ ʿan Metni'l-İḳnāʿ*. thk. Hilāl Muṣaylıḥî Muṣṭafā Hilāl. 6 Cilt. Riyāḍ: Mektebetu'n-Naṣrı'l-Ḥadîṯe, 1968. Erişim11 Şubat 2024. https://shamela.ws/book/21642/1497

Būnikāb, Vefāʾ. "Devru Muʾessesāti'ṣ-Ṣulḥı Ġayrı'l-Ḳaḍāʾiyye fî Ḥimāyeti'l-Usra". *Dāru'-s-Selām li'ṭ-Ṭıbāʿa ve'n-Neşr* 39 (2019), 181-201. Erişim 18 Ekim 2023. http://search.mandumah.com/Record/994982

Buykîn, el-Ḥasen. "Medā İmkāniyyeti Taṭbîḳı Niẓāmi'l-Visāṭa bi'l-Maġrib". *Mecelletu'L-Murāfeʿa* 14/15 (2004), 13-29. Erişim 12 Eylül 2023.http://search.mandumah.com/Record/782240

Būzeyd, Serāġanî. "et-Taḥkîm fi'l-Ḳānūni'l-Cezāʾirî". *Mecelletu Dırāsāt ve Ebḥāṯ* 29 (Eylül 2017), 210-222. Erişim 16 Ağustos 2023.file:///Users/turkmen/Downloads/0578-000-029-014.pdf

BVCT, el-Bevvābetu'l-Vaṭaniyye li'l-Cemāʿati't-Turābiyye. "el-Ḫıṭābu's-Sāmî Elleẕî Veccehuhū Celāletu'l-Melik ilā el-Umme bi Munāsebeti'ẕ-Ẕikrā 56 li Ṣevrati'l-Melik ve'ṣ-Ṣaʿbv". Erişim 15 Kasım 2023. https://www.collectivites-territoriales.gov.ma/ar/khtb-wrsayl-mlkyt/alkhtab-alsamy-aldhy-wjhh-jlalt-almlk-aly-alamt-bmnasbt-aldhkry-al56-lthwrt-almlk

CA, Chaml Alwassata. "el-Celsetu'r-Rābiʿa: Tecāribu Merākizin Duveliyye ve Şebekātin Vaṭaniyye fî Tedbîri'n-Nizāʿāti'l-Useriyye". *Youtube*. 26 Mart 2022. Erişim 23 Ekim 2023. https://www.youtube.com/watch?v=F721T23BqZA

CA, Chaml Alwassata. "el-Celsetu's-Ḫāmise: el-Muḳārabetu'n-Naẓariyye li'l-Visāṭati'l-Useriyye ve Merciʿiyyātuhā el-Muḫtelife ve'l-Muḳārabāti't-Tekmîliyye". *Youtube*. 27 Mart 2022. Erişim 23 Ekim 2023. https://www.youtube.com/watch?v=ghAv6c-H1cg

CA, Chaml Alwassata. "el-Celsetu's-Sābiʿa: Müʾessese ve Taḳḥînu'l-Visāṭati'l-Useriyye bi'l-Maġribi'l-Vāḳıʿ ve'l-Āfāḳ". *Youtube*. 27 Mart 2022. Erişim 23 Ekim 2023. https://www.youtube.com/watch?v=9tlovMjSKzY

CA, Chaml Alwassata. "el-Celsetu's-Sādise: Mesāratu't-Tekvîn'l-Cāmiʿî ve'l-Baḥṯi'l-ʿIlmî ve Berāmicu't-Teʾhîl fî Mecāli Visāṭati'l-Useriyye". *Youtube*. 27 Mart 2022. Erişim 23 Ekim 2023. https://www.youtube.com/watch?v=GPVtenvL6Kk

CA, Chaml Alwassata. “el-Celsetu’s-Sāliṣe: Vāḳıʿu Tedbîri’n-Nizāʿati’l-Useriyye - Ḫıdemātu’d-Daʿm ve’l-Mevākibe”. *Youtube*. 25 Mart 2022. Erişim 23 Ekim 202M.S. https://www.youtube.com/watch?v=q73ENYiDzao

CA, Chaml Alwassata. “el-Celsetu’s-Sāniye: en-Nizāʿu’l-Userî min Manẓūrin Maʿrifiyyin Mutenevviʿ”. *Youtube*. 25 Mart 2022. Erişim 23 Ekim 2023. https://www.youtube.com/watch?v=zx0_5aFpCBs

CA, Chaml Alwassata. “el-Celsetü’l-İlmiyyetü’l-Ûlâ el-Üsrâtu’l-Vâkı’ ve’r-Rahānāt”. *Youtube*. 24 Mart 2022. Erişim 23 Ekim 2023. https://www.youtube.com/watch?v=8U-7UKeJzf8

Cellābî, ʿAbdülkerîm el-. “el-Visāṭatu’l-Useriyye bi’l-Maġrib beyne Ḍarūrāti’t-Teknîn ve Muʿîḳāti’t-Tenzîl”. *Beyānu’l-Yevm* (07 Aralık 2021) Erişim 17 Ağustos 2023.https://bayanealyaoume.press.ma/%D8%A7%D9%84%D9%88%D8%B3%D8%A7%D8%B7%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%B3%D8%B1%D9%8A%D8%A9-%D8%A8%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%BA%D8%B1%D8%A8-%D8%A8%D9%8A%D9%86-%D8%B6%D8%B1%D9%88%D8%B1%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%AA/.html

Cemʿiyyetu Kerāme. *ed-Delîlu’l-Menhecî li’l-Visāṭati’l-Userî*. Tanca: Mîdî Fellāş, 2019.

Ceran, İsmail. *Fas Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.

Cevād ʿAlî. *el-Mufaṣṣal fî Tārîḫi’l-ʿArab Ḳable’l-İslām*. 20 Cilt. Beyrut: Dāru’s-Sāḳî, 2001. Erişim 5 Ocak 2024.https://shamela.ws/book/7299/2343

Ceylan, Şule Şahin. *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Alternatif Uyuşmazlik Çözümü*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007. Erişim 13 Şubat 2024.file:///Users/turkmen/Downloads/221806.pdf

Cezîrî, ʿAbdurraḥmān b. Muḥammed b. ʿIvaḍ el-. *el-Fıḳh ʿale’l-Meẕāhibi’l-Erbaʿa*. 5 Cilt. Beyrut: Dāru’l-Kütübi’l-ʿİlmiyye, 2003. Erişim 6 Aralık 2023.https://shamela.ws/book/9849/1168#p1

CNDH, el-Meclisu’l-Vaṭanî li Ḥuḳūḳı’l-İnsān. “el-Meclisu’l-İstişārî li’l-Usra ve’ṭ-Ṭufūle -Silsiletu’l-Musāhame fi’n-Niḳāşi’l-ʿUmūmî Raḳm 1”, ts. Erişim 17 Eylül 2023.https://cndh.ma/sites/default/files/lmjls_lstshry_llsr_wltfwl.pdf

Coşkun, Nihal. *Aile Arabuluculuğu*. İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022. file:///Users/turkmen/Downloads/780023.pdf

Coşkun, Nihal. "Aile Arabuluculuğu Uygulama Becerileri". *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Hukuk Sayısı* 21/44 (Eylül 2022), 756-785.

Cühen, Mesʿad ʿAvvād. *et-Taḥkîm fi'ş-Şerîʿati'l-İslāmiyye ve'n-Nuẓumi'l-Vaḍʿıyye*. Medine: Dāru'l-Īmān, 1994.

Cürcānî, ʿAli b. Muḥammed eş-Şerîf. *Kitābü't-Taʿrîfāt*. Beyrut: Dāru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1983. Erişim 19 Ocak 2024.https://shamela.ws/book/7312/129#p1

Çelik, Yılmaz. "Asr-ı Saâdet'te Aile Kurumuna Yönelik Sosyal Hizmetler". *İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 14/28 (2016), 123-144.

Demir, Şamil. "Arabuluculuğun Aşamaları: Başlangıç Aşaması (2)". Ankara: Altan Özyurt Matbaacılık, 2017. Erişim 7 Şubat 2024. https://adb.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/40320221402571.pdf

Derdîr, Ebu'l-Berakāt Aḥmed b. Muḥammed b. Aḥmed ed-. *Şerḥu'ṣ-Ṣaġîr ʿalā Aḳrabi'l-Mesālik ilā Meẕhebi'l-İmām Mālik*. 4 Cilt. Kahire: Dāru'l-Meʿārif, 1972. Erişim 4 Mart 2024. https://archive.org/details/gr6345vpcz/%D8%A7%D9%84%D8%B4%D8%B1%D8%AD%20%D8%A7%D9%84%D8%B5%D8%BA%D9%8A%D8%B1%20%D8%B9%D9%84%D9%89%20%D8%A3%D9%82%D8%B1%D8%A8%20%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B3%D8%A7%D9%84%D9%83%20%D8%A5%D9%84%D9%89%20%D9%85%D8%B0%D9%87%D8%A8%20%D8

Derîsî, Celîle - Māḥî, Senāʾ el-. "Masṭaratu'ṣ-Ṣulḥ fî Ḳaḍāʾi'l-Usra". *Mecelletü'l-Mulif* 14 (2009), 218-236.

Dūlene, Lîza - Ṣabîḥ, ʿAbdullāh. "el-Visāṭa fi'n-Nizāʿ: el-Menhec". *Medḫal ilā el-Visāṭati't-Teshîliyye fî Mecāli'l-Usra*. Rabat: Merkezü Kvinfo, ts.

Ellek, Hasan. *İslam Hukukunda Mali Konularla İlgili Sulh Anlaşmasi (Akitler Çerçevesinde)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012. Erişim 14 Şubat 2024.file:///Users/turkmen/Downloads/328666%20(1).pdf

el-Meclisü'l-Aʿlā li'ṣ-Ṣulṭati'l-Ḳaḍāʾiyye. "Taḳrîr Ḥavle Kaḍāʾ'i'l-Userî bi'l-Maġrib 2017-2023". Erişim 2 Haziran 2024. https://cspj.ma/uploads/files/xi052i5x.pdf

el-Memleketu'l-Maġribiyye el-Emānetu'l-ʿĀmme li'l-Ḥukūme. ed-Dustūr, ed-Dustūr. 1.11.91 (2011). Erişim 13 Kasım 2023. http://www.sgg.gov.ma/Portals/1/lois/constitution_2011_Ar.pdf

el-Memleketu'l-Maġribiyye el-Meclisu'l-Aʿlā li'ş-Şulṭati'l-Ḳaḍāʾiyye. Taʿdîlu'l-Ḳānūni'l-Munaẓẓam li Miḥneti'l-Meḥāmāt, Taʿdîlu'l-Ḳānūni'l-Munaẓẓam li Miḥneti'l-Meḥāmāt. 1.08.101 (Ekim 2008). Erişim 5 Ocak 2024. https://cassation.cspj.ma/uploads/files/maktaba/14/%D9%85%D9%87%D9%86%D8%A9%20%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%AD%D8%A7%D9%85%D8%A7%D8%A9.pdf

el-Mufevviḍdu'l-Ḳaḍāʾ ve'l-Ḳānūn. "et-Teblîġ fî Ḳaḍāyā el-Usra beyne'n-Naşşı'l-Ḳānūnî ve'l-Mumārasati'l-İcrāʾiyye". *Facebook*. 06 Mayıs 2018. Erişim 26 Haziran 2023. https://web.facebook.com/426312164470653/posts/442284316206771/

Ercidāl, Semîr Āyet. "Ḫuṣūṣiyyātü Tesviyeti'l-Münāzaʿāti'l-Useriyye: eṣ-Ṣulḥ fî Ḳaḍāyā eṭ-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ". *Mecelletü'l-Meḥākime* 4 (2008), 119-143. Erişim 27 Nisan 2023. http://search.mandumah.com/Record/886999

Erdoğan, Ersin - Erzurumlu, Nurbanu. *Hukuk Uyuşmazlıklarında Türkiye'nin Arabuluculuk Tecrübesi Ve Zorunlu Arabuluculuk Taslağı*. İstanbul: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (Seta), 2016.

Erdoğan, Suat. "İslam Aile Hukukunda Şiddetli Geçimsizlik (Şikâk) Durumunda Hakem Tayini ve Tayin Edilen Hakemlerin Yetkileri". *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2017), 45-57.

Eşhibāt, İbrāhîm. "eṭ-Ṭalāḳ ʿalā Davʿi Taʿdilāti Müdevveneti Aḥvāli'ş-Şaḫṣıyye". *Mecelletu ʿIşāʾ* 22 (2000), 55-67.

Evḥidā, Saʿîd. *Taḳrîr ʿani'l-Maḥkemeti'l-İbtidāʾiyye: Ḳısmu Ḳaḍāʾi'l-Usra-el-Meclisu'l-ʿIlmiyyi'l-Maḥallî bi Miknās- Merkezu'l-İdmān Sîdî Saʿîd*. Meknes: Cāmiʿatu Mevlāy İsmāʿîl, 2019.

Evmūlūd, Esmāʾ. "el-Visāṭa fi'l-Ḳaḍāyā el-Useriyye". *Silsiletu'l-İctiḥādi'l-Ḳaḍāʾî* 3 (2013), 122-133.

Evrāġ, Muḥammed. "Ehemmiyyetu Meclisi'l-ʿĀʾile ʿalā Ḍavʿi Mudevveneti'l-Usra ve'l-Mersūmu'l-Munaẓẓam Lehū". *Mecelletu Risāleti'd-Difāʿ* 5 (2004), 119-126.

Fāḫūrî, İdrîs el-. "el-Vekāle fi'ṭ-Ṭalāḳ". *Mecelletu'l-Ḥuḳūḳ* 15 (2014), 11-15. Erişim 30 Nisan 2023.https://www.facebook.com/droit.revue.maroc/posts/276204030799035/

Fāḫūrî, İdrîs el-. *el-ʿAmelu'l-Ḳaḍāʾu'l-Userî el-Cüzʾü'l-Evvel-ez-Zevāc-Inḥılālu Mîṯāḳı'z-Zevciyye*. Dāru'l-Beyḍāʾ: Dāru'l-Āfāḳı'l-Maġribiyye, 2009.

Fāḫūrî, İdrîs el-. *Ḳaḍāyā el-Usra fî Davʾi'l-ʿAmeli'l-Ḳaḍāʾî -Raṣdun li Ehemmiyeti't-Tevcîhāt'ṣ-Ṣādıra ʿan Meḥākimi'l-Mevḍūʿ ve Maḥkemeti'n-Nakḍ-*. Rabat: Menşūrātu Mecelleti'l-Ḥuḳūḳ, 2013.

Fāḫūrî, İdrîs el-. *Ḳānūnu'l-Usrati'l-Maġribiyye-Aḥkāmu'z-Zevāc*. Vücde: Maṭbaʿatu'l-Cusūr, 2019.

Fāriḥî, Ḫatîce. "Naẓratün fi'ṣ-Ṣulḥi'l-Userî ve Zevāci'l-Ḳāṣır". *Şimālî*. 09 Ekim 2023. Erişim 02 Haziran 2024. https://chamaly.ma/2023/10/09/%D9%86%D8%B8%D8%B1%D8%A7%D8%AA-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%B5%D9%84%D8%AD-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%B3%D8%B1%D9%8A-%D9%88%D8%B2%D9%88%D8%A7%D8%AC-%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%A7%D8%B5%D8%B1/#:~:text=%D9%86%D8%B8%D8%B1%D8%A9%20%D8%A3%D9

Fiadjoe, Albert. *Alternative Dispute Resolution: A Developing World Perspective*. London: Cavendish Publishing Limited, 2004.

Ġamîz, Fetîḥa. "Rahānātu Idmāci'l-Visāṭati'l-Useriyye bi'n-Niẓāmi'l-Maġribî". *Mecelletu'l-ʿUlūmi'l-Ḳānūniyye* 2 (2014), 39-48.

Gedik, Şehbâl Ayşegül. *Türk Hukukunda Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yollarından Arabuluculuğun Fikih İlmi Açisindan Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023. Erişim 17 Nisan 2024.file:///Users/turkmen/Downloads/811617.pdf

Gökmen, Emrah. "Tahkim Müessesesinin Roma, İslâm ve Günümüz Türk Hukuklarındaki Görünümü". *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (İMHFD)* 8/1 (2023), 291-330.

Guennounı, Meryeme. *Fıḳhu'ṭ-Ṭalāḳ, Aḥkāmuhū ve Eṣeruhū fi'l-Meẕhebi'l-Mâlikî ve Müdevveneti'l-Usrati'l-Maġribiyye -Dirāse Teʾsîliyye Muḳārane-*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Ḫallāf, ʿAbdü'l-Vehhāb. *Aḥkāmu'l-Aḥvāli'ş-Şaḫṣıyye fi'ş-Şerîʿati'l-İslāmiyye*. Kahire: Dāru'l-Kütübi'l-Mıṣrıyye, 1938. Erişim 6 Haziran 2023.https://shamela.ws/book/8631/75#p1

Ḫallāvî, Saʿîd. "en-Nemāẕicü'l-Maġribiyyeti'l-Aṣîle li Faḍḍi'n-Nizāʿati'l-Userî". Program adı: Tedbîru'n-Nizāʿati'l-Üseriyye: el-Visāṭa ʿĀliyetün Faʿāliyye, Facebook

(23 Mart 2022) Erişim 3 Nisan 2023. https://www.facebook.com/chaml.alwassata/videos/2842490782716551

Harrak, Fatima. "The History and Significance of the New Moroccan Family Code". Institute for the Study of Islamic Thought in Africa, 2009.

Ḥamāmūşî, Nūra el-. *Āfāḳu'l-Visāṭa fî Ḥalli'n-Nizāʿāti'l-Useriyye*. Meknes: Cāmiʿatu Mevlāy İsmāʿîl Külliyyetu'l-ʿUlūmi'l-Ḳānūniyye ve'l-İktişādiyye ve'l-İctimāʿiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Ḥamdāş, ʿAmmār. *Muḳārabetu'l-Visāṭati'l-Useriyye fi's-Siyāḳı's-Sūsyūşeḳāfiyyi'l-Maġribî*. ed. Ḫaṭîce Emetî. Fes: Dāru'l-Ḳaraviyyîn, 2022.

Ḥāmidî, ʿĀdil. *ed-Delîlu'l-Fıḳhî ve'l-Ḳaḍāʾî li'l-Ḳāḍî ve'l-Meḥāmî fi'n-Nizāʿāti'l-Useriyye*. Rabat: el-Meʿāridu'l-Cedîde, 2016.

Ḥammūdî, ʿAbdülmecîd - Sebʿāvî, Yāsir Bāsim es-. "el-Visāṭa fî Aḥvāli'ş-Şaḫṣıyye". *Mecelletü'ş-Şarḳı'l-Evsaṭ* 1/3 (Eylül 2021), 185-206.

Ḫaraşî, Ebū ʿAbdullāh Muḥammed b. ʿAbdullāh el-Mâlikî. *Şerḥu'l-Ḫaraşî ʿalā Muḫtaṣari Ḫalîl*. 8 Cilt. Beyrut: Dāru'l-Fikr, 1900. Erişim 9 Ocak 2024.https://shamela.ws/book/91/1580

Harmon-Darrow, Caroline vd. "Defining Inclusive Mediation: Theory, Practise and Research". *Conflict Resolution Quarterly* 37 (Şubat 2020). Erişim 2 Mayıs 2024.https://ddc449fe97e72df15faf96b8d7d4f5facfaa9c92.vetisonline.com/c/ofrx5y/viewer/pdf/pla5uvly2v

Ḫarṭa, Aḥmed. "eṣ-Ṣulḥ fi't-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ Beyne Cevheriyyeti'l-İcrāʾ ve Nebli'-Ġāye". *eṣ-Ṣulḥ fi't-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ* 3 (2013). Erişim 6 Temmuz 2023. https://platform.almanhal.com/Files/2/35865

Hasoğlu, Aynur. "İdare Hukukunda Alternatif Uyuşmazlik Çözüm Yollari". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4/65 (2016), 1981-1996.

Hatarî, Hakîme el-. *el-Vesāilu'l-Bedîle li Faḍḍi'l-Munāzaʿāt (eṣ-Ṣulh-et-Taḥkîm-el-Visātatu'l-Useriyye)*. Fes: Cāmiʿatu Sîdî Muhammed b. ʿAbdillah Kulliyyetu'ş-Şerîaʿ, Yüksek Lisans Tezi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Ḫazrūn, Semîra. "eṣ-Ṣulḥu'l-Userî Beyne Vāḳıʿi'n-Naṣṣı'l-Ḳānūnî ve Suāli'l-Faʿāliyye". *Mecelletü'l-Münāzaʿāti'l-Aʿmāl* 31 (2018), 37-43. Erişim 15 Şubat 2023.https://search.mandumah.com/Record/893571

Ḫazrūn, Semîra. “eṣ-Ṣulḥu’l-Userî Beyne Vāḳıʿi’n-Naṣṣı’l-Ḳānūnî ve Suāli’l-Faʿāliyye”. *Mecelletü’l-Münāzaʿāti’l-Aʿmāl* 31 (2018), 37-43.

Ḫazrūn, Semîra. “Eyyu Devrin Müʾessesāt fî Aʾmāli’l-Visāṭati’l-Useriyye fî Tecribetin Maġribiyye -Ḳırāʾa fi’l-Vāḳıʿ ve’l-Ufuḳ-”. *Journal of Civil, Economic end Comparative Law* 2/1 (2021), 106-121.

Heybet, Musa. *İdare Hukukunda Alternatif Çözüm Yöntemi Olarak Sulh Kurumu*. Niğde: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017. Erişim 8 Nisan 2024.file:///Users/turkmen/Downloads/471971.pdf

Hîra, ʿAbduṣṣadūḳ. “el-Visāṭatu’l-Ḳaḍāʾiyye fi’t-Teşrîʿi’l-Cezāʾirî”. *Cāmiʿatu Ḳāṣıdî Merbāḥ Varḳla* 4 (2011), 104-109. Erişim 14 Eylül 2023.file:///Users/turkmen/Downloads/0492-000-004-005.pdf

Ḫubeyb, Muḥammed. “eṣ-Ṣulḥ bi Vāsıṭati’l-Musāʿidi’l-İstimāʿiyyeti’l-Ḳaḍāʾiyye”. *el-Yevm Ḳavalîs*. 2013. Erişim 20 Mart 2023. https://www.cawalisse.com/83223.html

HUHV, el-Heyʾetu’l-ʿUlyā li’l-Ḥıvāri’l-Vaṭanî Ḥavle Işlāḥı Manẓūmeti’l-ʿAdāle. *Mîṯāḳu Işlāḥı Manẓūmeti’l-ʿAdāle* (2013). Erişim 9 Haziran 2023.http://www.abhatoo.net.ma/page-principale/%D9%85%D8%B9%D9%84%D9%85%D8%A9-%D9%86%D8%B5%D9%8A%D8%A9/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%86%D9%85%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%A5%D9%82%D8%AA%D8%B5%D8%A7%D8%AF%D9%8A%D8%A9-%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%A5%D8%AC%D8%AA%D9%85%D8%A7%D8%B

İbn Dālî, el-Ḥasen. “Devru’l-Ḥakemeyn fî Ḥasmi’n-Nizāʿ beyne’z-Zevceyn beyne Aḥkāmi’l-Meẕhebi’l-Mâlikî ve Nuṣūṣu Mudevveneti’l-Usra”. *Mecelletu’l-Munāẓara* 10 (2005).

İbn Fāris, Ebu’l-Ḥuseyn Aḥmed b. Fāris b. Zekeriyyā. *Muʿcemu Meḳāyîsi’l-Luġa*. thk. ʿAbdesselām Muḥammed Harun. 6 Cilt. Beyrut: Dāru’l-Fikr, 1979.Erişim 19 Haziran 2023.https://shamela.ws/book/21710/600#p1

İbn Ḥazm, Ebū Muḥammed ʿAlî b. Aḥmed b. Saʿîd b. Ḥazm el-Endelüsî el-Ḳurṭubî. *el-Muḥallā*. thk. ʿAbdu’l-Ġaffār Süleymān el-Bindārî. 12 Cilt. Beyrut: Dāru’l-Kütübi’l-ʿİlmiyye, 2003. Erişim 7 Eylül 2023.https://ia601303.us.archive.org/22/items/FP74771/07_74777.pdf

İbn Keşîr, Ebu'l-Fidā ʿImāduddîn İsmāʿîl b. ʿOmar. *el-Bidāye ve'n-Nihāye*. 14 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-Meʿārif, 4. Basım, 1981.

İbn Ḳudāme, Ebū Muḥammed Muvaffaḳuddîn ʿAbdullāh b. Aḥmed b. Muḥammed. *el-Muġnî*. thk. ʿAbdullāh b. ʿAbdülmuḥsin et-Türkî - ʿAbdülfettāḥ Muḥammed el-Ḥulv. Riyāḍ: Dāru ʿĀlemi'l-Kütüb, 1997. Erişim 5 Mart 2024.https://ia801609.us.archive.org/23/items/WAQmogni/mogni07.pdf

İbn Manẓūr, Ebu'l-Faḍl Cemālüddîn Muḥammed b. Mükerrem b. ʿAlî b. Aḥmed. *Lisānu'l-ʿArab*. thk. ʿAbdullāh ʿAlî el-Kebîr. 15 Cilt. Beyrut: Dāru Ṣādır, ts.

İbn Manẓūr, Ebu'l-Faḍl Cemālüddîn Muḥammed b. Mükerrem b. ʿAlî b. Aḥmed. *Lisânü'l-ʿArab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

İbn Nüceym, Zeynüddîn Zeyn b. İbrāhîm b. Muḥammed Mışrî el-Ḥanefî. *el-Baḥru'r-Rāʾiḳ Şerḥu Kenzi'd-Deḳāʾiḳ*. 8 Cilt. Mısır: Dāru'l-Kitābi'l-İslāmiyye, ts. Erişim 17 Nisan 2023.https://shamela.ws/book/12227/2244#p1

İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muḥammed b. Aḥmed b. Muḥammed Kurṭubı̄. *Bidāyetu'l-Muctehid ve Nihāyetu'l-Muḳtesıd*. Kahire: Dāru'l-Ḥadîs, 2004.

İbn ʿĀşur, Muḥammed eṭ-Ṭāhir. *Tefsîru't-Taḥrîr ve't-Tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dāru't-Tūnusiyye, 1984. https://ia800506.us.archive.org/9/items/FP3667/thtn05.pdf

İkîc, Muḥammed. *Müdevvenetu'l-Usra baʿde Senevāt mine't-Taṭbîḳ Naẓratun fi'l-Mebādiʾi'n-Nāẓıme ve'l-İcrāʾāti'l-Munaẓẓame*. Selā: Şemsu Berîne, 2020.

Iḳlāyene, el-Mekkî. "min Mudevveneti'l-Aḥvāli'ş-Şaḥṣıyyeti'l-Maġribiyye ilā Mudevveneti'l- Usra", *Mecelletu'l-Hak* 13 (Eylül 2008), 99-157.

İmrānî, ʿAbdullāh b. Muḥammed el-. "el-Visāṭa fî Tesviyeti'l-Munāzaʿāt -Dırāse Fıḳhıyye-". *Mecelletü Ḳaḍāʾ* 2 (ts.), 90-144.

İNAS, el-Maʿhedu'l-Vaṭanî li'l-ʿAmeli'l-İctimāʿî. "et-Tekvînu'l-Esāsî", ts. Erişim 11 Ocak 2024. https://inastanger.ma/%d8%a7%d9%84%d8%aa%d9%83%d9%88%d9%8a%d9%86-%d8%a7%d9%84%d8%a3%d8%b3%d8%a7%d8%b3%d9%8a/

Kalanauri, Zafar. "Lawyers' Role in Mediation". *Academia*, ts. Erişim 29 Nisan 2024.https://www.academia.edu/44692638/LAWYERS_ROLE_IN_MEDIATION

Kāmil, Nūraddîn el-. *el-Visāṭatu'l-Useriyye -Dırāsetun Fıḳhıyye-*. Fes: Cāmiʿatu Sîdî Muḥammed b. ʿAbdillāh Külliyyetu'l-ʿUlūmi'l-Ḳānūniyye ve'l-İḳtiṣādiyye ve'l-İctimāʿiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Kanāfidā, Yāsîn el-. "İcrāātu Masṭarati'ṣ-Ṣulḥ fî Müdevveneti'l-Usra ve İşkāliyyātü't-Taṭbîḳ". *Müdevvenetü'l-Mütevassıṭ li'd-Dirāsāti'l-Ḳānūniyyeti'l-Ḳaḍāʾiyye* 1/217-221 (2016).

Ḳavāsımî, ʿAbdussemîʿ Fevzî el-. "et-Taḥkîm beyneʾz-Zevceyn fî Ḳaḍāyā en-Nizāʿ veʾṣ-Ṣiḳāḳ beyneʾl-Fıḳh veʾl-Ḳānūn". *Mektebetu Nūr*, ts. Erişim 17 Kasım 2023.https://www.noor-book.com/%D9%83%D8%AA%D8%A7%D8%A8-%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%AD%D9%83%D9%8A%D9%85-%D8%A8%D9%8A%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%B2%D9%88%D8%AC%D9%8A%D9%86-%D9%81%D9%8A-%D9%82%D8%B6%D8%A7%D9%8A%D8%A7-%D8%A7%D9%84%D9%86%D8%B2%D8%A7%D8%B9-%D9%88%D8%A7%D9%84

Kaysî, Fāṭımetüʾz-Zehrā el-. *Devruʾṣ-Ṣulḥ fî Ḥimāyetiʾl-Usra*. Tanca: Cāmiʿatü ʿAbdiʾl-Mālik eṣ-Ṣaʿdî, Külliyyetüʾl-ʿUlūmiʾl-Ḳānūniyye veʾl-İḳtiṣādiyye veʾl-İctimāʿiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Kedîş, Fatıma. *Devruʾl-Visāṭa fî Ḥalliʾl-Ḫılāfātiʾl-Useriyye (Visāṭatuʾl-Mecāālisiʾl-ʿIlmiyye)*. Agadir: Cāmiʿatu İbn Zuhr Külliyyetuʾṣ-Ṣerîʿa, Bitirme Tezi, 2021.

Kerîn, Faḍîle. "Muḳāranatun Veḳāʾiʿiyye fi Vaḍʿi Siyāsetiʾl-Usra min Ecli Usratin Mustaḥdeme". Rabat: Maṭbaʿa Editions- AZ, 2016. Erişim 24 Kasım 2023.http://www.abhatoo.net.ma/page-principale/%D9%85%D8%B9%D9%84%D9%85%D8%A9-%D9%86%D8%B5%D9%8A%D8%A9/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%86%D9%85%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%A5%D9%82%D8%AA%D8%B5%D8%A7%D8%AF%D9%8A%D8%A9-%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%A5%D8%AC%D8%AA%D9%85%D8%A7%D8%B

Keşbūr, Muḥammed. *el-Vāsıṭ fî Ḳānūniʾl-Aḥvāliʾṣ-Ṣaḫṣıyye*. Dāruʾl-Beyḍāʾ: Dāruʾn-Necāḥiʾl-Cedîde, 2003.

Kirvāvî, Yūsuf. "eṣ-Ṣuʿūbāt Elletî Taʿtariḍu Masṭarataʾṣ-Ṣulḥ fî Ḳaḍāyā eṭ-Ṭalāḳ veʾt-Taṭlîḳ". *Mesāra fiʾl-Ebḥāṣ veʾd-Dırāsātiʾl-Ḳānūniyye* 16 (2021), 394-429.

Konuralp, Cengiz Serhat. *Alternatif Uyuşmazlik Çözüm Yollari: Tahkim*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011. Erişim 3 Mayıs 2024. file:///Users/turkmen/Downloads/303773.pdf

Kressel, Kenneth. "Mediation Revisited". *The Handbook of Conflict Resolution Theory and Practice*. ed. Morton Deutsch vd. 726-756. San Francisco: Jossey Bass, 2. basım., 2000. Erişim 9 Nisan 2024.https://inclassreadings.files.wordpress.com/2018/07/handbook-of-conflict-resolution.pdf

Küçükgüngör, Erkan. "Roma Hukukunda Tahkim". *Banka ve Ticaret Hukuku Dergisi* 19/3 (1998), 137-150.

Laṭīf, Necme el-. *el-Visāṭatu'l-Useriyye beyne Āfāḳı'l-Muʾessese ve Vāḳıʿı'l-Mumārase -Merākızu'l-Visāṭati'l-Useriyye bi Medîneti Dāri'l-Beyḍāʾ Nemūẕecen-*. Rabat: Cāmiʿatu Muḥammedi'l-Ḫāmis Külliyyetu'l-Ādāb ve'l-ʿUlūmi'l-İnsāniyye, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Lemîsî, ʿĀbid. "Āliyātu'l-Visāṭa ve Rahānu Taʿzîzi'l-Vesāʾili'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāti'l-Useriyye". *Menşūrātu Mecelleti'l-Münebberi'l-Ḳānūnî*, 246-269.

Leyye, ʿAbdulḳādir el-. *Aḥkāmu'ṣ-Ṣulḥ fi Daʿāvāti't-Ṭalāḳ*. Celfe: Cāmiʿatu Zeyyān ʿĀşur, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

LRC, Law Reform Commission. "Report Alternative Dispute Resolution: Mediation and Conciliation", Kasım 2010. Erişim 8 Nisan 2024. https://www.lawreform.ie/_fileupload/reports/r98adr.pdf

Maḥkemetu'l-İstiʾnāf bi'r-Raşîdiyye el-Maḥkemetu'l-İbtidāʾiyye bi'r-Raşîdiyye, el-Memleketu'l-Maġribiyye Vizāratu'l-ʿAdl. "Ḥalḳatun Tekvîniyye Ḥavle'l-Musāʿideti'l-İctimāʿiyye Dāḫıle'l-Mirfaḳı'l-Ḳaḍāʾiyye". Mevḳıʿi Ṭālibi'l-Ḳānūn, ts. Erişim 14 Aralık 2023.https://drive.google.com/file/d/1VJuU8WrDrra3Xw1VXRIzb49lQq1pbJm8/view

MBAM, Munaẓẓamatu'l-Baḥṣ ʿan Arḍiyyetin Müştereke vd. "Delîlu't-Tedrîb ʿalā el-Visāṭa li'l-Vusaṭāʾ ve Müderribi'l-Vusaṭāʾ", 2008. Erişim 10 Ocak 2024.https://books.google.com.tr/books/about/%D8%AF%D9%84%D9%8A%D9%84_%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%AF%D8%B1%D9%8A%D8%A8_%D8%B9%D9%84%D9%89_%D8%A7%D9%84%D9%88%D8%B3.html?id=kroFjwEACAAJ&redir_esc=y

Melālî, Envār. *Devru'l-Kaḍāʾ fî Ḥimāyeti'l-Usra*. Rabat: el-Maʿhedü'l-ʿĀlî li'l-Ḳaḍāʾ, Bitirme Tezi, 2004.

Mervān, ʿAbbādî. "Rehānātu-Iʿdād Nemūẕeci'l-Maġribî li'l-Visāṭati'l-Useriyye". *Mecelletu'l-Būġāz li'd-Dirāsāti'l-Ḳānūniyye ve'l-Ḳaḍāʾiyye* 4 (Nisan 2020), 231-251.

Mevṣılî, Ebü'l-Faẓl Mecdüddîn ʿAbdullāh b. Maḥmūd. *el-İḫtiyār li Taʿlîli'l-Muḫtār*. thk. Maḥmūd Ebū Daḳîḳa. 5 Cilt. Kahire: Maṭbaʿatü'l-Ḥalebî, 1937. Erişim 6 Şubat 2024.https://shamela.ws/book/1066/348

Mevvāḳ, Ebū ʿAbdullāh Muḥammed b. Yūsuf b. Ebi'l-Ḳāṣım. *Kitābu't-Tāc ve'l-İḳlîli'l-Muḫtaṣari'l-Ḫalîl*. Beyrut: Dāru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1994. Erişim 3 Mart 2024. https://shamela.ws/book/21611/2639#p1

MMMN, el-Memleketu'l-Maġribiyye Maḥkemetu'n-Naḳd. "Ḫıṭab ve Resāʾilun Melekiyye". Erişim 14 Kasım 2023. https://cassation.cspj.ma/discoursroy?page=12

MST, Muntediyātu Sitāri Tāymz. "Muʾessesetu Meclisi'l-ʿĀʾile Tekvînuhā ve Teysîruhā".Erişim22 Eylül 2022. https://www.startimes.com/?t=21782232

MTK, Mevḳıʿu Ṭālibi'l-Ḳānūn. "Aḥkāmu'ṣ-Ṣulḥi'l-Userî ve Āliyātu Tefʿîlihî".Erişim 21 Eylül 2022.https://www.talibdroit.com/2020/04/solh-osra-pdf-html/

Muḥammed, el-Mehdî. "Muḳāvemetu'l-Visāṭati'l-Useriyyeti'n-Nāciḥa: Şeẕerāt fî Meʿālimi'l-Bināʾ ve ʿĀliyāti't-Tefʿîl". *el-Mecelletu'l-Maġribiyye li'l-Ḥukkāmeti'l-Ḳānūniyye ve'l-Ḳaḍāʾiyye* 1 (2016), 25-54.

Muḥammed, Uşbūş - Muḥammed, Rāyis. "Manẓūmetu'l-Visāṭa fi'l-Ḳānūni'l-Maġribî". *Mecelletu'l-Ustāẕi'l-Bāḥiṣ li'd-Dirāsāti'l-Kānūniyye ve's-Siyāse* 6/2 (2021), 2049-2059. Erişim 14 Aralık 2023.file:///Users/turkmen/Downloads/%D9%85%D9%86%D8%B8%D9%88%D9%85%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D9%88%D8%B3%D8%A7%D8%B7%D8%A9-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%A7%D9%86%D9%88%D9%86-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%BA%D8%B1%D8%A8%D9%8A%20(1).pdf

Müniye, Inhilî. "el-Vekāle fi'ṣ-Ṣulḥ beyne'z-Zevceyn". *Beyānu'l-Yevm* (10 Kasım 2020). Erişim 5 Ekim 2023. https://bayanealyaoume.press.ma/%D8%A7%D9%84%D9%88%D9%83%D8%A7%D9%84%D8%A9-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%B5%D9%84%D8%AD-%D8%A8%D9%8A%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%B2%D9%88%D8%AC%D9%8A%D9%86/.html

Müneccid, Semîra ez-Zāim el-. *et-Taḥkîmu'l-İslāmî fî Niẓāmi Ġayri'l-İslāmî*. Beyrut: Menşūrātu'l-Ḥalebi'l-Ḥuḳūḳiyye, 2. Basım, 2013.

Müslim, b. el-Ḥaccāc. *el-Cāmiʿu'ṣ-Saḥîḥ*. ed. Muḥammed ʿAbdülbāḳî. Beyrut: Dāru İḥyāʾi't-Turāṯi'l-ʿArabî, 1955. Erişim 19 Eylül 2023.https://shamela.ws/book/1727/3919

Nesrîn, Meʿāş. “el-Visāṭatu’l-Useriyye fî Teşrîʿāti’l-Muḳārana ve Rahānāti Tefʿîlihā fi’l-Ḳānūni’l-Cezāʾirî”. *Mecelletu’l-ʿUlūmi’l-Ḳānūniyye ve’l-İctimāʿiyye*, 361-373. Erişim 9 Ocak 2024. file:///Users/turkmen/Downloads/%D8%A7%D9%84%D9%88%D8%B3%D8%A7%D8%B7%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%B3%D8%B1%D9%8A%D8%A9-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%B4%D8%B1%D9%8A%D8%B9%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%82%D8%A7%D8%B1%D9%86%D8%A9-%D9%88%D8%B1%D9%87%D

Nevevî, Ebū Zekeriyyā Yaḥyā b. Şeref. *Ravḍatu’t-Ṭālibîn ve ʿUmdetü’l-Müftîn*. thk. Ẓahîr eş-Şāvîş. 12 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu’l-İslāmiyye, 1991. Erişim 23 Mayıs 2023. https://shamela.ws/book/499/1587

Oliveira, Maria da Conceição - Sımatis, Rimantas. “Arabulucuğun Aşamalarının Gözden Geçirilmesi”. Ankara: Altan Özyurt Matbaacılık, 2017. Erişim 8 Ocak 2024. https://adb.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/40320221402571.pdf

Özbay, İbrahim. “Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemleri”. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 10/3-4 (2006), 459-475.

Özbek, Mustafa. “Dünya Çapındaki Adalete Ulaşma Hareketiyle Ortaya Çıkan Gelişmeler ve Alternatif Uyuşmazlık Çözümü”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 51/2 (2002), 122-162.

Özcan, Cem. “Fransız Hukukunda Aile Arabuluculuğu”. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi* 5/9 (2017), 383-396.

Raḥv, Laṭîfe. “el-Ḥācetu’l-Milḥāt li Tefʿîli’l-Visāṭa ke-Vesîle li Ḥalli’l-Munāzaʿāt”. *el-İttiḥādu’l-İştirākî*. Erişim 5 Nisan 2024. https://alittihad.info/%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%A7%D8%AC%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%84%D8%AD%D8%A9-%D9%84%D8%AA%D9%81%D8%B9%D9%8A%D9%84-%D8%A7%D9%84%D9%88%D8%B3%D8%A7%D8%B7%D8%A9-%D9%83%D9%88%D8%B3%D9%8A%D9%84%D8%A9-%D9%84/

Raḳbî, Muḥammed er-. “Reḳābetu’l-Ḳaḍāʾ ʿale’ṭ-Ṭalāḳ beyne’l-Menʿ ve’l-İbāḥa”. *Mecelletu Defātirin Ḳānūniyye* 2 (Temmuz 2017). Erişim 10 MArt 2023.file:///Users/turkmen/Downloads/1747-000-002-003.pdf

Raḳîḳ, Hasan. *ed-Delîlu'l-ʿIlmî ve'l-ʿAmelî li'l-Vasîti'l-Userî fî Tesviyeti'l-Munāzaʿāt*. Dāru'l-Beyḍā: Dāru'n-Neşri'l-Maġribiyye, 2019.

Raḳraḳî, Ebū Yāsir er-. *el-Merciʿu'l-Muḫtaṣar fî Ḳānūni'l-İstişāre ve'l-Murāfaḳati'l-İḫtilāfiyye*. Rabat: Fetḥu'l-Ḫayr, 2. Baskı., 2020.

Roberts, Marian. *Mediation in Family Disputes: Principles of Practice*. London: Taylor & Francis Group, 2017. Erişim 19 Aralık 2023. https://3a8f8d89bd9068a30d64922dc451b19a7bd41008.vetisonline.com/lib/istanbul-ebooks/reader.action?docID=438892

Ruveycā, Sihām er-. *el-Idmācu'l-Ḳānūnî li'l-Visāṭati'l-Useriyye fî Mudevveneti'l-Useriyye*. Agadir: Câmi'atü İbn Zuhr Külliyetü'l-Ulûmu'l-Kânûniyye ve'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Ṣadîḳî, Sihām eṣ-. *el-Visāṭatu'l-Useriyye Vesîletun Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāti'l-Useriyye*. Agadir: Cāmiʿatu İbn Zuhr Külliyyetu'l-ʿUlūmi'l-Ḳānūniyye ve'l-İḳtiṣādiyye ve'l-İctimāʿiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Saḥnūn, ʿAbdusselām b. Saʿîd et-Tenūḫî. *el-Mudevvenetu'l-Kubrā*. 4 Cilt. Beyrut: Dāru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1994.

Ṣāvî, Aḥmed b. Muḥammed eṣ-Ṣāvî el-Mâlikî el-Ḫalvetî eṣ-. *Ḥāşiyetü'ṣ-Ṣāvî ʿale'ş-Şerḥi's-Sağîr*. 4 Cilt. Mısır: Dāru'l-Meʿārif, ts. Erişim 29 Ocak 2024.https://shamela.ws/book/21607/1880#p1

Sellām, Muḥammed. "Ehemmiyyetu'ṣ-Ṣulḥ fi'n-Niẓāmi'l-Ḳaḍāʾi'l-Maġribî". *Mecelletu Ḳaṣr* 4 (2003), 41-66. Erişim 15 Temmuz 2023.https://yarab.yabesh.ir/yarab/handle/yad/158002?show=full

Sevāliḥî, Muḥammed. *el-Musāʿidetu'l-İctimāʿiyye fî Aḳsāmi'l-Ḳaḍāʾi'l-Usra: el-Vāḳıʿ ve'l-Intiẓārāt ve'l-İkrāhāt Dırāsa Sūsyūḳānūniyye*. Rabat: Mektebetu Dāri's-Selām, 2018.

Soysal, Hayrunnisa. *İslam Hukukunda Tahkim*. İstanbul: İstanbul Medipol Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023. file:///Users/turkmen/Downloads/813850.pdf

Ṣudūr, Fāṭımetü'z-Zehrā. "Ḥāletu'ṭ-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ Terfeʿu Emāme Terācuʿi'ṣ-Ṣulḥ fi'l-Maġrib". *Hespress.* Erişim 12 Mart 2023. https://www.hespress.com/%D8%B1%D8%B5%D9%8A%D9%81-%D8%A7%D9%84%D8%B5%D8%AD%D8%A7%D9%81%D8%A9-%D8%AD%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D8%B7%D9%84%D8%A7%D9%82-

%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%B7%D9%84%D9%8A%D9%82-%D8%AA%D8%B1-1137300.html

Şāfiʿî, Muḥammed eş-. *Ḳānūnu'l-Usra fî Düveli'l-Maġribiyyi'l-ʿArabî*. Marakeş: Silsiletu Buḥūṯ ve'l-Ḳānūniyye 16, 2009.
Şahbūn, ʿAbdülkerîm. *eş-Şāfiʿî fî Şerḥi Müdevveneti'l-Usra*. Settat: Mektebetu'r-Reşād, 2006.

Şāmî, Aḥmed. *Ḳānūnu'l-Usrati'l-Cezāʾirî Ṭıbḳan li Ahdeṯi't-Taʿdîlāt Dırāseten Fıḳhıyyeten Naḳdiyyeten Muḳāranaten*. İskenderiyye: Dāru'l-Cāmiʿati'l-Cedîde, 2010.

Şelālide, Musʿab Ṣalāḥ Ṣāliḥ. *et-Taḥkîm fi'n-Nizāʿ ve'ş-Şiḳāḳ Beyne'z-Zevceyn ve Taṭbîḳātuhū fî Meḥākimi'ş-Şerʿiyye*. Filistin: Cāmiʿatu Ḫalîl Külliyyetu'd-Dırāsāti'l-ʿUlyā, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Şeyluḥ, Muḥammed. "Ḳırāʾatun Mîtūdūlūciyye li Mefhūmi'ṣ-Ṣulḥ fî Ḳaḍāyā eṭ-Ṭalāḳ ve't-Taṭlîḳ min Ḫılāli Medā Faʿāliyyetihî beyne İkrāhāti Mudevveneti'l-Usra ve Ṭumūḥāti Mudevvene li'l-Yusra". *Mecelletu'l-Ḳaḍāʾi'l-Medenî* 2 (2012), 13-48. Erişim 4 Mart 2023. https://search.mandumah.com/Record/520994

Şeymāʾ, Fecāc. *Necātu'ṣ-Ṣulḥ fî Ḳaḍāyā el-Usra*. Rabat: el-Maʿhedu'l-ʿĀlî li'l-Ḳaḍāʾ, Bitirme Tezi, 2018.

Şirāyemî, Muḥammed. *el-Ḫıdmetu'l-İctimāʿiyye Baḫṯun fî Miḥneti'l-Musāʿideti'l-İctimāʿiyye bi'l-Maġrib*. Rabat: Ṭūb Berîs, 2013.

Şirbinî, Şemsuddîn el-Ḫaṭîb Muhammed b. Muhammed. *Muġni'l-Muḥtāc ilā Maʿeifeti'l-Meʿāni Elfāẓı'l-Minhāc*. thk. ʿĀdil Aḥmed Abdülmevcūd - ʿAlî Muḥammed Muʿvviḍ. 6 Cilt. Beyrut: Dāru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1994. Erişim 18 Mayıs 2024.https://shamela.ws/book/11444/1199

Ṭaberî, Ebū Caʿfer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd. *Tārîḫu'ṭ-Umem ve'l-Mulūk*. thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhîm. 11 Cilt. Beyrut: Dāru Suveydānv, 1967.

Ṭāhir, Cîhān eṭ-. "Devru'l-Visāṭati'l-Useriyye fî Ḥalli'n-Nizāʿāt beyne'z-Zevceyn 'Dırāsatun Fıḳhiyye'". *Mecelletu ʿUlūmi'ş-Şerîʿa ve'd-Dırāsāti'l-İslāmiyye* 85 (Haziran 2021), 922-968.

Tanrıver, Süha. "Hukuk Uyuşmazlıkları Bağlamında Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolları ve Özellikle Arabuluculuk". *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 19/64 (2006), 151-177.

TBMM. HUAK, Hukuk Uyuşmazlıklarında Arabuluculuk Kanunu Tasarısı (Kanun No. 1/486). (21 Ekim 2011). Erişim 11 Mart 2024.https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/ab_komisyonu_web.onerge_bilgileri_teklif?kanunlar_sira_no=95754

Temel, Ahmet. "Islam Aile Hukukundaki Arabulucu-Hakemlik Uygulamasının Türkiye'de Aile Arabuluculuğuna Muhtemel Katkıları". *Darulfunun Ilahiyat* 30/2 (2019), 311-336.

Tevfîḳ, ʿAbdü'l-ʿAzîz. *Ḳaḍāʾu'l-Meclisi'l-Aʿlā fî Aḥvāli'ş-Şaḫṣıyye ve'l-ʿAḳār min Seneti 1957 ilā 2000*. Dāru'l-Beyḍāʾ: Maṭbaʿatu Necāḥı'l-Cedîde, 2002.

Tevmî, Ḫālid et-. "Ḫuṣūṣiyyātü'l-Masṭara fi'l-Māddeti'l-Useriyye". *Mecelletü'l-Fıḳh ve'l-Ḳānūn* 4 (Şubat 2023), 1-17. Erişim 17 Aralık 2023. https://www.scribd.com/doc/297167885/%D8%AE%D8%B5%D9%88%D8%B5%D9%8A%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B3%D8%B7%D8%B1%D8%A9-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%A7%D8%AF%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%B3%D8%B1%D9%8A%D8%A9-%D8%AE%D8%A7%D9%84%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D

Ṭībî, Muḥammed eṭ-. Felsefetu Mudevvenetu'l-Usra ʿalā Hāmîşi'z-Zikrâ es-Ṣāniyete Aşare lehā, *Mecelletu'l-Fıkh ve'l-Ḳānūn* 50 (Aralık 2016), 95-105.

Tuveylî, Velîd. "Devru Muʾesseseti'l-Ḥakemeyn Ḍımne Vesāʾili'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāti'l-Userî". *Mecelletu Ḳānūni'l-Elektrūnî*. 2016. Erişim 27 Kasım 2023.https://www.9anonak.com/2016/12/Le-role-de-l-organisation-dans-les-dispositions-de-moyens-alternatifs-pour-resoudre-les-conflits-familiaux.html#:~:text=%D9%84%D8%B0%D9%84%D9%83%20%D9%81%D8%A5%D9%86%20%D9%84%D9%85%D8%A4%D8%B3%D8%B3%D8%A9%20%D8%A7%D9%84%D8%

Ūbahmān, Laḥsen. *el-Vesāʾilu'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzʿāti'l-Useriyye*. Fes: Cāmiʿatu Ḳaraviyyîn Külliyetü'ş-Şerîʿa, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Ūrḥîm, Ḥayāt - Selmî, Hācer. *el-Visāṭatu ke-Ṭarîḳın Bedîl li Tesviyeti'l-Munāzaʿāti'l-Useriyye*. Raşîdiyye: Câmi'atü Mevlây İsmâîl el-Külliyetü'l-Ulûmu'l-Kânûniyye ve'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâiyye, Bitirme Tezi, 2018.

Ümeyme, Ḥaşāyişî - Nesrîn, Hammâdî. *et-Ṭuruḳu'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāt ve Taṭbîḳātuhā fî Munāzaʿāti'l-Usra*. Mesîle: Cāmiʿatu Muḥammed Būḍiyāf, Külliyyetu'l-Ḥuḳūḳ ve'l-ʿUlūmi's-Siyāsiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Vebā, Ḥacer. "eṣ-Ṣulḥu'l-Userî ve Devruhū fî Ḥalli'n-Nizāʿāti'l-Useriyye ʿalā Ḍavʾi'-t-Teşrîʿʾi'l-Maġribî". *Mecelletü'l-Veḳāʾiḳi'l-Kānūniyye* 2/11 (2021), 217-229.

Vezzānî, Ḫalîl eş-Şāhidî el-. *Müdevvenetu'l-Usra beyne'l-Mesāṭırı'l-Ḳaḍāʾiyye ve'ṭ-Ṭuruḳi'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāt*. Rabat: Cāmiʿatu Muḥammed el-Ḫāmis Külliyyetu'l-ʿUlūmi'l-Ḳānūniyye ve'l-İḳtiṣadiyye ve'l-İctimāʿiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Viṣāl, Sukeynā. *Taḳrîru't-Tedbîri'l-Meydānî fi'l-Visāṭa ve'l-İrşādi'l-Userî*. Cāmiʿatu Mevlāy İsmāʿîl, 2020.

Vizāratü'l-ʿAdl. *Delîlun ʿAmelî li Müdevveneti'l-Usra*. Rabat: Cemʿıyyetu'l-Maʿlūmeti'l-Ḳānūniyye ve'l-Ḳaḍāʾiyye, 2004.

Vizāratü'l-ʿAdl. *Ḥavle Tensîḳ beyne Aksāmi Ḳaḍāʾi'l-Usra ve'l-Mecālisi'l-ʿIlmiyye* (Mektup 24 Aralık 2007).

Vizāratü'l-ʿAdl, el-Cumhūriyyetu'l-Cezāʾiriyyetu'd-Dîmūḳrāṭıyye eṣ-Ṣaʿbiyye. *Ḳānūnu'l-Usra*. Ḫarāṣ: ed-Duyūnu'l-Vaṭanî li Eşġāli't-Terbeviyye, 2005. Erişim 16 Mayıs 2023. http://jafbase.fr/docMaghreb/Algeriecode_famille.pdf

VTTMU, Vizāratu'l-Usra ve't-Teḍāmun ve'l-Müsāvāt ve't-Tenmiyeti'l-İctimāʿiyye. *Delîlu'l-Cemʿiyyāti'l-ʿĀmile fî Mecāli'l-Visāṭati'l-Useriyye* (2020). Erişim 3 Nisan 2023. https://social.gov.ma/wp-content/uploads/2020/08/%D8%AF%D9%84%D9%8A%D9%84-%D8%A7%D9%84%D8%AC%D9%85%D8%B9%D9%8A%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%85%D9%84%D8%A9-%D9%81%D9%8A-%D9%85%D8%AC%D8%A7%D9%84-%D8%A7%D9%84%D9%88%D8%B3%D8%A7%D8%B7%D8%A9.pdf

VÜTT, Vizāratu'l-Usra ve't-Teḍāmun ve'l-Müsāvāt ve't-Tenmiyeti'l-İctimāʿiyye. *eş-Şerāketu meʿa'l-Cemʿiyyāt Defteru't-Taḥammulāt ve Haşîletu Daʿmi'l-Meşāriʿ*. Rabat: AZ-Editions, 2017. Erişim 3 Nisan 2023.https://social.gov.ma/wp-content/uploads/2020/08/%D8%AF%D9%81%D8%AA%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%AD%D9%85%D9%84%D8%A7%D8%AA-%D9%88%D8%AD%D8%B5%D9%8A%D9%84%D8%A9-%D8%AF%D8%B9%D9%85-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B4%D8%A7%D8%B1%D9%8A%D8%B9-%D8%B3%D9%86%D8%A9-2017-.pd

VÜTT, Vizāratu'l-Usra ve't-Teḍāmun ve'l-Müsāvāt ve't-Tenmiyeti'l-İctimāʿiyye. *eş-Şerāketu meʿa'l-Cemʿiyyāt Masṭaratu'l-İntiḳāʾ ve Ḥaşîletu Daʿmi'l-Meşārîʿ* (2014).

VÜTT, Vizāratu'l-Usra ve't-Teḍāmun ve'l-Müsāvāt ve't-Tenmiyeti'l-İctimāʿiyye. *eş-Şerāketu meʿa'l-Cemʿiyyāt Masṭaratu'l-İntiḳāʾ ve Ḥaṣîletu Daʿmi'l-Meşārîʿ* (2015). Erişim 3 Nisan 2023.https://social.gov.ma/wp-content/uploads/2020/08/AR_GuidePartenariatAssociation2016_0.pdf

VÜTT, Vizāratu'l-Usra ve't-Teḍāmun ve'l-Müsāvāt ve't-Tenmiyeti'l-İctimāʿiyye. *eş-Şerāketu meʿa'l-Cemʿiyyāt Masṭaratu'l-İntiḳāʾ ve Ḥaṣîletu Daʿmi'l-Meşārîʿ*. Fes: SIPAMA, 2016. Erişim 3 Nisan 2023.https://social.gov.ma/wp-content/uploads/2020/08/%D8%A7%D9%84%D8%B4%D8%B1%D8%A7%D9%83%D8%A9-%D9%85%D8%B9-%D8%A7%D9%84%D8%AC%D9%85%D8%B9%D9%8A%D8%A7%D8%AA.pdf

Yavuz, Miyase. ''The Role of Ijtihād in Family Law Reforms of Modern Muslim-Majority States: A Case Study of Morocco'', Doktora Tezi, University of London, 2017.

Yeşilırmak, Ali. "Arabulucu Kimdir?" Ankara: Altan Özyurt Matbaacılık, 2017.Erişim 10 Ocak 2024.https://adb.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/40320221402571.pdf

Yıldırım, Mustafa. *İslam ve Medeni Yargılama Hukukunda Tahkim*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.

Zebîdî, ʿOs̱mān b. el-Mekkî ez-. *Tavḍîḥu'l-Aḥkām Şerḥu Tuḥfeti'l-Ḥukkām*. 4 Cilt. Tunus: Maṭbaʿatu't-Tūnusiyye, 1920. Erişim 21 Mayıs 2024.https://shamela.ws/book/133369

Zevîr, ʿAbdüsselām. "et-Taḥkîmu't-Ticārî fi'l-Ḳānūni'l-Maġribî". *Mecelletü'l-Ḳānūn ve'l-Aʿmāli'd-Düveliyye*. Erişim 19 Şubat 2024. https://www.droitetentreprise.com/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%AD%D9%83%D9%8A%D9%80%D9%80%D9%85-%D8%A7%D9%84%D9%80%D8%AA%D9%80%D9%80%D8%AC%D8%A7%D8%B1%D9%8A-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%A7%D9%86%D9%88%D9%86-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%BA-2/#_ftn2

Zeyhūr, Fevziyye. *et-Ṭuruḳu'l-Bedîle li Ḥalli'n-Nizāʿāti'l-Useriyye mine'ṣ-Ṣulḥ Naḥve'l-Visāṭa*. Rabat: el-Maʿhedü'l-ʿĀlî li'l-Ḳaḍāʾ, Bitirme Tezi, 2010.

Zeylaʿî, Fahreddin Osman b. Ali b. Mihcen. *Tebyînü'l-Ḥaḳāʾiḳ Şerḥu Kenzi'd-Deḳāʾiḳ*. thk. Şehâbettin Ahmed eş-Şelebî. 6 Cilt. Kahire: el-Maṭbaʿatü'l-Kübrā el-Emîriyye, 1897. Erişim 19 Mayıs 2024.https://shamela.ws/book/23023/1321

Zuḥaylî, Vehbe ez-. *el-Fıḳhu'l-İslāmî ve Edilletuhū*. 8 Cilt. Dımaşḳ: Dāru'l-Fikr, 1985.

ʿĀdil, Fetḥî. *el-Visāṭa fi Ḥalli Munāzaʿāti Ḳaḍāyā el-Usra beyne'n-Naẓariyye ve't-Taṭbîḳ fî Mumārasati'l-Ḳaḍāʾiyyeti'l-Maġribiyye (Nemūẕecu'l-Maḥkemeti'l-İbtidāʾiyye bi'r-Ribāṭ)*. Rabat: Cāmiʿatu Muḥammedi'l-Ḫāmis es-Sūsî Külliyyetu ʿUlūmi't-Terbeviyye, Bitirme Tezi, 2009.

ʿAlāvî, Ḫaṭîce. "Naḥve Muʾesseseti'l-Visāṭati'l-ʿĀʾiliyye bi'l-Maġrib". *Menşūrātu Mecelleti'l-Ḳaḍāʾi'l-Medenî* 6 (2014).

ʿAlemî, el-Ḥuseyn el-. "Masṭaratü'ş-Şiḳāḳ fî Ẓılli Müdevveneti'l-Üsra". *Mecelletü'l-Miʿyār* 32 (ts.), 163-180.

ʿĀlemu'l-Ḳānūn. "el-Vekāle fi'ṭ-Ṭalāḳ". Erişim 1 Temmuz 2023. https://alamalkanoun.com/2089/

ʿAmmāriyye, Binkaʿbe - Zeyne'l-ʿĀbidîn, Belmāḥî. "el-ʿĀliyātü'l-Merşūde li'ş-Ṣulḥi Beyne'-Zevceyn fi'l-Ḳānūneyni'l-Cezāʾirî ve'l-Maġribî". *Mecelletü'd-Dirāsāti'l-Ḥuḳūḳiyye* 8/1 (Mayıs 2021), 524-555.

ʿİlmî, Ḫaṭîce el-. "Devru'l-Ḳāḍî fî Müdevveneti'l-Usra". *Mecelletü'l-Miʿyār* 32 (2004), 127-143. Erişim 8 Nisan 2023.https://search.emarefa.net/ar/detail/BIM-436163-%D8%AF%D9%88%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B6%D8%A7%D8%A1-%D9%81%D9%8A-%D9%85%D8%AF%D9%88%D9%86%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%B3%D8%B1%D8%A9

ʿUbeydāt, Rıḍvān İbrāhîm - Ḥazbūn, Cūrc. "en-Niẓāmu'l-Ḳānūnî li Daʿvā el-Buṭlān li Ḥukmi't-Taḥkîm Vifḳa Aḥkāmi'l-Ḳānūni'l-Ürdünî ve'l-Muḳāran". *ʿUlūmu'ş-Şerîʿa ve'l-Ḳānūn* 33/2 (2006), 496-521. Erişim 4 Mart 2023. https://eservices.ju.edu.jo/SLS/Article/FullText/1858?volume=1&issue=1

ʿUbeydî, ʿAbdullāh el- vd. *et-Teḳniyyātu'l-Bedîle li Ḥalli'l-Munāzaʿāt*. Dāru'l-Beyḍāʾ: Cāmiʿātu'l-Ḥasen eş-Şānî Külliyyetu'l-ʿUlūmi'l-Ḳānūniyye ve'l-İktiṣādiyye ve'l-İctimāʿiyye, 2015.

Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 9. Basım, 1998.

Webster's New World Dictionary Of The American Language. Cleveland: : The World Publishing Company, 1964.

Dictionary of English Language and Culture. Harlow: Longman, 1992.

Légifrance. “Code Civil”. Erişim 26 Mart 2024. https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006070721/LEGISCTA000006089697/

Mecelletü’l-Muḫteberi’l-Kānūnî. “Devru’ṣ-Ṣulḥ fi’n-Nizāʿāti’l-Useriyye ʿalā Ḍavʾi Müdevveneti’l-Üsra”. Erişim 20 Mart 2023. http://www.labodroit.com/%D8%AF%D9%88%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%B5%D9%84%D8%AD-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D9%86%D8%B2%D8%A7%D8%B9%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%B3%D8%B1%D9%8A%D8%A9-%D8%B9%D9%84%D9%89-%D8%B6%D9%88%D8%A1-%D9%85/

“el-Bernāmecu’l-Ḥukūmî 2012-2016”. el-Memleketü’l-Maġribiyye Reîsü’l-Ḥukūme, 2012. Erişim 24 Eylül 2023. file:///Users/turkmen/Downloads/%D8%A7%D9%84%D8%A8%D8%B1%D9%86%D8%A7%D9%85%D8%AC%20%D8%A7%D9%84%D8%AD%D9%83%D9%88%D9%85%D9%8A%202012.pdf

“el-Bernāmecu’l-Ḥukūmî 2016-2021”. el-Memleketü’l-Maġribiyye Reîsü’l-Ḥukūme, 2017.Erişim 24 Eylül 2023 https://www.cg.gov.ma/ar/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%86%D8%B2%D9%8A%D9%84%D8%A7%D8%AA/%D8%A7%D9%84%D8%A8%D8%B1%D9%86%D8%A7%D9%85%D8%AC-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D9%83%D9%88%D9%85%D9%8A-2016-2021

K.C., el-Ḳānūnu’l-Cezāʾî. 1.59.413 (26 Kasım 1962). Erişim 3 Şubat 2023.https://cassation.cspj.ma/uploads/files/maktaba/04/%D9%85%D8%AC%D9%85%D9%88%D8%B9%D8%A9%20%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%A7%D9%86%D9%88%D9%86%20%D8%A7%D9%84%D8%AC%D9%86%D8%A7%D8%A6%D9%8A.pdf

et-Taḥkîm ve’l-Visāṭatu’l-İttifāḳiyye, et-Taḥkîm ve’l-Visāṭatu’l-İttifāḳiyye. 08.05 (6 Aralık 2007). Erişim 17 Kasım 2023.https://cassation.cspj.ma/uploads/files/maktaba/03/95.17.pdf

HUAK, Hukuk Uyuşmazliklarinda Arabuluculuk Kanunu. *Resmi Gazete 28331* Kanun No. 6325 (22 Haziran 2012). Erişim 6 Şubat 2024. https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.6325.pdf

K.A.Ş, Ḳānūnu Aḥvāli’ş-Şaḫṣıyye. 25 (1929). Erişim 29 Ocak 2023http://www.arabwomenlegal-emap.org/document%20legalsystem/%D9%82%D8%A7%D9%86%D9%88%D9%8

6%20%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%AD%D9%88%D8%A7%D9%84%20%D8%A7%D9%84%D8%B4%D8%AE%D8%B5%D9%8A%D8%A9%20%D8%A7%D9%84%D8%B5%D8%A7%D8%AF%D8%B1%20%D8%A8%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B1%D8%B

K.M.M., Ḳānūnu Masṭarati'l-Medeniyye. Kanun No. 1.74.447 (28 Eylül 1974). Erişim 26 Haziran 2023. http://www.ism.ma/basic/web/ARABE/Textesdeloiarabe/civil/2.pdf

Ḳānūnu'l-Aḥvāli'ş-Şaḫṣıyyeti'l-Ürdüniyye, Ḳānūnu'l-Aḥvāli'ş-Şaḫṣıyyeti'l-Ürdüniyye. 15 (2019). Erişim 9 Temmuz 2023. https://www.aliftaa.jo/ShowContent.aspx?Id=205

KİM, Kānūnu'l-İnşā ve Mehākimü'l-Usra. 10 (18 Mart 2004) Erişim 12 Aralık 2022. https://www.cc.gov.eg/legislation_single?id=404894

Dîvān. "Ḳarārun Taʿḳıbiyyun Medenîʿ Aded 194". (03 Temmuz 2023) Erişim 2 Aralık 2023. https://www.diwan.tn/document/card/dcf10dbb-58d1-4fcb-8a79-430d34bb382d

el-Heyʾetü'l-ʿĀmme li'l-İstiʿlāmāti bevvābetik ilā Mışr. "Maḥkemetü'l-Usra". 30 Eylül 2009. Erişim 7 Eylül 2023. https://sis.gov.eg/section/110/117?lang=ar

M.A.Ş, Mecelletü Ahvâli'ş-Şahsiyye. (13 Ağustos 1956). Erişim 09 Ekim 2023.https://wrcati.cawtar.org/preview.php?type=law&ID=10

ed-Dār. "Muʾessesātun Dîniyye, el-Mecālisu'l-Maḥalliyye: el-İrşādu'd-Dînî ve İnşāf li'l-Merʾeti'l-Mutefaḳḳıhāt". Erişim 23 Eylül 2022. https://aldar.ma/30223.html

M.U., Müdevvenetü'l-Usra. 70.03 (3 Şubat 2004). Erişim 13 Mart 2023.https://www.efi-rcso.org/sites/default/files/2021-03/%D9%85%D8%AF%D9%88%D9%86%D8%A9%20%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%B3%D8%B1%D8%A9%202016.pdf

el-Muʿcemu'l-Vasîṭ. Erişim 20 Şubat 2024. https://shamela.ws/book/7028/520

Cāmiʿatu Mevlāy İsmāʿîl Külliyyetu'l-Edeb ve'l-ʿUlūmi'l-İnsāniyye. "Sulūku'l-Māstır ve'l-Māstırı'-Muteḫaṣṣıṣ". Erişim 19 Ocak 2024. https://www.flsh.umi.ac.ma/?_page=15&page_id=2417

Vizāratu'l-ʿAdl el-Memleketu'l-Ürdüniyyetu'l-Hāşimiyye. "Tebdeʾu'l-ʿAmel bi'l-Visāṭati'l-Ḳaḍāʾiyye". Erişim 8 Şubat 2024. https://moj.gov.jo/DetailsPage/MOJ/NewsDetails.aspx?ID=545

TMA, Tekvînu Meclisi'l-Âile ve Tahdîdu Mahâmihi. *Resmî Gazete 5223* 70.03. 2/04/88 (2004).

Menşūrātun Ḳānūniyye. "ʿArḍu'ṣ-Ṣulḥ ʿalā Ṭarafeyn ve Rafḍuhū". 5 Şubat 1991. Erişim 30 Haziran 2023. https://manshurat.org/node/67067

EKLER

Ek 1: Şebeketu Şeml Tanıtım Kitapçığı

الشبكة المغربية شمل للوساطة الأسرية
ⵓⵣⵣⵓⵔ ⵓⵎⵔⵕⵓⵃ ⵛⵓⵎⵍ ⵉ ⵜⵙⵡⵉⵜ ⵜⴰⵡⵙⵉⵜ
Réseau Marocain Chaml pour la Médiation Familiale

شمل
الشبكة المغربية للوساطة الأسرية

القانون الأساسي

بناء على مقتضيات الظهير الشريف رقم 1.58.376 الصادر في 3 جمادى الأولى 1378 هـ (15 نونبر 1958م) بتنظيم حق تأسيس الجمعيات، المعدل بمقتضى الظهير الشريف 1.73.283 المؤرخ في 6 ربيع الأول 1393 هـ (10 أبريل 1973م)، وبموجب القانون رقم 75.00 الصادر بتنفيذه الظهير الشريف 1.02.206 بتاريخ 12 جمادى الأولى 1423 هـ (23 يوليوز 2002م)، المعدل والمتمم بتنفيذ بالقانون رقم 07.09 الصادر بتنفيذه الظهير الشريف رقم 1.09.39 بتاريخ 22 صفر 1430 هـ (18 فبراير 2009)، تأسست، لمدة غير محددة، جمعية مستقلة تضم عدد من الجمعيات تحمل اسم "الشبكة المغربية شمل للوساطة الأسرية".

الفصل الأول: التسمية والمقر

المادة الأولى: التسمية

الشبكة المغربية شمل للوساطة الأسرية

ⵓⵣⵣⵓⵔ ⵓⵎⵔⵕⵓⵃ ⵛⵓⵎⵍ ⵉ ⵜⵙⵡⵉⵜ ⵜⴰⵡⵙⵉⵜ

Réseau Marocain Chaml pour la Médiation Familiale

جمعية وطنية مستقلة غير ربحية، تختص في الاشتغال على قضايا الأسرة والوساطة الأسرية.

المادة الثانية: المقر

يوجد مقرها حاليا بزنقة زنزبار، رقم 48، حي المحيط بالرباط، ويمكن نقله إلى مكان آخر بقرار من مكتب الشبكة.

المادة الثالثة: يقصد في هذا القانون ب "الشبكة" الشبكة المغربية شمل للوساطة الأسرية.

الفصل الثاني: الأهداف

تسعى الشبكة إلى تحقيق الأهداف التالية:

1. تكثيف وتوحيد جهود مراكز الاستماع والوساطة الأسرية وتعبئة الطاقات لخدمة تماسك الأسرة المغربية واستقرارها.
2. العمل على إشاعة ثقافة الوساطة الأسرية باعتبارها السبيل الأنجع لتدبير الخلافات بين أفراد الأسرة.
3. تطوير وتشجيع مشاريع وبرامج التأهيل للزواج لبناء العلاقة الزوجية على مفهوم التكامل والتعاون.
4. بلورة استراتيجية مندمجة خاصة بعمل مراكز الوساطة الأسرية، تنطلق من مكونات الهوية الوطنية و تنفتح على التجارب الإنسانية الأخرى.
5. الترافع من أجل سياسة عمومية مندمجة للنهوض بأوضاع الأسرة المغربية، ومأسسة الوساطة الأسرية.
6. تطوير التدريب والتكوين لفائدة مراكز الوساطة الأسرية للارتقاء بأدائها ومهنيتها.
7. تشجيع الدراسات الميدانية والبحث العلمي لرصد الظواهر الأسرية والإشكالات المعيقة لأدوارها والمهددة لاستقرارها.

الفصل الثالث: الوسائل

تعتمد الشبكة لتحقيق أهدافها كل الوسائل والسبل المشروعة وفق ما تقتضيه القوانين الجاري بها العمل ومن أهمها:

الشبكة المغربية شمل للوساطة الأسرية — القانون الأساسي — [5/1]

- تنظيم المحاضرات والندوات والمؤتمرات والملتقيات العلمية والدراسية والاحتفالية في موضوع الأسرة والوساطة الأسرية.
- تنظيم دورات تكوينية وتدريبية عامة ومتخصصة لفائدة الجمعيات المشتغلة في مجال الوساطة الأسرية.
- إعداد وتقديم التقارير السنوية حول وضعية الأسرة.
- رصد وإنجاز بحوث ودراسات علمية وميدانية في مجال المرأة والأسرة.
- الترافع وتقديم المذكرات والعرائض في القضايا المرتبطة بالأسرة والوساطة الأسرية.
- إنتاج الوسائط الإعلامية لخدمة قضايا الأسرة والوساطة الأسرية.
- عقد شراكات مع المؤسسات والهيئات الحكومية وغير الحكومية الوطنية والدولية لإنجاز برامج ومشاريع تهم دعم تماسك الأسرة واستقرارها.
- تعزيز التعاون وتبادل الخبرات مع الهيئات والمنظمات المماثلة وطنيا ودوليا والانخراط في الهيئات الدولية المهتمة بقضايا الأسرة.

الفصل الرابع: العضوية

المادة الأولى: اكتساب العضوية في الشبكة

- تتكون الشبكة من أعضاء مؤسسين وأعضاء عاملين ومشاركين طبقا لما ينص عليه القانون الداخلي.
- يمكن لكل جمعية مغربية أو شخصية مهتمة تلتزم باحترام أهداف الشبكة وقوانينها وبأداء الاشتراك السنوي اكتساب العضوية فيها.
- تكتسب العضوية في الشبكة بعد مصادقة المكتب بأغلبية ثلثي (3/2) أعضائه على الطلب الذي يقدم له كتابة.
- يفصل القانون الداخلي كل ما يرتبط بحقوق العضوية وواجباتها.

المادة الثانية: فقدان العضوية

- تفقد العضوية في الشبكة بالإقالة أو الاستقالة أو زوال الصفة القانونية.
- يتخذ قرار الإقالة في حق عضوية إحدى الجمعيات أو الشخصيات المنتمية للشبكة من لدن مكتب هذه الأخيرة، شريطة موافقة أغلبية أعضائه، وذلك في الحالات التالية:
  - إذا خالفت أهداف الشبكة أو خالفت أحكام قانونها الأساسي والداخلي.
  - إذا امتنعت عن أداء الانخراط السنوي.
  - عند زوال الصفة القانونية التي اكتسبت على إثرها العضوية في الشبكة.
- يبث مكتب الشبكة في طلبات الاستقالة والتي ينبغي أن توجه إليه كتابة.
- لا يمكن قبول الاستقالة إلا بعد تأدية الجمعية أو الشخصية المعنية ما في ذمتها من واجبات مالية وإرجاع ما بعهدتها من وثائق تخص الشبكة.

الفصل الخامس: الموارد

تتكون موارد الشبكة من المداخيل التالية:

- انخراطات واشتراكات الأعضاء.
- الهبات والتبرعات.
- دعم المنظمات الحكومية وغير الحكومية الوطنية والدولية.
- منح القطاعات الحكومية والجماعات الترابية والمجالس المنتخبة.
- مداخيل مختلف مشاريع الشبكة.

للشبكة حق تملك الأموال المنقولة والعقارية لتحقيق أهدافها.

الفصل السادس: هياكل الشبكة

المادة الأولى: الجمع العام: التكوين الانعقاد والمهام

- **التكوين:**

يتكون الجمع العام من الجمعيات المؤسسة وأعضاء مكتب الشبكة وجميع الهيئات والشخصيات التي قبل مكتب الشبكة عضويتها فيها.

- **الانعقاد:**

ينعقد الجمع العام كل خمس (5) سنوات وكلما دعت الضرورة بدعوة من ثلثي (3/2) أعضاء الجمع العام.

يمكن أن ينعقد بشكل عادي بحضور أعضائه، أو عن بعد عبر الوسائل الالكترونية المتاحة إذا دعت الضرورة إلى ذلك.

يعتبر الجمع العام قانونيا بحضور الأغلبية المطلقة من عدد أعضائه، وفي حالة عدم اكتمال النصاب ينتظر الجمع العام ساعة وينعقد بمن حضر.

- **المهام:**

يعتبر الجمع العام أعلى هيئة تقريرية في الشبكة، ويقوم بالمهام التالية:

- يصادق على التوجهات العامة للشبكة خلال الولاية المقبلة.
- مناقشة التقريرين الأدبي والمالي و المصادقة عليهما.
- مناقشة تعديلات القانون الأساسي المقترحة من قبل مكتب الشبكة أو المكتب الإداري.
- المصادقة على القانون الداخلي الذي يقترحه مكتب الشبكة.
- انتخاب الرئيس(ة) ورئيس(ة) المكتب الإداري وباقي أعضاء/عضوات مكتب الشبكة .

المادة الثانية: المكتب الإداري: التكوين، الانعقاد والمهام

- **التكوين:**

يتكون المكتب الإداري من مكتب الشبكة وممثلين/ممثلات عن الجمعيات والشخصيات المنخرطة بالشبكة، ومن يرى المكتب الإداري ضرورة وفائدة في عضويتهم به، مع مراعاة تمثيلية الشباب والنوع الاجتماعي والكفاءات المهتمة.

- **الانعقاد:**

ينعقد المكتب الإداري كل سنة، وكلما دعت الضرورة إلى ذلك بطلب من مكتب الشبكة أو من نصف أعضائه، وذلك بحضورهم مباشرة أو عن بعد عبر الوسائل الالكترونية المتاحة.

- **المهام:**

يقوم المكتب الإداري بالمهام التالية:

- المصادقة على الميزانية السنوية وبرنامج عمل الشبكة السنوي.
- تتبع وتقييم تنزيل استراتيجية وتوجهات الشبكة.
- إحداث لجان تابعة له تساعد مكتب الشبكة في تنزيل البرنامج السنوي.

يمارس المكتب الإداري مهامه المذكورة تحت إشراف رئيسه(ته) الذي/التي يسير/تسير أشغاله ويسهر/تسهر على القيام بمهامه، يساعده/تساعدها في ذلك نائبه(تها) كما يمكنه(ها) تشكيل مجلس بعضوية مسؤولي اللجن التي يحدثها مكتب الشبكة.

المادة الثالثة: مكتب الشبكة: التكوين الانعقاد والمهام

- **التكوين:**

يتكون مكتب الشبكة من تسعة أعضاء وهم: الرئيس(ة) ونائبه(تها)، والكاتب(ة) العام(ة) ونائبه(تها)، وأمين(ة) المال ونائبه(تها)، ورئيس(ة) المكتب الإداري ونائبه(تها)، ومستشارة، ويمكن إلحاق أعضاء آخرين عند الاقتضاء.

- **الانعقاد:**

ينتخب مكتب الشبكة كل خمس (5) سنوات وتنتهي صلاحيته بانتخاب المكتب الجديد.

ينعقد المكتب مرة في الشهر أو كلما دعت الضرورة بدعوة من الرئيس(ة) أو ثلثي (3/2) أعضائه/عضواته، إما بالحضور المباشر أو عن بعد باستخدام الوسائل الالكترونية المتاحة.

- **المهام:**

* يتخذ المكتب قراراته بالأغلبية وفي حالة تساوي الأصوات يكون صوت الرئيس(ة) مرجحا.
* يعمل على تنفيذ مقررات الجمع العام.
* يعد البرنامج العمل السنوي ويسهر على تنفيذه.
* يعد جدول أعمال الجمع العام.
* يعد ميزانية الشبكة السنوية.
* يعد التقريرين الأدبي والمالي.
* يقرر في إحداث لجن أو أقسام.
* يعمل على تعويض أعضاء المكتب المغادرين أو المقالين وفق مقتضيات النظام الداخلي.
* يبرم الشراكات والاتفاقيات.

- مهام أعضاء المكتب:

أ- الرئيس(ة): يتكلف/تتكلف بترأس اجتماعات مكتب الشبكة والجموع العامة، كما يمثل/تمثل الشبكة أمام السلطات والقضاء وفي المحافل الوطنية والدولية، وله(ها) صلاحيات إبرام جميع أنواع العقود والصفقات وعقد الشراكات بعد إقرارها من قبل مكتب الشبكة ويوقع على الوثائق المالية مع أمين(ة) المال أو نائبه(تها).

ب- نائب(ة) الرئيس(ة): يساعد/تساعد الرئيس(ة) في مهامه(ها) وينوب/تنوب عنه(ها) عند غيابه(ها) أو بتفويض منه(ها)، ويوقع/توقع على الوثائق المالية مع أمين(ة) المال أو نائبه(تها) وفق مبادئ التراتبية والتفويض.

ج- الكاتب(ة) العام(ة): يحضر/تحضر الاجتماعات ويحرر/تحرر محاضرها ويحفظ/تحفظ أرشيف الشبكة ووثائقها، ويرسل/ترسل الدعوات للأعضاء ويهيئ/تهيء التقارير الأدبية.

د- نائب(ة) الكاتب(ة) العام(ة): يساعد/تساعد الكاتب(ة) العام(ة) في عمله(ها) وينوب/تنوب عنه(ها) عند غيابه(ها) أو بتفويض منه(ها).

هـ- أمين(ة) المال: يتكلف/تتكلف بتدبير الموارد المالية وتحصيل الاشتراكات وتلقي التبرعات، والإشراف على التدبير المالي للمشاريع، كما يوقع/توقع الوثائق المالية مع الرئيس(ة) أو النائب(ة)، ويعمل/تعمل على إعداد الميزانية ومختلف التقارير المالية للشبكة، ويحفظ/تحفظ الأرشيف المالي للشبكة.

و- نائب(ة) أمين(ة) المال: يساعد/تساعد أمين(ة) المال وينوب/تنوب عنه(ها) عند غيابه(ها) أو بتفويض منه(ها)، كما يوقع/توقع الوثائق المالية مع الرئيس(ة).

ز- رئيس(ة) المكتب الإداري: يسير/تسير أشغال المكتب الإداري ويسهر/تسهر على القيام بمهامه.

ح- نائب(ة) رئيس(ة) المكتب الإداري: يساعد/تساعد رئيس(ة) المكتب الإداري وينوب/تنوب عنه(ها) عند غيابه(ها) أو بتفويض منه(ها).

ط- المستشارون: يساعدون ويساهمون في عمل الشبكة، ويتكلفون بالمهام المفوضة إليهم، كما يسند إليهم شرف تسيير اللجان والأقسام عند إحداثها.

الفصل السابع: حل الجمعية

يتخذ قرار حل الشبكة في إطار الجمع العام وبموافقة ثلثي (3/2) أعضائه، و في هذه الحالة ينتخب الجمع العام لجنة من بين أعضائه لتصفية حسابات الشبكة وممتلكاتها و تحويلها لجمعية تعمل لنفس الأهداف.

الفصل الثامن: مقتضيات عامة

تمارس الشبكة أنشطتها بالأماكن العمومية والخاصة، وتعد مقرات الجمعيات الأعضاء فضاءات لتنزيل برامجها مع احتفاظ كل جمعية باستقلالها المالي والإداري.

يعتبر القانون الداخلي مكملا للقانون الأساسي وهو الذي يحدد كيفية تسيير الشبكة وتنظيمها الداخلي المالي والإداري.

حرر بالرباط، في 22 محرم 1442، الموافق ل 11 شتنبر 2020

التوقيع

الشبكة المغربية شمل للوساطة الأسرية

الرئيسة : فاطمة الزهراء المودن

Ek 2: 2021-2022 Yılları Şebeketu Şeml Yıllık Edebî Raporu

الشبكة المغربية شمل للوساطة الأسرية

ⵓⵎⵣⵔⴰⵢ ⵓⵏⵎⵓⵙⵙⴰ ⵛⵎⵍ ⵖ ⵜⵉⵎⵓⵜⵜⵉ ⵜⵓⵍⵉⵜ

Réseau Marocain Chaml pour la Médiation Familiale

شمل

الشبكة المغربية
للوساطة الأسرية

التقرير الأدبي السنوي : 2021-2022

الكاتبة العامة : سهام حميدي

من التأسيس إلى الانفتاح طموح وتحديات

توطنـــــة:

بعدما حققته الشبكة المغربية شمل للوساطة الأسرية خلال السنوات الماضية وتحديدا خلال الولاية الأولى لمكتبها المسير، بحيث نجحت في استقطاب شركاء متعددين وعلى رأسهم برنامج "دعم" الممول من قبل السفارة البريطانية، كشريك مهم وداعم أساسي لمشروعها، اجتهدت في إعداد أوراقها الأساسية ورسخت لأليات الاشتغال المدني المهني...

ونذكر على سبيل المثال: التشخيص التنظيمي، المخطط الاستراتيجي، قاعدة بيانات الجمعيات، آليات التقييم والتتبع والرسملة، أو ما يسمى بالخريطة التنظيمية، وأيضا الخريطة الموضوعاتية... إلخ.

بعد هذه المرحلة التي يمكن وصفها بالإرسائية، انتقلت الشبكة إلى مرحلة الانفتاح، والبحث لها على تموقع مناسب مع شركاء حكوميين، وباحثين مهتمين، ومراكز وهيئات منظمة بقانون وأيضا منظمات أهلية أو مدنية من داخل المغرب وخارجه، لتتقاسم معهم هم مشروع الوساطة الأسرية، فكان حدث الندوة الدولية حول الوساطة الأسرية خلال مارس المنصرم، إذ كنا نهدف منه:

- تجميع جهود العاملين والمهتمين بموضوع تدبير النزعات الأسرية عموما وبآلية الوساطة الأسرية على وجه الخصوص،
- الانفتاح على المقاربات المختلفة والحقول المعرفية المتعددة ذات الصلة بتدبير النزاعات الأسرية،
- الاستلهام من التجارب الناجحة داخل وخارج المغرب،
- وضع ملامح عامة لتصور وساطة أسرية في قالب مغربي متفرد يراعي خصوصية المجتمع وخلفياته الثقافية وأعرافه الأصيلة وممارساته السلوكية الراسخة،
- العمل على تشكيل قوة اقتراحية للترافع من أجل اعتماد الوساطة الأسرية بشكل رسمي وفق مقاربة واضحة ومساطر محددة،
- الاجتهاد من أجل بلورة إطار قانوني ينتقل بالوساطة الأسرية من وضعية المبادرات المدنية إلى مستوى تجربة رائدة مؤسسة تطبعها الحرفية والمهنية

إضافة إلى تتويج العمل والمجهود العلمي المتعلق بالخريطة الموضوعاتية بإعداد الدليل الموجز للوساطة الأسرية وطبعه بعدد يسمح لنا بتوزيعه على جمعياتنا وجعله مرجعا أوليا لعملية الوساطة، والذي سننطلق منه لتحقيق مرمى توحيد المنظومة المعرفية و طريقة الاشتغال بخصوص هذه الآلية.

صحيح أنه تحقق الشيء الكثير من خلال هذه المحطات بحيث كانت جميعها (تحضيرا وتنفيذا) بمثابة جسور للتواصل مع المهتمين بالوساطة والبحث عن سبل التعاون والنظر في نقط الاشتراك والأمور المختلف فيها،

أبدعنا وبذلنا مجهودات استثنائية في التواصل، وطورنا كفاءات بعض منا في الإعداد والتسويق لفعاليات شمل (الندوة وغيرها) بحيث استطعنا تكوين فريق يتوفر على المعرفة النظرية والعملية الأساسية على الأقل في حدودها الدنيا بعلاقة مع التكنولوجيا والتسويق الرقمي وممكناته

ومع هذا فإنا واعون بتحديات أساسية ومهمة علينا خوضها والنجاح في تحقيقها، ومنها:

- الحرص على إشراك جمعياتنا في جميع مراحل إعداد وتنفيذ المحطات المهمة.
- تمرير الخبرة المكتسبة طيلة الفترة الماضية إلى جمعيات الشبكة في شكل برنامج تكويني متكامل.
- الاستمرار على الاشتغال على مخرجات الندوة للنظر في آفاق التعاون المشترك وتكوين قوة اقتراحية مهمة في موضوع الوساطة الأسرية.
- تجديد التواصل مع المتعاونين لإخراج المادة العلمية للندوة ومداخلاتهم في كتاب الندوة و *توظيف مخرجاته أرضية لاشتغال مستقبلي.
- تطوير الخطة الإعلامية وتوسيع دائرة الخبراء بالرقمنة ووسائل التكنولوجيا الحديثة.
- الاهتمام بالجانب الإعلامي والتواصلي لجميع أنشطتنا بقدر اهتمامنا بجودة العطاء والموضوع.

Ek 3: 2021-2023 Yılları Şebeketu Şeml'in Faaliyetleri

تنمية القدرات الموضوعاتية : نظمت الشبكة دورة تكوينية لفائدة الجمعيات العضوة حول "الدليل الموجز للوساطة الأسرية" يوم السبت 25 دجنبر 2021، أطرها الدكتور أبو ياسر الركراكي

نظمت الشبكة المغربية شمل للوساطة الأسرية، في دجنبر 2021 بالرباط، لقاء "مجموعة تفكير" حول مشروع ""، الممول من قبل السفارة البريطانية بالمغرب في إطار برنامج "دعم"، وتفعيل التبليغ الشفهي والمساندة النفسية للنساء ضحايا العنف. حضر هذا اللقاء السيد فرنسوا دروني والسيدة منى سايحي عن برنامج "دعم"، والسيدة زهور الحر رئيسة اللجنة الوطنية للتكفل بالنساء ضحايا العنف، وممثلين عن رئاسة النيابة العامة ووزارة العدل ووزارة التضامن والإدماج الاجتماعي والأسرة والمجلس الوطني لحقوق الإنسان واللجنة الجهوية للتكفل القضائي بالنساء والأطفال ضحايا العنف، كما حضره عن شبكة شمل كل من السيدة أسماء المودن رئيسة الشبكة والسيدة صباح الفيصالي المكلفة بالمشاريع مع برنامج "دعم"، والسيد أمين المزيان منسق المشروع...

هذا وقد تم خلال اللقاء عرض المشروع وبروتوكولين خاصين بالتبليغ الشفهي وبالمساندة النفسية، الذي قُدّم بشأنهما المشاركون ملاحظات قيمة وإضافات نوعية ساهمت في إغناء اللقاء... كما تميز اللقاء بنقاش جاد ومسؤول عبر فيه المشاركون عن استعدادهم للانخراط في المشروع ومقاربته التشاركية من أجل الوصول إلى تحقيق أهدافه التي فيها التقائية مع أهداف الجهات المشاركة في هذا اللقاء...

دورة تكوينية في تقنيات الدعم النفسي للنساء والفتيات ضحايا العنف من تأطير الإخصائي والاستشاري النفسي لطفي الحضري لفائدة المراكز والمساعدين الاجتماعيين يوم 29 مارس 2022

مجال تنمية القدرات: في إطار مشروع "الحوار المجالي المهيكل" الممول من طرف برنامج "دعم" للسفارة البريطانية بالمغرب، وتحت شعار "تبدأ الديمقراطية بالحوار"، وبشراكة مع شبكة سيمان، نظمت الشبكة المغربية شمل للوساطة الأسرية بأكادير، الدورة التكوينية الثانية في محور التخطيط الاستراتيجي، وذالك فاتح يناير 2022 بأكادير...

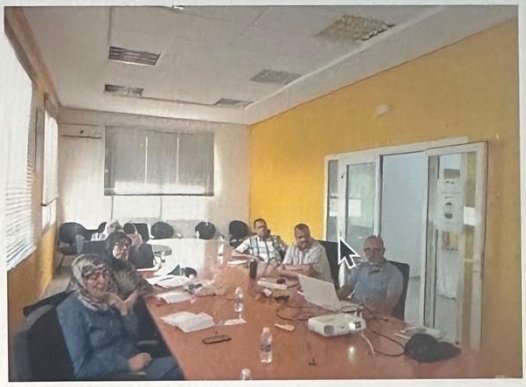
مشاركة الشبكة المغربية شمل للوساطة الأسرية في تكوين "التواصل الرقمي" حصة "وسائل التواصل الاجتماعي" بالرباط ، في شخص كل من السيدتين صباح الفيصالي وكريمة الهسكوري عضوات مكتب الشبكة، الذي نظمه برنامج "دعم" الممول من قبل الحكومة البريطانية عن طريق سفارتها بالمغرب، لفائدة جمعيات المجتمع المدني والمراكز الشريكة في البرنامج، يومي 20 و21 ماي 2022...

تقوية القدرات المؤسساتية : في إطار استعدادها للسنة الجمعوية المقبلة 2022-2023، عقدت الشبكة المغربية شمل للوساطة الأسرية اجتماعا لمكتبها، بمركز الإدماج والمساعدة بالتشغيل بسلا، بحضور خبراء متعاونين معها يوم السبت 17 شتنبر 2022.

مجال الترافع :

لقاء الجلسة الثالثة عشر (13) لمقهى البحوث الذي يشرف عليه مشروع "دعم/ DAAM" بتمويل من حكومة المملكة المتحدة، والذي كان للشبكة المغربية شمل للوساطة الأسرية شرف المساهمة في تنظيمه وتسييره من طرف السيدة أسماء المودن رئيسة الشبكة، في ضيافة جمعية مودة لتنمية المرأة ورعاية الأسرة بالعرائش، وقد انعقد هذا اللقاء عشية يوم الخميس 24 فبراير 2022، حضوريا وعن بعد، بالمركز الاجتماعي والثقافي بالعرائش، وكان عنوان هذه الجلسة هو "حق تقديم التماس إلى الجماعات الترابية المغربية: إعادة تشكيل الممارسات والعلاقات والمساحات"، من تأطير وتقديم السيد فرانشيسكو كولين (باحث دكتوراه في المعهد الدولي للدراسات الاجتماعية (ISS، الاهاي).

مجال الترافع :في إطار مشروع "الحوار الترابي المهيكل" وتحت شعار "تبدأ الديمقراطية بالحوار"، نظمت الشبكة المغربية شمل للوساطة الأسرية، بشراكة مع برنامج "دعم" الممول من قبل السفارة البريطانية بالمغرب، اللقاء الحواري الثاني في موضوع "سؤال الإلتقائية والحكامة في البرامج الترابية وضمان تمدرس الفتاة القروية بإقليم أكادير إداوتنان"، وقد كان اللقاء مناسبة لبناء أرضية مشتركة للحوار وتعميق النقاش حول السياسات العمومية الموجهة للتعليم عموما ولتمدرس الفتاة القروية خاصة، كما كان مناسبة للإعلان عن تأسيس لجنة للقيادة التي ستساهم في وضع وتتبع وتقييم هذه السياسات...

انطلاقا من اهتمامات الشبكة المغربية شمل للوساطة الأسرية وانشغالاتها الأساسية بموضوع المرأة والأسرة، وتفاعلا مع دينامية النقاش العمومي الذي انطلق على إثر الخطاب الملكي السامي الذي دعا إلى فتح ورش مراجعة مدونة الأسرة وإشراك جميع المتدخلين بقضايا الأسرة وفق اجتهاد إسلامي يراعي تطور المجتمع المغربي، وبناء على الخبرة المتراكمة في مواكبة تطبيق مدونة الأسرة ورصد مختلف الاشكالات الواقعية التي طرحها النص والممارسة.
تم يوم السبت 11 ربيع الثاني 1444 موافق 5 نونبر 2022.إطلاق مسار إعداد مذكرة اقتراحية شاملة لإصلاح مدونة الأسرة،بشراكة مع منتدى الزهراء للمرأة المغربية ، وذلك عبر تنظيم ورشات علمية متخصصة وبمشاركة أساتذة جامعيين مختصين في مجال الشريعة الإسلامية والقانون وقضاة ومحامين وعدول ومشرفات عن مراكز الإرشاد الأسري.
وقد تم تخصيص الورشة الأولى لمدارسة مقتضيات مدونة الأسرة المتعلقة بكتاب الزواج، ومناقشة مختلف القضايا والإشكاليات المتعلقة به، وعلى رأسها ثبوت الزوجية وزواج القاصر والتعدد، والاموال المكتسبة أثناء الزوجية.

مجال الإعلام والتواصل: لقاء ختم برنامج "دعم "للسفارة البريطانية مع الجمعيات المتدخلة 24 يونيو 2022 حيث قدمت من خلاله الأستاذة صباح الفيصالي تقرير موجز على شكل (Ted x) بينت فيه أهم المحطات التي أنجزتها الشبكة من مشاريع بشراكة مع برنامج "دعم"...

زيارة السيد سايمون مارتن سفير المملكة المتحدة بالمغرب رفقة الشابة سارة الودغيري، الفائزة بيوم السفير "سفير ليوم واحد"، لمركز الوئام للإرشاد الأسري بسلا عضو الشبكة المغربية شمل للوساطة الأسرية.
هذا وقد تم خلال هذه الزيارة تقديم تجربة مركز الوئام في دعم النساء ضحايا العنف المبني على النوع الاجتماعي وكذلك تجربة شبكة شمل في هذا المجال من خلال المشاريع التي أنجزتها عن طريق برنامج "دعم" الممول من قبل حكومة المملكة المتحدة عن طريق سفارتها بالمغرب يوم الثلاثاء 14 يونيو 2022...

أطرت أيضا الأستاذة رشيدة عزي مداخلة في الندوة التي نظمتها جمعية افسان بمدينة خنيفرة في موضوع (اهمية الوساطة الأسرية في دعم التماسك الأسري وأي دور لمراكز الإنصات)

في اطار الملتقى الأسري الثالث الذي نظمته جمعية عيون الاطلس بمدينة أزرو. أطرت ذة رشيدة عزي رئيسة المكتب الاداري للشبكة المغربية شمل للوساطة الاسرية، ندوة تفاعلية بعنوان :"مفاهيم أساسية في الوساطة الاسرية". وذلك يوم الاربعاء5أكتوبر2022، الساعة الثالثة بعد الزوال. وفي نهاية النشاط تم تسليم الدليل الميسر للوساطة الأسرية لعضوات الجمعية قصد الاسترشاد به في عملها في مجال الوساطة الاسرية

مشاركة الأستاذة أسماء المودن Asmaa Elmoudden رئيسة #الشبكةالمغربيةشمل للوساطةالأسرية بموضوع "المدونة والأسرة المغربية: نظرة متجددة" في الندوة الدراسية "واقع الأسرة المغربية ومستقبلها في ظل عالم متغير"، المنظمة بالرباط، يوم السبت 28 ماي 2022، من طرف #منتدى الزهراء للمرأةالمغربية بمناسبة #اليوم العالمي_للأسرة..

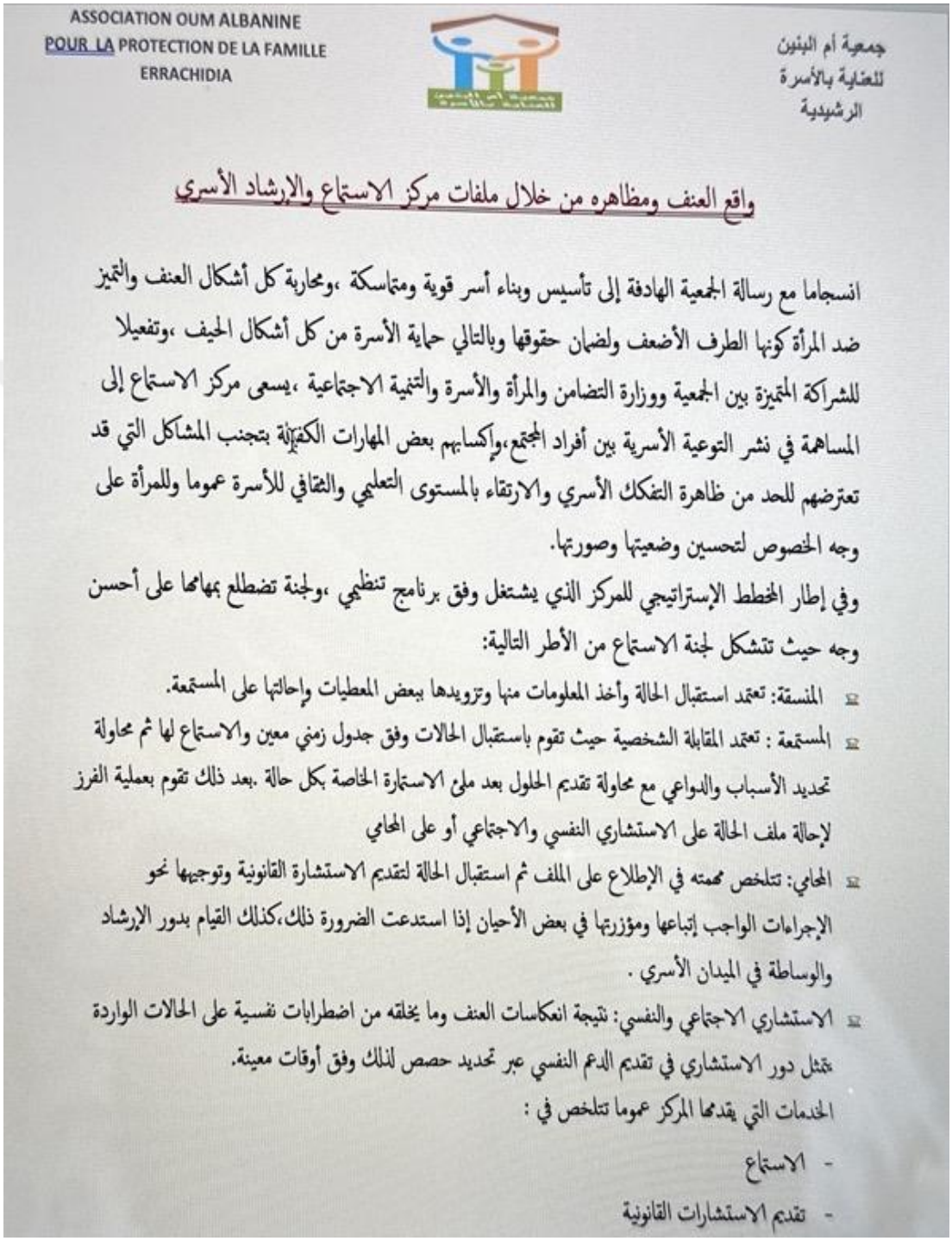

Ek 4:Merkezu'l-İstimāʿve'l-İrşādi'l-Userî'nin Tanıtım Broşürü

Ek 5: Merkezu'l-İstimā'nın Komite Üyeleri

ASSOCIATION OUM ALBANINE
POUR LA PROTECTION DE LA FAMILLE
ERRACHIDIA

جمعية أم البنين
للعناية بالأسرة
الرشيدية

واقع العنف ومظاهره من خلال ملفات مركز الاستماع والإرشاد الأسري

انسجاما مع رسالة الجمعية الهادفة إلى تأسيس وبناء أسر قوية ومتماسكة ،ومحاربة كل أشكال العنف والتميز ضد المرأة كونها الطرف الأضعف ولضمان حقوقها وبالتالي حماية الأسرة من كل أشكال الحيف ،وتفعيلا للشراكة المتميزة بين الجمعية ووزارة التضامن والمرأة والأسرة والتنمية الاجتماعية ،يسعى مركز الاستماع إلى المساهمة في نشر التوعية الأسرية بين أفراد المجتمع،وإكسابهم بعض المهارات الكفيلة بتجنب المشاكل التي قد تعترضهم للحد من ظاهرة التفكك الأسري والارتقاء بالمستوى التعليمي والثقافي للأسرة عموما وللمرأة على وجه الخصوص لتحسين وضعيتها وصورتها.

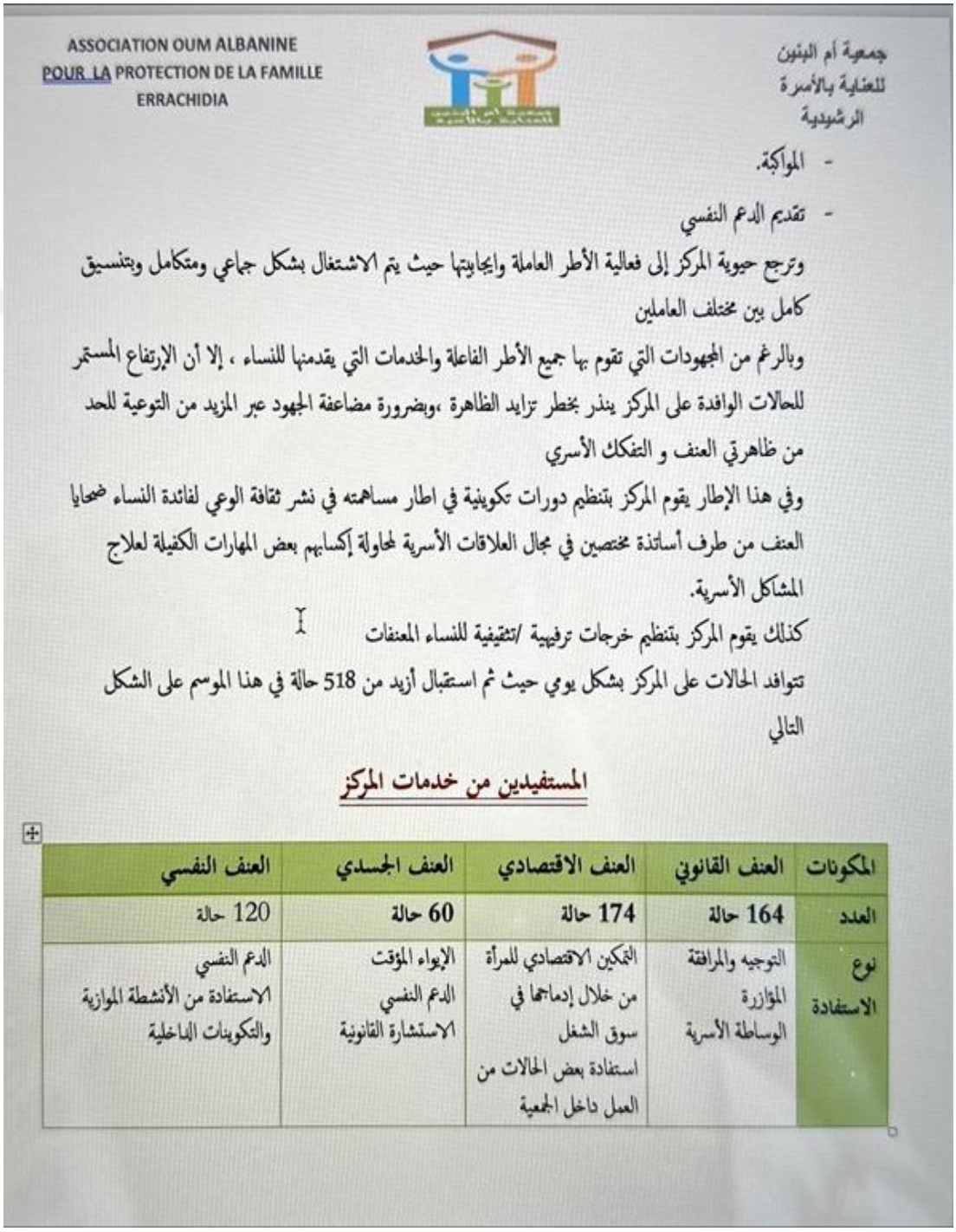
وفي إطار المخطط الإستراتيجي للمركز الذي يشتغل وفق برنامج تنظيمي ،ولجنة تضطلع بمهامها على أحسن وجه حيث تتشكل لجنة الاستماع من الأطر التالية:

- المنسقة: تعتمد استقبال الحالة وأخذ المعلومات منها وتزويدها ببعض المعطيات وإحالتها على المستمعة.
- المستمعة : تعتمد المقابلة الشخصية حيث تقوم باستقبال الحالات وفق جدول زمني معين والاستماع لها ثم محاولة تحديد الأسباب والدواعي مع محاولة تقديم الحلول بعد ملئ الاستمارة الخاصة بكل حالة .بعد ذلك تقوم بعملية الفرز لإحالة ملف الحالة على الاستشاري النفسي والاجتماعي أو على المحامي
- المحامي: تتلخص مهمته في الإطلاع على الملف ثم استقبال الحالة لتقديم الاستشارة القانونية وتوجيهها نحو الإجراءات الواجب إتباعها ومؤزرتها في بعض الأحيان إذا استدعت الضرورة ذلك،كذلك القيام بدور الإرشاد والوساطة في الميدان الأسري .
- الاستشاري الاجتماعي والنفسي: نتيجة انعكاسات العنف وما يخلقه من اضطرابات نفسية على الحالات الواردة يتمثل دور الاستشاري في تقديم الدعم النفسي عبر تحديد حصص لذلك وفق أوقات معينة.

الخدمات التي يقدمها المركز عموما تتلخص في :

- الاستماع
- تقديم الاستشارات القانونية

Ek 6:2023 Yılında Merkezu'l-İstimā'ya Gelen Vaka Türleri

ASSOCIATION OUM ALBANINE
POUR LA PROTECTION DE LA FAMILLE
ERRACHIDIA

جمعية أم البنين
للعناية بالأسرة
الرشيدية

- المواكبة.
- تقديم الدعم النفسي

وترجع حيوية المركز إلى فعالية الأطر العاملة وايجابيتها حيث يتم الاشتغال بشكل جماعي ومتكامل وبتنسيق كامل بين مختلف العاملين

وبالرغم من المجهودات التي تقوم بها جميع الأطر الفاعلة والخدمات التي يقدمنها للنساء ، إلا أن الإرتفاع المستمر للحالات الوافدة على المركز ينذر بخطر تزايد الظاهرة ،وبضرورة مضاعفة الجهود عبر المزيد من التوعية للحد من ظاهرتي العنف و التفكك الأسري

وفي هذا الإطار يقوم المركز بتنظيم دورات تكوينية في اطار مساهمته في نشر ثقافة الوعي لفائدة النساء ضحايا العنف من طرف أساتذة مختصين في مجال العلاقات الأسرية لمحاولة إكسابهم بعض المهارات الكفيلة لعلاج المشاكل الأسرية.

كذلك يقوم المركز بتنظيم خرجات ترفيهية /تثقيفية للنساء المعنفات

تتوافد الحالات على المركز بشكل يومي حيث تم استقبال أزيد من 518 حالة في هذا الموسم على الشكل التالي

المستفيدين من خدمات المركز

المكونات	العنف القانوني	العنف الاقتصادي	العنف الجسدي	العنف النفسي
العدد	164 حالة	174 حالة	60 حالة	120 حالة
نوع الاستفادة	التوجيه والمرافقة المؤازرة الوساطة الأسرية	التمكين الاقتصادي للمرأة من خلال إدماجها في سوق الشغل استفادة بعض الحالات من العمل داخل الجمعية	الإيواء المؤقت الدعم النفسي الاستشارة القانونية	الدعم النفسي الاستفادة من الأنشطة الموازية والتكوينات الداخلية

Ek 7: 2023 Yılında Merkezu'l-İstimā'ya Gelen Vakaların Dağılımı

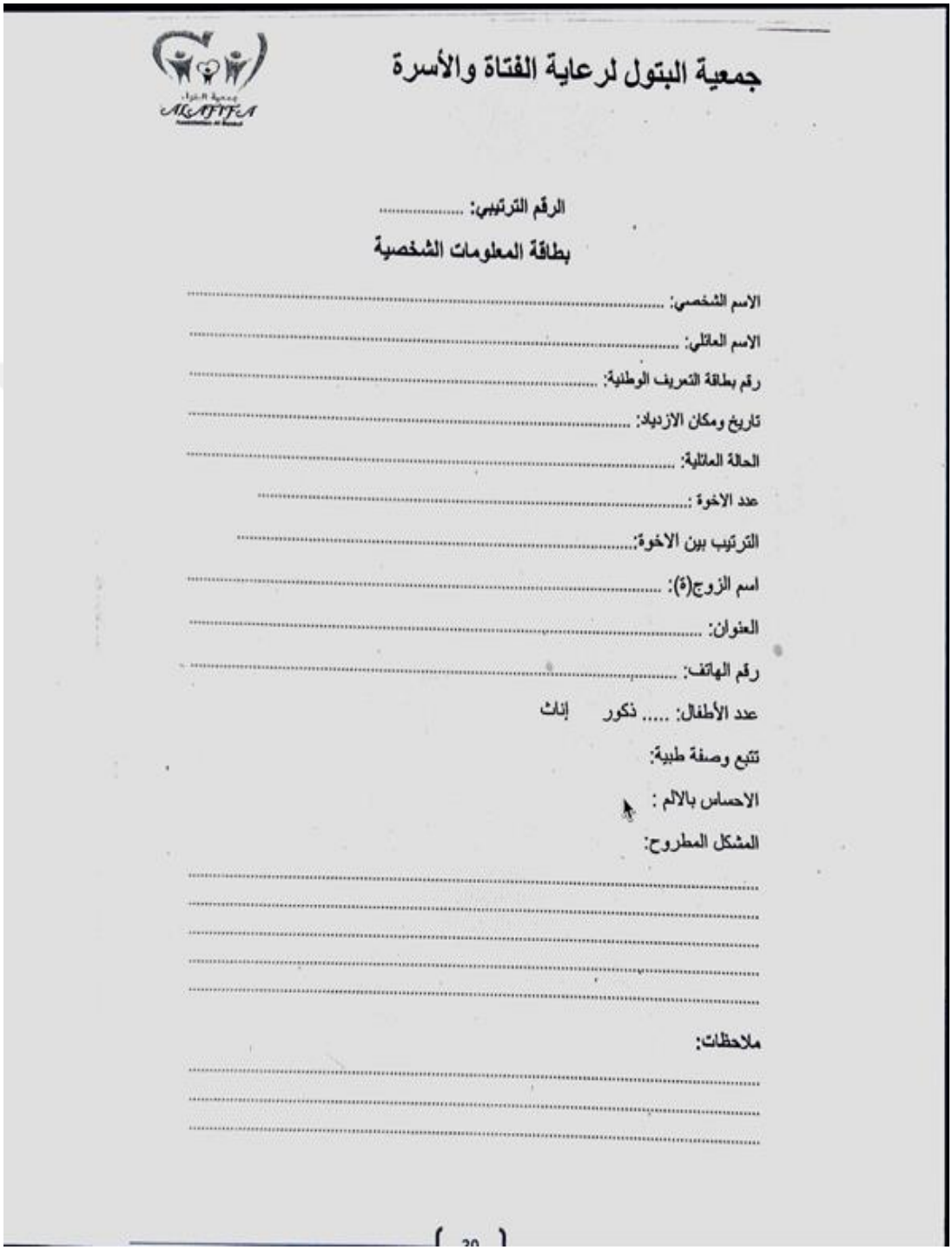
ASSOCIATION OUM ALBANINE
POUR LA PROTECTION DE LA FAMILLE
ERRACHIDIA

جمعية أم البنين
للعناية بالأسرة
الرشيدية

الملفات المعروضة على المركز خلال سنة 2023

حالات	العدد	عدد جلسات الاستماع	عدد الأبناء المتضررين	الأسباب الأساسية
ملفات النفقة	129	75	48	الفقر وقلة الوعي بالمسؤولية
ملفات الطلاق بأنواعه	80	35	41	التعاطي للخمر والمخدرات
ملفات إثبات النسب	16	32	20	الأمية و قلة المهارة في التسيير الأسري
حالات الصلح	20	36	16	ضعف التواصل مع الأبناء
الاغتصاب	8	6	10	
الدعم النفسي	334	445	.....	

Ek 8: Cemʿiyyetu'l-Betūl'de Arabulucuyla Yapılan Görüşme Raporu Örneği

جمعية البتول لرعاية الفتاة والأسرة

الرقم الترتيبي: .....

بطاقة المعلومات الشخصية

الاسم الشخصي: .....

الاسم العائلي: .....

رقم بطاقة التعريف الوطنية: .....

تاريخ ومكان الازدياد: .....

الحالة العائلية: .....

عدد الاخوة : .....

الترتيب بين الاخوة: .....

اسم الزوج(ة): .....

العنوان: .....

رقم الهاتف: .....

عدد الأطفال: ..... ذكور إناث

تتبع وصفة طبية:

الاحساس بالالم :

المشكل المطروح:

.....

.....

.....

.....

.....

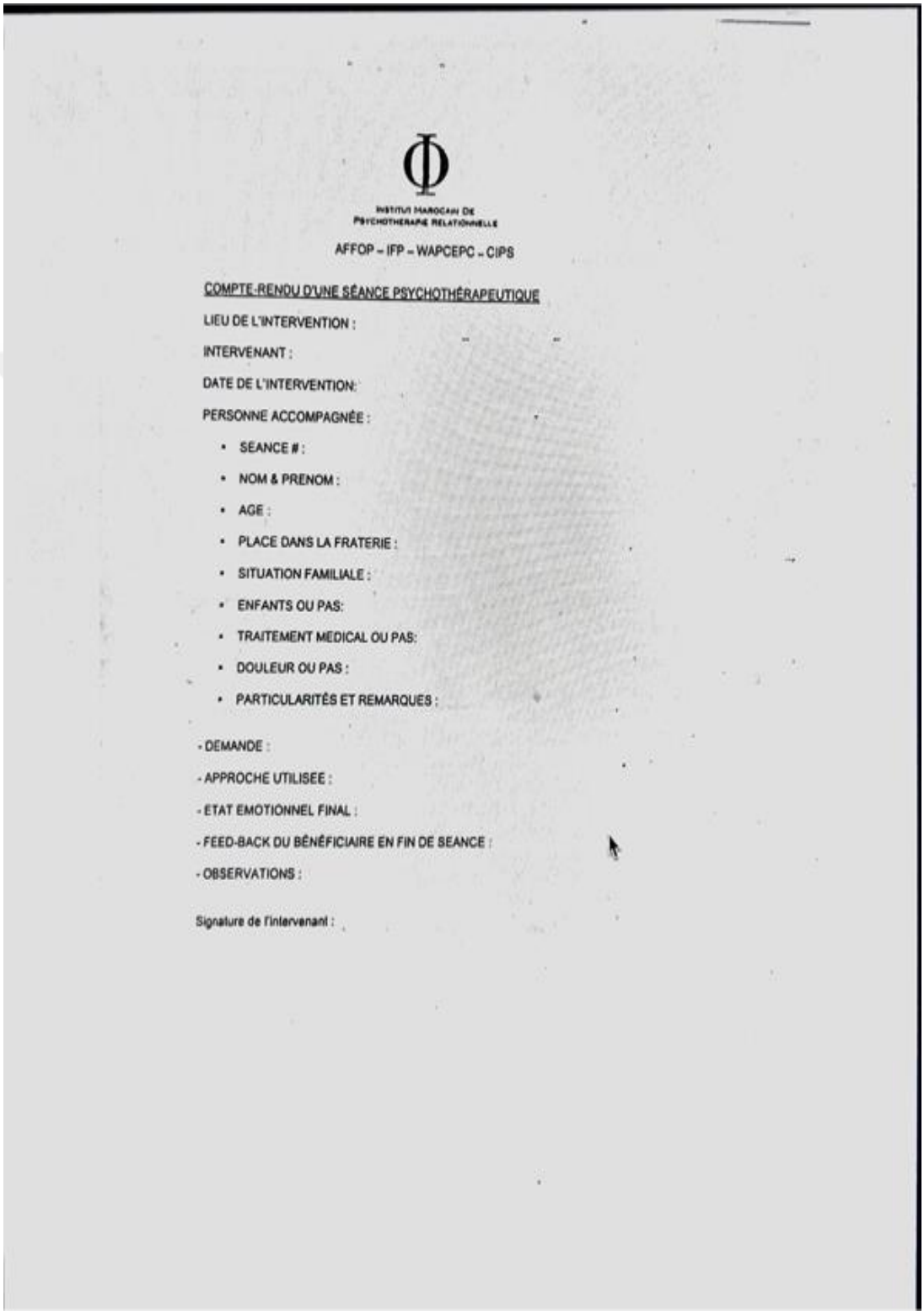
ملاحظات:

.....

.....

.....

Ek 9: Cemʿiyyetu'l-Betūl'de Psikologlarla Yapılan Görüşme Raporu Örneği

INSTITUT MAROCAIN DE
PSYCHOTHERAPIE RELATIONNELLE

AFFOP – IFP – WAPCEPC – CIPS

COMPTE-RENDU D'UNE SÉANCE PSYCHOTHÉRAPEUTIQUE

LIEU DE L'INTERVENTION :

INTERVENANT :

DATE DE L'INTERVENTION:

PERSONNE ACCOMPAGNÉE :

- SEANCE # :
- NOM & PRENOM :
- AGE :
- PLACE DANS LA FRATERIE :
- SITUATION FAMILIALE :
- ENFANTS OU PAS:
- TRAITEMENT MEDICAL OU PAS:
- DOULEUR OU PAS :
- PARTICULARITÉS ET REMARQUES :

- DEMANDE :
- APPROCHE UTILISEE :
- ETAT EMOTIONNEL FINAL :
- FEED-BACK DU BÉNÉFICIAIRE EN FIN DE SEANCE :
- OBSERVATIONS :

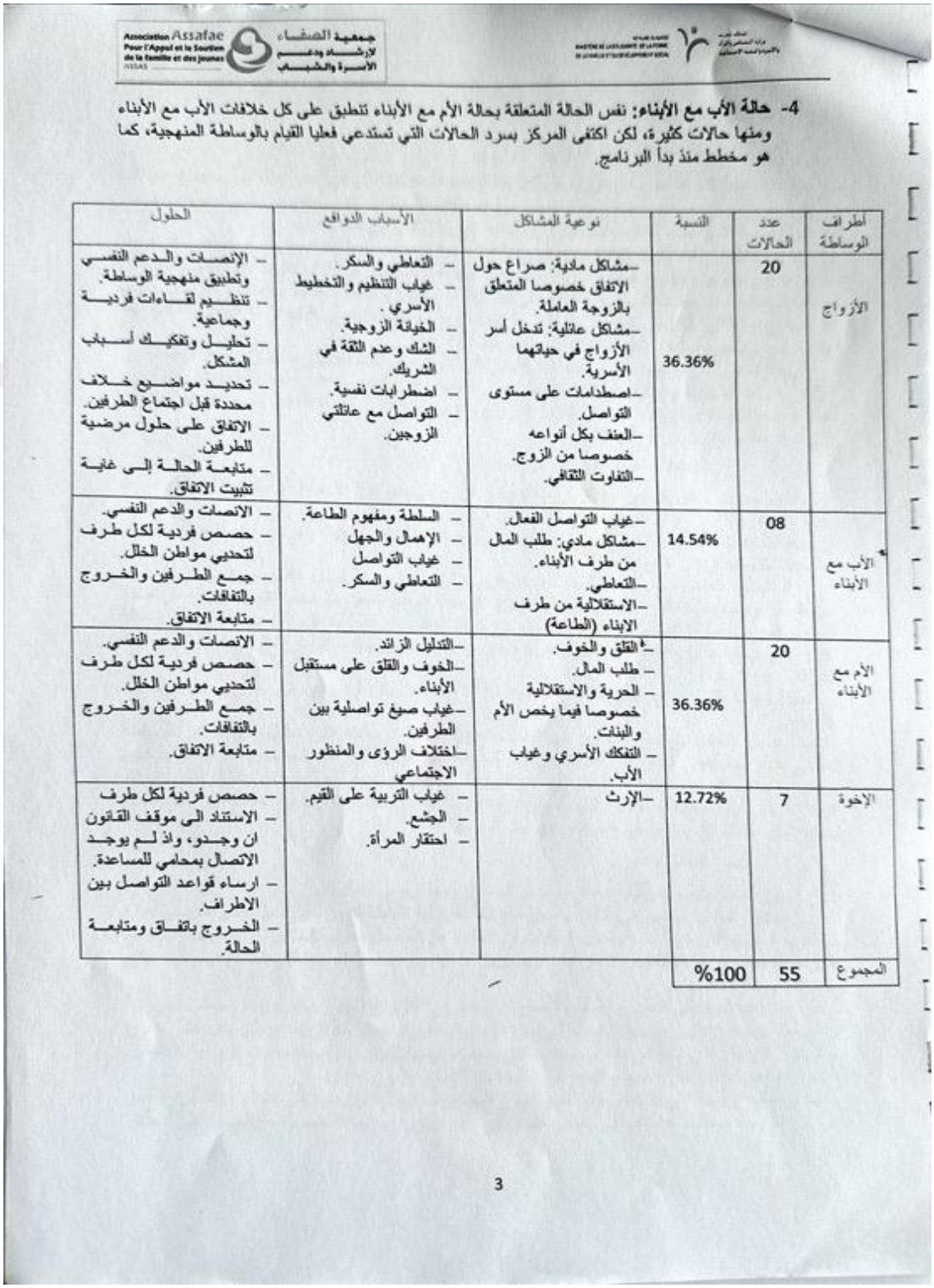
Signature de l'intervenant :

Ek 10: Cemʿiyyetu's-Şafāya'nın Tanıtım Broşürü

Ek 11: 2019 Yılında Cemʿiyyetu’s-Ṣafāya Gelen Vakaların Dağılımı

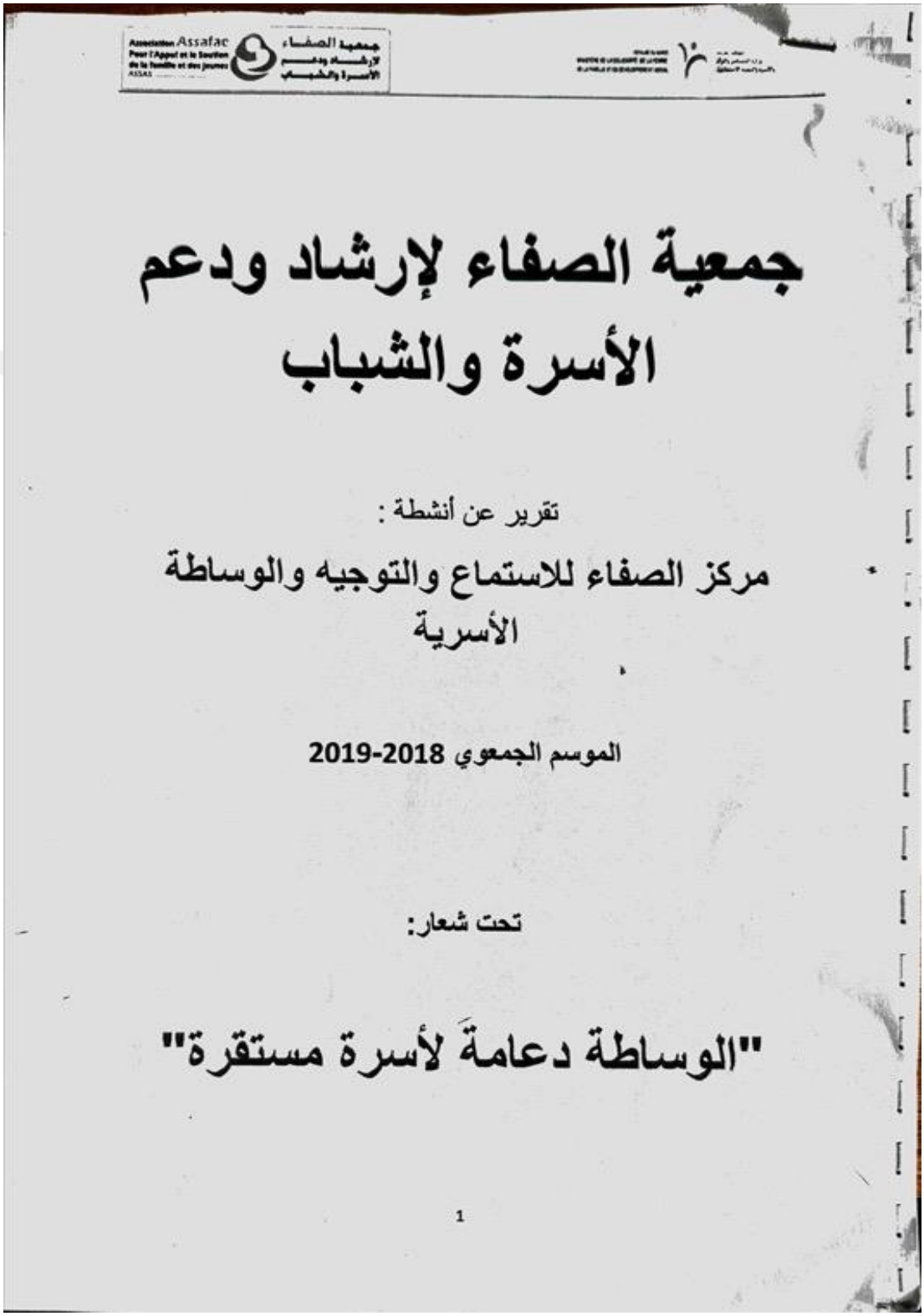
Association Assafae
Pour l'Appui et la Soutien de la famille et des jeunes
جمعية الصفاء للإرشاد ودعم الأسرة والشباب

4- **حالة الأب مع الأبناء:** نفس الحالة المتعلقة بحالة الأم مع الأبناء تنطبق على كل خلافات الأب مع الأبناء ومنها حالات كثيرة، لكن اكتفى المركز بسرد الحالات التي تستدعي فعليا القيام بالوساطة المنهجية، كما هو مخطط منذ بدأ البرنامج.

أطراف الوساطة	عدد الحالات	النسبة	نوعية المشاكل	الأسباب الدوافع	الحلول
الأزواج	20	36.36%	–مشاكل مادية: صراع حول الانفاق خصوصا المتعلق بالزوجة العاملة. –مشاكل عائلية: تدخل أسر الأزواج في حياتهما الأسرية. –اصطدامات على مستوى التواصل. –العنف بكل أنواعه خصوصا من الزوج. –التفاوت الثقافي.	– التعاطي والسكر. – غياب التنظيم والتخطيط الأسري . – الخيانة الزوجية. – الشك وعدم الثقة في الشريك. – اضطرابات نفسية. – التواصل مع عائلتي الزوجين.	– الإنصات والدعم النفسي وتطبيق منهجية الوساطة. – تنظيم لقاءات فردية وجماعية. – تحليل وتفكيك أسباب المشكل. – تحديد مواضيع خلاف محددة قبل اجتماع الطرفين. – الاتفاق على حلول مرضية للطرفين. – متابعة الحالة إلى غاية تثبيت الاتفاق.
الأب مع الأبناء	08	14.54%	–غياب التواصل الفعال. –مشاكل مادي: طلب المال من طرف الأبناء. –التعاطي. –الاستقلالية من طرف الابناء (الطاعة)	– السلطة ومفهوم الطاعة. – الإهمال والجهل – غياب التواصل – التعاطي والسكر.	– الانصات والدعم النفسي. – حصص فردية لكل طرف لتحديي مواطن الخلل. – جمع الطرفين والخروج بالتفاقات. – متابعة الاتفاق.
الأم مع الأبناء	20	36.36%	–القلق والخوف. – طلب المال. – الحرية والاستقلالية خصوصا فيما يخص الأم والبنات. – التفكك الأسري وغياب الأب.	–التدليل الزائد. –الخوف والقلق على مستقبل الأبناء. –غياب صيغ تواصلية بين الطرفين. –اختلاف الرؤى والمنظور الاجتماعي	– الانصات والدعم النفسي. – حصص فردية لكل طرف لتحديي مواطن الخلل. – جمع الطرفين والخروج بالتفاقات. – متابعة الاتفاق.
الإخوة	7	12.72%	–الإرث	– غياب التربية على القيم. – الجشع. – احتقار المرأة.	– حصص فردية لكل طرف – الاستناد الى موقف القانون ان وجدو، واذ لم يوجد الاتصال بمحامي للمساعدة. – ارساء قواعد التواصل بين الاطراف. – الخروج باتفاق ومتابعة الحالة.
المجموع	55	%100			

3

Ek 12: 2018-2019 Yılları Cemʿiyyetu's-Safā Faaliyet Raporu

جمعية الصفاء لإرشاد ودعم الأسرة والشباب

تقرير عن أنشطة :

مركز الصفاء للاستماع والتوجيه والوساطة الأسرية

الموسم الجمعوي 2018-2019

تحت شعار:

"الوساطة دعامةَ لأسرة مستقرة"

1

تأطير عام:

تنفيذا لبنود الشراكة الموقعة بين وزارة الأسرة والتضامن والمساواة والتنمية الاجتماعية وجمعية الصفاء لإرشاد ودعم الأسرة والشباب، وفي اطار صرف الشطر الثاني من الدعم الممنوح للجمعية لموسم 2016-2017 توافي هذه الاخيرة بالتقرير المفصل للأنشطة المنجزة من طرف مركز الصفاء للاستماع والتوجيه والوساطة الأسرية خلال هذا الموسم.

1) تفعيل مركز الصفاء للاستماع والتوجيه والوساطة الأسرية:

تفعيلا لبرنامج مركز الصفاء للاستماع والتوجيه ووساطة الأسرية المدعم من طرف وزارة الأسرة والتضامن والمساواة والتنمية الاجتماعية، ولتحقيق اهداف الشراكة عملت الجمعية على وضع برنامج متماسك يعتمد على مقاربتين علاجية ووقائية.

1.1- المقاربة العلاجية:

تهم استقبال الحالات داخل المركز وتتبعها.

أ- مركز الاستقبال:

يتم استقبال الحالات داخل مركز الصفاء للاستماع والتوجيه والوساطة الأسرية التابع لجمعية الصفاء لإرشاد ودعم الأسرة والشباب.

ب- استراتيجية عمل مركز الصفاء للاستماع والتوجيه والوساطة الأسرية:

1- لقاء أولي مع المعنيين (ملأ استمارة المعلومات)، ويتم في هذا اللقاء كذلك تقديم شرح مبسط عن الوساطة الأسرية وعمل الوسيط.
2- الموافقة المبدئية لطرفي أو أطراف النزاع.
3- في حالة موافقة الأطراف يتم وضع برنامج (مشروع إعادة بناء الوضع الأسري) بتحديد لقاءات مبرمجة وفق ظروف الطرفين.
4- يحدد عدد الحصص حسب نوعية الحالة وتمتد الحصة من ساعة إلى ساعتين، وقد يستمر العمل مع الحالة لمدة ستة أشهر.

2) داخل هذه المدة يمكن أن نقف على إحدى حالتين:

- قد تتوضح الرؤية للطرفين ويظهر الحل عند ذلك يتم ما يلي:
  - تحديد موقف موحد.
  - تحديد أو بناء اتفاقية مشتركة للتعايش (في بعض الحالات قد يطلب أحد الأطراف توثيق وتثبيت الاتفاق إداريا).
- في حالة تعذر الحل يتم اللجوء إلى الحل القانوني، حيث يتم تفعيله بشكل توافقي.

ملاحظة: في حالة نجاح عملية الوساطة يمكن للأطراف أن تستفيد من حصص خاصة في التوجيه والمتابعة لمدة محدودة بغية تثبيت الوضع الأسري.

3) جدول تصنيف الحالات:

تأطير عام:

يقدم الجدول أسفله عملية إحصائية للحالات الواردة على المركز خلال الفترة الزمنية 2016-2017، ويوضح الجدول عدد الحالات مقسمة على الشكل التالي:

1- **حالة الأزواج:** وتتضمن الخلافات الزوجية بين أزواج ما زالوا في بيت الزوجية ويعيشون خلافات وهم على أبواب المحاكم، وأزواج مرو بالمحاكم لكن ارتأوا تجربة تدخل الجمعية كوسيط لاعتبارات شخصية أو اتفاقية .
2- **حالات الإخوة:** وتتضمن خلافات على مستوى العائلة وغالبا تكون من نوع العائلات الممتدة، التي يوجد فيها أب وأبناء في نفس السكن، أو خلافات ناتجة عن أمور الإرث.
3- **حالات الأم والأبناء:** وهي حالات كثيرة جدا وقد تم اختيار الحالات التي تتوفر فيها شروط الوساطة كاملة.

خلاصة النتائج:

لقد أثبت التعامل مع الحالات الوافدة على المركز بأن برنامج الوساطة الأسرية أضحى ضرورة كآلية للتعامل مع الخلافات والصراعات والنزاعات الأسرية، فالنتائج عامة كانت في صالح آليات الوساطة بحيث رصد قبولا وترحيبا من جميع الحالات دون استثناء لفكرة الوساطة في حل الخلاف.

و من خلال التصور للوساطة الاسرية كفكرة جديدة على المجتمع بمفهومها الحديث، وقبولها والتعاطي معها من طرف المجتمع بأريحية هدفا مهما ونتيجة جيدة قبل التحدث عن نسبة نجاحها في حل الخلافات نهائيا، لأن ذلك يتطلب متابعة للحالات على مستوى زمني كبير.

2.1- المقاربة الوقائية:

وتعد هذه المقاربة كآلية استباق من خلال وضع برامج توعوية تحسيسية لفائدة المواطنين والمواطنات، بأهمية استقرار الأسرة وكيفية المحافظة على العلاقة الايجابية بين أفرادها.

وتفعيلا لهذه المقاربة، وبهدف الاقتراب أكثر من البيئة التي تحدث فيها صعوبات ومشاكل تستدعي الوساطة الأسرية، نظم المركز دورات توعوية تحسيسية بمجموعة من الجمعيات والمؤسسات التعليمية ودور الشباب كما هو موضح في التقارير التالية:

1- النشاط الأول:

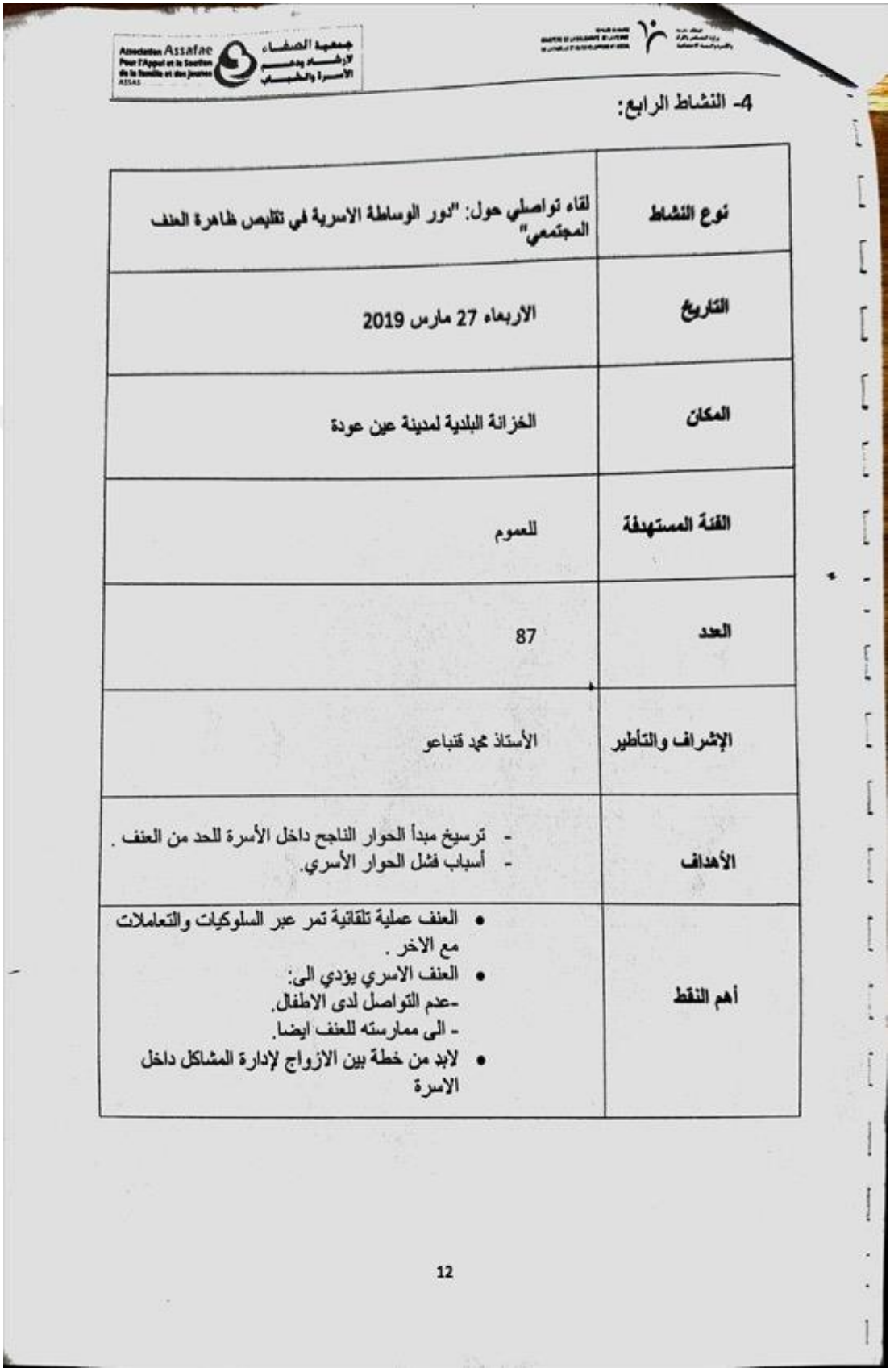
نوع النشاط	لقاء تواصلي تحسيسي حول "دور الوساطة الأسرية في محاربة العنف ضد النساء"
التاريخ	الجمعة 07 دجنبر 2018
المكان	فضاء اليوسفية للتنمية المحلية بالحي الصناعي
الفئة المستهدفة	للعموم
العدد	33
الإشراف والتأطير	الأستاذ محمد قنباعو الاستاذ محمد حبيب الأستاذة فاطمة البويسفي
الأهداف	- التعرف على المستجدات القانونية في محاربة العنف ضد النساء - دور الوساطة الأسرية في محاربة العنف ضد النساء
أهم النقط	- تحديد أنواع العنف الجسدي والنفسي والجنسي والاقتصادي - مستجدات صندوق التكافل العائلي الذي تستفيد منه المرأة المعوزة والارملة. - ومن بن المستجدات القانونية ايضا القانون المتعلق بالخادمات والذي يقنن عمل الخادمات من خلال عقد عمل وراتب شهري مناسب. - أهمية العملية التربوية للأطفال لتفادي المشاكل التي يمكن أن تحدث في المستقبل. - دور الوساطة الاسرية في التقليل من العنف، والتميز بين الوساطة التقليدية التي يتم الاحتكام فيها الى شخص كبير السن والتي هي وساطة محدودة تنحصر فقط في الصلح، والوساطة الحديثة التي تبحث عن ايجاد حلول ترضي الطرفين وهي وساطة شاملة وقائية.

2- النشاط الثاني:

نوع النشاط	دورة تواصلية للتوعية والتحسيس بدور الوساطة الاسرية في محاربة العنف المدرسي
التاريخ	الخميس 11 فبراير 2019
المكان	الاكاديمية الجهوية للتربية والتكوين لجهة الرباط سلا القنيطرة
الفئة المستهدفة	الأطر التربوية
العدد	10
الإشراف والتأطير	الأستاذ محمد قنباعو الاستاذة فاطمة البويسفي
الأهداف	- تثمين دور المجتمع المدني في تطوير وتنمية العملية التربوية - دور الوساطة الاسرية في الحد من العنف داخل المؤسسات التعليمية
أهم النقط	- كيف يمكن حل اشكالية التواصل داخل المؤسسات التعليمية. - تفوق ونجاح التلميذ راجع الى التماسك الاسري والحفاظ على قيم المواطنة. - يكمن دور الوساطة الاسرية في تخفيض العنف المدرسي وترسيخ مبادئ التربية الوالدية.

3- النشاط الثالث:

نوع النشاط	لقاء تواصلي حول: "الاستقرار الاسري والتفوق الدراسي"
التاريخ	الاربعاء 20 مارس 2019
المكان	ثانوية البتول الصبيحي بسلا
الفئة المستهدفة	أباء واولياء التلاميذ والاطر التربوية
العدد	23
الإشراف والتأطير	الأستاذ محمد قنباعو
الأهداف	- أهمية التواصل الأسري - تطوير وتجاوز المشاكل والخلافات الأسرية. - تعلم قواعد وأسس التربية.
أهم النقط	• ضرورة الاعتراف بمجهودات الام التربوية داخل الاسرة من طرف المجتمع لانه يؤدي الى طاقة ايجابية للعطاء. • من اسباب الارتياح النفسي الاهتمام بالجسد واعطائه حقه من الراحة، لا الانتقام منه. • ثلاث مفاتيح للراحة النفسية: مفتاح الرضى. مفتاح السكينة مفتاح الاطمئنان

Association Assafae
Pour l'Appui et la Sauvegarde de la famille et des jeunes
ASSAS
جمعية الصفاء
لإرشاد ودعم الأسرة والشباب

4- النشاط الرابع:

نوع النشاط	لقاء تواصلي حول: "دور الوساطة الاسرية في تقليص ظاهرة العنف المجتمعي"
التاريخ	الأربعاء 27 مارس 2019
المكان	الخزانة البلدية لمدينة عين عودة
الفئة المستهدفة	للعموم
العدد	87
الإشراف والتأطير	الأستاذ محمد قنباعو
الأهداف	- ترسيخ مبدأ الحوار الناجح داخل الأسرة للحد من العنف . - أسباب فشل الحوار الأسري.
أهم النقط	• العنف عملية تلقائية تمر عبر السلوكيات والتعاملات مع الاخر . • العنف الاسري يؤدي الى: -عدم التواصل لدى الاطفال. - الى ممارسته للعنف ايضا. • لابد من خطة بين الازواج لإدارة المشاكل داخل الاسرة

12

5- النشاط الخامس:

نوع النشاط	حصة تكوينية تواصلية حول : "العلاقات الزوجية الواقع والتحديات"
التاريخ	الاحد 19 ماي 2019
المكان	مقر الجمعية
الفئة المستهدفة	الازواج الجدد
العدد	12
الإشراف والتأطير	الدكتورة نزهة نجاح
الأهداف	- التعرف على مفهوم الزواج - واجبات وحقوق كل من الزوجة والزوج - التعرف على الوساطة الأسرية كآلية لاستباق المشاكل.
أهم النقط	• القوامة هي استيعاب المشاكل والتغلب عليها • المؤسسة الزوجية هي تحمل المسؤولية مع الزوج ومع الابناء وهي تجارة مع الله باعتبارها ميثاق غليظ. • ضرورة التنازلات من الطرفين لتفادي الصراعات داخل الاسرة. • حفظ الاسرار والاحترام والتعبير عن المشاعر من الضروريات في العلاقة الزوجية.

6- النشاط السادس:

نوع النشاط	الندوة التحسيسية حول: تعميم تسجيل الاطفال غير المسجلين في الحالة المدنية
التاريخ	الثلاثاء 16 يوليوز 2019
المكان	فضاء اليوسفية للتنمية المحلية
الفئة المستهدفة	العموم
العدد	15
الإشراف والتأطير	الأستاذة فاطمة البويسفي/ الأستاذ محمد حبيب ضابط الحالة المدنية
الأهداف	- التعرف على طريقة تسجيل الابناء في الحالة المدنية
أهم النقط	- أهمية الحالة المدنية في اثبات الوجود للأبناء . - التعرف على الوثائق المطلوبة لتسجيل الابناء في الحالة المدنية كل على اختلاف حالاتهم.

7-النشاط السابع:

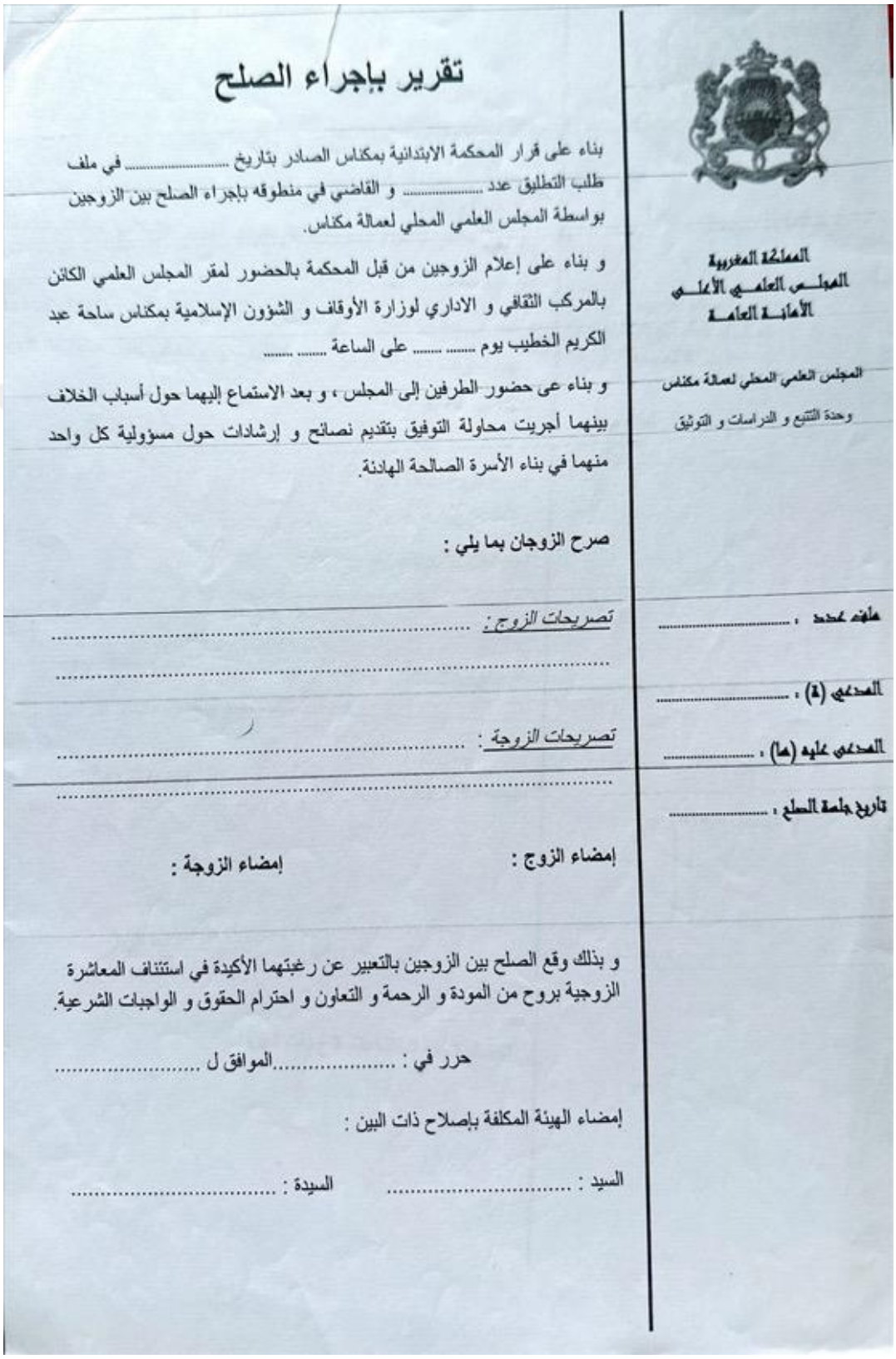
نوع النشاط	ندوة توعوية وتحسيسية حول: " ضرورة التسجيل بالحالة المدنية ومستجدات قضايا الاسرة"
التاريخ	الاربعاء 09 أكتوبر 2019
المكان	الخزانة البلدية لمدينة عين عودة
الفئة المستهدفة	العموم
العدد	18
الإشراف والتأطير	الأستاذ محمد حبيب
الأهداف	- التعرف على مستجدات قضاء الاسرة. - معرفة الوثائق المطلوبة لتسجيل المولود الجديد
أهم النقط	• ضرورة توثيق الزواج في الحالة المدنية . • في حالة الانجاب مع عدم وجود عقد الزواج: - المادة 52 تنص في حالة وجود الخطبة ينسب المولود لأبيه. - في حالة الشبهة أي ان هذا الشخص على علاقة بالسيدة ينسب له المولود. - التسجيل بالإقرار بالبنوة. - دعوة اثبات النسب بموجب تقرير كتابي. • اجراءات الكفالة: • الطفل المهمل: القيام بتصريح الاهمال لدى وكيل الملك. • شروط الكفالة: القدرة، الاهلية، القدرة المادية، عدم التعرض لعقوبة سجنية...

Ek 13: STK'larla Yapılan Mülakat Soruları

1. Fas'ta aile arabuluculuğu nu kurumsallaştırmaya ihtiyaç var mı veya arabuluculuk merkezleri yeterli mi?	١. هل هناك ضرورة لمأسسة الوساطة الأسرية بالمغرب أمأنماركز الوساطة مكتفية بتنظيمها الداخلي؟
2. Arabuluculuk aşamaları ve prosedürleri ile ilgili olarak diğer merkezlerle üzerinde anlaşmaya varılan bir ortak eylem planı var mı?	٢. هل هناك خطة عمل متفق عليها مع باقي الماركز فيما يتعلق بمراحل الوساطة وإجراءاتها
3. Aile arabuluculuğu çalışmalarınızı denetleyen bir kurum veya bakanlık var mı?	٣. هل هناك هيئة أو وازرة تؤطر عملكم بالوساطة الأسرية وتراقبه
4. Fas'ta aile arabuluculuğu nun önündeki engeller nelerdir?	٤. ما هي المعوقات التي تواجها الوساطة الأسرية في المغرب
5. Fas toplumunun aile içi anlaşmazlıkları çözme aracı olarak aile arabuluculuğu nu benimseme kabiliyeti var mıdır?	٥. قابلية المجتمع المغربي لاعتماد الوساطة الاسرية كوسيلة لحل نازعاته الأسرية
6. Sizce Fas toplumunun hassasiyetlerine cevap verecek aile arabuluculuğutürü nedir, zorunlu mu yoksa isteğe bağlı mı?	٦. ما هو في نظركم، نوع الوساطة الأسرية التي ستستجيب لخصوصية المجتمع المغربي، هل أن تكون إجبارية أم اختيارية
7. Bu konuda arabuluculuk yapmak veya uzlaşmak amacıyla Aile Mahkemesi'nden size havale edilen dosyalar var mı?	٧. هل تحال عليكم ملفات من قسم قضاء الأسرة قصد القيام بالوساطة أو الصلح بشأنه
8. Aile arabulucularına devamlı eğitim veriyor musunuz? Aile arabulucusuna sertifika vermek için bu alanda iş birliği yaptığınız uzmanlaş merkezler var mı?	٨. هل توفرون تكوينا مستمرا خاصا للوسيط الأسري؟ وهل هناك مراكز متخصصة تتعاونون معها في هذا المجال لإعطاء شهادات معتمدة للوسيط الأسري؟
9. Sizce arabulucu, arabuluculuk oturumlarının gerektirdiği tüm yaklaşımları tek başına yürütebilir mi? Yoksa farklı alanlardan	٩. من وجهة نظركم، هل يمكن للوسيط أن يشتغل لوحده على جميع المقاربات التي تستوجبها جلسات الوساطة؟ أمأنه يجب أن يشتغل مع فريق من المتدخلين

uzmanların da bulunduğu bir ekiple mi çalışmalı?	
10. Arabuluculuğu gönüllü olarak yapıyor musunuz?	١٠. هل تقوم بعملية الوساطة تطوعيا -
11. Merkezin size sağladığı alan, arabuluculuk oturumlarının gizliliğine ve anlaşmazlığın tarafları arasında güven uyandırmaya uygun mu? Sizce bunun, çatışmanın tarafları arasında bir diyalog ve müzakere ortamı yaratılmasında bir etkisi var mı?	١١. هل الفضاء الذي يوفره لكم المركز مناسب لسرية جلسات الوساطة وبعث الثقة والطمأنينة لدى أطارف النازع؟ وهل هذا في نظركم لديه أثر على خلق جو للحوار والتفاوض بين أطارف النازع
12. Aile arabuluculuğu merkezine gelen anlaşmazlıkların nedenleri daha çok nelerdir? Bu anlaşmazlıkların çözümü için benimsediğiniz yaklaşımlar nelerdir?	١٢. ما هي أكثر أسباب الخلافات التي تستقبلونها في المركز من أجل سلوك آلية الوساطة الأسرية؟ وما هي المقاربات التي تعتمدونها للتحويل البناء لهذا النازع؟
13. Aile arabuluculuğu ve tahkimde örnek alınabilecek ülkeler nelerdir?	١٣. ما هي الدول التي قد تؤخذإجراءاتها نموذجا في الإصلاح والتحكيم الأسري
14. İdeal Aile arabuluculuğu müessesesi nasıl olmalıdır? Aile arabuluculuğukanunu çıkarılmış ve özel bir müessese kurulacak olsa içinde ne olması gerekir?	١٤. كيف تجب أن تكون مؤسسة الوساطة الأسرية المثالية؟ إذا تم تشريع قانون الوساطة الأسرية وتم تأسيسها مأسسة خاصة ما يجب أن يكون فيها ؟
15. Aile arabuluculuğu nda kullandığınız bir teknik var mı?	١٥. باي تكنية تستعمل في الوساطة الاسرية؟
16. Banabazı çift problemlerine çözüm örneklerinizi verebilir misiniz?	١٦. هل يمكنكم ان تعطيني بعض الأمثلة عن حلول مشاكل الزوجين؟

Ek 14: Örnek Uzlaştırma Prosedürü Raporları

المملكة المغربية
المجلس العلمي الأعلى
الأمانة العامة

المجلس العلمي المحلي لعمالة مكناس
وحدة التتبع و الدراسات و التوثيق

تقرير بإجراء الصلح

بناء على قرار المحكمة الابتدائية بمكناس الصادر بتاريخ ..... في ملف طلب التطليق عدد ..... و القاضي في منطوقه بإجراء الصلح بين الزوجين بواسطة المجلس العلمي المحلي لعمالة مكناس.

و بناء على إعلام الزوجين من قبل المحكمة بالحضور لمقر المجلس العلمي الكائن بالمركب الثقافي و الاداري لوزارة الأوقاف و الشؤون الإسلامية بمكناس ساحة عبد الكريم الخطيب يوم .... على الساعة ....

و بناء عى حضور الطرفين إلى المجلس ، و بعد الاستماع إليهما حول أسباب الخلاف بينهما أجريت محاولة التوفيق بتقديم نصائح و إرشادات حول مسؤولية كل واحد منهما في بناء الأسرة الصالحة الهادئة.

صرح الزوجان بما يلي :

ملف عدد : .....

المدعي (ة) : .....

المدعى عليه (ها) : .....

تاريخ جلسة الصلح : .....

تصريحات الزوج : .....
.....

تصريحات الزوجة : .....
.....

إمضاء الزوج : **إمضاء الزوجة :**

و بذلك وقع الصلح بين الزوجين بالتعبير عن رغبتهما الأكيدة في استئناف المعاشرة الزوجية بروح من المودة و الرحمة و التعاون و احترام الحقوق و الواجبات الشرعية.

حرر في : .....الموافق ل .....

إمضاء الهيئة المكلفة بإصلاح ذات البين :

السيد : ..... السيدة : .....

وزارة العدل
محكمة الاستئناف بالرباط
محكمة الابتدائية بالرباط
قسم قضاء الأسرة

من المساعد(ة) الاجتماعي(ة)بقسم قضاء الأسرة

إلى

السيد المقرر في ملف التطليق للشقاق
2022/1626/

الموضوع : تقرير حول جلسة قصد القيام بجلسة الصلح بواسطة المساعدة الاجتماعية .

سلام تام بوجود مولانا الإمام
وبعد، تبعا لحكمكم التمهيدي المشار إلى موضوعه أعلاه بخصوص انتدابنا لإجراء جلسة الصلح في ملف التطليق للشقاق عدد:
2022/1626/

تاريخ جلسة الصلح : 28/02/2023

تاريخ جلسة المقررة : 15/03/2023

-المدعي/ة:

-الاسم الكامل :

- المهنة :

-ب ت و :

-المدعى/ة عليه/ها :

- الاسم الكامل :

-المهنة :

- ر ب و :

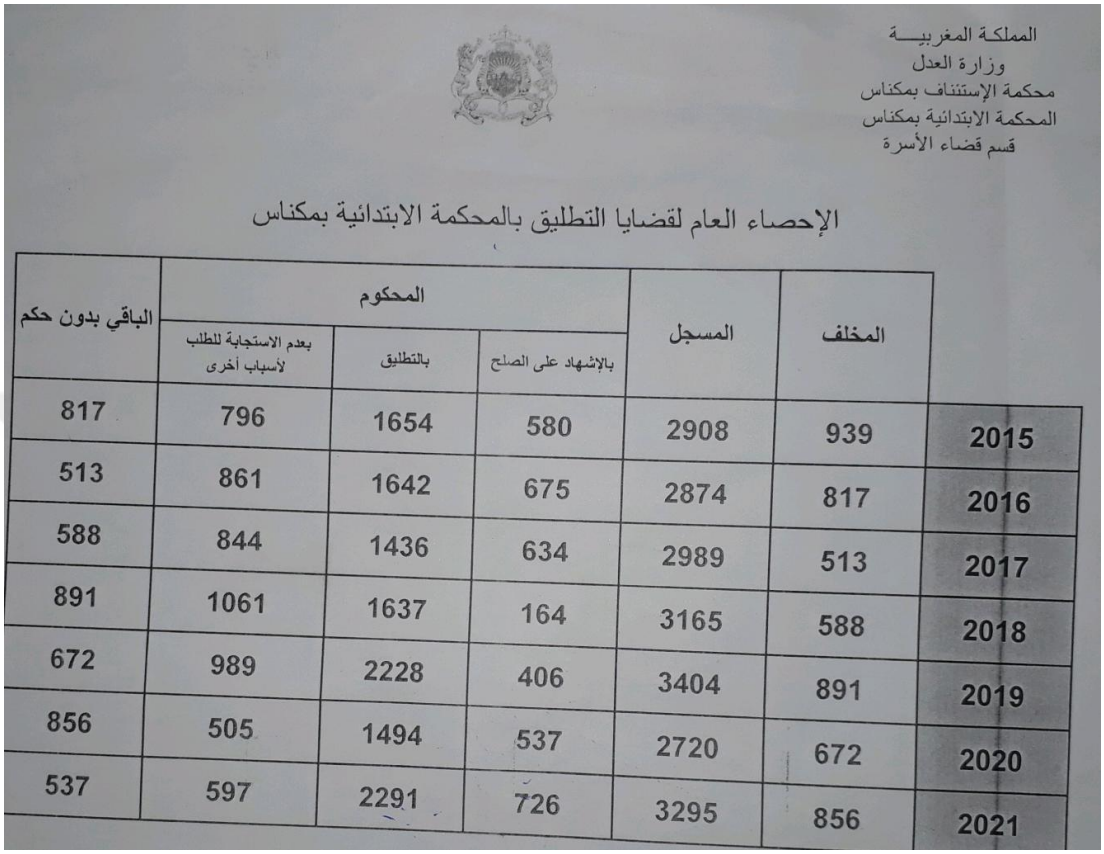
يشرفني أن أخبركم انه تم حضور الزوجين لجلسة الصلح، حيث أن الزوج مصر على التطليق و الزوجة تريد الصلح .

النتيجة : فشل محاولة الصلح

المساعد(ة) الاجتماعي(ة) القضائي(ة)

192

Ek 15: 2015-2021 Yıllarında Meknes İlk Derece Mahkemesindeki Tatlîk Davalarının İstatistiği

المملكة المغربيـــة
وزارة العدل
محكمة الإستئناف بمكناس
المحكمة الابتدائية بمكناس
قسم قضاء الأسرة

الإحصاء العام لقضايا التطليق بالمحكمة الابتدائية بمكناس

	المخلف	المسجل	المحكوم			الباقي بدون حكم
			بالإشهاد على الصلح	بالتطليق	بعدم الاستجابة للطلب لأسباب أخرى	
2015	939	2908	580	1654	796	817
2016	817	2874	675	1642	861	513
2017	513	2989	634	1436	844	588
2018	588	3165	164	1637	1061	891
2019	891	3404	406	2228	989	672
2020	672	2720	537	1494	505	856
2021	856	3295	726	2291	597	537

ÖZGEÇMİŞ

İlköğretim ve liseyi burada tamamladıktan sonra üniversite eğitimi için İstanbul'a gitti. 2016 yılında İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi'nde lisans eğitimimi tamamladı. Aynı yıl Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde yüksek lisansa başladı. 2017 yılında Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İslam Hukuku alanında öncelikli alan araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladı. İki yıl görevlendirmeyle Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde çalıştı. 2019 yılında "Cahiliye ve Asrı Saadet Dönemindeki Evliliklerin İslam Hukukuna Yansımaları" adlı yüksek lisans tezini tamamladı. 2019 yılında İstanbul Üniversitesi İslam Hukuku Anabilim Dalında doktora eğitimine başladı. 2023 yılında asıl görev yeri olan Muğla'ya dönerek burada araştırma görevlisi olarak çalışmaya devam etmektedir. Evli ve bir çocuk annesidir.

Tarih ve Sayı: 10.09.2023-2100069

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu Başkanlığı

Sayı :E-35980450-663.05-2100069
Konu :Elif Kübra TÜRKMEN

Sayın Elif Kübra TÜRKMEN

İlgi : 20.06.2023 tarihli,1819723 sayılı yazı

Sorumlu araştırıcılığını üstlendiğiniz 2023/248 dosya numaralı "Fas (Mağrib) Devleti Aile Kanunu'nun İslam Hukuku Açısından Tahlili ve Arabuluculuk Uygulamaları" başlıklı çalışma, Kurulumuzun 17.07.2023 tarih ve 08 sayılı toplantısında görüşülerek etik yönden uygun bulunmuş olup, karar ekte sunulmuştur.

Bilgilerinizi rica ederim

Prof. Dr. Naci Tolga SARUÇ
Başkan

Ek:Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu Kararı

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

Belge Doğrulama Kodu :BSF9L2R17P Pin Kodu :15752 Belge Takip Adresi : https://www.turkiye.gov.tr/istanbul-universitesi-ebys

İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü
34452 Beyazıt/Fatih-İstanbul
Tel : 0212 440 20 89 Faks : 0212 440 20 88
e-posta : sosyalbilimleretikkurul@istanbul.edu.tr Elektronik Ağ : www.istanbul.edu.tr
Kep Adresi: istanbuluniversitesi@hs01.kep.tr

Bilgi için : Arzu ÜSTÜNEL TAŞKIN

Bu belge 5070 sayılı Elektronik İmza Kanununun 5. Maddesi gereğince güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

Tarih ve Sayı: 15.08.2023-2018282

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER
ARAŞTIRMALARI ETİK KURULU BAŞKANLIĞI

İlgili makama,

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Bölümü İslam Hukuku Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi **Elif Kübra TÜRKMEN** "Fas (Mağrib) Devleti Aile Kanunu'nun İslam Hukuku Açısından Tahlili ve Arabuluculuk Uygulamaları" başlıklı, **2023/248** dosya numaralı, 20.06.2023 tarih ve **1819723** sayılı başvurusu ile İ.Ü. Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'na başvurmuştur. 17.07.2023 tarihinde gerçekleşen inceleme sonucunda, adı geçen çalışmada etik açıdan bir sorun olmadığına oybirliği ile karar verilmiştir. Gereğini bilgilerinize saygılarımızla sunarız.

Unvanı / Adı / Soyadı	Kurumu	Araştırma ile İlişki	Karar	İmza
Prof. Dr. Naci Tolga SARUÇ (Başkan)	İktisat Fakültesi	E ○ H ○	○ Onay ○ Katılmadı ○ Ret ○ M.Katılmadı	
Prof. Dr. Eray YURTSEVEN (Başkan Yardımcısı)	İstanbul Tıp Fakültesi	E ○ H ○	○ Onay ○ Katılmadı ○ Ret ○ M.Katılmadı	
Prof. Dr. Çiğdem Börke TUNALI (Başkan Yardımcısı)	İktisat Fakültesi	E ○ H ○	○ Onay ○ Katılmadı ○ Ret ○ M.Katılmadı	
Prof. Dr. Hanife Özlem SERTEL BERK	Edebiyat Fakültesi	E ○ H ○	○ Onay ○ Katılmadı ○ Ret ○ M.Katılmadı	
Prof. Dr. Faruk Kerem GİRAY	Hukuk Fakültesi	E ○ H ○	○ Onay ○ Katılmadı ○ Ret ○ M.Katılmadı	
Prof. Dr. Rasim İlker GÖKBULUT	Ulaştırma ve Lojistik Fakültesi	E ○ H ○	○ Onay ○ Katılmadı ○ Ret ○ M.Katılmadı	İZİNLİ
Prof. Dr. Yasemin IŞIKTAÇ	Hukuk Fakültesi	E ○ H ○	○ Onay ○ Katılmadı ○ Ret ○ M.Katılmadı	İZİNLİ
Prof. Dr. Selahattin KARABINAR	İktisat Fakültesi	E ○ H ○	○ Onay ○ Katılmadı ○ Ret ○ M.Katılmadı	
Prof. Dr. Seyhan NİŞEL	İşletme Fakültesi	E ○ H ○	○ Onay ○ Katılmadı ○ Ret ○ M.Katılmadı	İZİNLİ
Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR	Edebiyat Fakültesi	E ○ H ○	○ Onay ○ Katılmadı ○ Ret ○ M.Katılmadı	
Prof. Dr. Aydın TOPALOĞLU	İlahiyat Fakültesi	E ○ H ○	○ Onay ○ Katılmadı ○ Ret ○ M.Katılmadı	
Prof. Dr. Muharrem HAFIZ	İlahiyat Fakültesi	E ○ H ○	○ Onay ○ Katılmadı ○ Ret ○ M.Katılmadı	İZİNLİ
Doç. Dr. Şerife Sema KARAKELLE	Edebiyat Fakültesi	E ○ H ○	○ Onay ○ Katılmadı ○ Ret ○ M.Katılmadı	RAPORLU
Doç. Dr. Tuba TOPÇUOĞLU	Edebiyat Fakültesi	E ○ H ○	○ Onay ○ Katılmadı ○ Ret ○ M.Katılmadı	İZİNLİ
Doç. Dr. Ayşen ŞATIROĞLU	Edebiyat Fakültesi	E ○ H ○	○ Onay ○ Katılmadı ○ Ret ○ M.Katılmadı	
Doç. Dr. Göklem TEKDEMİR	Edebiyat Fakültesi	E ○ H ○	○ Onay ○ Katılmadı ○ Ret ○ M.Katılmadı	
Dr. Öğr. Üyesi Bengi PİRİM DÜŞGÖR	Edebiyat Fakültesi	E ○ H ○	○ Onay ○ Katılmadı ○ Ret ○ M.Katılmadı	
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Güven GÜNVER	İstanbul Tıp Fakültesi	E ○ H ○	○ Onay ○ Katılmadı ○ Ret ○ M.Katılmadı	İZİNLİ
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Elif YAVUZ SEVER	Edebiyat Fakültesi	E ○ H ○	○ Onay ○ Katılmadı ○ Ret ○ M.Katılmadı	
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Çağatay ASLAN	Siyasal Bilgiler Fakültesi	E ○ H ○	○ Onay ○ Katılmadı ○ Ret ○ M.Katılmadı	
Dr. Öğr. Üyesi Nermin TAŞKALE	Edebiyat Fakültesi	E ○ H ○	○ Onay ○ Katılmadı ○ Ret ○ M.Katılmadı	

Bu belge 5070 sayılı Elektronik İmza Kanununun 5. Maddesi gereğince güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.